Yrd. Doç. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Tarihte Şehir ve Pazar

araştırma

Yrd. Doç. Dr. Mustafa HİZMETLİ

1964 yılında Sivas'a bağlı Eskikarahisar köyünde doğdu. İlköğrenimini köyünde, ortaöğrenimini Sivas'ta tamamladı. 1988 yılında Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü'nü bitirdi. 1989-1992 yılları arasında TRT Ankara Televizyonu'nda istisna akdiyle yönetmen yardımcısı olarak çalıştı. 1995'te Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans eğitimini tamamladı.

1995-1996 öğretim yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktora öğretimine başladı. Ocak 1997'de aynı Enstitü'ye araştırma görevlisi atandı. 1998'de Burslu olarak Kahire Üniversitesi'nde araştırma ve incelemelerde bulunmak üzere Mısır'a gitti. 25 Ocak 2002'de Prof. Mehmet Özdemir'in danışmanlığında *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı* başlıklı teziyle doktor unvanını aldı. Ekim 2002-Mayıs 2007 tarihleri arasında Türkiye Diyanet Vakfı Genel Merkezi'nde, 2007-2011 arasında aynı Vakfın İlim, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı'nda çalıştı. Haziran 2011'de Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'na yardımcı doçent olarak atandı. Halen aynı fakültenin Tarih Bölüm Başkanlığını yürüten yazarın kitapları ve bilimsel dergilerde yayınlanmış makaleleri bulunuyor. Yazar Arapça ve İngilizce biliyor.

Araştırma Yayınları: 73

Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, cilt, kapak baskısı: SAGE Yayıncılık Rek. Mat. San. Tic. Ltd. Şti.
Birinci basım: Eylül 2012

ISBN: 978-605-4495-24-5

Araştırma Yayınları
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/81 İskitler/Ankara
Tel/faks: (0312) 341 06 90

Tarihte Şehir ve Pazar

Yrd. Doç. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Araştırma Yayınları
Ankara 2012

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ **11**
GİRİŞ **13**

I. BÖLÜM
BAĞDAT VE PAZARLARI **21**
1. FİZİKÎ YAPI **22**
1.1. Bağdat Pazarlarının Kuruluşu ve Yerleşimi 22
1.2. Dairevî Şehir'in İnşası 22
1.2.1. Dairevî Şehir'in İnşasından Önce Bağdat Mevkii 22
1.2.2. Dairevî Şehir'in Yerinin Seçimi 33
1.2.3. Bağdat'ın (Dairevî Şehir'in) İnşâsı 39
1.2.4. Bağdat'ın İsimleri 40
1.2.5. Bağdat'ın Surları 44
1.2.6. Bağdat'ın Kapıları 46
1.2.7. Bağdat'ın Camileri 49
1.2.8. Bağdat'ın Sarayları 51
1.2.9. Bağdat'ın Köprüleri 53
1.2.10. Bağdat'ın Hapishaneleri 54
1.2.11. Bağdat'ın Mahalleleri 54
1.2.12. Bağdat Pazarları 55
1.3. Kerh Pazarları 57
1.4. Rusâfe'nin Kuruluşu 68
1.4.1. Rusâfe Pazarlarının Yerleri 83
Sonuç ve Değerlendirme **89**
2. BİLİM, KÜLTÜR VE SANAT FAALİYETLERİ **94**
2.1. Pozitif Bilimler 97
2.1.1. Felsefe 97
2.1.2. Matematik 99
2.1.3. Tıp 100
2.1.4. Astronomi 103
2.1.5. Kimya 106
2.1.6. Coğrafya 106
2.1.7. Tarih 108
2.1.8. Dil ve Edebiyat 110
2.2. İslâmî İlimler 117
2.2.1. Tefsir 117
2.2.2. Hadis 117
2.2.3. Fıkıh 118
2.2.4. Kelâm 120
2.2.5. Tasavvuf 122
2.3. Eğitim-Öğretim 124
2.3.1. Kütüphaneler 127
2.3.2. Sanat 128
Sonuç ve Değerlendirme **131**

II. BÖLÜM
PAZAR ESNAFI **133**
1. LONCA SİSTEMİ **154**
Sonuç ve Değerlendirme **170**

III. BÖLÜM
ÇARŞI-PAZARLARIN ÇEŞİTLENMESİ 177
1. TİCARİ İLİŞKİ TİPLERİ 180
1.1. İthalat-İhracat Ticareti 181
1.2. Erzak Ticareti 182
1.3. Şehirden Köye Yapılan Satışlar 182
1.3.1. Kırsal Kesimin İhtiyaçlarının Karşılanması 183
2. PAZARLARIN ÇEŞİTLENMESİ 183
2.1. Kerh Pazarlarının Çeşitlenmesi 183
2.2. Rusâfe Pazarlarının Çeşitlenmesi 189
2.2.1. Bûyûk Çarşılar (Esvak Camia) 191
2.2.2. Kuyumcular veya Altın Çarşısı 192
2.2.3. Kuşçular Çarşısı (Sûku't-Tuyûr) 192
2.2.4. Cariye Çarşısı 192
2.2.5. Köle Çarşısı (Dâru'r-Rakik-Sûku'n-Nahhasîn) 192
2.2.6. Ataş Çarşısı (Sûku'l-Ataş) 193
2.2.7. Yahya Çarşısı (Sûku Yahya) 193
2.2.8. Salı Pazarı (Sûku's-Sûlesâ) 194
2.2.9. Babu'l-Muhavvel Çarşısı 194
2.2.10. el-Heysem Çarşısı (Çehar Sûku'l-Heysem) 194
2.2.11. Reyhancılar Çarşısı 195
2.2.12. Hudayr Çarşısı 195
2.2.13. Şam Kapısı (Babu'ş-Şam) Çarşısı 195
2.2.14. Kasaplar Çarşısı 195
2.2.15. Pamuk Çarşısı (Dâru'l-Kutn) 196
2.2.16. Pazartesi Pazarı (Sûku'l-Ahad) 196
2.2.17. Hurmacılar Çarşısı 196
2.2.18. Hayvanlar Çarşısı (Sûku'd-Devab) 196
2.2.19. Attarlar (Kokucular-İtriyat) Çarşısı 197
2.2.20. Varrâklar Çarşısı 197
2.2.21. Suveykalar 198
2.2.22. Seyyar Satıcılar 200
Sonuç ve Değerlendirme 201

IV. BÖLÜM
PAZARLARDAKİ TİCARİ İŞLEMLER (ÖDEME ARAÇLARI) 205
1. TRAMPA (MUKAYADA) 205
2. NAKİT PARA 206
3. PARALARIN DEĞİŞİMİ (TASRİFU'N-NUKÛD) 215
4. FİYATLAR 221
5. SAKK 227
5.1. Çeşitleri 227
5.1.1. İstihkak Senedi/Karne 227
5.1.2. Borç Senedi 228
5.1.3. Ödeme Emri/Çek 229
6. SÜFTECE 233
7. SARRAFLAR 239
8. CEHBEZLER 244
9. SİMSARLAR 253
Sonuç ve Değerlendirme 254

V. BÖLÜM
BAĞDAT PAZARLARINDAKİ TİCARİ FAALİYETLER 263
1. HİNDİSTAN VE ÇİN İLE TİCARİ İLİŞKİLER 270
2. BİZANS VE RUSYA İLE TİCARİ İLİŞKİLER 275
3. ORTA ASYA İLE TİCARİ İLİŞKİLER 280
4. SURİYE VE FİLİSTİN İLE TİCARİ İLİŞKİLER 289
5. MISIR İLE TİCARİ İLİŞKİLER 290
6. YEMEN İLE TİCARİ İLİŞKİLER 294
7. BAĞDAT'IN KOMŞU BÖLGELER İLE TİCARİ İLİŞKİLERİ 295
7.1. Ahvâz'dan Gelen Mallar 295
7.2. Fârs'ten Gelen Mallar 295
7.3. Basra'dan Gelen Mallar 299
7.4. Kûfe'den Gelen Mallar 301
7.5. Musul'dan Gelen Mallar 302
8. BAĞDAT PAZARLARINA MAL SEVKİNİ ENGELLEYEN FAKTÖRLER 306
9. BAĞDAT'TAN İHRAÇ EDİLEN MALLAR 308
10. GÜMRÜK VERGİSİ 312
Sonuç ve Değerlendirme 314

VI. BÖLÜM
ÇARŞI PAZARLARIN DENETİMİ 323
1. TARİHÇE 323
2. MUHTESİP VE NİTELİKLERİ 325
2.1. Muhtesibin Konumu ve Yardımcıları 329
2.2. Muhtesibin Ücreti 332
2.3. Muhtesibin Görev Alanı 333
Sonuç ve Değerlendirme 342

VII. BÖLÜM
PAZARCILARIN SOSYAL VE SİYASİ HAYATTAKİ ROLLERİ 347
Sonuç ve Değerlendirme 364

SONUÇ 371

EKLER
1. Abbâsî Halifeleri 393
2. Abbâsî Devleti Tarihinin Önemli Olayları Kronolojisi 395
3. Haritalar 399

BİBLİYOGRAFYA
1. Temel Kaynaklar 411
2. Araştırmalar 419
3. Makaleler ve Maddeler 422
DİZİN 425

KISALTMALAR

AOY.: Ankara Okulu Yayınları
b. / bs.: Basım
Bkz.: Bakınız
C/c.: Cilt
Çev.: Çeviren
DİA: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.: Editör
EI: Encyclopedia Of Islam
göz. geç.: Gözden Geçirilmiş/gözden geçiren
gr: Gram
İA: İslam Ansiklopedisi
İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat Ve Mûsikîsi Dergisi
Kg: kilogram
km: Kilometre
l: Litre
m: Metre
MEB: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİFAV: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
nşr.: Neşreden
ö.: Ölüm
p.: Parça/page (sayfa)
s.: Sayı/sayfa
t.y.:Tarih Yok
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
terc.: Tercüme
thk.: Tahkik
TİB: Tıpkı Basım
TTK: Türk Tarih Kurumu
V.: Volume
vb.: Ve Benzeri
vd.: Ve Devamı
Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan
Yy.: Basım Yeri Yok

ESERDE SÖZ EDİLEN ÖLÇÜ BİRİMLERİ

Arşın: Metrik sisteme geçilmeden önce kullanılan bir uzunluk ölçüsü olup birçok çeşidi vardır. Arapçası ziradır. Arşın, niteliği belirtilmeden kullanıldığında yaklaşık 0,5 m'lik şer'î arşın olarak kabul edilir.

Ayar: Altının, gümüşün ve başka kıymetli madenlerin karışma derecesi.

Cerîb: Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsü. İlk dönemde alan ölçüsü olarak kullanılan cerîbin büyüklüğünün 1366,0416 m^2 olduğu ortaya konulmuştur. İslam'ın ilk yıllarında hacim ölçüsü cerîbin 29,5 litre (22,795kg) ile 138 litre arasında değişen çeşitli miktarları da hesap edilmiş ve bölgelere göre değişik ağırlıkları bulunmuştur.

Danek: Kelime Arapçada dânek, dânik, dânâk (çoğulu devânik); Türkçede denk veya dank diye söylenmektedir. Dânek, dinar, dirhem ve miskalin 1/6'sı değerinde bir ölçü birimi olup paraların üzeri değerleriyle ağırlık birimlerini ifade etmek için kullanılır.

Dinar: Eski zamanların çeyrek lirası değerinde bulunan bir nevi altın parası

Dirhem: Eski okkanın dört yüzde biri, gümüş para. Dirhemin muhtemel ağırlığı 2,97 gramdır. Ağırlık ölçüsü birimi olarak 1 dirhem=3,125 gr'dır.

Fels: Bakır sikkelere verilen addır.

Fersah: Yaklaşık 6 km'lik bir uzunluk ölçüsüdür.

Habbe: Şer'î geleneğe göre, 1 habbe=1/100 miskal yani 0,0446 gramdır. Prensip olarak habbe sikke ağırlığıdır. Eşya ağırlığı olarak kullanılmaz. Ortaçağ'da Irak'ta kullanılan habbenin gümüş ağırlığı 0,064 gram idi.

Haşimî Arşını (Ziraül-haşimiyye): Ortalama 66,5 cm'lik bir uzunluk ölçüsüdür.

Kafiz: Ortalama 60 l'lik bir hacim ölçüsüdür.

Kara arşını (ziraüs-sevda): 54,04 cm'dir. İslamiyet'te arşın ölçülerinin sayısı fazla olmakla birlikte biz burada Abbâsîlerde yaygın olarak kullanılan kara arşınının 54,04 cm olduğunu belirtmekle yetiniyoruz.

Kintar: Prensip olarak 1 kintar=100 rıtl idi. Duruma göre 100 menn de olabiliyordu.

Kırat: Ağırlık ölçüsü olarak Irak'ta 3 habbeye eşittir.

Kurr: Bir Babil ölçeği olup Irak'ta 60 kafize tekabül etmekteydi. Bağdat kurrunun muhtemel ortalama değerinin buğdayda 2,9 tonluk, nohutta ise 2437,5 kg bir ağırlığa tekabül ettiği belirtiliyor.

Makkuk: X. yüzyılda Irak'ta özellikle Bağdat'ta 1 makkuk=herbiri 600 dirhem olan 3 keylece yani, 5,625 kiloluk tahıl ağırlığına eşittir. Mezopotamya ve Irak Makkukunun ortalama değeri 7,5 litre olarak hesaplanmıştır.

Menn: Ağırlık ölçü birimidir. 1 menn=2 Bağdat rıtlı, yani 401,78 gr idi.

Mil: 1 mil=4000 şer'î arşın=1/3 fersah=yaklaşık 2 km'dir.

Miskal: Ağırlık birimi olarak Irak'ta 1 miskal=4,233 gr'dır

Mülcem: Sekiz makkukluk ortasında bir direk olan kafiz ölçeğidir.

Nısf: Buçuk, yarım.

Rıtl: Prensipte 12 Ukiyye olup Bağdat rıtlı 130 dirhem=406,25 grama denk idi.

Rub': Çeyrek, dörtte bir. Irak'ta hacim ölçüsü olarak 1 rub'=4,2125 litre idi.

Sülüs: Dirhemin 1/3'ü.

Tasuc: Resmî dinar ağırlığında 1/4 danik; dinar ağırlığında ise 1/24 idi.

Ukiyye: Ons diye de bilinen bir ağırlık ölçü birimidir. Irak'ta 1 ukiyye (ons)=33,85 gr idi.

Vask: İslâmiyetin ilk yıllarında bid vask veya deve yükü=60 sa' yani=252,3456 litreydi. (buğday olarak 194,3 kg). Hârunürreşîd devrinde 1 vask 2,5 peygamber vaskı yani=630,864 litre veya yaklaşık 485,765 kg buğdaydı.

Zir'a: Arşın, (Ziraü'l-haşimiyye), ortalama 66,5 cm'lik bir uzunluk ölçüsüdür.

ÖNSÖZ

Niçin Bağdat? Bunun pek çok nedeni var. Ama öncelikle şunu belirtmem gerekiyor ki tarih alanında şehir-pazar ilişkisini eksen alan çalışmalar yok denecek kadar az olması ilk ve en önemli nedendir. Son dönemde yapılan birkaç çalışma ise şehrin genel tarihini anlatmaya yöneldiğinden pazarları kısa geçmek durumunda kalmışlardır. Bu yönüyle çalışmamız alanında ilk olmak iddiasındadır. Tabii ilk olmak kimi zorluk ve sıkıntıları da beraberinde getiriyor. Bütün bunlara rağmen çalışmanın sağlayacağı faydaların bunları unutturacağı inancındayım. "Niçin Bağdat?" sorusunun cevabı ise bu kadar kısa değil. 2002 yılında doktora çalışmamı tamamladığımda aklımda hep bir Endülüs şehrinin özellikle de Kurtuba'nın iktisadî hayatını veya pazarlarını çalışmak vardı. Bu yönde okuma ve araştırmalarım devam ederken Ürdün'de Abdülaziz ed-Dürî'yi ziyaret eden bir arkadaşım kendisine bu fikrimi danışmıştı. Merhum Dürî, konuyu çok ilginç ve heyecan verici bulmakla beraber, yeterli veri yokluğundan dolayı sıkıntı yaşayabileceğimi ve illa ki pazarlar konusunu çalışmak istiyorsam Bağdat pazarlarını malzeme bolluğu dolayısıyla daha kolay çalışabileceğimi ifade etmişti. Bu oldukça cazip ve heyecan verici gelmiş ve çalışmalara başlamıştım. Ancak burada hemen ifade etmem gerekir ki kaynakların bolluğu beraberinde bazı sıkıntıları da getiriyor. Bunların başında eserde kullanacağımız veriler Abbâsîler dönemini anlatan her tür eserin satırları arasına dağılmış durumda ve bunların taranıp toplanması uzun bir zaman ve yoğun bir çaba gerektiriyordu. İkinci olarak büyük çoğunluğu Arapça olan kaynaklarda kullanılan özellikle iktisadi hayata ilişkin terimlerin doğru anlaşılması ve Türkçeye doğru aktarılması meselesidir. Bu konuda da özellikle iktisadi terim sözlüğünün bulunmamasının getirdiği sorunlarla boğuşmak durumunda kaldık. Terimleri doğru karşılamak adına pek çok sözlüğe başvurmanın yanı sıra çevremizde bulunan ve Arapça bilen herkesten faydalanmaya çalıştık. Sonuçta hata ve sevabıyla elinizdeki eser ortaya çıktı. Çok fazla ve çeşitli materyalin bulun-

masının getirdiği bir diğer zorluk ise bir süre sonra malzemenin sizi yönlendirmeye başlamasıdır. Bütün bu olumsuzluklardan elimizden geldiğince kaçınmaya çalıştığımızı, ancak yine de gözümüzden kaçan hatalarımızın bildirilmesinden daha iyiyi güzeli yakalamak için mutluluk duyacağımızı ifade etmek isteriz.

Bir çalışmaya önsöz yazmanın en güzel ve keyifli yanlarından biri de katkıda bulunanlara teşekkür etmektir. Şunu unutmamak gerekir ki bir eser aslında yazardan çok yazıldığı toplumun ve ortamın ürünüdür. İtiraf etmeliyim ki bu eserde yazar kadar başta ailesi, okulları ve hocaları olmak üzere onu yetiştiren, ona zaman, imkân ve kaynak sağlayan kişi ve kurumların; fikir, öneri, destek ve tenkitleriyle katkıda bulunan arkadaşları, meslektaşları ve dostları olmak üzere bütün bir çevrenin katkısı vardır. Hepsine şükranlarımı ifade etmek istiyorum. Özellikle fikir desteği ve teşvikleri dolayısıyla Iraklı büyük tarihçi Abdülaziz ed-Dürî'yi rahmet ve şükranla anıyorum. Derdimi kendi derdi bilip konumu merhum tarihçiye danışmak lütfunda bulunan ve Ürdün'den temin edebildiği her malzemeyi cömertçe bana ulaştırma fedakârlığını yüksünmeden defalarca ifa eden dostuma da kalbi teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmamın müsveddelerini okuyarak tenkit ve katkılarıyla elinize daha az hatalı bir eser sunmama katkıda bulunan pek kıymetli arkadaş ve meslektaşlarım Dr. Hicabi Kırlangıç, Dr. Cevat Özyurt, Dr. Ali Öztürk'e şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca Arapça ifadelerde karşılaştığım her güçlüğü aşmamda sabırlı ve yüce gönüllü katkılar sunan sevgili dostum Yusuf Türker ile çalışmayı dikkatle gözden geçirerek dil ve anlatım bozukluklarını düzeltmem için destek veren Dr. Oğuzhan Karaburgu'ya teşekkür ediyorum. Eserin tashihini üstlenen ve basımında emeği geçen Ankara Okulu Yayınevinin çilekeş-emektar editör ve sahipleri değerli dostlarım Lütfi Sever ve Hasan Erdoğan ile çalışma arkadaşlarına teşekkürü de ödenmesi zevkli bir borç sayıyorum.

Çalışma bizden başarı Allah'tandır.

Eylül 2012 Bartın

GİRİŞ

Bir şehri gezmeye gidenlere verilen bir öğüt vardır. "Sakın ha pazarına uğramadan gelme!" Seyahat deneyimi olan pek çok insan ilk bakışta kendisine basmakalıp gelen bu öğüdün aslında ne kadar pratik ve faydalı olduğunu tecrübe etme imkânı bulmuştur. İlk bakışta birçok insana karmaşık ve sıkıcı gelen pazarların içlerinde hangi gizemleri barındırdığını, bizleri ne tür keşiflere, ufuklara götüreceğini tam olarak kestiremeyiz. Ancak bildiğimiz bir gerçek vardır. O da pazarın hemen her şehrin kalbi olduğudur. Evet, bir şehrin pazarı oradaki sosyoekonomik hayatın kalbidir, nabzının attığı yerdir. Yaşam onun etrafında yoğrulur ve şekillenir. Dolayısıyla pazarlarını tanıdığımız takdirde İslam şehirlerini anlamamız kolaylaşır. Bu bağlamda şehrin pazarla ilişkisi hangi çerçevededir? Şehirde olup bitenler pazarı nasıl etkiler veya pazardakiler şehirde olup bitenlerden nasıl ve ne kadar etkilenirler... Daha da çoğaltılabilecek bu türden sorulara sağlıklı cevap verebilmek, birbirini tamamlayıcı bu iki yapı arasındaki irtibatı sağlıklı bir şekilde inceleyebilmek için tarihte şehir-pazar ilişkisini ortaya koymanın gerekliliği ortaya çıkıyor.

Tarih boyunca "*şehir-pazar ilişkisi*"ni ele almak iddiasındaki bir çalışmada dönem sınırlamasının nasıl yapılacağı ve nereden başlanacağı en önemli sorulardan biri olarak karşımıza çıkar. İslâm şehirlerini inceleyen bazı çalışmalar olmasına karşın, pazarlar üzerine odaklanacak kadar derinleşenleri pek azdır. Ortaçağ Müslüman dünyası şehirlerini inceleyen çalışmalar yavaş yavaş gün yüzüne çıkıyor. Ancak söz konusu dönemin sosyoekonomik tarihinin detaylarıyla ortaya konulduğunu söylemek için henüz çok erken. Biz bu ihtiyaçtan hareketle doktora tezimizde Endülüs'ün sosyoekonomik tarihini ortaya koymak maksadıyla oradaki hisbe teşkilatını inceleme konusu yapmıştık. Ancak dönemin kaynaklarının pek azının günümüze ulaşmış olması, tarih yazım geleneğinin sosyal ve ekonomik konulardan çok siyasî tarihe ağırlık vermiş olması gibi hususlar dönemin portresinin

istenen ölçüde ortaya konulmasına izin vermemiştir. Aradan geçen zaman içerisinde yaptığımız okuma, araştırma ve bilimsel tartışmalarda Ortaçağ İslâm şehirlerinde pazarların işleyişini ortaya koyma gerekliliği bir kez daha kendini hissettirdi. Ancak bu kez araştırma sahası olarak Bağdat seçildi. Bunun pek çok nedeni vardır. Bunların başında Bağdat'ın Ortaçağ Müslüman medeniyetinin zirvesi kabul edilen Abbâsîler tarafından kurulup başkent yapılması gelir. Fas'tan Çin'e kadar geniş bir coğrafya üzerinde hüküm süren Abbâsîler sayesinde Bağdat bir bilim kültür ve medeniyet başkenti olduğu kadar, dünya ticaretinin de kalbiydi. Bağdat'ın dünyanın belli başlı zenginliklerinin toplanıp dağıtıldığı bir merkez olması, oranın tarihini aydınlatan birçok tarihi malzemenin bizlere ulaşmasını sağladı. Biz de Bağdat'ın medeniyet tarihindeki bu ayrıcalıklı konumundan faydalanarak bir Ortaçağ İslâm şehrinde pazarların nasıl işlediği sorusuna cevap aradık. Öncelikle Bağdat'tan önce Müslümanlar tarafından yönetilen şehirlerde pazarların gelişim seyri hakkındaki bilgilere yer vermek istiyoruz. Bu şehirlerin bazıları (*Mekke, Medine, Şam gibi*) Müslümanlar tarafından fethedilmiş, kimi de (*Kûfe, Basra, Fustat, Kayrevan ve Vâsıt gibi*) Müslümanlar tarafından daha çok askerî ve stratejik kaygılarla kurulmuştur.

Müslümanlığın doğduğu şehir olan Mekke'nin ekonomik hayatının temelini ticaretin oluşturduğu gerçeği o kadar barizdir ki, bu Kur'an'da bile dile getirilmiştir. Tabiidir ki şehirdeki ticarî faaliyetler Mescid-i Haram civarında, özellikle de doğusundan geçen ve Safa ve Merve tepeleri arasında uzanan caddede toplanmıştı. Buğday, hurma, meyve, köle ve at pazarı ile kuyumcular, manifaturacılar, attârların oluşturduğu çarşılar şehrin başlıca ticarî mekânlarıydı. Çarşı/pazar isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla buradaki ticarî faaliyetlerde bir uzmanlaşmaya gidilmişti. Mekke ve civarında ayrıca İslâm öncesinden beri savaşmanın yasak olduğu aylarda çevre şehirlere de ticari imkânlar sunan bazı panayırlar kuruluyordu. İslâm'ın gelmesinden sonra giderek önemlerini yitiren bu panayırların en meşhurları Ukâz, Mecenne, Zu'l-mecâz, Hubâşe, Arafat ve Minâ idi.[1] Mekke'nin ticarî önemi, hac olgusuyla birlikte günümüze kadar ulaşmıştır.

1 Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 38; Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara: 2003, s. 62-65.

Müslümanların topluluk düzeyinden devlet aşamasına geçtiği peygamber şehri Medine'de çarşılar başlangıçta Yahudilerin oturdukları bölgelerin yakınında toplanmıştı. Şehrin en önemli ticarî merkezi konumundaki *Beni Kaynuka* çarşısında genellikle altın ve gümüş eşyalar satılıyordu. Bu çarşı Mescid-i Nebevî'ye 500 m uzaklıkta idi. Manifaturacılar çarşısında ise ipekli ve pamuklu dokumaların ticareti yapılıyordu. Hz. Muhammed'in Medine'de bazı yeni pazarlar kurdurduğu ve buralardaki satış tezgâhlarının iplerle gerilmiş çadırlardan oluşan muvakkat mekânlardan oluştuğu anlaşılıyor. Medine Pazarı'nın sonraki pazarlar için önemli olan yanı Hz. Muhammed'in bu çarşının işleyişiyle ilgili emirlerinden kaynaklanır. O, bu pazarda sabit ve devamlı yerler edinilmemesini, ayrıca buradan hiçbir vergi alınmamasını emretmiştir.[2]

Bizanslılardan fetihle ele geçirilen Şam, ticarî faaliyetlerdeki ağırlığını yalnızca süklarda kurulan loncaların sayısı ve çeşitliliğiyle değil, belki meyve sebze pazarından tutun ipek, halı, kürk ve mücevher gibi değerli malların satıldığı kapalı çarşıları (*kayseriye*), pirinç ve sıvı yağ (*zeyt*) depoları (*funduk ve hanlar*) gibi özel merkezlerle de temayüz etmişti.[3] Şam çarşılarındaki ihtisaslaşmanın/çeşitliliğin VII. yüzyılda başladığı kabul ediliyor.

Halep'te şehrin Müslümanlar tarafından fethinden bir süre sonra eski pazar yeri agoranın üzerinde büyük bir cami yapılmasından itibaren şehrin ticarî mekânlarının yerleşiminde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Gıda maddeleri satıcıları sur kapılarından birinin yanında kurulan bir handa toplanırken, sebze ve meyve satıcıları ise şehrin dışı sayılabilecek bir yere taşınmıştır. Caminin yanında kumaş ticaretine mahsus bir kayseriye kurulmuş ve büyük caminin çevresi zamanla şehrin ticarî merkezi haline gelmiştir.[4]

Başlangıçta caminin etrafında kümelenmiş tek bir çarşısı bulunan Basra'da X. yüzyılda üç büyük çarşıdan söz ediliyor: Kella' Çarşısı, Büyük Çarşı ve Cami Kapısı Çarşısı. Nasır-ı Hüsrev'in Basra'da sabah, öğle ve akşam üç ayrı yerde Huza'a, Osman ve

2 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, c. II, s. 958; Can, *İslam Şehirleri*, s. 42.

3 Nikita Elisseef, "Fiziki Plan", R. B. Serjeant (der.), in *İslam Şehri*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992, s. 121.

4 Can, *İslam Şehirleri*, s. 48.

Kaddahîn isimli pazarların kurulduğundan söz etmesi bunu destekliyor. Seyyah, ödemelerin nakit parayla değil de sak ile yapıldığına da dikkat çekiyor.[5] Basra'da da her ticaret ve zanaat erbabına müstakil çarşılar tahsis edildiği anlaşılıyor.

Küfe'nin yegâne pazarı olan Kunâse Basra'da olduğu gibi başlangıçta caminin hemen yanı başında kurulmuştur. Emevîler dönemine gelinceye kadar bu pazarda mescit sistemi uygulanıyordu. Tekelleşmenin önüne geçmek ve küçük esnafı korumak amacıyla Halife Ömer b. el-Hattab tarafından kurulan bu sistemde ilk gelen bulduğu yerde oturup malını satıyor, gittiği zaman da burayla hiçbir ilişkisi kalmıyordu. Mescit sisteminin olumsuz ve sıkıntılı yanı ise tüccarın sabah malını evinden getirip akşam da satamadığını yeniden toplayıp evinde taşımak ve depolamak durumunda kalması idi. Bu sistem aynı kaygılarla Hz. Ali'nin halifeliği döneminde de korunmuştu.[6] Pazardaki mescit sistemi Ziyâd'ın valiliği sırasında değiştirilmiş ve pazar esnaf arasında paylaştırılarak buralardan kira alınmaya başlanmıştı. Yine Ziyâd döneminde (*VII. yüzyılın ortaları*) pazarlar sazlıklardan yapılan hasırlarla kapatılıyordu. VII. yüzyılın sonlarında pazarlar kurulmuştur. Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî zamanında iki sıra dükkân halinde taş, tuğla ve kils kullanılarak tonozlarla örtülmek suretiyle yeniden inşa edilip tüccara kiraya verilmiştir.[7] Vali Halid'in her satıcı için ayrı yerler inşa ettirmesi (*dâr- tâk*), İmam Zeyd hadisesi gibi kritik durumlarda tüccarın malını korumak için kapıların kapatıldığının rivayet edilmesi, Kunâse Pazarı'nın giderek kapalı bir pazara dönüşerek sonraki dönem kapalı çarşı ve arasta pazarların öncüsü olduğunu düşündürmektedir.[8] Küfe Pazarı'nın diğer bir önemli yanı ise Bağdat Pazarı'na örnek ve

5 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1967 s. 117; Ebu Muin Nasır b. Hüsrev b. Harîf Nasırı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Tarzî, Ankara: MEB, 1994, s. 133; Can, *İslam Şehirleri*, s. 58-59.

6 Ebu Cafer ibn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut: Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1987, c. V, s. 17-18; Can, *İslam Şehirleri*, s. 67; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Küfe*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001, s. 43, 45.

7 Ebü'l- Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1988, s. 410; Söylemez, *Küfe*, s. 45-46.

8 İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Cafer Ya'kubi, *el-Büldân*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, s. 149; Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 182; Can, *İslam Şehirleri*, 67; Söylemez, *Küfe*, s. 47.

model oluşturduğunun düşünülmesidir. Bunda Bağdat'ın inşasında çalışanlar arasında çok sayıda Küfeli işçinin yanı sıra Küfeli Haccâc b. Ebî Ertât gibi uzmanların bulunmasıdır. Ayrıca buranın pazarlarındaki ihtisaslaşmanın sonraki şehirlerin pazarlarını da etkilediği savunulmaktadır.[9]

Vâsıt şehri kurulurken de pazar, merkezi unsurların doğusuna Kesker tarafına yerleştirilmişti. Diğer yeni kurulan şehirlerde olduğu gibi burada da her ticaret ve zanaat erbabına ayrı yerler tahsis edilmiş ve birbirlerine karışmalarına izin verilmemişti. Bu kuralın tek istisnası sarraflardı. Bunun sebebi ise sarrafların para değişiminin yanı sıra çek senet tahsili yapmaları dolayısıyla hemen her çarşıda bir sarrafa ihtiyaç duyulmasıydı. Bu yüzden de her çarşıda en az bir sarrafın bulunmasına özen gösterilmişti. Meslek ve zanaat sahipleri pazarın farklı yönlerinde kendilerine tahsis edilen dükkânlara yerleştirilmişti.[10]

Fustat şehrinde de çarşılar camilerin etrafında toplanmıştı. Cami kapılarından biri kitap ve kâğıt satışına ayrılmıştı. Kandilli Çarşı şehrin en önemli ticaret merkeziydi. Daha pek çok çarşı ve pazarın bulunduğu Fustat'ta VII. asrın sonlarından itibaren üstü kapalı çarşılar ve Nil kıyısında ticarî depolar kurulmuştur. Bu şehrin çarşılarında da her ticaret ve zanaat erbabının kendi çarşısında toplandığı anlaşılıyor.[11]

Kayrevan çarşıları hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber, ticarî faaliyetlerin Simât Caddesi üzerinde toplandığı belirtiliyor. el-Makdisî, pazarların Ukbe Camii'nin etrafında yer aldığını, caminin ise büyük Simât'ta bulunduğunu kaydediyor. Ünlü coğrafyacı caminin kapılarının isimlerinden söz ederken sarraflar, boyacılar, hurmacılar, kasaplar, mızrakçılar kapıları ve Perşembe pazarı isimlerine yer veriyor. Bu durumda Kayrevan'daki ticarî faaliyetlerin esas olarak Simât Caddesinin Ukbe camiine yakın kısımlarında yoğunlaştığını söyleyebiliriz.[12]

9 Can *İslam Şehirleri*, s. 67; Söylemez, *Küfe*, s. 47.

10 el-Vâsıtî, *Târîhu Vâsıt*, thk. Korkis Avvâd, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986, s. 39; Mahfuz Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", *İslam Şehirleri Üzerine Makaleler*, Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2010, s. 46, 140.

11 Can, *İslam Şehirleri*, s. 75.

12 Can, *İslam Şehirleri*, s. 81-82; Makdisî, *Ahsen*, s. 225-226.

Müslümanların egemen olduğu şehirlerde pazarların konumuyla ilgili bu kısa özetten sonra fiziki mekân olarak pazarın tarihi seyrine ve pazar ücretinin meşruluğu meselesine değinerek konuyu tamamlayabiliriz.

Tarihi Arap pazarlarının (*Esvâku'l-arab*) çevresinde bina bulunmayan boş alanlarda kurulduğu, Medine'deki Peygamber Pazarı'nın da esasen boş bir alan olduğu kaydediliyor. Öyle ki atlı bir kişi eyerini pazarın ortasına bıraksa her taraftan onu görebilirdi.[13] Burası yalnızca boş bir alan değildi. Öyle kalmasına da çalışılıyordu. Hz. Peygamber'in pazarı kurduğunda bölümlere ayrılmaması ve küçültülmemesi için çok sıkı hükümler koyduğu biliniyor. Doğası gereği herhangi özel bir kısıtlamaya maruz bırakılamayacağından herkese açık bir yer olarak kamunun mülkiyetinde bir arazi olarak kabul ediliyordu. Sûk'un bu şekilde kamu tarafından kullanılması geleneği bir süre devam ettirilmiştir. Meşhur hukukçular el-Ferrâ ve el-Maverdî'ye göre, belli bir yerin satış için bir veya birkaç kereliğine kullanılmış olması, daha sonra bu yerle ilgili bir mülkiyet hakkı kazanıldığı anlamına gelmez.[14]

Muaviye döneminde Medine Pazarı'nda kamuya ait binalar inşa edildi. Hatta Osman zamanında Medine Pazarı'ndaki tüccar dükkânlarından vergi toplandığından söz ediliyor. Pazarın tamamen kentleştirilmesi Hişam b. Abdülmelik devrinde gerçekleşmiştir. Hişam'ın emriyle vali, çok yüksek kemerleri ve kapıları olan bir duvar yaptırmış, sonra bütün çarşıyı barındıran odalar inşa ettirmişti. İbn Zubale'ye göre, aşağı katta dükkânlar, yukarıda da tüccarlara kiralanan odalar vardı. Kapılar Belkâ'dan gelmişti. Hişam'ın ölüm haberi üzerine bu bina halk tarafından yıkılmıştır. Pedro Chalmeta, Basra ve Küfe Pazarı ile Halep'teki Dârü'l-Kurrâ'nın da Emevîler döneminden kalma olduğunu savunuyor.[15] Sonuç olarak 724-43 yıllarında Hişam b. Abdülmelik döneminde boş alan pazarlarından kurulu pazarlara geçildiğini, sabit ve

13 Semhudî, *Vefâü'l-Vefa*, Beyrut 1419, c. II, s. 259-260.

14 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Kahire: Daru'l-Hadis, s. 281; el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, thk. Muhammed Hamid Fıkî, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1938, s. 226.

15 Semhudî, *Vefâü'l-Vefa*, c. II, s. 259-260; Pedro Chalmeta, "Pazarlar", R. B. Serjeant (der), in *İslam Şehri*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992, s. 139-140.

sürekli pazar yerlerinin kurulduğunu ve vergilerin toplandığını söyleyebiliriz.

Devletin pazar yerinden vergi toplaması, incelenmesi gereken bir konudur. Bunun dayanağı nedir, bu vergi dükkân veya bina için mi alınır, arazi için de alınabilir mi? Bu verginin meşruiyeti meselesi teoride epey tartışılmıştır. Hukuki açıdan bakıldığında bu pazarların kurulduğu araziler fethedilmiş topraklar üzerindedir. Dolayısıyla harac topraklarıdır. Ebu Hanife ve es-Sevrî, "Müslüman veya zımmî'nin dükkân (*havanit*) yaptığı harac toprağında hiçbir harac vergilendirilemez." diyor. Malik ve İbn Ebî Zi'b ise toprağın harac'dan sorumlu olduğu iddiasındadırlar. Hz Ali'ye nispet edilen bir görüşe göre, bir kimsede öşür ve harac bir araya gelemez, yani bir kimseden hem öşür hem harac alınamaz.[16] Ebû Yusuf'a göre, Müslümanlardan biri harac toprağını kiraladığında, toprak sahibinin haracını vermesi, Müslümanın da ekini beş vaska[17] ulaştığında öşürünü vermesi gerekir. Hasan Basrî ise, bu durumda yalnızca toprak sahibinin harac vermesinin yeterli olduğunu ifade etmektedir.[18]

Mâlik, Ebû Hanife, Süfyan şöyle demişlerdir: Eğer harac toprağına sahip olan kimse, ilgili araziyi işletmiyorsa, atıl bırakmışsa, kendisine orada ziraatine devam etmesi ve arazinin haracını vermesi emredilir. Eğer bu yönde bir çalışma yapmazsa, o araziyi başkasına vermesi kendisine emredilir.[19] Ebu Yusuf'a göre, fey harac'dır. Harac, devlet hizmetindeki bir kira bedeli olarak görülür, böylece pazar yeri kirası almak devletin yasal hakkı olur. Devlet, bu kiraları temsil ettiği Müslüman toplumun yararına serbestçe kullanabilir.[20]

Böylece İslam şehirlerinde pazarların Medine'de düz bir arsada çadır bile kurulmayan satıcılar tarafından geliş sırasına göre

16 Ebü'l-Ferec el-Bağdadî Kudâme b. Cafer, *Kitabü'l-Harâc ve Sınaatü'l Kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin Zebidî, Bağdat: Dârü'r-Reşid, 1981, s. 208.

17 Vask: İslâmiyetin ilk yıllarında bid vask veya deve yükü=60 sa' yanı=252,3456 litreydi. (buğday olarak 194,3 kg). Hârunürreşid devrinde 1 vask 2,5 peygamber vaskı yanı=630,864 litre veya yaklaşık 485,765 kg buğdaydı. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1990, s. 65.

18 İbn Kudâme, *Kitabü'l-Harâc*, s. 208.

19 İbn Kudâme, *Kitabü'l-Harâc*, s. 208.

20 Chalmeta,"Pazarlar", s. 141.

ücretsiz kullanılan boş bir alandan üstü örtülü gölgelikli satıcılara ücret mukabilinde kiralanan sıra sıra dükkânlara olan gelişim seyrini ve konuyla ilgili belli başlı konulara değinmiş olduk. Bu noktada en önemli soru Bağdat'ın pazarlarının oluşumuna mevcut deneyimin nasıl ve ne ölçüde yansıdığı meselesidir. Bu meselenin sağlıklı bir şekilde ortaya konması Abbâsîlerin başkenti Bağdat'la pazarların ilişkisini etraflıca incelenmesini gerektiriyor. Eserin ilerleyen bölümlerinde Bağdat'ın kuruluşundan itibaren pazarların yer ve konumları ile işleyiş keyfiyetinden, şehrin tarihi yolculuğunda pazarcıların oynadıkları rol ve işlevlere, kurdukları ticarî bağlantılar ile alıp sattıkları mallara kadar pek çok konuya değinilerek bu sorunun muhtemel cevapları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

I. BÖLÜM
BAĞDAT VE PAZARLARI

Bağdat pazarlarından söz edebilmek için öncelikle şehrin kuruluş ve yerleşimine değinmemiz gerekiyor. Çünkü şehri pazarlarından kopuk olarak anlattığımızda yaptığımız tanım ve tespitlerin havada kalma tehlikesi vardır. Öncelikle şehrin kuruluşu ile önemli fiziki unsurlarından söz etmemiz gerekir ki pazarların nasıl bir bütünün bir parçası olduğu anlaşılabilsin. Bağdat'ın kuruluşuyla ilgili ilk soru yerinin kim tarafından hangi kaygılarla seçildiğidir. Bu sorunun cevabı Bağdat'ın kurulduğu arazinin askeri, siyasi, stratejik, demografik ve ticari avantajlarının ortaya konulmasını beraberinde getirecektir. Bir başka soru Bağdat'ın hangi plana göre yapıldığı, yapımında bir modelden esinlenip esinlenilmediğidir. Şehrin inşaa süreci, yapımında kullanılan malzeme ve insan gücünün nereden nasıl temin edildiği, kimlerin uzmanlığından faydalanıldığı, o günün inşaat teknolojisine göre maliyetinin ne olduğu konuları da akla gelebilecek diğer sorulardır.

Bütün bu soruları cevaplamak için kaleme aldığımız bu bölüm fiziki yapı ile bilim, kültür ve sanat faaliyetleri alt başlıklarından oluşuyor. Pazarların içerisinde yer aldığı şehri bütün halinde ortaya koyabilmemiz için öncelikle Bağdat'ın belli başlı fiziki özelliklerini tanıtmamız gerekiyor. Bu noktada şunları sormadan edemeyiz: Bağdat nasıl bir araziye inşa edildi? Bu yer hangi özellikleri dolayısıyla seçildi? Bağdat sur içindeki tek bir şehirden mi ibaretti? Yoksa etrafında kurulup zaman içerisinde onunla bütünleşen farklı kentsel/medeni unsurların bir terkibi mi idi? Pazarların yerleşimi ve düzeni nasıldı?

Bu ve benzeri sorular cevaplanırken Bağdat'ı oluşturan alt birimlerin kuruluşu ile pazarların yerlerinin tespiti yapılmış olacaktır. Okuyucu pazarların bütünleştiği fiziki yapıyı tanıdıktan sonra haliyle buradaki ticari faaliyetlerin nasıl bir manevi iklimde yürütüldüğünü merak edecektir. Bunun cevabını da dönemin Bağdat'ındaki bilim, kültür ve sanat faaliyetlerine kısaca değinerek gerçekleştirdik.

1. FİZİKÎ YAPI

1.1. Bağdat Pazarlarının Kuruluşu ve Yerleşimi

1.2. Dairevi Şehir'in İnşası

1.2.1. Dairevi Şehir'in İnşasından Önce Bağdat Mevkii

Dairevi Şehir'in inşasından önce bölgenin durumuna ve coğrafî yapısına bir göz atmak Bağdat'ı bir çekim merkezi haline getiren ve Abbâsîlerin başkentinin kurulacağı yer olarak seçilmesinde etkili olan faktörleri anlamak bakımından önemlidir.

Bağdat'ı tarih boyunca bir cazibe merkezi haline getiren özelliklerinden biri kurulduğu arazinin bir nehirler ağı tarafından sulanıyor olmasıdır. Bu nehirlerin bir kısmı ana nehirlerdir. Bir kısmı ise zirai sulama, içme suyu sağlama ve taşkınları önleme gibi amaçlarla açılan kanallardan oluşuyordu. Bu kanalların açılmaması veya bakımının yapılmaması çeşitli su baskınlarına ve tarım gelirlerinin azalmasına yol açıyordu. Nitekim X. yüzyıldan sonra bölgedeki nehirlerin sularının çekilmesi bölgenin tarım üretiminin azalmasına yol açtığı, bu durumun Abbâsî ekonomisinin çöküşünün sebepleri arasında yer aldığı bilinmektedir. Bağdat bölgesini sulayan en önemli nehirlerden biri geniş İsâ Nehri'dir.[1] İsâ Nehri ise Fırat'tan beslenir ve Dimimma Köprüsü'nün ağzında ondan sola ayrılan bir koldur. İsâ Nehri ve kolları, Fırat ile Dicle arasındaki adayı boylu boyunca geçer, geçerken de el-Muhavvel'e[2] kadar iki yanındaki arazileri ve bağ-bahçeleri sular. Bu nehir el-Muhavvel'e geldiğinde ondan Medinetü's-Selâm'ın içinden geçen birçok nehir ayrılır. Bu nehir Dicle'de son bulur ve İsâ Kasrı'nın aşağısında Dicle'ye dökülür.[3] İsâ Nehri'nin açıldığı tarih kesin olarak bilinmemekle beraber milattan önceye kadar gittiği tahmin edilmektedir. Bu nehir Abbâsîler döneminde el-Mansûr'un amcası Ali b. İsâ'ya nisbetle Büyük İsâ Nehri

1 el-Mansur'un amcası İsâ b. Ali b. Abdullah'a nispet edilir. Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad ev Medinet's-Selam*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1071, c. I, s. 92; İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fıda, *Takvimü'l-Büldân*, neşr. M. Reinaud, Paris: A L'imprimerie Royale, 1840, s. 52.

2 el-Muhavvel: Bağdat'a bir fersah mesafede, bağları, meyveleri, pazarları ve suları bol güzel bir gezinti ve yerleşim yeri. Ebü Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferid Abdülazîz Cündî, Beyrut: Dâru Sadır, 1995, c. V, s. 66.

3 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 111-112.

olarak bilinmiştir.[4] Bu nehirden ayrılan Rüfeyl[5] Nehri ise daha sonra Küçük İsâ Nehri olarak adlandırılmıştır. Bağdat bölgesinin batısındaki arazinin büyük bölümü bu büyük nehir ve Büyük Sarât ve Küçük Sarât gibi kolları tarafından sulanıyordu.[6] Rüfeyl Nehri'nin Dicle'ye döküldüğü yerin yakınına Ali b. İsâ tarafından İsâ Kasrı yapılmıştır ki, bu el-Mansûr döneminde Abbâsîler tarafından Bağdat'ta yapılan ilk kasırdır.[7]

Rüfeyl Nehri'nin sol kıyısından, çıktığı noktadan yaklaşık bir mil[8] aşağıda, Kerhâyâ ismiyle bilinen nehir ayrılır. Kerhâyâ Nehri, kuzey tarafından Rüfeyl Nehri'ne paralel olarak ve Sarât ile Rüfeyl nehirleri arasındaki bir kısmı Sarât'a bir kısmı Dicle'ye dökülen kanallar ağı ile irtibatlı bir şekilde uzanır. Kerhâyâ Nehri, Sarat ve Rüfeyl nehirleri arasında kalan ve o dönemde Rustâk el-Firûsîc olarak bilinen bu bölgeyi sular. Kerhâyâ Nehri'nin sol kıyısından Rezîn, Bezzâzîn ve Decâc gibi küçük nehirler beslenir. Rivayete göre bu nehrin aşağı kısmını Babek b. Behram b. Babek açtırmıştır. Kerhâyâ Nehri'nin bu kısmına el-Mansûr'un şehrinin inşasından sonra Tâbık Nehri adı verilmeye başlanmıştır.[9]

Bu mıntıkada çok eski zamanlardan beri bilinen karyelerden biri de Kerh Karyesi'dir. Abbâsîler döneminde Bağdat'ın batısında inşa edilen büyük Kerh Mahallesi bu karyeye nisbet edilir. Hatta son dönemlere kadar Bağdat'ın batısının tamamı Kerh olarak tanınmaya başlamıştır. Bu dönemde Kerh'in münzevi bir köyden ibaret olduğu kaydedilmektedir. Hamdullah Müstevfî, köyü Sâsânî kralı II. Şâpür'un (iktidarı M. 309-379) kurduğunu kaydeder. Yakut, Kerh isminin aslının Nebatça olduğunu kaydederken, bazı araştırmacılar kelimenin Aramca veya Süryanice

4 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 92; Ebü'l-Fida, *Takvimü'l-Büldân*, s. 52; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati Bağdad el-Mufassal*, Irak: Matbaatu'l-Necmai'l-İlmi el-Iraki, 1958, s. 5-7.

5 Rüfeyl: Ömer b. el-Hattab döneminde Müslüman olan bu bölgenin Dihkan'ının ismidir. Nehir de adını bu zattan almaktadır. Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 261, 440. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 320.

6 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 111; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 5-6.

7 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 92; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 11.

8 1 mil=4000 şer'î arşın=1/3 fersah=yaklaşık 2 km'dir. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 77.

9 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 79, 91, 112-113; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 11.

olduğunu belirtirken, Kerh'in Aramca "korunmuş şehir" anlamındaki "Kerhâ"dan türediğini savunanlar da vardır. Kerh'in Yunanca Charax lafzının Arapçalaştırılmasıyla oluştuğunu ve "*çit ile çevrilmiş yer*" anlamına geldiği de ileri sürülmektedir. Birçok yer bu şekilde adlandırılmıştır: Samerrâ Kerhi, Bâcida Kerhi gibi. Ki anlamı *dür* (*evler-binalar*) veya etrafında sur veya çit olan yer anlamındadır. Bu anlam da kelimenin Aramca olduğunu doğruluyor.[10]

Kerhaya Nehri üzerinde, onun Rüfeyl Nehri'nden ayrıldığı mevkide başka önemli bir karye daha vardır. Berâsâ Karyesi'nin tarihi çok eski dönemlere kadar uzanır. Bağdat'la birleşince önemini kaybetmiştir. Ancak Abbâsîler döneminde Berâsâ Camii'nin orada bulunması dolayısıyla tekrar meşhur olmuştur. Caminin inşa edildiği yerde İmam Ali b. Ebi Talib'in namaz kıldığına dair rivayete dayanılarak, Şiîler tarafından kutsal sayılan camidir bu. Rivayete göre Hz. Ali, 37/658 yılında Hariciler üzerine yürüdüğü sırada bu mevkiin yakınında yıkanmıştı. Başka bir rivayete göre ise, namazı ve yıkanması Sunâyâ Karyesi'nde olmuştur. Orada Ali b. Ebî Talib'in makamı (*meşhed*) bulunmaktadır. Meşhedülmıntıka olarak bilinen ve halen Bağdat ile Kâzımiyye arasında yer alan yapı, bu isimle anılmaktadır. Mezhebi kaygılarla el-Muktedir Billâh döneminde (295-320/908-932) yıkılan buradaki cami, Râzî Billâh döneminde (322-329/934-940) yeniden inşa edilmiştir.[11]

Rustâk el-Firûsîc'te Sarât ve Kerhayâ nehirleri arasında üç karye yer alır. Sâl Karyesi isimli ilkinde Bağdat'ın inşasından sonraki dönemde Zelzele Göleti olarak tanınan bir gölet yapılmıştır. İkincisi Versâle Karyesi olup onun yerinde el-Mansûr döneminde Kalayin Nehri Mahallesi inşa edilmiştir. Benavura Karyesi isimli üçüncüsü ise, Dairevi Şehir'in inşasından sonra el-Mansûr'un hacibi Rebî' b. Yunus'a verdiği iktâ dolayısıyla Katiatü'r-Rebî içerisinde yer almıştır.[12]

Kerhaya Nehri kıyısında eski önemli manastırlardan biri bulunmaktaydı. Medyan veya Sercîs Manastırı olarak bilinen

10 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 11-12.
11 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 12.
12 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 12-13.

bu mevki bostanları, güzelliği ile hoş bir gezinti, dinlenme yeri olup özellikle gezinti ve içki meclisi kurmak isteyenlerin tercih ettikleri bir bölgeydi. Medyan kelimesi Süryanice olup tanışanlar (*mutearifûn*) anlamına gelir.[13]

Bağdat "köyü" Sarât Nehri'nin güney kısmındaki Badurya nahiyesinde (*tassuc*) yer alır. Bağdat mıntıkası onun batısında Sarât Nehri'nin kuzeyindeki kuzey bölümü ve güneyindeki güney bölümü olmak üzere ikiye ayrılır. Kuzey bölümüne Kutrabbül, güney bölümüne ise Badurya nahiyesi denir. Sarât Nehri iki mahalleyi birbirinden ayırır. Ya'kubî, Bağdat'ın Kisralar döneminde şehir olmadığını, Badurya nahiyesinin köylerinden biri olduğunu zikreder.[14]

Kuzey mıntıkası Kutrabbül ise Dicle Nehri'nden ayrılan bir kol olan Düceyl Nehri -Abbâsîler döneminde bu adla bilinirdi- ile sulanmaktaydı. Dicle Nehri ise Sarât Nehri'nden İsa Nehri'nin sınırına kadar kuzey mıntıkasını sulamaktaydı. Düceyl'in kollarından biri olan ve ana Dicle'ye paralel olarak akan Batâtiyâ ise, Kutrabbül mıntıkasını ve aralarında el-Mübareke'nin de bulunduğu civar köyleri sulamaktaydı. el-Mansûr, bu nehirden kanal açtırıp sularını şehrine akıtmak suretiyle faydalanmıştı.[15]

Sarât'ın güneyinde Süku Bağdat denilen bir yer vardı. İranlıların büyük bir pazarının[16] kurulması ve her sene başında tüccarların orada toplanması bölgeyi uluslararası ticarî bir merkez haline getirmişti. Bu durum İslâm fetihleri dönemine kadar devam etmişti. Şehrin isminin kendisine izafe edilmesi ve günümüze kadar Bağdat ismiyle bilinmesi dolayısıyla Süku Bağdat'ın tarihi önemi vardır. Bu yerin ismi kaynaklarda ilk olarak Irak fetihleriyle yer almaya başlar. Müslüman Arapların bölgeye Hz. Ebu

13 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Şabûşti, *ed-Diyarat*, thk. Korkîs Avvâd, Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabî, 1986, s. 33; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 13.

14 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 4; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 18-19.

15 Sührab, *Acâibü'l-Akâlimi's-Seb'a İla Nihayeti'l-İmare*, thk. Hans V. Mzık, Leipzig: Adolf Holzhaussens, 1929, s. 129-134; Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 9.

16 Pazar: Aslı bazardır ve alışveriş manasına gelir. Alış veriş etmeye mahsus mahal ve meydana da pazar denir. Herkes satacağını oraya getirip satar. Pazarlar bazen yalnız bir nevi malın alışverişine mahsus olur. At pazarı, Balık pazarı, Çiçek pazarı gibi. Muayyen günlerde kurulan pazarlar kuruldukları gün veya mahallin ismini alır: Perşembe pazarı, Salı Pazarı, Bolu Pazarı, Gerede Pazarı gibi. Pazarların büyük ve ehemmiyetli olanlarına panayır denir (Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, Ankara: MEB, 1983, c. IV, s. 1598).

Bekir döneminde 13/634 yılında yaptıkları hücumlarında kazandıkları başarı anlatılırken Bağdat pazarının ismi geçmektedir.[17]

İbnü'l-Cevzî ve ed-Dineverî'nin aktardığına göre, Hîre halkı Müsennâ b. Harise eş-Şeybanî'ye Bağdat Pazarı'ndan söz ettiler ve onu oraya saldırmaya teşvik ettiler, mevsiminde o pazarı yağmaladıkları takdirde ellerine geçecek malın çokluğu konusunda isteklendirdiler. Üstelik bu saldırı dört bir yandan gelen satıcılar ve tüccar arasında yankı bulurdu.[18] Böylece Müslümanlar bu bölgeyle 13/634 yılında tanışmış oldular. Söz konusu yıl Müslüman Arap ordusunun komutanı Halid b. Velid askerlerinin bir bölümünü Müsennâ b. Harise eş-Şeybanî komutasında Bağdat Pazarı'na gönderdi, köyü aniden basan akıncılar, pazarı yağmaladılar, insanlar kaçarken ticaret mallarını ve (*büyükbaş-küçükbaş*) hayvanlarını orada bıraktılar. O gün Müslüman askerlerin orada ellerini altın, gümüş ve taşınması kolay mallarla doldurdukları nakledilliyor.[19]

Bu pazarın bahsi bundan sonra kaynaklarda 76/695 yılı olayları ile ilgili olarak Şebib b. Yezid b. Naîm eş-Şeybanî ile el-Cezel b. Saîd arasında cereyan eden savaşla ilgili olarak geçer. Haccâc'ın Şebîb b. Yezîd'le savaşması için gönderdiği Cezel bu savaşta yaralanmış, daha sonra Medâin'den Bağdat'a gelmiş, Dicle'yi geçtikten sonra Kerh'e gelmiştir. Başka bir rivayete göre ise, Süku Bağdat halkına elçi olarak gönderilmiş, onlara eman vermiştir. Gittiğinde onların pazar günüydü ve ona halkın kendisinden korktukları bildirildi. Bunun üzerine adamları onlardan hayvanlar ve ihtiyaçları olan başka şeyleri satın almışlardır.[20]

17 Belâzürî, *Fütûh*, c. II, s. 301; Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdad*, tsh. Muhammed Behcet Eseri, Bağdat: Matbaatu Dârü's-Selam, 1923, s. 6-7; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, 25-27; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c1, s. 317; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 13-14.

18 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 6-7;Ebü Hanîfe Ahmed b. Davud b. Venend Dineverî, *Ahbârü't Tıval*, thk. Abdülmün'im Amir, Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, s. 116; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 26-27; Taberî, *Târîh*, c. II, s. 376-377; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 457.

19 Belâzürî, *Fütûh*, c. II, s. 301, 305; Taberî, *Târîh*, c. II, s. 329; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 6-7; Dineverî, *Ahbâr*, s. 116; Abdülaziz ed-Dûrî, *el-Asrü'l-Abbâsî, el-Evvel: Dirase fi Târihi's-Siyasi ve'l-İdari ve'l-Mali*, Beyrut: Dârü't-Talia, 1988, s. 76.

20 Taberî, *Târîh*, III, 566; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Abdullah el-Kâdî, Beyrut, 1415, c. IV, s. 158.

Badurya mıntıkasının yer aldığı Sarât'ın güneyindeki kısımda ise Bağdat "köyü" yer alır. Bağdat "köyü" batıda Fırat Nehri'nin ana kollarından birinin –Zinderûd Kerhayâ Nehri-, kuzeyde İsa Nehri'nin (*Rüfeyl*) ve doğuda Dicle'nin sınırlamasıyla bir üçgen halini alır. Burası asıl Dicle ve Rüfeyl Nehri tarafından sulanır.[21]

Bağdat Karyesi'nin sahibinin Şerfaniyye Karyesi'nin kuzey doğusunda yer alan Verdaniyye adı verilen bir karyesi vardı. Bu karyede Bağdat'ın inşasından sonraki dönemde Ebu'l-Abbas el-Fazl b. Süleyman et-Tûsî'nin mahallesi (*murabba'a*) kurulmuştu. Bağdat'ın sahibi olan kişi, el-Mansûr'un bulundukları araziyle ilgili görüşüne müracaat ettiği bu bölgenin karyelerinin dihkanlarından[22] biriydi. el-Mansûr, başkentini kuracağı yerin durumuyla ilgili olarak diğer dihkanların görüşünü değil, bu şahsın değerlendirmesini tercih etmişti.[23]

Bağdat'ın inşa edileceği bölge, Yakın Doğu deniz yolunu açılmasından önce Doğu ile Batı arasındaki ulaşımda önemli bir merkez konumundaydı. Burası Hindistan ile İran ve Orta Akdeniz arasındaki ulaşımı sağlayan ana kervan yollarının ortasında bulunuyordu. Ayrıca Dicle ve Fırat, bölgenin Irak'ın kuzey ve güneyinde kalan bölgelerle ulaşımını sağlayan önemli suyollarıydı. Bütün bunlar Bağdat'ı Doğu ile Batı arasındaki güçlü ticarî bağlar için önemli bir uluslararası ticaret merkezi haline getirmişti.[24]

Bağdat isminin menşei konusunda tarihçiler arasında farklı görüşler mevcuttur. En çok kabul gören görüş, Bağdat isminin Arapça olmadığı, yedi farklı şeklinin bulunduğu ve Sâsânîler zamanında burada pazar kurulduğu şeklindedir.[25] Bağdat isminin Farsça kökenli olduğunu savunanlar kelimeye 'Putun (*sa-*

21 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 6-7; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. 1, s. 91, 112; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 457.

22 Dihkan: Sasânîlerin ve ortaçağdaki bazı islam devletlerinin idarî teşkilatında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamlarına gelen bir tabirdir. Bunlar Sasâniler döneminde köylerin idaresinden sorumluydu. Bir veya birçok köyü yöneten dihkan devlet adına vergi topluyordu. Bkz. Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 289-290.

23 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 15.

24 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 16.

25 Hatîb el-Bağdadî, Tarihu Bağdad, s. 60; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 6; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c.1, s. 456; Ebü'l-Fedail Safiyyüddin Abdülmü'min İbn Abdülhak el-Bağdadî *Merasidü'l-Ittıla' Ala Esmai'l-Emkine ve'l-Bika'*, thk. Ali Muhammed Bicavi, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1954, c 1. s. 209.

nem) hediyesi,[26] armağan bağ, bostan[27] anlamını vermişlerdir. Bağdat isminin Çin kralının adından türediğini ve Çinli tüccarın pazardaki bol kazançları için 'kralın armağanı' nitelemesini kullandığını ifade edenler de vardır. Başka bir görüşe göre de "Bağdat, şeytanın armağanı" anlamına gelmektedir.[28] Kelimenin Aramca kökenli olup "koyun ağılı" anlamına geldiğini de savunanlar bulunmakla birlikte, yaygın görüş 'Tanrı'nın vergisi veya hediyesi' anlamına geldiği şeklindedir.[29] Müstevfî'nin naklettiğine göre, kisrâlar döneminde Bağdat mevkiinde Dicle Nehri'nin sağında Kisrâ II. Sabür'un inşa ettiği Kerh isimli bir karye vardı. Bu karyenin kuzeyinde yer alan düzlükte Kisrâ Enüşirvan "Bustanü'l-Adl" veya "Bağ ey Dâd" ismini verdiği bir bahçe inşa ettirmişti. Zamanla bu yer onun adıyla meşhur oldu.[30] Yakut'un Muhammed b. el-Kasım el-Enbarî'den naklettiğine göre, Araplar da Arap olmayanlar (*acemler*) da Bağdat lafzında ihtilaf etmişlerdir. Bu da kelimenin ne aslının ne de türemişlerinin onların dil ve lügatlerinde yer almadığı anlamına gelir.[31] Kurucusunun verdiği "Medinetü's-Selam" ismi yalnızca halifelerin sikkelerinde ve yazışmalarında kullanılmış, halk arasında Bağdat ismi kullanılmaya devam etmiştir.[32] Bağdat isminin Babil dilinde ordugâh anlamına gelen kelimenin bozulmuş hali

26 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 59; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, 6; Ebü'l-Fida, *Takvimü'l-Büldân*, s. 292.

27 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 60; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 456; Ebü'l-Fida; *Takvimü'l-Büldân*, s. 293.

28 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 59; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 456.

29 M. Streck, "Bağdat", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, c. II, s. 195; ed-Dûrî, *el-Asrü'l-Abbâsî*, s. 77; ed-Dûrî, "Bağdat" *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, c. IV, s. 425; Yağî, *el-Hayatü'l-İctimaiyye fi Bağdad*, s. 2.

30 Hamdullah Müstevfî, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed el-Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulub: el-Makaletü's-Salise*, ed. Guy La Strange, Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut Für Geschichte der Arabisch-İslamischen Wissenschaften, 1993, s. 120.

31 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 60; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 456.

32 Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizî, *İgasetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Gumme*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Cemaleddin Şiyal, 2. Baskı, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1957, s. 60; Makrizî, *Şüzurü'l-Ukud fi Zikri'n-Nukud: Texts and Studies*, collected and reprinted by Fuat Sezgin, in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer, Mazen Amawi, Frankfurt am Main: Institut Für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 2003, s. 255.

olduğu[33] yolundaki görüş bölgenin daha önceki dönemlerde kullanımı ve özellikleri ile ilgili ipuçları vermektedir. İbn Rüste'ye göre, Bağdat, Babilliler zamanından beri meskûn bir bölge idi.[34] Taberî'ye göre, burası Ebu Cafer'in şehrinin inşasından önce Bağdatlıların "el-Mübareke" denilen mezrası idi.[35]

Bağdat Karyesi'nin içinde yer aldığı bölge güney ve kuzey olmak üzere iki kısma ayrılır: Kuzey kısmına Kutrabbül Tassucu, güney kısmına ise Badurya Tassucu denirdi. Bu ikisini Sarât Nehri ayırırdı. Sarât Nehri'nin solunda (*Araplar Sarât'ın batısında der*) Bağdat mıntıkasının yukarı kısmındaki Kutrabbül'dür. Sarât'ın sağında Bağdat mıntıkasından aşağı ve orta kısımlar (*Araplar Sarât'ın doğusu der*) ise Badurya'dır. Sûku Bağdat Karyesi Sarât'ın güneyindeki Badurya Tassucu'nda yer alırdı. Nitekim Ya'kubî de Bağdat'ın geçmişte bir şehir olmadığını, Badurya Tassucu'nun karyelerinden biri olduğunu zikrederek bunu desteklemiştir. el-Mansûr'un şehrini inşa etmeden önce, Bağdat'ın yeri konusunda danıştıklarının seçimi de Sarât'ın kıyısında el-Huld'ün bitişiğindeki karyedir.[36]

Kutrabbül Tassucu'nun da içerisinde yer aldığı Dicle ve Fırat arasında kalan kuzey bölgesinin çoğu Düceyl Nehri tarafından sulanırdı. Düceyl Nehri'nden ayrılan ve Kutrabbül Tassucu'nun kuzeyinde kalan bölgeyi sulayan kola Abbâsîler döneminde Batâtiya denilirdi. Batâtiya Nehri, el-Mübâreke mezrası ile Verdâniyye, Şerfâniyye ve Hattâbiyye karyelerini sulardı. el-Mansûr bu nehrin varlığından Sarât'ın kuzeyindeki şehrini inşa ederken yeni şehre üç kanal açtırarak faydalanmıştı. Badurya mıntıkasında yer alan Sarât'ın güneyindeki Bağdat mevkii ise Sûku Bağdat Karyesi'nin içinde yer aldığı kısımdır. Bu bölge batısında Fırat Nehri'nden ayrılan ana kol, kuzeyden Rüfeyl Nehri ve batıdan Dicle Nehri'nin çevrelediği bir üçgene benzerdi. Bu kısım Rüfeyl Nehri'nin sağ kolları ve ana nehrin sağ kolları tarafından sulanırdı.[37]

33 ed-Dûrî, *el-Asrü'l-Abbâsî*, s. 77; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 18; Hâni Hammûd er-Rafu', *Esvâku Bağdâd*, (Basılmamış Doktora tezi, Ürdün Üniversitesi, Kulliyetu Dirâsâti'l-'Ulyâ, danışman: Abdulaziz ed-Dûrî) 2007. s. 13.

34 Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste İbn Rüste, *el-A'lakü'n-Nefise*, yay. Martin Theodor Houtsma, 2. bs, Leiden: E. J. Brill, 1967, s. 108.

35 Taberî, *Târih*, c. IV, s. 460; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 7.

36 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 20.

37 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 21.

Doğu yakası ise, Dicle ve kollarının suladığı ekili alanlar ile bağ ve bahçelerden oluşur. Dicle ve onun sol kolu olan Nehrevan Nehri Samarrâ yakınından itibaren güneyde Küt mıntıkasında birbirlerine karışıp hacim ve uzunluk bakımından batı yakasının en büyük nehrini oluşturana kadar kilometrelerce karşılıklı akarlar. Bu nehrin sağ tarafından iki ana kol ayrılır ve Bağdat'ın doğu mıntıkasına iyice dağılır. Bunlar kuzeydeki Hâlis Nehri, güneydeki Bîn Nehri'dir.[38]

Halis Nehri Nehrevan'ın sağ tarafından Bakuba yakınında batıya doğru ayrılır ve Nehrevan ile Dicle arasında şimdiki Halis kanallarının çıkış noktasında (*zenaib*) yer alan kadim el-Câs ve Ebu Düceyl nehirlerine doğru akar. Şimdiki Bağdat şehrinden yaklaşık 18 km kuzeyde yer alan bir noktada dikey olarak Dicle'ye katılır. Kolları ise Bağdat'a ulaşır. Bîn Nehri ise, şimdiki Bağdat'a yaklaşık 30 km mesafedeki Bağdat-Bakuba tren yolu üzerindeki Kaslezbust istasyonunun önünden ayrılır. Sayısız kola ayrıldıktan sonra bu kolların güzergâhındaki karye ve arazileri sular ve şimdiki Doğu Bağdat mıntıkasının güneyindeki Kulvaza Karyesi'nin yanında Dicle'ye karışır. Bu karyenin yerinin Zeviye tepeleri, bugün Hac Abd Tepeleri olarak adlandırılan yer olduğu sanılıyor. Kulvaza Karyesi Abbâsîler döneminde bir Cuma Camisi bulunan ve Bağdat'ın Bâbu Kulvaza olarak bilinen güney kapısının açıldığı önemli bir belde haline gelmiştir. Kulvaza Karyesi Bağdat mıntıkasını Medâin'e bağlayan ana yol üzerinde yer alır.[39]

Halis ve Bîn nehirleri sayısız kola ayrılarak bir nehirler ağı oluştururlar. Bunlardan bir kısmı Dicle'de son bulurken bir kısmı tarlalar, bostanlar ve bağları birbirine bitiştirerek ekili alanlarda son bulur. Bunlar öylesine iç içe geçmiştir ki bunları yalnızca ağaçlar ve hurmalıklar gölgesinde uzanan ve bu araziler arasında dağılmış karyelere giden dar yollar ayırır. Doğu yakası da batı gibi ikiye ayrılır. Kuzey bölümü Bük Nehri Tassucu ve güney bölümü Kulvaza ve Bîn Nehri Tassucu olarak bilinir. Bağdat'ın

38 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 114; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 7; c. V, s. 324; Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Fîruzabâdî, *el-Kamusü'l-Muhît*, Mısır: Matbaatu Dârü'l-Me'mun, 4.bsm, 1938,s. 797; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 30.

39 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 31.

bu iki yakası -doğu ve batı- arasındaki farklılık, iki bölgeyi batı tarafında birbirinden ayıranın Sarât Nehri olmasıdır. Oysa doğu yakasını birbirinden ayıran bir nehir yoktur. Bîn Nehri'nin kolları Bük Nehri Tassucu'nun büyük bölümünü sular.[40]

Bu bölge mamur görünüşlü manastırları, bostanları, tarlaları ve üzüm bağlarıyla bilinir. Kulvaza Tassucu'nda yer alan Zinderûd mıntıkaşındaki Zinderûd Manastırı bunlardan biridir. Orayı Bîn Nehri'nin sağ tarafından ayrılan ve ismi Farsçada canlı nehir anlamına gelen Zinderûd Nehri sular.[41]

Halife el-Emîn, bu manastırın yerinin yakınına bir saray inşa etmiş ve belki de bu manastırın bostanlarından bir bölümünü sarayına katmıştı. Yine o, batı yakasındaki kasrı ile doğu yakasındaki bu Zinderûd kasrı arasında ulaşımı sağlamak üzere Dicle üzerine iki köprü yaptırmıştı. Doğu Bağdat surunda son dönemde açılan ve Bâbu Kulvaza olarak bilinen kapının bu sarayın yerinde veya civarında olması muhtemeldir. Zinderûd Manastırı'nın yeri ise Bâbü'l-Ezc Mahallesi olarak bilinmeye başlamıştır. Muhtemelen Bâbü'l-Ezc, bu manastırın yerine çok yakındı. Orada güçlü akıntısı olan ve Zinderûd Nehri olarak bilinen nehir akıyordu. Üzerinde çok sayıda değirmenin bulunduğunun kaydedilmesi nehrin gücü hakkında bir fikir vermeye yeter.[42]

Bük Nehri Tassucu'ndaki Zinderûd mıntıkasının kuzeyinde Dicle Nehri üzerinde Bîn Nehri'nin kollarının suladığı Katiatü'l-Muharrim yer alır. Buranın ismi Muharrim b. Yezid'e veya Şüreyh b. Muharrim'e nisbet edilir. İslâm fetihlerinin başlangıcında sahipsiz olan bölgeyi Halife Ömer b. el-Hattab kendisine iktâ olarak vermiştir. Daha sonra buraya Bağdat'ın inşasından sonra meşhur olan Muharrim Mahallesi kurulmuştur. Yakut, Muharrim'in Bağdat'ta Rusâfe ile Mualla Nehri arasında bir mahalle olduğunu belirtir.[43]

Muharrim Mahallesi'nin doğusunda yer alan bölge Rustak Efrutr olarak bilinirdi. Rustak kelimesi iktâ (*mukataatun*) veya

40 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 32.
41 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 513; c. III, s. 154; M. Cevad-A. Suse, *Delilu Haritati*, s. 32.
42 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 33-34.
43 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 34.

bölge (*mıntıkatun*) anlamına gelir.[44] Bu arazi Bîn Nehri'nin kuzey kollarından Halis Nehri'nin kollarıyla birleşen bir kol tarafından sulanırdı. Bu kol Abbâsîler döneminde Ali Nehri olarak anılmaya başlandı. Muharrim Mahallesi'nin güneyinde kalan bölge ise Sükü's-Sülesâ olarak bilinirdi. Yakut, Sükü's-Sülesâ'nın bu adı almasının sebebinin el-Mansür'un Bağdat'ı imarından önce burada ayda iki kere Sülesâ (*Salı*) günleri Kulvaza ve Bağdat halkı için bir pazar kurulması olduğunu kaydeder. Pazarın adı da kurulduğu güne nisbet edilmiştir. Kulvaza ve Bîn Nehri tassucu üzerinde kurulan bu pazarla ilgili Yakut'un tasvirini teyit eden İbn Abdülhak, pazarın yalnızca Kulvaza halkına mahsus olduğunu belirtir. Bağdat halkının Dicle'yi geçip bu pazara ulaşmasının zorluğu dikkate alındığında bu görüşün isâbetli olduğu anlaşılır.[45]

Muharrim Mahallesi'nin kuzeyinde eski bir Mecusi Mezarlığı vardı. Bu mezarlık el-Mansür döneminde Ebu Hanife Numan b. Sabit ve başkalarının mezarlığı olan yerin yakınındaydı. Sonra Ebu Hanife Mezarlığı, Rusâfe Mahallesi'nin genişlemesinden sonra Hârunürreşîd ve el-Hadî'nin annesi Seyyide Hayzeran'a nisbetle Hayzeran veya Hayzuran Mezarlığı olarak anılmaya başlanmıştır. Hayzuran Mezarlığı'nın yeri İmam-ı Azam Türbesi ve çevresidir.[46]

Bağdat'ın bu yakasının kuzeyi birçok Nasturî ve Yakubî manastırlarıyla meşhurdu. Bunların en eskisi olan Dermalis Manastırı Bağdat'ın inşasından sonra Şemmasiyye olarak anılmaya başlanmıştır. Bu manastır Yakut döneminde mamur iken Abdülhak döneminde izi kalmamış olup iki müellifin vefatı arasında harap olduğu anlaşılmaktadır. Şemmasiyye kelimesi, Hıristiyanlara göre dinî bir görev olan Şemmas vazifesine nisbet edilen Arapça bir isimdir. Bu adlandırma buradaki manastırların varlığı ve orada gerçekleştirilen satışla ilgili olsa gerektir.[47]

44 Rustak Pehlevicede kullanılıyordu. Günümüz Farsçasına köy anlamını koruyarak Rüstâ şeklinde gelmiştir. Bkz. Ali Ekber Dihhudâ, *Lugatname*, Yeni edisyon, Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1998, s. 12372.

45 Belâzürî, *Fütûh*, c. II, s. 362; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 19-20; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 97; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 82; c. V, s. 71; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 34.

46 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 35.

47 Şabüştî, *ed-Diyarat*, s. 3; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 35-36.

Hıristiyan manastırlarının genellikle su kaynaklarının ve ağaçlar, kokulu bitkiler ve çiçekler gibi doğal güzelliklerin bol olduğu özellikle de nehirlerin çıkış noktasına (*zenaib*) ve döküldüğü yerlere yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden de Abbâsî halifelerinin saray ve bahçelerinin/bostan inşası için bu manastırların çevresini seçtiklerini görmekteyiz. Bağdat'ın batı yakasındaki eski manastırını (*Deyrü'l-Atik*) yakınında Kasru'l-Huld'ün, bir süre sonra da Kasru'l-Karar'ın, Zinderûd Manastırı'nın yakınında el-Emîn'in kasrının inşa edilmesi ve bizzat el-Mansûr'un şehrinin etrafının manastırlarla çevrili olması bunun bir göstergesi olsa gerektir.[48]

Sonuç olarak Mansûr'un şehrini inşa ettiği bölge olan Bağdat'ın her iki yakasının en eski zamanlardan beri mamur bir bölge olduğu ve onun gelişiyle birlikte de genç Abbâsî Devleti'nin başkenti olarak gelişiminin zirvesine tırmandığı söylenebilir.

1.2.2. Dairevî Şehir'in (Medinetü'l-Müdevvere) Yerinin Seçimi

Bağdat'ın el-Mansûr tarafından başkent olarak seçilmesinden önce, belirli bir nüfus yoğunluğunu besleyen, civarında pazar kurulan ve tarımsal faaliyet yapılan bir mevki olmakla beraber mamur bir şehir olmadığı ifade ediliyor. Bu ifadeyle bir yandan halife el-Mansûr'un burayı önemli bir şehir haline getirmesinin önemine vurgu yapılırken bir yandan da bölgedeki mevcut yapının bir şehir için gerekli unsurlardan yoksunluğuna işaret edilmek isteniyor. Ya'kubî'nin ifadesiyle bu tarihten itibaren orası (*Mansûr'un Bağdat'a geliş tarihini kast ediyor*) 'Haşimoğullarının şehri, hükümdarlarının yerleşim yeri, saltanatlarının yurdudur, onlardan önce oraya kimse gelmedi, orada onlardan başka hükümdar oturmadı.[49] Abbâsî Devleti'nin müstakbel başkenti olarak seçilmeden önce Sarât'ın kuzeyinde Dicle'nin batısında yer alan Bağdat, İran Kisraları döneminde bir şehir değildi, sadece Badurya nahiyesinin karyelerinden biriydi ve Mansûr'un Dairevi

48 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 36.

49 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 4; Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisî el-Kerhî İstahrî, *Mesâliku'l-Memâlik*. Ed. M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1967, s. 83; Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Tabataba İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*, neşr. Mustafa Muhammed, Kahire: el-Matbaatü'r-Rahmaniyye, 1927, s. 142; Salih Ahmed Ali, *Bağdad Medîneti's-Selam İnşauha ve Nizamu Sükkanuha fi'l-Uhud*, Bağdad: Matbuatu Mecmai'l-İlmi'l-Iraki, 1985, s. 3.

Şehiri kurduğu mevkide yer aldığı için de sonradan halk arasında başkente adının verilmesine sebep olmuştur.[50]

İbn Haldûn, bir şehrin yerinin seçiminde dikkat edilmesi gereken noktaları ve bunun sonuçlarını şöyle dile getirmiştir:

> Bu yerin ya dağlarla çevrilmiş bir tepenin üzerinde olması ya da deniz veya nehirlerle çevrili olması gerekir. Bu dağlar aşılmadan veya köprü kurulmadan şehre girmek mümkün olmasın. Bu yer hastalıklardan korunabilmek için havadar bir iklime sahip olmalıdır. İnsanların geçimlerini kolayca temin edebilmeleri için tarım arazilerine yakın olmalıdır...

Araplar daha önce kurdukları Kayrevan, Küfe ve Basra gibi şehirlerde bu tabii şartları gözetmedikleri için bu şehirler çabuk yıkılmaya mahkûm olmuştur.[51]

Anlaşılan el-Mansûr, başkentinin yerini seçerken İbn Haldun'un ortaya koyduğu bu noktaları gözönünde bulundurmuştu. Halife'nin seçimindeki dikkat ve isabeti anlamak bakımından Bağdat mıntıkasının avantajlarının neler olduğuna bir göz atmamız yerinde olur.

Bağdat'ın en önemli avantajı yılın her mevsiminde havasının yumuşak, toprağının nemli, sularının tatlı, ağaçlarının bol, meyvelerinin hoş, ziraatının verimli ve bereketli olmasıydı.[52] Mezopotamya'nın ortasında yer alan bu mevki ikliminin ılıman ve sağlıklı olmasını yanında sivrisineklerden de epeyce güvendeydi. Aynı zamanda yük ve ticarî emtia taşınmasını kolaylaştıran bir konumdaydı. Nitekim bu şartları taşımayan başka yerlerle ilgili önerileri reddeden el-Mansûr bunu şöyle dile getirmişti:

> Öyle bir yer istiyorum ki insanlar orada kolaylıkla toplanabilsin, onlar için ve benim için yaşanabilir olsun. İnsanlara pahalı gelmesin, geçimi zor olmasın. Zira öyle bir yerde oturuyordum ki ne karadan ne de denizden oraya bir şey getirmek mümkün olmuyordu. Fiyatlar çok

50 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 5; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 112; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 317; Sührab, *Acâib*, s. 131-132; M. Streck, "Bağdat", c. II, s. 196; ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 426.

51 Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1988, c. I, s. 432-35.

52 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 5.

yüksekti, hammadde azdı *(istenilen her şeye ulaşılamıyordu)* ve geçim çok zordu. Bu da insanlara çok sıkıntı veriyordu.[53]

Bağdat'ın coğrafî konumu onu iç ticaret için doğal bir pazar haline getirmişti, Dicle ve Fırat onu bir yandan güneydeki karayollarına bağlarken, bir yandan da kuzeyde ve batıda Musul, Ermeniyye ve Şam'a bağlamaktaydı. Ayrıca Bağdat-Horasan ana yolu ise onu İran ile Orta Asya ticaretinin merkezi haline getiriyordu. Tüccar mal ithal ederken bu yol ağını kullanıyordu.[54] 144/761 yılında oğlunu savaşa yolladıktan sonra Bağdat mevkiine gelen el-Mansûr burasını şöyle övüyordu:

> Dicle ve Fırat arasında bir ada. Vâsıt. Basra, Übülle, Ahvaz, Fars, Uman, Yemâme, Bahreyn ve bunların etrafındaki her şey Dicle yoluyla buraya gelir. Burada yüklenir veya boşaltılır. Aynı şekilde Musul, Diyarı Rebia', Azerbaycan, Ermeniyye'den gelen her şey gemi taşımacılığı yapılan Dicle yoluyla nakledilir. Diyâr-ı Mudar, Rakka, Şam, Suğur, Mısır ve Mağrib'den gelen her şey gemilerle Fırat yoluyla taşınır, Bağdat'a indirilir ve orada konaklanır. Cebel ve Isfahan ile Horasan şehirleri halkının güzergâhı üzerindedir. Onu bana saklayan ve benden önceki herkesi ondan gafil bırakan Allah'a hamd olsun.

Halife, Bağdat'ı inşa edeceğine, sonra hayatı boyunca orada oturacağına, kendisinden sonra oğlunun oturacağına ve onun dünyadaki en mamur şehir olacağına, ondan sonra da dört şehir[55] daha inşa edeceğine ve hiç birinin asla tahrip edilmeyeceğine dair Allah'a yemin etmişti. Erzak Fırat üzerinden gemilerle gelirken, Mısır, Şam, Badiye ve Mağrib'den kervan kafileleriyle, Çin ve Hint malları deniz yoluyla Bizans, Ermeniyye ve Musul malları ise Dicle yoluyla Bağdat'a ulaşabilecekti.[56] Dicle kıyılarında karşılıklı olarak millerce uzanan iskelelere bakan kimse geniş limanlarında yüzlerce ticarî, savaş ve eğlence gemisi

53 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 458.

54 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 8; Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, ed. M. J. De Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1889, s. 41, 153.

55 Bu dört şehir Ya'kubî'ye göre, Rafika, Malatya, Masisa ve Sind bölgesindeki el-Mansûra'dır. Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 8.

56 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 8; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 458; *Ahsen*, s. 119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 166; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri*, 143; Ebu Muhammed Bedreddin Abdurrahman b. İbrahim b. Sunbut Kanita Erbilî, *Hülasatü'z-Zehebi'l-Mesbuk Muhtasar Min Siyeri'l-Mülük*. Tsh. Mekki es-Seyyid Casim, Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, s. 72-73; Adam Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicri*, trc. Muhammed Abdülhâdî Ebü Rîde, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1941, c. II, 290.

görebilirdi.[57] Bağdat'ın bu coğrafî konumu, deniz yoluyla ulaşımın kolay olması, Dicle üzerinde pek çok köprünün varlığı ve yolların kavşak noktasında olması onu örnek bir uluslararası ticarî merkez haline getiriyordu. Bu durum pazarlarındaki kârlılığı garantilediği gibi, devletin dört bir yanına ulaşımın kolay olması da ticareti teşvik ediyordu. Aslında bu durum Bağdat'ın ticarî öneminin Dairevî Şehirin inşasıyla birlikte Abbâsî Devleti'nin başkenti olmasına bağlı olmadığını, İslâm'ın ortaya çıkışından senelerce öncesine dayandığını göstermektedir.[58] Bağdat'ın tarihi rivayetlerle ortaya konan bu ticarî önemi Sevâd[59] arazisinde yaşayan ve orada ticarî faaliyete girişenler için bir sır değildi.[60] Sâsâniler döneminin sonlarında bir rivayete göre yılda bir defa,[61] başka bir rivayete göre ise ayda bir kez[62] pazar kurulmakta ve tüccar burada alış veriş yapmaktaydı. Bu pazarın öneminden ve ilk İslâm fetihleri sırasında düzenlenen akınlardan yukarda söz etmiştik. Burada Bağdat mevkiinin askerî önemiyle ilgili olarak Hişam b. Abdülmelik ve diğer bazı Emevî halifelerinin Emevî iktidarına karşı ortaya çıkan isyan ve karışıklıkları bastırmak için bu kritik noktaya çok sayıda asker yerleştirdiklerini belirtmek yeterlidir.[63] Bağdat'ın inşası için seçilen yerin askerî, ekonomik ve iklim açısından avantajlarını bu şekilde sıraladıktan sonra Halife el-Mansûr'u bu seçime zorlayan temel faktörlerden söz etmemiz yerinde olacaktır.

Abbâsîlerin ilk dönemlerinde belli bir başkentleri yoktu. Ancak idare edenin değişmesi ile idare merkezinin de değişmesi

57 Philip Khuri Hitti, *Tarihü'l-Arab*, Edward Corci, Cebrail Süleyman Cebbur, Dârü'l-Keşşaf li'n-Neşr, 3. bs, 1961, c. II, s. 378.

58 Dineverî, *Ahbâr*, s. 117; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 26-27; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 6-7; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 456.

59 Sevad: Fırat ve Dicle'nin aşağı yatakları arasında kalan verimli ve sulanabilir bölgedir. Mezopotamya'nın Halife Ömer b. el-Hattab döneminde fethedilen kısmına yeşilinin bolluğundan kinaye olarak verilen isimdir. Boyutları hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Sınırları Musul'dan Abadan'a; Hulvan'dan Kadisiye'ye kadar uzanıyordu. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 272; İbn Abdülhak, *Merâsid*, c. II, s. 750; Mustafa Demirci, *İslam'ın ilk üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 54.

60 Belâzürî, *Fütûh*, c. II, s. 301; Dineverî, *Ahbâr*, 116; Taberî, *Târîh*, IV, 478-479; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 26-27; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 6-7.

61 Belâzürî, *Fütûh*, c. II, s. 301; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 6-7; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 26; ed-Dürî, *el-Asrü'l-Abbâsî*, s. 76.

62 Dineverî, *Ahbâr*, s. 116; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 457.

63 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. VI, s. 212.

bir nevi gelenek olduğundan Abbâsîler için selefleri Emevîlerin başkenti Şam'dan vazgeçmek kesin bir gereklilikti. Şam Bizans hududuna yakın olmasından başka, İndus'a kadar uzanan bir devlet için fazla batıda kalıyor ve uzak düşüyordu. O yüzden Abbâsî ailesinin ülkenin ağırlık merkezini önem ve ağırlığı kaybetmiş Suriye'den Irak'a nakletmesinin gerekçesi kolay anlaşılabilir. Abbâsî iktidarının dayanağını oluşturan Horasanlı askerler İranlı idi, o yüzden sülalenin menfaati de hilafet merkezinin doğuya nakledilmesini gerektiriyordu.[64] Ya'kubî, Ebü'l-Abbas Abdullah b. Muhammed'in önce Kûfe'ye yerleştiğini, sonra Enbar'a geçtiğini ve Fırat Nehri'nin kıyısında bir şehir bina ederek el-Haşimiyye ismini verdiğini zikreder.[65] Nitekim onun ikisinden birinde karar kılmayarak Kûfe ile Haşimiye arasında gidip geldiği de nakledilmektedir.[66] Bazı tarihçiler, el-Mansûr'un Ravendîlerin isyanından sonra Kûfe'de kalmak istemediğini ve yeni devletine başkent olmaya uygun yeri arama işini sıkı tuttuğunu kaydetmektedirler.[67] Başka bir görüşe göre Halife Ebû Cafer, Küfelilerin yanında kendini güvende hissetmediği[68] ve ordusunu ifsat edip Alevileri desteklemeye teşvik etmelerinden korktuğu için Dairevî Şehir'i inşa etmiştir.[69] Neticede Kûfe'de kalmak istemeyen el-Mansûr, kendisi ve ordusu için bir mesken aramak üzere yola çıktı,[70] önce Cerceraya[71] taraflarına geldi, sonra Bağdat'a gitti, sonra Musul'a geçti, sonra ikinci kez Bağdat'a

64 M. Streck, "Bağdat", *İA*, c. II, s. 196.

65 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 7; İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dârı Sadır, 1978, c. II, s. 154.

66 Belâzürî, *Fütûh*, c. II, s. 351; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 457; İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar fî Târihi'l-Beşer*, thk. M. Zeynuhum, M. el-Vasıf, Kahire: Dârü'l-Maârıf, c. II, s. 8-9.

67 Taberî, *Târih*, c. IV, s. 457; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 165; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri*, s. 142; Ebü Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer İbnü'l-Verdi, *Târihu İbnü'l-Verdi: Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996, c. I, s. 186; Ebü'l-Fida, *Muhtasar*, c. II, s. 8-9.

68 Taberî, *Târih*, c. IV, s. 457; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri*, s. 142; İbnü'l-Verdi, *Târih*, c. I, s. 186.

69 Belâzürî, *Fütûh*, c. II, s. 301; Taberî, *Târih*, c. IV, s. 457; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 457.

70 Taberî, *Târih*, c. IV, s. 457; Dineverî, *Ahbâr*, s. 383; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 7-8; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 457.

71 Cerceraya, doğuda Vâsıt ve Bağdat arasında yer alan Aşağı Nihrevan'a bağlı vilayetlerden biri. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 123; İbn Abdülhak el-Bağdadî, *Merasid*, c. I, s. 324.

geldi. Kesin kararını vermeden önce geniş araştırma yapan ve birçok kişiye görüşünü soran el-Mansûr bölgenin Dihkanlarından biriyle de Bağdat mevkii ile ilgili istişarede bulundu. O, halifeye, Bağdat Karyesi'nin ikisi doğu tarafında ikisi batı tarafında dört tassuc/nahiyenin ortasında yer aldığını, batıdakilerin Kutrabbül ve Badurya, doğudakilerin ise Nehr Bük ve Kulvaza olduğunu ve bunlardan birinin imarını geciktirirse bir başkasının imar edeceğini söylemiştir. Dihkan sözlerine şöyle devam etmiştir:

> *Ey müminlerin emiri, erzağı sana yakından getiren Fırat ve Dicle üzerindesin. Şam, Elcezire, Mısır ve bütün ülkelerden Hind, Sind, Çin, Basra ve Vâsıt malları sana taşınır. Dicle üzerinden Ermeniyye, Azerbaycan ve civarından erzak gelir. Tamerra*[72] *yoluyla Musul, Diyarbekir ve Rebî'a erzağı sana gelir. Sen nehirlerin arasındasın, düşmanın sana ya daimi ya geçici bir köprüyle*[73] *gelebilir. Bu köprüleri yıkar veya kesersen sana ulaşamaz. Hem karaya hem denize hem de dağ (cebel) bölgesine yakınsın.*

Rivayete göre bu sözden etkilenen el-Mansûr, hemen inşaata başlama kararını vermiştir.[74] Yeni başkentini inşa edeceği Bağdat'ın konumunun avantajlarını halife şöyle dile getirmişti: "İşte uygun bir ordugâh yeri. Bu Dicle. Çin'le aramızda artık engel kalmadı. Artık denizdeki her şey Dicle yoluyla bize gelebilir. Erzak, Cezire, Ermeniyye ve civarından gelecektir. Bu Fırat. Şam, Rakka ve civarındaki her şey o yolla bize gelebilir." Orada konakladı. Karargâhını Sarât üzerine kurdu, şehrin planını çizdi ve dörtte birlik her bölümünü bir komutanın sorumluluğuna verdi.[75] Bağdat bu önemli konumu dolayısıyla el-Mansûr'u

72 Tamerra: Bağdat'ın doğu yakasının sevadında bir tasuc olup kabardığı zamanlar gemilerle taşımacılık yapılan büyük bir nehri vardır. Nehir Şehrezûr ve civarındaki dağlardan çıkar. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 7.

73 Söz konusu dönem kaynakları köprüyü ifade eden iki kavram kullanırlar: *Cisr* ve *kantara*. *Cisr*, gemileri birbirine bağlayarak yapılmış, ayrıca kazıklarla sabitlenmiş, üzerinden geçmeye yarayan bir tür muvakkat köprüdür. *Kantara* ise, taş, tuğla vb. malzemeyle kemerli olarak inşa edilen daimi köprü demektir. Bağdat'ta civarında pazar kurulan köprü isimlerinde *kantara* kelimesinin geçmesi de bunu desteklemektedir. Bkz. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, *Lisanü'l Arab*, Beyrut: Dâru Sadır, 1414, c. IV, s. 136, c. V, s. 118; Zebidî, *Tâcu'l-Arus*, c. X, s. 425; İstahrî, *Mesalik*, s. 62, 84, 85.

74 Taberî, *Târîh*, IV, 458; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 166;Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf Hadi, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996, c. I, s. 283; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 458.

75 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 45; Erbili, *Hülasa*, s. 72.

etkilemişti.[76] Tercihini Irak'ın ortasında ve Dicle ve Fırat gibi iki önemli suyoluyla ulaşımı kolay bir başkent yönünde kullanmaya hazır olan el-Mansûr'un bu konuyu istişare ettiği zevat arasında Halid el-Bermekî,[77] Süleyman b. Mücalid, Ebü Eyyub el-Merzübanî ve Abdülmelik b. Hamîd el-Katib sayılabilir.[78] Neticede halife, askerî, ekonomik ve iklim açısından dikkatli bir araştırma yaptıktan sonra Bağdat'ın kurulacağı yeri seçmiştir.[79] Bağdat'ın kurulduğu yerin meziyetleri ve el-Mansûr'u bu kararı vermesi ile ilgili uydurma rivayetler sonraları geniş bir dolaşım imkânı bulmuştur.[80] Ya'kubî'nin nitelemesiyle 'Dünya üzerinde hiç bir şehir halkı yok ki kendilerine ait bir konaklama yeri, ticarethane ve serbest pazar imkânlarının üçüne birden sahip olsun. Bu yalnız Bağdat halkına mahsustur.'[81] el-Mansûr'un, Abbâsî halifeliğinin başkentinin bekası konusunda ne kadar istekli olduğunu oğlu el-Mehdî'ye yaptığı vasiyetten anlamak mümkündür:

> Şu şehre, yani Bağdat'a bir bak! Sakın orayı değiştirmeye kalkma, o senin yuvan ve şerefindir. Orada senin için o kadar mal topladım ki, on sene toprak vergisi (*harac*) kesilse, elindeki askerin maaşlarını, harcamaları (*nafakât*), zımmîlerin atâlarını ve sınır eyaletlerinin idaresini karşılamaya yetecektir. Onu muhafaza et, çünkü hazinen dolu oldukça şerefini korursun.[82]

1.2.3. Bağdat'ın (Dairevî Şehir'in) İnşâsı

el-Mansûr'un şehrinin inşa yılı konusunda kaynaklar farklı görüşler vermektedir.[83] Ancak aralarında Taberî'nin de bulun-

76 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 7.
77 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 478; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 177; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 294.
78 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 457; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 458.
79 ed-Dürî, "Baghdâd", *EI*, Leiden, V. I, p. 895; ed-Dürî, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 426.
80 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 8; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 458; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 458; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s. 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 166.
81 Ya'kubî, *el-Büldân*, s 4.
82 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 541; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 216; Erbilî, *Hülasa*, s. 89-90.
83 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 8; İbn Hallikan, *Vefeyat*, c. II, s. 154; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 66-67; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998, c. 13, s. 387, 402; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *Târîhü'l-Hulefa*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1969, s. 229.

duğu tarihçilerin çoğu Halife'nin Bağdat'ı, Dicle'nin sağ kıyısında Sarât ve Dicle'nin kuzey yatağı arasına 145/762 yılında inşa ettiğinde birleşirler.[84] Şehrin inşa edildiği arazi Bağdatlıların el-Mübareke denilen mezrasıydı. Sahipleri olan 60 kişiye bedelleri ödenerek arazi satın alınmıştır. el-Belâzürî de el-Mansûr'un Bağdat'ın arazisini Badurya, Kutrabbül, Bük ve Bîn nehri karyeleri halkından satın alarak ehli beytine, komutanlarına, cündüne, arkadaşlarına (sahabe) ve kâtiplerine iktâ olarak verdiğini kaydeder. el-Mansûr'un şehrinin bugünkü mevkii konusunda tarih müelliflerinden yalnızca İbn Tıktaka bir metne yer vermektedir. Bu metinden anlaşılan, onun yerinin iki imamın mezarının bulunduğu Kureyş Mezarlığı yakınında bulunduğudur.[85] el-Mansûr, 146/763'de Bağdat'a yerleşti, beytülmâl ve devlet daireleri (*divânlar*) da oraya taşındı.[86] Şehrin yapımı, suru, hendeği ve bütün işleri ise 149/766 yılında tamamlandı.[87]

1.2.4. Bağdat'ın İsimleri

Abbâsîlerin yeni başkentine verilen isimlerle ilgili birçok rivayet bulunmaktadır. Bunlardan biri Dicle'ye Vadi's-Selâm denildiği için el-Mansûr'un buraya Medinetü's-Selâm adını verdiği şeklindedir. Başka bir rivayete göre ise, Bağdat'a Arapça bir isim koymak isteyen Ebû Cafer, Kur'an'da Cennetin "dârü's-selâm"[88] diye nitelenmesinden hareketle Medinetü's-Selâm ismini uygun görmüştü. Bu son görüş daha uygun görünmektedir çünkü o, yaptırdığı ikinci saraya da Kur'an'da kullanılan bir isimden hare-

84 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 459-460; Ebû Zekeriyyâ Yezid b. Muhammed b. İyas el-Ezdî, *Târîhü'l-Mevsıl*, thk. Ali Habibe, Kahire: Lecnetü'l-İhyai't-Türasi'l-İslami, 1967, s. 194; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. I, s. 66-67; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 458; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri*, s. 144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 167; Makdisî, *Ahsen*, s. 121.

85 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 7; Belâzürî, *Fütûh*, c. II, s. 361; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 460; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. I, s. 21; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri*, s. 144; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 43-45.

86 Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kufî Cehşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa Sak'a, 2. bs, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebî, 1980, s. 100; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Maarıf*, tsh. Muhammed İsmail Savi, 2. bs, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1970, s. 165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 177.

87 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 460; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. I, s. 67; İbn Hallikan, *Vefeyat*, c. II, s. 154.

88 6/Enam, 127; 10/Yunus, 26.

ketle Huld Kasrı adını vermişti.[89] el-Mansüriye ve ez-Zevrâ (*eğri*) isimleri de kullanılmıştı. İnşa ettirdiği şehre el-Mansûr'a nisbetle el-Mansüriye denilmişti. ez-Zevrâ denilmesinin sebebi ise, bu şehrin planını yapanların ilk surun iç kapılarını dışa doğru eğik/farklı yapmaları yani karşılıklı yapmamaları veya[90] camisinin kıblesinin doğu yakasındaki Rusâfe Camii'nin kıblesinden eğik olması yani kıbleye tam uyması için bir miktar Basra Kapısı'na doğru çevrilmeye ihtiyaç duyması yahut da orada Dicle'nin eğrilmesidir.[91] Nitekim Makdisî'nin Rusâfe Camii'nin kıblesinin daha doğru olduğunu söylemesi de bunu desteklemektedir. Neticede halifenin yeni başkenti için seçtiği isim Medinetü's-Selâm olup bu isim halk arasında fazla yaygınlaşmamış, çoğunlukla kullanımı resmî belgeler ve paralar üzerindeki yazılarla sınırlı kalmıştır.[92]

Bağdat, merkezinin her tarafa eşit mesafede olması ve kolayca kontrol edilip korunabilmesi için daire şeklinde planlanmıştır.[93] Ya'kubî, dünyada Mansûr'un şehrinden başka Dairevi Şehir bulunmadığını ileri sürse de dairevi plan Yakın Doğu'da bilinen bir şeydi. Hazar, Uruk, Me'rib, el-Medâin (*Ktesifon*) şehirleri daire şeklinde inşa edilmişti. Creswell, oval veya daire şeklinde inşa edilen 11 kadim şehrin ismini vermektedir. Eski çağlarda şehir planlamasının şekillerinden söz eden Eliseef, Dicle'nin batısında kural olarak dikdörtgen ve kare tercih edilirken, nehrin doğu yakasının karakteristiğinin ise dairevi plan olduğunu belirtiyor. Bağdat'ı inşa dönemi açısından eşsiz yapan büyüklüğü, ihtişamı ve el-Mansûr'un onun inşası için sarf ettiği muazzam güçtür. Çünkü onun inşaat için 100.000 meslek ve sanat erbabı ge-

89 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 58; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 6; Belâzürî, *Fütûh*, c. II, s. 352; İbn Rüste, *el-A'lakü'n-Nefise*, s. 108; Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Alî b. Ahmed Kalkaşendî, *Subhü'l-A'şâ fî Sına'ati'l-İnşâ*, thk. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, c. IV, s. 333; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 45.

90 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 77; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 156.

91 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 107; Makdisî, *Ahsen*, s. 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 177; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 46.

92 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 66.

93 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 460; Dineverî, *Ahbâr*, c. I, s. 379, 383; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 177; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 459.

tirttiği söylenmiştir.[94] Ya'kubî, Halife el-Mansür'un ülkenin dört bir yanından mühendisler, inşaat ustaları, ölçüler, alan ölçüleri ve arazi taksimi konusunda bilgi sahibi sanatkârlar getirtmeye koyulduğunu, bu maksatla eyaletlere/vilayetlere bölgelerinde inşaat işinden anlayan kimselerin gönderilmesini isteyen emirnameler gönderdiğini kaydediyor. Sonuçta o, kendisine gönderilen meslek ve sanat erbabının sayısı 100.000'i bulmadan inşaata başlamamıştır. Hepsi Bağdat'ta toplanıp inşaat için yeterli sayıya ulaştıklarında ücret ve giderlerini tayin etmişti.[95] Bu doğrultuda el-Mansür, ülkenin dört bir yanından inşaatçı, sanatkâr ve işçi getirtme işine önem vererek fazilet, adalet, iffet, emanet sahibi, mühendislik konusunda bilgili kişilerin seçilmesini sağlamıştı. Bu amaçla getirttikleri arasında Haccâc b. Ertât ve Ebü Hanîfe Nu'man b. Sabit bulunmaktaydı.[96] Nu'man b. Sabit, işi yönetmesi için seçilmişti ve o, inşaat için gereken tuğla ve kerpiç sayılmasında daha kolay olan kamışla kerpiç sayma usûlünü uygulamıştır. Aynı ölçüdeki tuğlalar istiflenerek kamışla ölçülüp sayıları çıkarılmaktaydı. Böylece kısa sürede ve doğru bir şekilde sayı hesaplanmaktaydı. İşe eleman alımından da o sorumluydu.[97]

Şehrin imarını yönetmek üzere dört komisyon oluşturuldu: Komisyonda mühendislerden, komutanlardan ve halifenin mevâlisinden dörder kişi bulunuyordu. Komisyonlar dört bölüme, dükkânlara ve pazarlara ayrılacak alanları belirledi. Küfe Kapısı'ndan Basra Kapısı'na, Bâbü'l-Muhavvel'e, Kerh'e ve bunlara bitişik olan dörtte birlik bölümün inşasının yönetim ve gözetimini Mühendis İmran b. el-Vaddâh, Müseyyib b. Züheyr ve mevlası Rebi'e verdi. Küfe Kapısı'ndan Şam Kapı'sına, Enbâr Yolu Caddesi'ne ve Harb b. Abdullah Rabazı'nın sınırına kadar olan çeyreğin inşasını Süleyman b. Mücâlid, mevlası Vâdıh ve mühendis Abdullah b. Muhriz'in yönetimine verdi. Şam Kapısı'ndan Harb Rabazı ve buna bitişik yerler ile Şam Kapısı Caddesi ve civarının inşasını -Dicle üzerindeki son köprüye kadar- Harb b. Abdullah, mevlası Gazvân ve mühendis Haccâc b. Yusuf'un

94 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 46-47; Dûrî, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 427; M. Streck, "Bağdat", *İA*, c. II, s. 197; Elisseef, "Fiziki Plan", s. 117.

95 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 9; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 47-48.

96 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 459; Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 66-67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 167; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 458.

97 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 460; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 71.

yönetmesini kararlaştırdı. Horasan Kapısı'ndan Dicle üzerindeki köprüye ve Kutrabbül Kapısı'na kadar olan bölgenin inşasını mühendis Şihâb b. Kesîr, Hişam b. Amr et-Tağlebî, Ammare b. Hamza'nın yönetimine verdi. Ayrıca Halife onların çalışmalarını bizzat takip etti ve yaptıkları işi her gün kontrol etti.[98] Ölçümleri iki müneccim Nevbaht ve İbrahim b. Muhammed el-Fezârî ile et-Taberî'nin huzurunda hesap uzmanları Abdullah b. Muhriz, Haccâc b. Yusuf, İmran b. Vaddâh, Şihâb b. Kesîr yaptı.[99]

Ebü Cafer el-Mansür'un inşasından önce Bağdat'a bakmayı sevdiği kaydedilmektedir. Halife, bu maksatla şehrin planının ilkin kül ile çizilmesini emretmişti. Sonra bu çizgilerin üzerine pamuk taneleri koydurmuş ve üzerine neft döktürmüştü. Açık bir şekilde göstermek için ateş tutuşturulunca Bağdat'ın sınırlarını gösteren külden çizgiler ortaya çıkmıştı. O anda Halife'nin önünde bütün şehrin resmî canlandı, bölümleri (*fasılât*), sokakları (*tâkât*), meydanları (*rehab*), o kül ile çizilmişti, sonra buna göre şehri dışarıdan çevreleyen surların ve hendeğin temelinin kazılmasını ve hendeğe su akıtılmasını emretti.[100] Bağdat, dairevi planının yanı sıra askerî korunabilirliği ve medenî ihtiyaçları bünyesinde barındıran yapısıyla Araplar tarafından farklı bölgelerde kurulan şehirler için bir model olmuştur.

Halife, 141/758'de planını dairevi olarak çizdiği şehrin temelini Müneccim Nevbaht'ın bildirdiği vakitte atmıştı.[101]/[102] Eliyle temele ilk kerpici koyan Halife el-Mansûr, şehrin inşaatını başlatırken yaptığı konuşmada şöyle dedi:

> Bismillah, bütün övgüler Allah'a mahsustur, yeryüzü Allah'ındır ve onu kullarından dilediğine miras bırakır, sonuç sakınanlarındır. Allah'ın bereketiyle yapın![103]

98 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 13-14.

99 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 13.

100 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 167; Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, thk. Hasan İsmail Merve, Mahmûd Arnaut, Beyrut: Dârı Sadır, 1999, c. I, s. 135.

101 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 9; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 67; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 460; İbn Rüste, *el-A'lakü'n-Nefise*, s. 238; Hasan İbrâhim Hasan, *Târîhü'l-İslâm: es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekafi*, Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1964, c. II, s. 300.

102 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 70; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 9; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 481; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 459.

103 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 458; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 458; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 48.

Bağdat'ın inşası esnasında Ya'kubî'ye göre, farklı meslek ve çeşitli hünerlere sahip 100.000 işçi çalışmıştı.[104] Mes'udî, inşaat esnasında günde 50.000 kişinin çalıştığını kaydetmektedir.[105] Çalışanların ücretlerine gelince, usta inşaatçı ve zanaatkârların gündeliği -bir kırat[106] ile beş habbe[107] arasıydı. Düz (*basit*) işçi günde iki üç habbeye çalışırdı. İşçi ücretlerinin alım gücü konusunda bir fikir vermesi bakımından Ebu Cafer el-Mansûr döneminde temel gıda maddelerinin fiyatlarına bir göz atmak yerinde olacaktır. Bir dirheme saydıklarımızdan birini almak mümkündü: 90 rıtl[108] sığır eti, 60 rıtl koyun eti, 60 rıtl hurma, 16 rıtl zeytinyağı, 8 rıtl tereyağı, 10 rıtl bal.[109] Bir inşaatçının günlük ücreti koyun etinin on rıtlı veya sığır etinin 15 rıtlı veya 10 rıtl hurma değerindeydi.

1.2.5 Bağdat'ın Surları

Şehrin istihkâmlarını ilk olarak şehri en dıştan çevreleyen derin bir hendek oluşturmaktaydı. Bu hendeği tuğladan sıkı bir şekilde örülmüş olan yüksek, büyük bir su duvarı içten sınırlamaktaydı. Hendekte bulunan bu su duvarının yapımı uzun bir zaman almış ancak 149/766 yılında, yani şehrin kuruluşundan yaklaşık dört yıl kadar sonra tamamlanabilmiştir. Bu duvarın hemen ardından eni kara arşını[110] ile 100 arşın (54,04 m) gelen bir boşluk gelir. Güvenlik gerekçesiyle bu boşluğa hiç bir bina yapılmasına izin verilmemiştir. Bu boşluğun hemen ardından da şehrin ana suru gelir ki onu Ya'kûbî "en büyük sur" olarak adlandırır. Aktardığına göre bu sur büyük tuğlalarla inşa edilmiştir. Büyük burçlara sahiptir ve üzerinde de yuvarlak gözetleme kuleleri vardır. Küfe Kapısı ile Basra Kapısı arasındaki burçların sayısı 29 adettir. Diğer kapıların arasında ise sadece 28 burç

104 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 9.
105 Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udî, *Murûcü'z-Zeheb ve Maadinü'l-Cevher*, Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1964., c. III, s. 339.
106 Kırat: Irak'ta 3 habbeye eşittir. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 33.
107 Habbe: Arap arpa tanesinin ağırlığı olup Ortaçağda Irak'ta kullanılan gümüş habbenin ağırlığı 0,064 gram idi. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 15-16.
108 Rıtl: Prensipte 12 Ukiyye olup Bağdat rıtlı 130 dirhem=406,25 grama denk idi. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 38-39.
109 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 70; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* c. I, s. 459.
110 Kara arşını: 54,04 cm'dir. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 74.

bulunmaktadır. Surun yapımında 1x1 arşın[111] (0,5x0,5 m) büyüklüğünde ve 117 rıtl ağırlığında tuğlalar kullanılmıştır.

Surun temelinin genişliği kara arşını ile 90 arşın (48,63 m), fakat ileriye doğru daralıp 25 arşına (13,51 m) kadar düşmektedir. Yüksekliği kulelerle beraber 60 arşın dır (32,42 m). Bu ana surun etrafında ikinci bir boşluk daha vardır. Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiğine göre bu boşluk 300 arşın (150 m) enindedir. Bunun ardından da, iç duvara benzer sağlam, savunma amaçlı inşa edilmiş üçüncü bir sur bulunmaktaydı. Bu üçüncü sur ortasında saray ve Cuma camisinin bulunduğu sahayı surlar bölgesinden ayırmaktadır.[112] Bu ikinci boşlukta caddeler, sokaklar, derbler ve halifeye yakın kimselere ait evler[113] bulunmaktadır.

Bağdat'ın surlarının planına bakanca, bir mimari olgu hemen dikkati çeker; Horasan Kapısı'ndan giren kimse, sol tarafta alçı ve tuğla ile örülmüş dehlizde 20 zir'a[114] genişliğinde, 30 zir'a uzunluğunda bir eğrilik görür.[115] Bu eğrilik halifenin isteği üzerine yapılmıştı ve askeri açıdan çok önemliydi. Böylece şehre saldıranlar sola dönmek zorunda kalacaklar, yanları açık/savunmasız kalacağı için savunan askerlerin oklarına hedef olacaklardır. Savaşçılar kalkanlarını sol elleriyle taşıdıklarından sağ tarafları açıkta kalacaktır. Böyle bir ayrıntının düşünülmüş olması şehrin planlanmasında gösterilen medeni incelik ve yaratıcılığın bir göstergesi sayılmalıdır.

Şehrin girişi yalnızca dört kapıdan olmaktadır. Şehir planında her bir girişin tam karşısında diğer giriş bulunur. Biri Mansûr'un şehrine bu dört kapıdan herhangi birinden girdiğinde ilk olarak su duvarının dışında bulunan derin hendekten geçer. Bu hendeğe suyunu Kerhaya Nehri'nden alan bir kanalla su akıtılmıştır. Sonra kapıdan bir dehlize geçer, dehlizin sonunda iki tarafından revaklarla yükseltilmiş bir yapıdan geçer. O dehlizin uzunluğu 80 arşındır (40 m). Bunun ardından ikinci kapıdan çıkar ve taş

111 **Arşın:** Metrik sisteme geçilmeden önce kullanılan bir uzunluk ölçüsü olup birçok çeşidi vardır. Arapçası ziradır. Arşın, niteliği belirtilmeden kullanıldığında yaklaşık 0,5 m lik (Hinz'e göre 49,875 cm dir.) şer'î arşın olarak kabul edilir. Bkz. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 74.

112 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 49.

113 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 51.

114 Zir'a: arşın; Haşimî Arşını (Ziraûl-haşimiyye): ortalama 66,5 cm'lik bir uzunluk ölçüsüdür. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 71.

115 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. 1, s. 74.

döşeli kare avluya girer. Bu avlunun her bir tarafında dış boşluğa, yani su duvarı ile büyük sur arasındaki boşluğa çıkan bir kapı vardır. Bu avludan çıktıktan sonra başka bir dehliz yoluyla büyük suru içinden geçer. O dehlizde de biri girişinde diğeri çıkışında demirden mamul iki büyük kapı vardır. Bu kapıları ancak çok sayıda insanın açması mümkündür. Şehrin dört kapısı da bu plan üzere bina edilmiştir.

Kişi büyük surdaki dehlizi geçtiğinde bir avluyla alçı ve tuğladan mamul tâklara[116] ulaşır. Sayıları 53 olan bu tâkların hepsi birbirine benzerdir. Tâkların ortalarından eni 8 m genişliğinde birer yol geçer. Bunlarda güneş ve ışık geçirecek ama yağmur geçmeyecek delikler bulunur. Orada gılmanın yani kölelerin evleri yer alır. Tâklar birbirinin aynısıdır. Kişi bu tâklardan çıktığında başka bir avluya geçer, oradan da büyük bir dehlize ve alçı ve tuğladan mamul (*iki tarafından revaklarla yükseltilmiş*) kemerlere ulaşır. Bunlarda da demirden mamul iki kapı bulunur. Oradaki kapıdan büyük avluya ulaşır. Bu tâklarda halifenin kölelerinin odaları ve şehrin pazarları vardır. Bundan birkaç yıl sonra Halife pazarların hepsini şehrin içinden Kerh'e naklettirmiş ve dükkânlardan boşalan yerler şehrin muhafızlarına ve şurtasına (*polis*) ayrılmıştır.[117]

Bağdat, kuzeyde Kazımiyye, güneybatıda Berasa ve Kerh, doğusunda Dicle, güneyinde Sunaya Karyesi (*şimdiki Mescidü'l-Mıntıka'nın yeri*) ve Sarât arasında yer almaktaydı.[118]

1.2.6 Bağdat'ın Kapıları

Dairevi bir surla çevrili olan şehrin dört kapısı vardı: İlki kuzeydoğuya bakan Horasan Kapısı'dır, Abbâsî Devleti'nin ikbali Horasan'dan olduğundan devlet kapısı da denir. Diğerleri Suriye tarafına (*kuzeybatıya*) bakan Şam Kapısı, Küfe tarafına (güneydoğuya) bakan Küfe Kapısı, Basra tarafına (*güneybatıya*) bakan Basra Kapısı'dır.[119]

116 Tâk: Arapça, Farsça ve Türkçede kemer manasına gelir. Tâk sözü, yuvarlaklık, kavis ve kubbe ifade eder. Türkçede umumiyetle kavis şeklinde iki duvar üzerine takılan inşaat hakkında kemer tabiri kullanılır. Tâk-ı zafer, çartak (dört kemer), tâkçe, tâk payende gibi. Adana taraflarında üstü kemerli pencerelere ve hücrelere tâka denir. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, c. IV, s. 1901.

117 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 50.

118 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 48.

119 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 75-76; Mes'udî, *Murûc*, c. III, s. 316; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 48.

Her kapıda pek çok kişinin ancak açıp kapayabileceği iki büyük ve yüksek demir kapı vardı. Süvari elinde bayrağıyla, mızraklı mızrağıyla elindekini eğme gereği duymadan bu kapıdan girebilirdi.[120] Şehrin kapılarından beş tanesi Vâsıt'tan, bir başkası Şam'dan, bir diğeri de Kûfe'den yeni şehre getirildi.[121] Büyük surun kapılarının üzerinde birer gözetleme kulesi bulunurdu.[122] Her kapının korunması emrinde 1000 kişi bulunan bir kumandanın sorumluluğundaydı:[123] Şam Kapısı'nı Süleyman b. Mücâlid, Basra Kapısı'nı Ebu'l-Ezher et-Temîmî, Kûfe Kapısı'nı Halid el-Akkî, Horasan Kapısı'nı Mesleme b. Suheyb el-Gassânî korumaktaydı.[124] Şehrin kapılarını toplam 4.000 kişilik bir askerî kuvvet koruyordu. Bağdat Abbâsî Devleti'nin azametinin göstergesi olarak Ortaçağ şehirlerinin en iyi korunanı olarak kabul edilmektedir. Çünkü dışarıdan herhangi birinin en merkezde bulunan büyük avluya girmek için ikisi büyük sur ve büyük avluyu çevreleyen iç surdaki ana kapı olmak üzere toplam beş kapıdan geçmesi gerekirdi.[125]

Rivayete göre, el-Mansûr, şehrin inşasında kullanılacak taşları güneyde Bağdat'a birkaç fersah[126] mesafedeki Medâin harabelerinden almak istedi. Ancak Halid el-Bermekî, Halife'yi bu fikrinden vazgeçmeye ve inşaat malzemeleri için başka bir yer aramaya ikna etti. Sonuçta Halife, yükleme ve taşıma için harcanması gereken miktarın Bağdat'ta yeniden yapılma maliyetlerinin üstünde olduğunu anladı ve orayı yıkmaktan vazgeçti.[127]

Dairevi Şehirin ana kapıları arasındaki mesafe konusundaki kaynaklarda yer alan rivayetler farklı bilgiler içermektedir.[128]

120 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 9-10; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 75; İbn Rüste, *el-A'lakü'n-nefise*, s. 108.

121 Taberî, *Târîh*, IV, s. 479; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 8; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 75; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 177; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, I, s. 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. X, s. 104.

122 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 51.

123 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 10; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 479.

124 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 77; Erbilî, *Hülasa*, s. 75-76.

125 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 51.

126 Fersah: Yaklaşık 6 km'lik bir uzunluk ölçüsüdür. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 76.

127 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 478; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 177; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, c. I, s. 187.

128 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 72; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 166-167; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 459; Erbilî, *Hülasa*, s. 75-76.

Şehrin inşasında görev almış olan Rebah'ın verdiği bilgiye göre, iki kapı arasındaki mesafe 1848 metredir. Bu rakam, Mu'tazid'ın emriyle yapılan ölçümde elde edilen ve Bedr el-Mu'tazidî tarafından rivayet edilen ölçülerle teyit edilmiştir. Bu rivayete göre daire şeklindeki şehrin çapı 2352 metredir.[129] Ya'kubî ise, hendek dışında yer alan her iki kapı arasındaki mesafenin 2534,5 m olduğunu söyler.[130] Şehrin yüzölçümü 130 cerîb idi. Cerîb 1366 m^2 ye denk olduğuna göre[131] şehrin yüzölçümü yaklaşık 177.580 m^2 olur. Yani beş km^2 den az. Şehrin çapını belirleme konusunda verilen değerlerin mutedil olanını yani mil arabiyi seçtik. Buna göre şehrin çapı 4000 zir'a yaklaşık 2000 metredir. Hatîb ve İbnü'l-Cevzî, kapılar arasındaki mesafenin bir mil olduğuna işaret etmektedir. Buna göre, şehrin yüzölçümü 3.141.600 m^2 yani yaklaşık üç km^2'dir.[132]

el-Mansûr'un şehir için yaptığı harcama konusunda da farklı rakamlar verilmektedir. Bir rivayete göre yapılan harcama 18.000.000 dinar idi.[133] Halifelik arşivlerine dayanan resmî raporlara göre el-Mansûr, Bağdat için 4.000.883 dirhem harcamıştır.[134] Bu rakam halifelik sarayı, cami, pazarlar, hendek, surlar ve hükümet daireleri için yapılan harcamaları kapsamaktadır.[135] Harcamaların sıkı bir şekilde denetlenen ayrı görevliler eliyle yapılması da konuya verilen önemi göster-

129 ed-Dûrî, "Bağdat" *DİA*, c. IV, s. 427.

130 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 9. (ziraüssevda ile 5000 zira idi. Kara arşını: 54,04 cm'dir. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 74.)

131 Cerîb: Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsü. İlk dönemde alan ölçüsü olarak kullanılan cerîbin büyüklüğünün 1366,0416 m2 olduğu ortaya konulmuştur. İslâm'ın ilk yıllarında hacim ölçüsü olarak kullanılan cerîbin 29,5 litre (22,795 kg) ile 138 litre arasında değişen çeşitli miktarları da hesap edilmiş ve bölgelere göre değişik ağırlıkları bulunmuştur. Mustafa Fayda, "*Cerîb*", *DİA*, c. VII, s. 402; Hinz, 1 cerîbi 100 kasaba kare, yani 1592 metre kare olarak vermiştir. 1 kasaba ise 399 cm'dir. *İslam'da Ölçü*, s. 81.

132 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 69, 71; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 9; Erbilî, *Hülasa*, s. 75-76; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 63. Yazarlar 1 cerîb=1384 m^2 esasına göre şehrin yüzölçümünü yaklaşık 180.000 m^2 olarak veriyor.

133 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 69; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 9; Erbilî, *Hülasa*, s. 74. M. Cevad-A. Suse, konuyla ilgili tahminlerin çoğunda mübalağa payı bulunmakla birlikte doğruya en yakın rakamın 18 milyon, en uzağın ise 4 milyon dirhem olduğu görüşündedirler. Bkz. *Delilu Haritatı*, s. 62.

134 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 69; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 481; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 9; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 459.

135 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 178; Hitti, c. I, s. 364.

mektedir. Taberî'nin aktardığı şehrin bir çeyreğinin harcamalarını yapmakla görevlendirilen Halid b. es-Salt'ın inşaat bitiminde elinde kalan on beş dirhemi verene kadar hapsedildiğini bildiren bir rivayet para konusundaki titizliğin bir göstergesi sayılmalıdır.[136]

1.2.7 Bağdat'ın Camileri

Bağdat'ın planında Dairevi Şehir'in merkezinde Hilafet sarayı, onun hemen yanında ise cami yer almaktaydı.[137] Caminin planını çizen Haccâc b. el-Ertât idi.[138] Zamanla camide bazı değişiklikler yapıldı. el-Mehdî, Cuma camilerindeki hükümdar mahfillerinin çıkarılmasını, minberlerin daraltılarak Resûlullah'ın minberi ölçüsüne getirilmesini emretti. Vilayetlere de bu şekilde yapılmasına dair emirler yazdırdı.[139] Hatîb ise, el-Mansûr'un yaptırdığı Cami'nin Hârunürreşîd dönemine kadar mevcut durumunu koruduğunu ve onun emriyle yıkılıp alçı ve tuğla ile yeniden yapıldığını kaydetmektedir. Ebû Ca'fer el-Mansûr camisinin binasının yenilenmesi ve etrafına bazı eklemeler yapılması işi 192/807 yılında başlanıp 193/808 yılında bitirildi. Halife Hârunürreşîd'in kendi adı ve inşaatı gerçekleştiren ustalarla mimarların ismi ve yapılış tarihi Horasan Kapısı tarafındaki duvara yazılmıştı. Hatîb kendi döneminde isim ve tarihin duvarda görülebildiğini kaydediyor.[140] Cami o tarihten sonra Sahnü'l-Atîk adıyla anılmaya başlanmıştır. 200x200 zir'a büyüklüğündedir. Sonra oraya önceleri Halife Mansûr'un divânı olan Dârü'l-Kattân adıyla bilinen kısım eklenmişti. Müflih et-Türkî, 260/873 veya 261/874 yılı civarında söz konusu yere arkadaşı el-Kattân tarafından bu yapının inşasını emretmiş ve bu yüzden ona nispet edilmiştir. Burası halkın namazgâhı olmuştur. Daha sonra alanın cemaate dar gelmesi üzerine el-Mu'tazid Billâh, el-Mansûr'un sarayının arsasından bir bölüm alarak Sahnü'l-evvel'i camiye eklemiştir. Sarayla eski cami arasında duvarda on üçü sahna/avluya, dördü

136 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 479.

137 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 11; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 11; İbn Rüste, *el-A'lakü'n-Nefise*, s. 108-109; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 479; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 177; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s. 144. Sarayını şehrin ortasına yaptırdı ki kimse kendisine diğerinden yakın olmasın. Bkz. İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s. 144.

138 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 479.

139 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 561; el-Ezdî, *Târîhü'l-Mevsıl*, s. 240.

140 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 108.

revaklara olmak üzere on yedi kemer (*takât*) açtırmış; minberi, mihrabı ve hükümdar mahfilini yeniletmiştir.[141]

Seyyahlara göre Bağdat'ta üç cami vardı: Halifenin evinin bitişiğindeki Camiu'l-Halife, şehrin dışındaki Camiu's-Sultan ve doğu yakasındaki Camiu'r-Rusâfe. İbn Cübeyr Bağdat camilerinin toplam sayısını on bir olarak verir.[142]

Merkez camisi ve oraya atanan kadı şehrin teşkilatlanmasının göstergesi sayılıyordu. Bu bakımdan sayıları ve oynadıkları rol araştırıldığında Bağdat'taki camiler daha iyi anlaşılabilir. Cuma camisi bütün şehre hizmet ettiği için önemli bir kurumdur ve birden çok inşa edilmesi şehrin yapılanmasındaki veya kurumsal gelişmelerdeki karmaşıklığı gösterir. Halife el-Mansûr, Sarat kanalını şehrin sınırı olarak belirlemişti. Tüccar ve sanatkârları ve halkıyla Kerh kasabası bu sınırın ötesinde kalıyordu. 773'te el-Mansûr, Şarkiyye'de ikinci cuma camisini kurdu. Bu sırf güvenlik nedenleriyle alınmış bir karar mıydı, yoksa halife Kerh'i ayrı bir şehir olarak mı kabul ediyordu? İki yıl sonra (775'te) Rusâfe'de üçüncü bir cuma camisi yapıldı. Bu üç şehir olduğu anlamına mı geliyordu. Ya'kubî, (890'da) sonradan Şarkiyye Camiinin minberinin söküldüğünü söylüyor. Bu son olay muhtemelen el-Me'mûn döneminde gerçekleşmiş ve Bağdat'ta Dicle'nin her iki yanında birer cuma camisi kalmıştır. IX. yüzyılın sonlarına kadar Bağdat'ta iki tane cuma camisi vardı ve kadıları yoktu. Samerrâ'dan dönüldükten sonra (892'de) Halifelik Doğu Bağdat'ın güney kısmına taşındı. Dârü'l-Hilafe'de, Mu'tazidlerin hâkimiyeti altında namaz kılınan bir dönemden sonra (902) el-Muktefî tarafından yeni bir cuma camisi inşa edildi (902). Cuma camileri her ne kadar etraflarındaki toplumsal hayatın gelişmesini destekliyor olsalar da tek başlarına şehrin istiklalinin göstergesi sayılmazlar. Bu yönden asıl önemli olan adalet kurumunun (*kadı*) varlığıydı. Kadı mahkemesini Cuma camisinde kurardı ve atanma emri de orda okunurdu.[143]

141 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. I, s. 107-108; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 56.

142 Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut: Dâru Sadır, 1964, s. 183; Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed Abdullah İbn Batuta, *Rihletü İbn Batuta*, thk. Abdülhadi Tazi, Rabat: Akademiyyetü'l-Memleketi'l-Magribiyye, 1997, c. II, s. 64-65.

143 Dûrî, "Hükümet Kurumları", R. B. Serjeant (der.), in *İslam Şehri*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992, s. 68-69.

Kadıların Bağdat'taki sayıları şehrin gelişimiyle yakından ilgilidir. el-Mansûr'un şehrinde bir kadısı vardı. el-Mehdî, Rusâfe için ikinci bir kadı atadı. Hârunürreşîd'den önce Kerh'e de bir kadı atandı. Bu üçü şehrin temel örgütlenmesini gösteriyordu. Hârunürreşîd döneminde yaşayan Ahmed b. Hanbel, Bağdat'ın Sarat'tan Babü't-Tibn'e kadar uzandığını belirtiyor. Hatîb'e göre bu, kuzey sınırının hendek olduğu anlamına geliyordu. el-Mes'udî ise şehrin XI. yüzyıldaki sınırlarını Sarat ile Düceyl arası olarak belirlemiştir ki bu gerçeğe daha yakındır. el-Makdisî de onu destekliyor. Bu sınırlar şehrin kadısının yetki sınırlarıyla çakışıyor. Bu durumda Kerh, ayrı bir şehir unsuru olmaya devam ediyor, Rusâfe'nin bahsi geçmiyor. Bu üç şehir unsurunun III/IX. yüzyılın başına kadar varlığını koruduğu, 317/929 yılında her birinin ayrı kadısının bulunduğu söylenebilir. IV/X. yüzyılın ortalarında batı kesimi harabe haline gelerek gerilerken doğu yakasında özellikle Dârü'l-hilafe civarında gelişme ve genişleme gerçekleşti. Sonuç olarak kadı atanmasının bir şehri gösterdiği ve Bağdat'ın bir şehirler grubu (*medâin*) olduğu ifade ediliyor.[144]

1.2.8 Bağdat'ın Sarayları

Büyük avlunun ortasında el-Mansûr'un sarayı, hemen bitişiğinde de Cuma camisi bulunuyordu. Kasru Babi'z-zeheb veya Kasru'l-Kubbeti'l-Hadrâ ismiyle meşhur yüzölçümü 160.000 zir'a kare olan Halifelik sarayı şehrin merkezinde inşa edilmişti.[145] Sarayın ortasında Bağdat'ın dört bir yanı görülebilen Yeşil Kubbe (*Kubbetu'l-Hadrâ*) ve kubbenin üzerinde elinde mızrak bulunan bir süvari heykeli bulunuyordu. Bu kubbenin altında zemini toprak seviyesinde 20x20 zirâ ölçülerinde kemeri zeminden yirmi zir'a yüksekte bir meclis bulunmaktaydı. Bu meclisin üzerinde yerden yüksekliği seksen zir'ayı bulan yeşil kubbe oturtulmuştu. Alçak meclisin önünde genişliği yirmi zir'a, kemerinin yerden yüksekliği otuz zir'a olan İran tarzı büyük bir eyvan bulunmaktaydı.[146] Hatîb el-Bağdadî'nin aktardığı bir rivayete göre, el-Mansûr, sarayına, şehrin bir kuşatmaya maruz

144 Dûrî, "Hükûmet Kurumları", s. 69-70.

145 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 107; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 481; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 11; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 459; Erbilî, *Hülasa*, s. 76.

146 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 73; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 11; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 103; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 54.

kalması halinde iki fersah öteye çıkmasını sağlayacak bir tünel yaptırmıştı.[147] Ancak 198/814 yılında el-Me'mün'un orduları tarafından kuşatılan Halife el-Emîn'in bu tüneli kullanabildiğine dair bir kayda rastlayamadık.[148]

Bu saray, el-Mansûr'un ve Hârunürreşîd'e kadar ilk Abbâsî halifelerinin resmî makamı oldu. Hârunürreşîd, fiilen burayı kullanmamış fakat oğlu el-Emîn, tekrar buraya dönmüş ve orayı makamı yapmış, sonra da oraya yeni bir bölüm eklemiştir. 198/814 yılında kardeşi el-Me'mün'un orduları tarafından kuşatıldığında bu saraya sığınmış ve adamları Dairevî Şehir'in surları tarafından korunmuştu. Kuşatmada sarayın büyük bir kısmı mancınık ateşiyle yıkılmış, ancak yeşil kubbe 329/941 yılında yıldırım isabet etmesi sonucu yanıp düşene kadar ayakta kalmıştır.[149] Saray ve caminin etrafında bina yoktu, çevrelerinde bir meydan vardı. Sarayın yakınında Şam Kapısı tarafında muhafızların binası (*Dârü'l-Harrâs*) bulunuyordu. Tuğla ve kireçle örülmüş büyük bir avlu bina boyunca uzanıyordu. Bunlardan birinde polislerin başı olan Sahibü'ş-Şurta, diğerinde ise muhafızların kumandanı otururdu. Ya'kubî'nin döneminde halk orada namaz kılıyordu.[150]

el-Mansûr, kendisi için inşa ettiği ilk saray olan Babü'z-Zeheb'den birkaç yıl sonra şehrin kalabalıklaşması ve havasının kirlenmesi üzerine 159/776 yılında Horasan Kapısı tarafında Dicle'nin batı kıyısında Huld diye bilinen kasrını inşa etti. Bu saraya geniş bahçeleri, büyüleyici ve eşsiz görünümü, insanın hayal gücünü zorlayan güzelliği dolayısıyla Kur'an'da anlatılan Huld cennetine benzetilerek Huld Sarayı (*Kasrü'l-Huld*) ismi verilmiştir. Bu saray eski manastırın (*Deyrü'l-Atîk -Deyrü Marfsiyon*) hemen kuzeyinde yer alır. Bu manastır Sarât'ın Dicle'ye döküldüğü yerde bulunuyordu. Hârunürreşîd, Bağdat'ta bulunduğu sürece Babü'z-Zeheb yerine bu sarayda kalmayı tercih etmiştir. 463/1071'te vefat eden Hatîb, sarayın yıkıldığını, ondan hiçbir iz kalmadığını kaydediyor.[151]

147 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 77.
148 Taberî, *Târîh*, c. V, s. 27 vd.
149 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 55.
150 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 11; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 96; Hasan, *Târîhü'l-İslâm*, c. II, s. 301.
151 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 382; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 75, 115; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 56.

1.2.9 Bağdat'ın Köprüleri

el-Mansûr, 157/773 yılında Huld diye bilinen kasrını inşa ettiğinde orada Bâbü'ş-Şa'îr'in yanında bir köprü yaptırmıştı.[152] el-Mansûr, ayrıca biri kadınlar, ikisi kendisi ve maiyeti için olmak üzere Bâbü'l-Bostan'da üç köprü yapılmasını emretmişti.[153] Muhammed el-Emîn ise Zinderûd'de iki köprü yaptırmıştı. Hârunürreşîd ise Bâbü'ş-Şemmâsiyye'nin yanında iki köprü yaptırmıştı. Suveykatu Katûtâ'nın yanında Ebû Ca'fer'in yaptırdığı bir köprü vardı. Bu köprüler Muhammed el-Emîn'in katline kadar varlığını korudu. Sonra atıl hale geldiler ve el-Me'mûn döneminde üç tanesi kaldı. Sonra onlardan biri de kullanılmaz oldu.[154] Hatîb'in Ebû Ali b. Şazân'dan naklettiğine göre, o, Bağdat'ta biri Sükü's-Sülesâ'nın hizasında (*mehazî*), diğeri Bâbü't-Tâk'ta ve üçüncüsü şehrin yukarısında Dârü'l-Ma'ziyye'nin yanındaki meydanın hizasında olmak üzere üç köprü bulunduğunu bildirmiştir. Başka bir rivayette ise meydanın hizasındaki köprünün Bâbü't-Tâk'taki limana/iskeleye nakledildiği ve burada biri gidiş diğeri dönüş için kullanılan iki köprünün bulunduğu bildirilmiştir.[155] Hilal b. Muhassin'in bildirdiğine göre, 383/993 yılında Meşraati'l-Kattânîn'de bir köprü yapıldı, bir müddet kullanıldıktan sonra atıl hale geldi. Bundan sonra Bağdat'ta 448/1056 yılındaki değişikliğe kadar Bâbü't-Tâk'takinden başka köprü kalmadı. O tarihte batı yakasındaki Meşraati'r-Raveyâ ile doğu yakasındaki Meşraati'l-Hattâbîn arasına bir köprü yapıldı. Bu köprü 450/1058 senesinde kullanılmaz hale geldi. Sonra Meşraati'l-Kattânîn'e yapıldı.[156]

Köprülerin olmadığı durumlarda halk bir yerden bir yere gitmek için gemi ve sandallardan yararlanıyordu. Hilal b. Muhassin, Dicle'deki karşıdan karşıya geçiş için kullanılan Sümer tipi gemileri (*sümeyreyat*) saydığını ve Nasır lidînillah el-Muvaffak döneminde (1180-1225) sayılarının 30.000 olduğunu, denizcilerin günlük kazançlarının ise toplam 90.000 dirhem olarak tahmin edildiğini bildiriyor.[157]

152 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 115.
153 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 116.
154 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 116.
155 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 116.
156 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 116.
157 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 129-30.

1.2.10 Bağdat'ın Hapishaneleri

Halife, "el-Mutbak" adı verilen büyük hapishanesini Basra Kapısı yolu ile Küfe Kapısı yolu arasında yer alan boşlukta güneye düşen dörtte birde (rub') inşa ettirmişti. Bu hapishanenin bulunduğu cadde de el-Mutbak diye isimlendirilmiştir. el-Mutbak'ın yapısı sağlamdır, temeli güçlüdür ve yer altına inşa edilmiştir, neredeyse tamamen karanlıktır. el-Mansûr ve sonraki halifeler döneminde burada pek çok kişi hapsedilmiştir. İbnü'l-Cevzî ve Hatîb el-Bağdadî'nin 307/919 yılında halkın hapishaneye saldırıp içindekileri kaçırmasıyla ilgili bir hadiseyi naklet-mesinden bu hapishanenin el-Muktedir dönemi sonrasına kadar çalıştığı anlaşılmaktadır.[158] Hatîb'in rivayetine göre, yeni hapishanenin yeri Abdullah b. Malik'in iktâsı idi. Oraya Muhammad b. Yahya b. Halid b. Bermek yerleşti. Daha sonra Muhammed el-Emîn döneminde oraya el-Karar ismini veren Ümmü Cafer'in binaları arasına girdi.[159]

1.2.11 Bağdat'ın Mahalleleri

Halife merkezdeki sarayda otururken, şehrin meskûn mahalleleri ise ikinci sur ile üçüncü sur arasındaki korunaklı kısımda yer alıyordu. Burası dörde bölünmüş olup her bir çeyreği dairenin dörtte birini oluşturuyordu. Bunların arasını dört ana yol ayırmaktaydı. Bu yolların en uç noktasında duran bir kimse halifenin sarayını görebilirdi. Mahalleler ve dört kapıdan şehrin merkezine giden caddeler vardı. Evler caddeler ve her biri halifenin kumandan ve mevâlisiyle oturanların ismiyle anılan 600 sokak boyunca dizilmişti.[160] Ya'kubî, her sokakta halife tarafından iktâ verilen güvenilir komutanlarının ve mevalisinin seçkinleri ile önemli konularda kendisine güvendiği kişilerin oturduğunu eklemektedir. Ya'kubî, bunların tam bir listesini vermiştir. Buna göre, sikkelerin (*sokak*) sayısı Basra Kapısı ile Küfe Kapısı arasında 11, Küfe Kapısı ile Şam Kapısı arasında 8, Şam Kapısı ile Horasan Kapısı arasında

158 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 10; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 75-76; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 52.

159 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 87; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 75-76.

160 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 11; Ya'kubî, *Târîhü'l-Ya'kubî*, Beyrut: Dâru Sadır, c. II, s. 373-374; Makdisî, *Ahsen*, s. 121; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 86-89; Yakut el-Hamevî, *Kitâbü'l-Müştertk Vad'an ve'l-Müftertk Suk'an*, thk. F. Wüstenfeld, Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, 1846 basımının tıpkısıdır, s. 344.

9. Horasan Kapısı ile Basra Kapısı arasında 12 olmak üzere 40 adettir. Kısa zamanda gelişen ve yeni taşınanlarla nüfusu artan bu mahalleler arasında "Abbas b. Muhammed", Rebia, Mudar, Kureyş ve diğer kabilelerin oturduğu "Sahabiler", Horasanlı kumaş tüccarlarının oturduğu "Rebi b. Yunus" ve "Salih b. Mansür" mahalleleri bulunmaktaydı.[161] Halife, şehrin doğu ve güney varoşları ile dışında ehli beytine/taraftarlarına iktâlar vermişti.[162] el-Mansür ordusuna da şehrin kenar mahallelerinde (*rabaz-erbaz*) iktâlar vermişti. Taberî, Halife'nin Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin kardeşi İbrahim b. Hasan'ın 145/762'deki isyanı sırasında yanında 1.500-2.000 kişilik bir ordu bulunmasından rahatsız olduğu ve yanındaki asker sayısının 30.000'den az olmaması arzusunda olduğunu kaydetmektedir.[163] el-Cehşiyârî, Medinetü's-Selâm'ı yaptıktan sonra Halife Ebü Cafer el-Mansür'un şehri dörde ayırdığını; ilk çeyreğini veziri Ebü Eyyub'a, ikinci çeyreğini kâtibi Abdülmelik b. Hamîd'e verdiğini kaydetmektedir. Batı yakasında ona ait olarak bilinen kati'a ve rabaz vardır, diğer iki çeyreğini ise Rebi' ve Süleyman b. Mücâlid'e vermişti. 146/763 senesinde hazineler, devlet daireleri ve beytülmâllar oraya taşındı.[164] Her bölümün sorumlusu binaların düzenli yerleşmesi için plan çizerek mahallelerini inşa ettiler. Her bölümde inşa edilen çok sayıda hamam ve mescidin yanı sıra sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılayacakları bir çarşı da bulunmaktaydı.[165] Bağdat'taki hamamların sayısının 10.000, camilerin sayısının ise 30.000 olduğu rivayet edilmişse de bu rakamlar abartılı bulunmuştur. Ayrıca Bağdat'ın batı yakasının (*el-Kerh*), doğu yakasının (*Rusâfe*) iki katı büyüklükte olduğu da ifade edilmiştir.

1.2.12 Bağdat Pazarları

Halife, Bağdat'ın inşasını tamamladığında en dıştaki büyük surdan iç sura doğru uzanan dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlardan oluşan dört pazar ve ayrıca surların dışında da dört pazar yeri vardı.[166] Bu pazarlarla ilgili ayrıntıya rastlayama-

161 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 12. Ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 89-90; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 52-53.
162 Ya'kubî, *Târîh*, c. II, s. 374.
163 Taberî, *Târîh*, IV, s. 471.
164 el-Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 100.
165 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 12 vd.
166 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 50.

dık. Ancak pazarların taşınmasından sonra şehirde halkın temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere yalnız bazı bakkallar ile meyve pazarının kaldığı bildiriliyor. Halifeyi pazarları şehrin dışına çıkarmaya sevk eden birkaç sebep nakledilmiştir.

Bunlardan biri 773'te şehri gezen Bizans elçilerinin içerdeki pazarın şehrin güvenliği için bir tehlike oluşturabileceği uyarısı üzerine Halife el-Mansûr'un emniyet düşüncesiyle pazarların taşınmasını emretmesidir. Diğer sebep ise, Bağdat muhtesibinin halkı ayaklanmaya teşvik etmesidir. el-Mansûr, 157/773 yılında Ebu Zekeriya Yahya b. Abdullah'ı Bağdat ve pazarlarına hisbe görevlisi olarak atamıştı. O, pazar halkını kışkırtarak Halife el-Mansûr aleyhine Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'yi desteklemek üzere ayaklanmaya teşvik etmişti. Ebû Cafer'in emriyle isyan bastırılarak muhtesib öldürülmüş ve sükûnet sağlanmıştı. Bunun üzerine Halife, pazarların Bâbü'l-Kerh, Bâbü'ş-Şa'îr ve Bâbü'l-Muhavvel semtlerine taşınmasını emretmiştir. Sadece Yakut tarafından zikredilen bir üçüncü neden ise, pazardan yükselen dumanların Bağdat'ın duvarlarını karartmasıdır. Bundan rahatsız olan Halife pazarların taşınmasını emretmiştir. Halife, yeni pazarların mevlâsı Rebi' tarafından inşa edilmesini kararlaştırdı. Ayrıca Medinetü's-Selâm ve rabazlarının (banliyö/kenar mahalle) yollarının genişletilerek kırk zira' (yaklaşık 20 m)[167] ölçüsünde yapılmasını, bu miktarın ötesine geçmiş olan evlerin de yıkılmasını emretti.[168] Sebep ne olursa olsun sonuçta el-Mansûr, pazarların rabazlarda genişletilerek şehrin dışına nakledilmesini emretmiş, yalnız halkın zaruri gıda ihtiyacını karşılayacak Derbi'l-esakife, derbi'z-zeyt ve derbi'l-âc'daki meyve pazarı (*sûku dârü'l-bıttih-sûku'l-fevakih*) gibi yerler bundan hariç tutulmuştu. Bunlar Halife Mehdî döneminde Kerh'e nakledilmiştir.[169]

Pazarların Dairevi Şehir'in dışında nereye nakledildiği konusunda da farklı görüşler vardır. Taberî'nin aktardığı bir rivayette şehrin dışında Kerh ve civarında tüccar için Bâbü't-Tâk el-Harranî,

167 İslamiyette arşın ölçülerinin sayısı fazla olmakla birlikte biz burada Abbâsilerde yaygın olarak kullanılan kara arşınının 54,04 cm olduğunu belirtmekle yetiniyoruz. Konuyla ilgili geniş bilgi için Bkz. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 67-76.

168 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 78-80; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 479-480; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448; M. Cevad-A. Suse, *Delilu Haritati*, s. 52.

169 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 81.

Bâbü'ş-Şam ve Kerh'te dükkânlar inşa edildi, denilmektedir.[170] Hatîb ise, el-Mansûr'un pazarları Dairevî Şehir ve doğu bölgesinden Bâbü'l-Kerh, Bâbü'ş-Şa'îr ve Bâbü'l-Muhavvel'e naklettiğini kaydediyor.[171]Bu bilgilerden anlaşılan yeni pazarların birbirine yakın olan Bâbü't-Tâk el-Harranî ve Bâbü'ş-Şam ile nispeten onlara biraz uzak olan Kerh'e taşındığıdır. İkinci rivayete göre ise, yeni pazarlar birbirine yakındır. el-Mansûr, İbrahim b. Hubeyş ve Cevas b. el-Müseyyeb'i buralardaki pazarların inşası, sıra sıra dizilmesi, insanlara çalışma ve hareket özgürlüğü sağlayacak şekilde düzenlenmesi ve dağıtılmasıyla görevlendirmiştir. Bu düzenlemede halife, bazı çekinceler dolayısıyla kasaplar pazarının, pazarın en sonunda yer almasını da öngörmüştür.[172]

1.3 Kerh Pazarları

Bağdat'ın kurulduğu mevkide yer alan karyelerden birinin de şehrin batısında inşa edilen geniş mahalleye ismini veren Kerh olduğunu değinmiştik.[173] Önceleri etrafında bulunan mahalleleriyle birlikte Bağdat'ın ortasında yer alan Kerh, Yakut'un dönemine gelindiğinde (ö. 626/1229) harabelerin ortasında yalnız başına kalmış bir mahalledir ve etrafında ondan kopuk mahalleler bulunmaktadır.[174]

Pazarların Kerh'e nakledilmesinden sonra halifenin ailesinden Dairevî Şehir'in dışında ilk iktâ verdiği kişi, Abdülvahhâb b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah el-Abbâsî'dir. Onun iktâsı Küfe Kapısı'nın yakınında aşağı Sarât üzerinde Suveykatu Abdülvahhâb olarak bilinen yerdir. Yakut, buradan Bağdat'ın batısında eski bir mahalle diye söz ediyor.[175]

Ya'kubî, Bağdat pazarlarının taşındığı bu yerlerden biri olan Bâbü'l-Muhavvel'i farklı ticaret ve satışların yapıldığı büyük bir pazarın bulunduğu yer şeklinde tasvir ederken; daha geç bir dönemde Yakut, Muhavvel pazarlarının büyüklüğünden ve Kerh'e

170 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 480.
171 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 80.
172 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 480; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 80; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448.
173 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 13.
174 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448.
175 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 14;Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 85, 86; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288.

bitişmesinden söz ediyor. Ayrıca o, daha yeni bir değişikliğe işaret ediyor. "Bağdat'ın Kerh'e bitişik olan büyük semtlerinden biri, o şimdi pazarı ve camisi olan, kendine yeten, Kerh'in batısında Sarât'a bakan bağımsız bir karyedir.[176] Anlaşılan Kerh'in rabazlarında alış veriş yapılan bazı pazar ve mahalleler tarihçilerin dikkatinden kaçmıştır. Bu pazarların büyük çoğunluğu Büyük İsâ Nehri üzerinde kurulu köprülerin yanlarında yer alıyordu. Alış verişin açık havada yapıldığı bu pazarlarda satıcıların gölgesine sığınacakları gölgelikler yoktu. Buralardaki satıcılar muhtemelen Bağdat civarındaki köylerin halkındandı ve sabahları gelip ürünlerini satışa arz ettikten sonra köylerine dönüyordu. Bunlardan sıvı yağcılar (zeyyatîn) pazarı Muhavvelin güneyinde Yağcılar Köprüsünde (*Kantaratu'z-Zeyyâtîn*) kurulurdu. Üşnan[177] satıcıları pazarı Kantaratu'l-Üşnan'da kurulurdu. Daha ilerde şevk satıcıları pazarı Büyük İsâ Nehri'nin Kilab Nehri'ne karıştığı yerdeki Kantaratu'ş-Şevk üzerinde kurulurdu. Sonra isminden anlaşılacağı üzere doğu yakasındaki benzeri gibi Salı günleri kurulan Salı Pazarı (*Sûkü's-Sülesâ*) yer alırdı.[178] Süku's-Sülesâ'dan doğuya doğru Kantaratu'r-Rumman'ın yanında Nar satıcıları pazarı yer alır. Onun doğusunda Tabık Mahallesi'nde İsâ ve Tabık nehirleri arasında yer alan pamuk pazarı (*Dâru'l-Kutn*) vardır. Bu pazar Kantaratu'l-Bustan üzerinden İsâ Nehri'ni geçen caddenin uzantısında yer alır.[179]İsâ Nehri Dicle'ye karışmadan önce anılan nehrin sol kıyısındaki meyve pazarına (*Dârü'l-Bittîh*) uğrar. Dairevi Şehir'den Kerh rabazlarına taşınan pazarların sonuncusu olan bu pazarda meyve satılırdı. İbnü'l-Fakih ve Yakut, Bağdat'ta meyve satılan bir mahalle olarak niteledikleri Dârü'l-Bittîh'in pazarların Kerh'e taşınmasından önce Derbi'l-Esâkife'de bulundu-

176 Ya'kubî, *el-Bûldân*, s. 16; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 79-80; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. V, s. 66.

177 Üşnan: Elbise yıkamada kullanılan bir bitki. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. I, s. 201; İbn Abdülhak, *Merâsid*, c. I, s. 85.

178 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. I, s. 201; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 111-113; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 18; İbn Serapion, Guy Le Strange, " Description of Mesopotamya and Baghdad", *Journal of Royal Asiatic Society*, Islamic Geography V. 12, mathematical geography and cartography Vol. 2 reprint of studies on the geographical Works of al Hwarizmi and Suhrab, ed. Fuad sezgin, 1992, p. 26.

179 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 91-112; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 18; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. II, s. 422; c. V, s. 322; İbn Abdülhak, *Merâsid*, c. II, s. 505; İbn Serapion, *Description*, p. 15.

Kanalı ve yanında Derbi'l-Hayr'ın olduğunu ve el-Mehdî döneminde buraya taşındığını kaydederler. İbn Abdülhak ise, Bağdat'ta meyveler ve yeşillik satılan bir mahalle olan Dârü'l-Bittîh'in bu adla anıldığından söz ediyor.[180] Büyük İsâ Nehri'nin Dicle'ye döküldüğü yerdeki limanın karşısında tüccar için depolar inşa edildi. Oranın yakınında çok sayıda pazar kurulurdu.[181] İsâ Kasrı Mahallesi, nüfus ve pazarlarının yoğunluğunu konumuz olan dönemin sonuna kadar korumuştur.[182] Basra Kapısı ile Dicle kıyısı arasındaki bölgenin önemini ve pazarlarının büyüklüğünü pazarcıların arasındaki anlaşmazlıkları çözmesi için özel bir kadı atanmasından anlamak mümkündür. Bu bölge için Şarkiyye ismi kullanılırdı. Bu isim, halifelerin Samerrâ'dan dönüşünden sonra (280/892) halifelik merkezinin oraya taşınması sebebiyle Şarkiyye isminin zamanla Dicle'nin doğu yakası için kullanılmaya başlanması yüzünden H. III. yüzyıla kadar kullanımda kaldı. Son dönemde Basra Kapısı'nın yanında Şarkiyye'de Tüsterliler Mahallesi kuruldu. Bunlar asli vatanları olan Tüster'in adıyla meşhur olan kumaşlar üretirlerdi.[183]

Muhavvel Limanı'nda İsâ Nehri yoluyla gemilerle getirilen mallar boşaltılırdı. Orada çok sayıda depo, pazarlar ve dükkânlar vardı.[184] Muhavvel'den sonra gelen yolun devamında Kerhaya Nehri'ne bakan tarafta yol boyunca sağlı sollu dükkânlar yer alır. Burası farklı cins mallarıyla canlı/mamur bir pazar haline geldi.[185] Bu pazarın kurulduğu Bâbü'l-Muhavvel yolunun sağ tarafında Yahudiler Mahallesi (*Katiatü'l-Yehûd*) Köprüsü yer alır. Bu pazardaki tüccarın çoğunun Yahudiler olması muhtemeldir.[186] Bu pazarın doğusunda ise develer, eşekler, atlar, katırların alınıp satıldığı

180 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 81, 91, 113; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 296; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 14; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 419; İbn Abdülhak, *Merâsıd*, c. II, s. 505; İbn Serapion, *Description*, p. 26.

181 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 44; Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbâsid Caliphate: From Contemporary Arabic and Persian Sources*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1993, p. 82.

182 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 92; İbnü'l-Fakîh, *Bağdad*, 43; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 361; Le Strange, *Baghdad*, p. 83.

183 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II; s. 31; İbn Abdülhak, *Merâsıd*, c. I, s. 262; Le Strange, *Baghdad*, p. 91-92.

184 Ya'kubî, el-Büldân, s. 34; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 312.

185 Ya'kubî, el-Büldân, s. 34.

186 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 112.

hayvan pazarı (*Sükü'd-Devvâb*) yer alır. Batı Bağdat'ta bulunan bu pazarın bir benzeri de doğu yakasındadır.[187] Bâbü'l-Muhavvel'in hemen yanında Atîka (*Sunaya*) semti yer alır.[188] Onunla Bâbü'ş-Şa'îr arasında Bağdat'ın eski karyelerinden biri vardır. Sığır Pazarı (*Sûkü'l-Bakar*) adı verilen bu yerin sahibi el-Mansûr'a Bağdat kurulmadan önce oranın önemini anlatmıştı.[189] Bâbü'ş-Şa'îr ise Batı Bağdat'ın mahallelerinden biri olup Dicle üzerinde yer alır.[190] el-Mansûr 157/773 yılında pazarları naklettikten sonra onun yanında bir köprü yaptırdı. Köprü, Hacib er-Rebi'nin emriyle Hamîd b. Kâsım es-Sayrafî tarafından yaptırılmıştır.[191] Köprünün yapılış amacı, Sükü's-Sülesâ ve Rusâfe'nin tamamı ve onun mahalleleriyle Kerh arasındaki ulaşımı sağlamaktı. Derbi'z-Za'ferânî ise Hasan b. Muhammed b. es-Sabah (ö. 260/873)'a nisbet edilir.[192] Hemen bitişiğinde Kerh vardır.[193] O yüzden bazıları onu Kerh'ten saymıştır.[194] Kebapçılar Çarşısı Kebapçılar (*Kalâîn*) Nehri'nin sağ kıyısındadır.[195] Ebü'l-Vefâ, Kerh'teki Derbi'z-Za'ferân'da meslek sahiplerinin değil, kumaşçı ve ıtriyatçıların (*ehli'l-bez ve'l-ıtr*) oturduğunu söylüyor.[196] Yakut, bu semtten, Bağdat'taki Kerh'te tüccar, mal sahipleri ve fakihlerin oturduğu yer, diye söz etmiştir.[197] Dairevi Şehirin güneyinde yer alan Kerh semtinde Bağdat pazarlarının en büyükleri bulunuyordu. Bu isim bazen Bağdat'ın batı tarafının tamamını ifade edecek şekilde genelleştirilerek kullanılırdı.[198] el-Belâzürî, Kerh pazarlarının yerini Sarât'ın bi-

187 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 16; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 114-115; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mûluk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, racea Nuaym Zerzevir, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, c. V, s. 71.

188 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 285; c. IV, s. 84.

189 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 459.

190 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 308; *Merâsid*, c. II, s. 802.

191 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 511; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 75.

192 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. VII, s. 407; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 23-24.

193 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. IV, s. 381; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 314.

194 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. VII, s. 407; c. XII, s. 5; Ebü İshak Cemaleddin İbrâhîm b. Ali b. Yusuf Şirazî, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabî, 1970, s. 100-101.

195 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 78, 113-114; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 153.

196 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 27.

197 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 448.

198 Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub ibn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, TIB: Matbaatü'ş-Şeriketi't-Temeddün, 1915, c. II, s. 308.

lişme yerinin yakını olarak belirlemiştir. Burada Sarât Dicle'ye dökülür.[199] Ya'kubî, Kerh Mahallesi'nin Küfe Kapısı ile Basra Kapısı arasında yer aldığını, Bâbü'l-Muhavvel, Bâbü'l-Kerh ve civarının da bu mahalleye dâhil olduğunu dile getiriyor. Buranın inşasını Mühendis İmran b. el-Vaddâh, Müseyyib b. Züheyr ve el-Mansür'un mevlası Rebî' üstlenmişti. Burada Kasru Vaddah'tan Sûkü's-Sülesâ'ya iki fersah boyunca uzanan, eni bir fersah genişliğinde Katî'atü'r-Rebî'den Dicle'ye kadar uzanan büyük bir pazar bulunduğunu kaydetmektedir.[200] Suveykatu Ebi'l-Verd, Kerh'in kuzeyinde Decâc ile Sarât nehirleri arasında yer alır. Hatîb, onu Ebi'l-Verd diye bilinen İsâ b. Abdurrahman'a nispet ediyor. O, Zâhid Muhammed b. Muhammed b. Habeş b. Ebi'l-Verd'in dedesi olup Kerh pazarının inşaatını yönetmiştir (ö.263/876).Ya'kubî ise Kerh Kapısı üzerinde bir pazar bulunduğunu ve diğer malların (*sairi'l-biya'ât*) satıldığını zikrediyor.[201] Hatîb'den farklı olarak Yakut, orayı Mehdî'nin mezâlim sorumlusu Amr b. Mutraf el-Horasanî'ye nisbet ediyor. Suveykatu Gâlib, Rebî'nin mevlâsı Gâlib b. Seleme el-Cuhfî'ye nisbet edilir ve Suveykatu Ebi'l-Verd'in uzantısında (*imtidâd*) Decâc ve Tâbık nehirlerinin arasında Kati'atü'r-Rebî'nin arkasında yer alır. Yakut orası için mahalle ismini kullanıyor.[202] Kumaşçılar (*Bezzâzlar*) Nehri Kerh'in mahallelerinden biridir. Orada Bezzâzlar Çarşısı ve Horasanlı kumaş tüccarlarının evleri vardır.[203] Kumaşçılar (*Bezzâzlar*) pazarı, Bezzâzlar Nehri üzerindeki köprüden başlayarak Decâc Nehri'nin yakınına kadar güneye doğru uzanır. Bezzâzlar Pazarı'nın bitişiğinde nehrin aşağısında Kasaplar Pazarı yer alır. el-Mansür'un "sefih oldukları ve ellerinde kesici demir aletler bulunduğu için", ayrıca bu meslek sahiplerinin suya ihtiyaç duymaları ve kesimlik hayvanlarının kalabalıktan uzak olması için pazarların dışında inşa ettirdiği Kasaplar Pazarı nehrinin aşağısında yol ikiye ayrılır;

199 Belâzürî, *Fütûh*, c. II, s. 361.

200 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 18.

201 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 17; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. III, s. 201; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288; Yakut el-Hamevî, *Kitâbü'l-Müşterik*, s. 362.

202 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 88; c. II, s. 332; c. III, s. 201; c. X, s. 318; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 150; c. VIII, s. 181; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288.

203 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 78, 113; c. II, s. 332; c. XIII, s. 190; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VII, s. 114; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 101.

biri güney batıda Tavuk Pazarı'na (*Sûkü'd-Decâc*), diğeri ise güneydoğudaki Decâc Nehri'nin doğusunda kalan Sabun Pazarı'na çıkar. Bu pazar, doğu kısmında Decâc Nehri'ne yaklaşır ve sağ kıyısında Kebapçılar Pazarı'nın bulunduğu Kalâîn Nehri'ne yaklaşmak için bir köprüden geçilir.[204] Kebapçılar (*Kalâîn*) Nehri, el-Mansûr'un açtırdığı nehirlerden biri olup Kerh'in güneydoğusunda yer alır. Yakut, buranın bir rivayete göre Kerh'in doğusunda, bir başka rivayete göre ise güneyinde büyük bir mahalle olduğunu kaydediyor.[205] Kalâîn Nehri'nin Decâc Nehri'ne kavuştuğu yerde nohuttan yapılmış kavut satıcıları bulunurdu. Bu Bağdat'ta çok satılan yiyeceklerden biriydi. Hatîb'e göre, tek bir satıcı bundan yılda 140 kurr[206] satıyordu.[207] Kalâîn Nehri'nin mahallelerinden biri de Halâlîn Mahallesi'dir.[208]

Sarât Nehri üzerinde Basra Kapısı civarında yer alan yeni köprüde büyük bir pazar vardı. Orada sürekli giden/satılan mallar (*sairit-ticarat maddetun muttesiletun*) vardır. Yeni köprünün doğusunda Ya'kubî'nin zamanında (ö.292/905) çoğunlukla Varrâkların kitap alım satımı yaptıkları pazarlar kurulurdu. İçerisinde Varrâklara ait yüzden fazla dükkânın bulunduğu kaydedilen bu pazar Şarkiyye Mahallesi'nin batısına kadar uzanırdı.[209] Varrâklar Çarşısı'nın bu ölçüde gelişmesi ilim kültür hayatının canlılığının önemli bir göstergesi sayılmalıdır. Bu yakanın cadde, sokak, mescit ve hamamlarını tek tek saydığını ifade eden Ya'kubî, 6000 cadde ve sokak, 30.000 mescit, 10.000 hamam bulunduğunu kaydediyor.[210]

Sûku't-Ta'am, Basra Kapısı'ndan çıkan ana yolun doğusunda kurulurdu. Köprüden Tabık Nehri'nin Büyük İsâ Nehri'ne bitişe-

204 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 23; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 113; İbnü'l-Fakîh, *Bağdad: Medînetü's-Selam*, Bağdad: Vizaretü'l-İ'lâm, 60; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 13; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, 448; İbn Serapion, *Description*, p. 26; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 80, 82.

205 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 78, 113; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448; c. V, s. 322-323.

206 Hinz, bir Bağdat kurrunun muhtemel ortalama değerinin buğdayda 2,9 ton-luk, nohutta ise 2437,5 kg bir ağırlığa tekabül ettiğini belirtiyor. Buna göre, 140 kurr=341250 kg a tekabül eder. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 52-53.

207 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 119; İbnü'l-Fakîh, *Bağdad*, s. 60.

208 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 328.

209 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 35.

210 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 43.

ergi noktaya yaklaşacak şekilde Decâc Nehri'nin doğu kısmına uzanırdı.[211]

Tâku'l-Harrânî ve civarındaki mahalle İbrahim b. Zekvân'a nisbet edilir.[212] el-Mansûr'un Kerh bölgesinde oturanlar için açtırdığı kanallardan biri de Tavuk Nehri (*Nehrü'd-Decâc*)'dir. O Kerhayâ Nehri'nden Katiatü'r-Rebî'nin yanında ayrılan bir koldur. Tavuk satıcıları orda durduğu için bu adı almıştır.[213] Bu nehrin geçtiği yerler ve aktığı bölgelere Ashabü'l-Kınâ, şeker kamışı satıcıları (*ashabü'l-kasab*), kayyârîn, zerrâdîn gibi bazı meslek ve sanat erbabının isimleri verilmişti. Onun Dicle'ye döküldüğü yere ise Süku't-Ta'âm denirdi.[214]

el-Mansûr'un açtırdığı bu kanallardan biri de Tâbık Nehri'dir, o Kerhayâ Nehri'nden İsâ Kanalı'na döküldüğü yerde ayrılan bir kanaldır.[215] Tâbık Nehri'nin mahallerinden biri Meyve Pazarı (*Darü'l-Bittîh*)'dır. O, Decâc Nehri'nin Tâbık Nehri'ne kavuştuğu ve tek bir nehir halinde İsâ Nehri'ne döküldüğü yerdedir. Meyve satışına mahsus olan bu pazar daha önce dairevi şehirde derbi'l-esâkife, derbi'z-zeyt ve derbi'l-âcdeydi. Yakut yanında derbi'l-hayrın bulunduğunu zikrediyor. Mehdî zamanında buraya taşınmıştır.[216] İsa Nehri ile Tâbık Nehri arasında pamuk satılan Dârü'l-Kutn yer alır.[217] Sâbî, bu pazardan âmilü'l-müsteğillât ve âmilü sûkü'l-ğanem ve âmilü dâri'l-bittîh ve'l-kutn şeklinde söz ediyor.[218] İbnü'l-Cevzî, 314/927 yılında Tâbık Nehri'nde meydana gelen yangında 1000 ev ve 1000 dükkânın yandığını kaydediyor.[219] İsa Nehri'ne yakın olan bölgelerde ticarî hareketlilik

211 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 113; İbn Serapion, *Description*, p. 26.
212 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 90, c. XII, s. 203; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 154; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 5.
213 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 23; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 78, 113; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, 447; c. V, s. 320.
214 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 78-80, 113, c. XII, s. 15; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VII, s. 263, c. VIII, s. 157.
215 Sührab, *Acâîb*, s. 133; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 78, 113; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 321.
216 Sührab, *Acâîb*, s. 132; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 81; c. VI, s. 313; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 23; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 419.
217 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 422. Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b.İbrâhim el-Harranî Sabi, *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Hadis, 1990, s. 176.
218 Sâbî, s. 176.
219 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 201.

ve mal nakliyatının çok olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Taberî, 159/775 yılında İsâ Kasrı yakınında meydana gelen yangında çok sayıda insan telef olduğunu ve gemilerin yükleriyle birlikte yandığını kaydetmiştir. İsâ Nehri'nin Dicle'ye döküldüğü yerde ise kalkancılar ve dericiler çarşısı yer alırdı. Yine Taberî, 270/883 yılında İsâ Nehri'nin taşması sonucu derici ve kalkancıların boğulduğunu ve yaklaşık 7000 evin yıkıldığını bildiriyor.[220] Hatîb, İsâ Nehri bölgesinin canlılığına ve ticarî faaliyetine değinmiştir.[221]

Bağdat'ta bazı pazarlar nehir ve kanallar boyunca sıralanmıştı: Doğu yakasında Yemciler (*Sûkü'l-Allâfîn*) ve hayvan satıcıları (*Sükü'd-Devvâb*); batı yakasında manifaturacılar (*Bezzâzlar*), kasaplar (*Cezzarlar*), Sabuncular, şeker kamışı (*kasab*) ve yemek pazarları gibi.[222]

Bağdat'ta reyhan ve meyve satılan pazarda bulunan Reyhancılar Kulesi sarraflar pazarına hâkim konumdadır. Bu yapıyı ilk ihdas eden el-Müstahzir Billâh Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Muktedî Billâh'tir. Bu halife, reyhancılar kulesinin yapılacağı yerde bulunan iki evi yıktırmış, bu arsaya yirmi iki dükkân ve arkasındaki bir handan oluşan hurdacılar pazarının arsasını eklemiştir. Bu han Âsım hanı diye bilinir ve arkasında on üç dükkân vardır. Hanın arkasında ise kırk üç dükkândan oluşan Attârlar çarşısı vardır. Buradaki on altı dükkânda altın uzatma/işleme işlemi yapılırdı (*meddi/midadı zeheb*). Dükkânlar dört cepheli tekli yapılar halinde sıralanmıştı. Hanın avlusunun genişliği 600 zira' idi. Ortasında bir bahçe ve içerisinde altmıştan fazla oda vardı. Nube Kapısı'nın yakınındaki Harim Kapısı'ndan başlar, Dergâh Hatun diye bilinen kapıya kadar uzanırdı. 705 yılında bitirilen yapı 755'te kullanılmaya başlanmıştır.[223]

el-Mansûr, pazarlarla ilgili altyapının oluşturulmasına ve gerekli hizmetlerin götürülmesine itina etmiş, bu doğrultuda el-Vaddâh b. Şebâ'yı pazarcılar için bir mescid kurmakla görevlendirmiş, pazarların ve dükkânların alanlarını belirlemişti.[224]

220 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 551; c. V, s. 589.
221 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 92.
222 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 16, 23;Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 114.
223 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 420; c. V, s. 212.
224 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 81; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448.

Pazarları kendi malından Mevlâsı Rebî'e yaptıran el-Mansûr'un ölene kadar pazardan vergi almadığı kaydediliyor.[225] Pazarlara vergi ilk olarak el-Mehdî döneminde konulmuştur. Hatîb'in naklettiğine göre, el-Mehdî halife olunca, Ebû Ubeydullah ona dükkânlara vergi koymasını önermişti. Bunun üzerine o da dükkânlara vergi koymuştu. Bu görevi Saîd el-Hureşî ifa etmişti. Dükkânlara konulan ilk vergi budur.[226] Pazara sonradan gelenler ilk inşa sırasında pazar yapılmayan yerlere yerleşince, daha geri planda kalan bu dükkânlardan daha az vergi alınmıştır.[227]

Geçen zaman içerisinde Kerh'in maruz kaldığı olaylar oradaki hayatı ve şartları epey değiştirmişti. Bunların başında yangınlar ve su baskınları gelir. 225/839 yılında emsali görülmemiş bir yangın sûkü'l-hazzazînden başlayarak Tâkü'l-Harrânî'ye ve Katiatü'r-Rebî'nin ortalarına kadar yani Kerh'in kuzey taraflarında etkili olmuştu. Tenûhî'nin el-Mu'tasım'ın Samerrâ'ya gitmesinden sonra meydana geldiğini kaydettiği evleri ve dükkânları etkileyen bu yangında çok sayıda insan ölmüş, büyük mal kaybı meydana gelmiş, tüccar hem sermayesini hem de dükkânlarını kaybetmişti. el-Mu'tasım, Kerh halkına dükkânlarını yeniden yapmaları için 10.000.000 dinar, bir başka rivayete göre ise 5.000.000 dinar yardımda bulunmuştu.[228] Bu yangınların en şiddetlisi (*e'nefu*) 319/931 ve 323/934 yıllarında meydana gelmiş, tüccarı ve pazarları geniş çapta etkilemiştir. Yangından demirciler (*haddâdîn*), kuyumcular (*sayârîf*), ıtriyatçılar (*attârîn*), eczacılar (*sayâdile*), yağcılar (*dühun*), mücevherciler (*cevheriyyin*), ipekçiler (*hazzazîn*), kına ve çöven otu (*üşnan*) esnafı etkilenmişti.[229]

225 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 79, 81; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448.

226 Ya'kubî, *Târih*, c. II, s. 399; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 81; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448.

227 Taberî, *Târih*, c. IV, s. 480.

228 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. IV, s. 149; Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyan ed-Dabbî Vekî', *Ahbârü'l-Kudât*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, c. III, s. 297-298; Ebû Ali el-Kadî Muhassin b. Ali b. Muhammed Tenûhî, *Neşvârü'l-Muhadara ve Ahbarü'l-Müzakere*, thk Abbud Salici, Beyrut: Dâru Sadır, 1971-1973, c. II, s. 101 vd. Yardım miktarını yalnızca Tenûhî dirhem olarak ifade etmiştir. Diğer kaynaklarda Dinar olarak geçmektedir. Bkz. Tenûhî, aynı yer.

229 Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillah Suli, *Ahbârü'r-Razî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillah*, thk. J. Heyworth Dunne, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-Mesire, 1983, s. 68; Muhammed b. Abdülmelik Hemdanî, *Tekmiletu Târîhi't-Taberî*, Thk. A.Yusuf Kenan, Beyrut 1958, s. 92.

313/925 yılında el-Muktedir Billâh döneminde Ebü Tâhir el-Karmatî'nin saldırıları üzerine halk Bağdat'tan özellikle Kerh'ten göç etmişti.[230]

Dairevi Şehirin batı tarafında yer alan Ya'kubî'nin Şam Kapısı Pazarı olarak adlandırdığı pazarlar Şam Kapısı'ndan çıkan ve yukarı köprüye (*Cüsrü'l-Ala*) doğru giden caddenin iki yanında yer alır. el-Mansûr'un tüccarı dairevi şehirden çıkarmasından sonra inşa ettirdiği üç pazardan biridir. Ya'kubî, Şam Kapısı pazarlarını her türlü malın alınıp satıldığı mamur ve meskûn caddeler, sokaklar (*durûb*), avlular boyunca sağlı sollu dükkânların uzandığı büyük ve hareketli bir pazar olarak niteliyor.[231] Burada büyük bir cadde boyunca uzanan uzun sokakların her biri oraya yerleşenlerin ülkelerinin adıyla anılır. Ne Ya'kubî ne de başkası bu büyük pazarın Kerh'te olduğu gibi satılan mallara göre sıralandığından söz etmezler. Bahsettikleri oraya yerleşen her ülke halkının bir komutanı ve başkanı olduğudur.[232] Ancak bu komutan ve başkanların ne isimlerinden veya kimliklerinden ne de başkanlık yaptıkları kimselerle bağlarından söz ediyor. Her birinin bir komutan veya başkanının bulunması bu tüccarın sosyal kurumlarını gösterir. Bu kurumlar barış zamanında onların idarî işlerinin yürütülmesi için gerekli bir yapılanmaydı. "Başkan" kelimesi kendilerinden olan bir idarî sorumluyu gösterir. Bu başkanların –belirlenmesi devletin onayını gerektirmekle birlikte- kabiliyetleri veya seçilme yollarıyla ilgili bilgi vermez. Bu başkanların görev ve yetkileri konusunda da bir şey bilmiyoruz. Sadece bu bölgedeki pek çok sokak adı oturanların mesleğini gösteriyor. Derbi'l-Akfâs,[233] Derbi Ebî's-Sâc,[234] Derbi'l-Kassâbîn,[235] Derbi'r-Revasîn,[236] Derbi's-Sakaîn,[237] Derbi'l-Habbîkîn[238] gibi. Marangozlar çarşısı (*Sûkü'n-Neccarîn*) de orada yer alır. İbnü'l-Cevzî, orada 303/915

230 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 196; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, c. I, s. 186; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1988, c. XXIII, s. 363.

231 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 20-21; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 114; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 480.

232 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 21.

233 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 207.

234 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. XIV, s. 236.

235 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 460;

236 Tenûhî, *Neşvâr*, c. III, s. 67.

237 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. VIII, s. 83.

238 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. III, s. 422.

yılında çıkan yangından sıçrayan kıvılcımların Dairevî Şehirin camisinin minaresine sıçradığını ve onu yaktığını kaydediyor.[239] el Muktedir Billâh, 306/918 yılında orada halkın faydalanması için el-Maristânü'l-Muktedirî ismini verdiği bir hastane yaptırarak tabip Sinan b. Sabit'in sorumluluğuna vermiştir.[240] Ya'kubî, oradaki Harb b. Abdullah el-Belhî Rabazından (*kendi döneminde*) Bağdat'ta ondan daha geniş ve büyüğü, pazarı ve sokağı daha çok olanı yoktu, diye söz etmiştir.[241]

Küfe Kapısı'yla Şam Kapısı arasında dört pazarın birleşmesiyle meydana gelen Sükü'l-Heysem, el-Mansûr döneminde bunları inşa eden onun kumandanlarından el-Heysem b. Muâviye Rabazı'nda yer alır. Burada Ya'kubî'nin Şâr sük (*dört pazar-çarşı*) olarak nitelediği büyük bir pazar vardır. Ona bitişik olan evler, sokaklar ve mahalleler (*sikek*) ile mal depoları hep dört çarşıya (*Şâr sükü'l-heysem*) nisbet edilir. Yakut bu pazardan Çehar Sukü'l-Heysem b. Muâviye diye söz ediyor. Kelime Farsça asıllı olup dört pazar anlamına gelmektedir. Çarşı isminin de Farsça *çar sû* (*dört yön, dört taraf*)'nun bozulmasıyla meydana geldiği kabul edilmektedir. Harbiye Mahallesi'nin kıblesindedir (*güneyinde*). Bu pazar Horasan ordularının komutanı olan el-Heysem b. Muaviye'ye nisbet edilir. O, Abbâsî dâîlerinden ve el-Mansûr'un valilerindendir (*vülâtü'l-mansûr*).[242]

Sükü'l-Heysem'in güneyinde Küfe Kapısı'nın yakınında Suveykatu Abdülvahhab yer alır. Yakut, buranın Bağdat'ın batısındaki mahallelerden biri olduğunu ve Abbas oğullarından Abdülvahhâb b. İbrahim'e nispet edildiğini kaydediyor. O, el-Mansûr'un Şam valisi olarak görev yapmış ve 158/774 yılında Şam'da ölmüştür.[243]

Sükü'l-Heysem'e batı tarafından Nasriyye, Attabiyye ve Darü'l-Kuzz pazarları bitişir. Nasriyye'ye Nasr b. Malik Rabazı

239 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 130.
240 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 136.
241 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 21.
242 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 20; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 398, 507; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 85; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 193; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, c. IX, s. 8, 359; Ahmed Ali, s. 143; Osman Ergin, "Çarşı", *İA*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1977, c. III, s. 360.
243 Ya'kubî, *el-Büldân*, s 19; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 86; c. XI, s. 17; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288.

da denir. Sükü'l-Attabiyye ise, Sükü'l-Heysem'in kuzeyinde kalır. Burası bütün İslâm ülkelerinde geniş şöhreti olan Attabiyye kumaşlarının üretimiyle meşhurdur. Bu ipek ve pamuktan farklı renklerde dokunan bir kumaştı. Dârü'l-Kuzz ise, Batı Bağdat'ın mahallelerinden sonra yer alan geniş bir rabaz idi. Burası kâğıt imalatıyla meşhurdu.[244]

Bu rabaz ve mahallelerin surlarla çevrili olduğuna dair bir kayda rastlayamadık. el-Mansür'un pazarları naklettiği yerlerin isimleri olan "Bâbü'ş-Şa'îr, Bâbü'l-Muhavvel ve Bâbü'l-Kerh" bu kapıların mahiyetiyle ilgili bilgi vermemektedir.[245] Anlaşılan o ki bu isimlerle söz konusu pazarların bulunduğu yerlerin bildirilmesi amaçlanmıştır. Eğer bunlar gerçek manalarıyla kapı olsalardı geceleyin kapatıldığı takdirde pazardakileri korumaya yarardı: Sükü'd-Devvâb, Sükü's-Sülesâ ve Sükü'l-Ğanem kapılarında olduğu gibi.[246]

1.4 Rusâfe'nin Kuruluşu

Bağdat'ın doğu yakasında yerleşimin başlangıcı Halife Ebu Cafer el-Mansür'un Dairevi Şehirin inşasını tamamladığı tarihe kadar gider. O, veliahdı el-Mehdî ve Horasan ordusu için Hilafet merkezinden bağımsız bir karargâh oluşturmayı gerekli gördüğünden bu yakanın inşası çağrısında bulunmuştu. Amacı, gerektiğinde dairevi şehirdeki garnizonlardaki Arap askerler ile Horasanlı askerler arasında çıkabilecek ve savaşa neden olabilecek her türlü anlaşmazlığı ortadan kaldırmaya hazırlıklı olmaktı. Bunun üzerine oğlu ve veliahdı el-Mehdî, doğu yakasına yerleşti ve orayı ordusunun karargâhı yaptı. Bu yeni mahalleye önce Askerü'l-Mehdî, Rusâfe ve Doğu Bağdat adları verilmiştir. Çünkü burası sur içindeki Bağdat'ın karşısında ve Dicle'nin doğu yakasında yer alıyordu. Bu Rusâfe kelimesi, yüksek yolları bulunan yerler için kullanılan bir isimdir. Doğu yakasında inşa edilen ilk yapı Büyük Rusâfe Camisi'dir. Yapımına 143/760 yılında başlanan cami, el-Mansür'un camisinden daha büyük ve daha güzeldi. Bundan sonra caminin yanında el-Mehdî'nin sarayı (*Kasru'l-Mehdî*), onun etrafında ise evler ve mahalleler yapılmıştır. Halk,

244 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 422.
245 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 16; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 79-80; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 480.
246 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 114-115.

el-Mehdî'ye katılarak orayı imar etmiş ve orası dairevi şehir kadar olmuştu. el-Mehdî, Rusâfe ve caminin inşasını babasının vefatından ve halifelik görevini üstlendikten sonra tamamlamıştır. Bir rivayete göre ise, halifeliğinin ikinci yılında, orada otururken 159/776'da tamamlamıştır.[247] Ya'kubî, Rusâfe'nin çevresindeki arazide el-Mehdî'nin iktâ verdiği asillerden olan adamların isimlerini zikrediyor. Bu araziler kuzeydoğu ve güneydoğuda yer alıyordu ve sonraları Şemmasiyye ve Muharrim mahalleleri haline gelmiştir.[248]

Ya'kubî'ye göre, doğu yakasına 143/760 yılında gelen ve inşaata başlayan el-Mansûr'un veliahdı el-Mehdî, Rusâfe'de sarayını ve onun bitişiğine de camisini yaptırmayı planlamıştı. O, Nehrevan Nehri'nden doğu yakasına su akıtmak için kendi adını verdiği bir kanal açtırmıştır.[249] Bağdat'ın doğu yakasına yerleşme konusunda dairevi şehir kurulurken yer belirlenmiş ve plan yapılmıştı. Halife el-Mansûr, 151/768 yılında el-Mehdî için Dicle'nin doğu yakasında Rusâfe'nin yapımını başlatmış ve 154/770 yılında bitirmişti. Temelde ordugâh olarak kurulan şehir, merkezindeki saray ve cami ile birlikte sekiz sene sonra su dolu bir hendek ve sur ile çevrilmiştir.[250] Bu sur ve hendeğin yapılmasıyla iki şehir arasında benzerlik artmıştır. Bu halleriyle her iki yapı da merkezinde ordugâh ve çevresinde sivillerin oturduğu meskün bölgelerden oluşmuş birer kaleye benzetilebilir. Ya'kubî'nin verdiği tarihle diğer kaynaklarda belirtilen tarih arasında sekiz yıl gibi bir fark vardır. Bu arada Bağdat'ın inşasının tamamlandığı da düşünülürse Ya'kubî'nin verdiği tarih olan 143/760 yılında el-Mehdî'nin doğu yakasına ilk olarak gittiği ve burayı planladığı, ancak inşaatına diğer kaynaklarda belirtilen tarihte başlandığını düşünmek daha makul gözükmektedir.

Yakut, kendi döneminde cami ve bitişiğindeki Abbâsî halifelerinin kabirleri haricinde Rusâfe'nin tamamen harap olduğunu kaydediyor. Hatta bu mezarlıkların bakım ve düzeniyle

247 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 108-109; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 107.

248 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 24-25; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 107.

249 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 24.

250 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 24; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 82; Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 500-501; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 46; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, c. I, s. 189; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm* c. IX, s. 353.

görevli kimseler olmasa oranın da harap olacağını belirtiyor. Bu mezarlığın bitişiğinde ise İmam Ebû Hanife'nin kabrinin de bulunduğu Ebû Hanife Mahallesi yer alıyordu. Ebu Hanife, Bağdat'ın inşasında görev almış ve 767 yılında vefat ettiğinde sonraları el-Mehdî'nin eşi Hayzeran'a nisbetle Hayzeran veya Hayzuran adı verilen mezarlığa defnedilmiştir. Burası şimdiki İmam-ı Azam Camii Mezarlığı'dır. Orada İmam-ı Azam'ın kabri aslî yerinde durmaktadır. Bir rivayete göre bu mezarlığın yakınında Rusâfe'nin inşasından önceki döneme ait Mecusiler Mezarlığı bulunuyordu. İmam Ebû Hanife'nin kabrinin Bağdat'ın doğu yakasının planının tarihi açısından büyük önemi vardır. Çünkü bu makam, Doğu Bağdat'ta el-Mansûr döneminde inşa edilmiş olup hâlâ yerini koruyan nadir eski yapılardan biridir. Rusâfe'de bulunan Abbâsî halifelerinden bir gruba ait büyük türbeler dev mimarileriyle bakanların içini korkuyla dolduracak bir azamete sahiptir. Oranın bakım ve idaresini maaşlı uzmanlar ve hizmetkârlar yürütüyordu. Rusâfe Suru'nun dışındaki tek kubbeli bir türbede er-Râzî b. el-Muktedir tek başına medfundur. el-Müstekfî ve el-Mutî', et-Tâî, el-Kâdir, el-Kâim, el-Muktedî, el-Müstezhir, el-Muktefî ve el-Müstencid ise başka bir türbededirler. el-Mustazî'nin kabrinin ise, Bağdat'ın batısındaki Kasrı İsâ Mahallesi'nin dışında bulunduğu bilinmektedir. Mu'tazid'in, iki oğlu el-Muktefî ve el-Kâhir ile el-Muttakî'nin kabirleri de Dâru Tahir b. el-Hüseyin'dedir.[251]

Halife el-Mansûr, doğu yakasını da bölümlere ayırıp kardeşlerine ve komutanlarına burada iktâlar vermiştir. Çünkü doğu yakası yüzölçümü itibariyle batı yakasından daha genişti. Dicle ile Sarât nehirleri arasında bir ada olan batı yakasına yerleşme konusunda insanlar birbiriyle yarışmış, orada evler, dükkânlar ve pazarlar inşa etmişlerdi. Doğu yakasında inşaat başlayınca geniş bina yapmak isteyenlere olumlu bakılmadı.[252] Batı yakasından daha geniş olmasına rağmen geniş bina kurulmasına olumlu bakılmaması temelde doğu yakasının bir ordugâh olarak düşünülmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

251 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 46-47; Ali b. Ebu Bekir el-Herevî, *el-İşarât ila Marifeti'z-Ziyarât*, Kahire, 1423, s. 66; İbn Batuta, *Rihletü İbn Batuta*, c. II, s. 65; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 107-108.

252 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 24-25.

el-Mehdî'nin doğu yakasına yerleşmesinden önce Halife el-Mansûr'un emriyle onun için bir saray ve bitişiğine de Şarkiyye adı verilen mescit yapıldı. Kerh Kapısından sonra gelen bu sarayın yapımını Enbar halkından Vaddâh b. Şebâ üstlendiğinden Vaddâh Sarayı adı verildi.[253] Hatîb ise, Şarkiyye Mescidi karşısındaki Vaddah Sarayı'nın pazarların Kerh'e taşınmasından sonra Enbar halkından Vaddah b. Şeba tarafından yaptırıldığını belirtiyor.[254]

Batı yakasında pazarların genişlemesi ve ticaretteki hareketlilikle birlikte doğu yakasına göçün yoğunlaşmasıyla el-Mehdî, 164/780 yılında buraya önce kerpiçten bir saray (*Kasru't-Tîn*), daha sonra da tuğladan Kasrü's-Selâm sarayını yaptırdı.[255] el-Mehdî burayı başkent yaptı. Ondan sonraki halifelerin doğu yakasının güneyine taşınmalarıyla birlikte saraylar ve evler yapılmaya devam etti ve burası devlet merkezi haline geldi.[256] Ya'kubî, el-Mehdî'den başka Musa el-Hadî, Hârunürreşîd, el-Me'mûn ve el-Mu'tasım'ın yerleştiği doğu yakasında 4000 cadde ve sokak, 15000 cami ve mescit, 5000 hamam bulunduğunu ve bu rakamlara sonradan yapılanların dâhil olmadığını belirtiyor.[257]

Rusâfe ve Ebu Hanife mahallelerinin doğusunda Şemmâsiyye ismi verilen bir mahalle gelişti. Halid b. Bermek ve oğlu Yahya'nın yerleştiği Babü'ş-Şemmâsiyye de oraya nispet edilir. Sonra Yahya'nın oğulları el-Fazl ve Ca'fer oraya iki saray inşa ettiler.[258]

Bağdat'ın doğu ve batı yakasının arazilerinin özellikle suyun az olduğu mevsimlerde Dicle'nin su seviyesinden yüksek oluşu dolayısıyla nehir suyu doğrudan sulamada kullanılamıyordu. O dönemde dolaplar dışında suyu yükseltmeye yarayacak aletlerin bulunmaması yüzünden yetkililer Bağdat bölgesi gibi geniş bir araziyi sulamada arazi ve bostanları yıl boyunca sulamak için nehrin en yüksek noktasından başlayan sulama kanalları ağı oluşturmak durumunda kaldılar. İstahrî'nin belirttiği gibi, doğu yakası ve Dârü'l-Hilafe'deki ağaçlar ve nehirler Nehrevan

253 Belâzürî, *Fütûh*, c. II, s. 362; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 364
254 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 80-81; c. VIII, s. 427.
255 Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 570; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 96.
256 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 123-126.
257 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 50.
258 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 109.

ve Tamarra nehirlerinin sularından besleniyordu. Araziye Dicle suyundan ulaşan az bir miktar imar işleri için yetersizdi ve sadece dolapların çevrilmesinde kullanılabiliyordu. Bu kanallar Halifelik saraylarına kadar devam ettiğine veya yanlarından geçtiğine göre, saraylar bunların üstüne yapılmış olmalıdır. Rivayete göre, Mûsa, el-Mehdî, Muallâ ve el-Fazl kanalları hicrî üçüncü yüzyılda vardı, daha sonra bir kısmı kaybolmuştur.[259]

el-Mansûr, Dicle'nin üzerine batıdaki kendi şehri ile doğudaki Rusâfe Mahallesi arasında ulaşımı sağlamak için bir köprü yaptırmıştı. Bu köprü Büyük Köprü veya Rusâfe Köprüsü olarak bilinir. Ya'kubî bunu kuzey tarafındaki ilk köprü olarak nitelemiştir. Bu köprü Bağdat'ın inşasından sonra yapılan ilk köprü idi. Horasan Kapısı'ndan başlayan Ana Horasan yolu oradan geçiyordu. Bu yol Batı Köprüsünün başındaki Araz denen yerden başlar, sonra Halife'nin ahırlarına, köprü yapımevine, Meclisü'ş-Şurta'ya (*Güvenlik Merkezî*) uğrar. Sonra köprüyü geçer, Doğu Köprüsünün başındaki meşraatilcüsr (*köprü su içmecesine*) uğrayıp geçer, oradan Bâbü't-Tâk olarak bilinen Bâbü'l-Ma'kûd (*kemerli kapı*)'nın altından geçer, el-Müstaîn'in doğu Bağdat'ı savunmak için inşa ettirdiği surdaki Horasan Kapısı'na varana kadar doğu yönünde gider, oradan Horasan'a yönelir. Burada sözü edilen Tâk aslında Halife el-Mansûr'un kızı Esma'nın sarayının (*tâku esma*) bir bölümüydü. Sonra Hârunürreşîd zamanında şairlerin toplantı yeri olmuş, bundan dolayı da Meclisi'ş-Şuarâ olarak biliniyordu. Yakut, Bâbu't-Tâk'ın Doğu Bağdat'ta Tâku Esma olarak bilinen büyük bir mahalle olduğunu belirtir.[260] Bu tâkın yakınında Kuyumcular Pazarı (*Sûkü's-Sâğatî*) ve el-Mehdî'nin şurta sorumlusunun evi vardı. Kısa bir süre sonra Bâbü't-Tâk ismi, buradan kuzeye ve doğuya uzanan bölge için kullanılmaya başlanmış ve burası Bâbü't-Tâk Mahallesi olarak tanınmıştır. Bağdat'ın planı açısından bu mahallenin önemini gösteren

259 İstahrî, *Mesalik*, s. 84; Sührab, *Acâib*, s. 129; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 115; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 112.

260 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. I, s. 308; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 113. Yakut el-Hamevî, bu tâkın yeriyle ilgili şu hikâyeyi anlatır: Abdullah b. Tahir b. el-Hüseyin, Tâku Esma'nın yanında feryat eder gibi öten bir kumru görmüş, satın alınıp serbest bırakılmasını emretmiş, ancak sahibi 500 dirhemden aşağı satmaya razı olmamış, o da bu fiyata satın alıp kumruyu serbest bırakmıştır. Anlatıcı, kumrunun feryadıyla ilgili bir şiiri de zikretmiştir (*Mu'cemü'l-Bûldân*, c. I, s. 308).

şeylerden biri de Bağdat'ın yukarı doğu yakasının tamamının Bâbü't-Tâk Mahallesi'ne nisbet edilerek Bâbü't-Tâk yakası olarak bilinmesidir. Tıpkı batı yakasının Kerh Mahallesi'ne nisbet edilerek aynı sebeple Kerh Yakası olarak bilinmesi gibi. Bu IV./X. asırda Kerh Mahallesi'nin sınırları belirlenmeden önceydi.[261] Burası Doğu Bağdat'taki en önemli pazarın bulunduğu ana yol idi. Yolun iki yanında envai çeşit dokuma ve mücevherat satılırdı. Orada 292/905 yılında çıkan bir yangında köprü yakınında 300 den fazla dükkânın yanmış olması bu pazardaki dükkânların çokluğu konusunda bize fikir vermektedir. Bu ana yoldan iki yana önemli caddeler ayrılırdı. Ya'kubî bunlardan beşinden söz etmektedir. Müstakim/düzgün muntazam olarak nitelediği ilk caddeyi el-Mehdî'nin sarayı ve Cuma camisinde son bulur, şeklinde tasvir ediyor. Hudayr Pazarı (*Süku Hudayr*) olarak nitelediği ikincisinde tuhaf Çin malları satılırdı. Bu cadde Hudayriyye veya Hudayriyyûn denilen mahallede ve onun mescidinde son bulurdu. Oradan doğu tarafındaki Şemmasiyye Köprüsü'nün başıyla birleşirdi. Hudayriyye, Musul valisi Salih'in mevlası Hudayr'a nisbet edilirdi. Çömlek pazarı da oradaydı. Üçüncü cadde, köprü yoluydu. Bu yol, Dârı Hüzeyme'den başlayıp Süku Yahya'ya giden yoldu. Bu pazar, Yahya b. Halid el-Bermekî'ye nisbet edilerek bu adla anılmıştır. Makdisî, bu pazarın yerinin Ebu Hanife türbesinin yakınında olduğunu belirtiyor.[262] Süku Yahya'nın yakınında Dârı Ferec adı verilen bir yapı vardı. Halife Hârunürreşîd, burayı Hamdune bt. Ğadid'in kölesi Ferec'e iktâ olarak vermişti. Ğadîd, er-Reşîd'in çocuğunun annesiydi. Yakut, Dicle kıyısında bu evden daha sağlam bir yapı bulunmadığını ve oradaki evler yıkıldığında onun da yıkıldığını zikrediyor. Yol, Süku Yahya'da ayrıldıktan sonra ed-Dür adı veriler yere uğrar. Orada Ca'fer el-Bermekî kendisine bir saray yaptırmaya başlamış, ancak şartlar geri kalan iktidar günlerinde bunu tamamlamasına imkân vermemişti. Bundan dolayı yol Bağdat'ın Kapısı'nda son bulur. O, el-Müsta'in'in şehrin bu tarafını savunmak amacıyla Bağdat'ın doğu tarafının etrafına inşa ettirdiği surun en kuzeyinde yer alan Şemmasiyye Kapısıdır. Şemmasiyye Kapısı'nın yanında bazen Süku Halid el-Bermekî, bazen de Ca'fer el-Bermekî'nin dedesi

261 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Harîtatı*, s. 114.
262 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Harîtatı*, s. 114.

Halid'e nisbet edilerek Suveykatu Halid denilen bir pazar vardı. Bu yol, Şemmasiyye Kapısı Köprüsünü geçtikten sonra Samerrâ yoluyla birleşir.[263]

el-Cehşiyarî'nin kaydettiğine göre, Halid b. Bermek, el-Mehdî'nin iktâsı olan Suveykatu Halid'deki Bâbu Şemmasiyye'de otururdu. Yahya b. Halid orada Kasru't-Tîn denilen bir saray inşa etmişti. Sonra oraya Fazl b. Yahya ve Cafer b. Yahya kendi adlarıyla bilinen iki saray inşa ettiler. Babu Şemmasiyye asıl Büveyhîler döneminde meşhur olacaktır.[264]

Dördüncü yol Şemmasiyye Köprüsü'nün, Ya'kubî'nin adlandırmasıyla ilk köprünün, yanından başlayıp Bâbü'l-Cüsr denen kapıya uğradıktan sonra köprü yoluna birleşir oradan da güneyde Dicle'nin paralelinde Muharrim Mahallesi ve bitişiğindeki Büyük Cadde ismiyle bilinen yere gelir. Beşinci yol, Horasan yolunun solundan başlar, Dâru'r-Rüm Mahallesi'ni solunda bırakarak kuzeydoğuya yönelir, el-Mehdî kanalının üzerindeki el-Berdân Köprüsü'nü geçtikten sonra el-Müstaîn surunun üzerindeki el-Berdân Kapısı'na ulaşır. Oradan el-Berdân'a doğru yönelir. Bu yol, el-Berdân Kapısı yoludur.[265]

Dâru'r-Rüm Mahallesi'ne bu isim el-Mehdî döneminde 158-169/775-785 yılları arasında burada oturan Rüm esirlerinden dolayı verilmiştir. Orada onlar için bir manastır ve bir kilise inşa edilmişti. Manastır, Rüm Manastırı diye bilinir ve kilisenin doğusuna inşa edilmiştir. Piskoposun ikametgâhı oradaydı. Dâru'r-Rüm Mahallesi'nin kuzeyinde el-Berdân Kapısı'nın yanında Bâbü'l-Berdân Mezarlığı vardı. el-Berdân Kapısı'nın dışında ise, oraya ilk defnedilen kişi olan Abdullah b. Malik'e nisbet edilen Malikiyye Mezarlığı vardı. Ancak neseb konusunda Arapların adedi gereği, ona değil babasına nisbet edilmiştir. el-Berdân Köprüsü'nün altında bulunan el-Berdân Kapısı yolu ise, Nasr b. Malik el-Huzâî'ye nisbet edilerek Suveykatu Nasr Caddesi olarak adlandırılır. el-Mehdî, bu mahalleyi ona iktâ olarak vermişti.[266] Hatîb, Suveykatu Nasr'da bir caminin bulunduğunu ve el-Müstaîn dönemindeki II. Bağdat Kuşatmasında yıkıldığını kay-

263 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 115.
264 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 115-116.
265 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 116.
266 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 116.

detmektedir. Bâbü'l-Berdân bölgesi, komutanlardan biri olan Sırrı b. el-Hutam'e aitti. O, Halis Nehri'nin kaynağında (*Bezz*) yer alan el-Hutamiyye Karyesi'nin yöneticisiydi. Yakut, oranın Bağdat'a bir fersah uzaklıkta olduğunu kaydediyor. Bâbü'l-Berdân yolunun sol tarafında Bermekîlerin iktâları bulunurdu. Bu iktâlar Bâbü'l-Berdân yolundan köprü yoluna veya batıdaki Bâbu'ş-Şemmasiyye'ye kadar uzanırdı. Bu iktâlar Bermekîlerin zayıflamasından sonra önce Hârunürreşîd'in eşi Zübeyde'ye, el-Me'mûn döneminde ise Tâhirî ailesine geçmiştir.[267]

Bâbü'l-Berdân Caddesi'nin güneyinde, Horasan yolunun sağ tarafından ayrılan Meydan Caddesi adı verilen bir yol vardır. Bu caddenin yakınında Harun'un kızı Ümmü Habib ile Hacib el-Fazl b. er-Rebî'nin sarayları vardır. Yakut, Meydan Caddesi'nin, Muharrim Mahallesi'nin güney tarafında yer alan ve kuzeyden Şemmasiyye Mahallesi'yle birleşen Sûkü's-Sülesâ Mahallesi'ne giden yola güney tarafından birleştiğini kaydeder. Bizans imparatorunun en çok beğendiği yerler özellikle Meydan Caddesi, Suveykatu Nasr b. Malik Caddesi, çarşıdaki saraylar ile Suveykatu Nasr'dan el-Berdân Köprüsü'ne kadar olan caddelerdir.[268]

Güneydeki Muharrim Mahallesi'ne giden ana cadde Şarî'i'l-A'zam olarak bilinir ve el-Müstaîn'in inşa ettiği Doğu Bağdat surunun güney sınırında yer alan Sûkü's-Sülesâ Kapısı'na uğrar. el-Müstaîn Suru Caddesi'nden ayrıldıktan sonra güney mıntıkasında/kesiminde Kulvaza yolunda son bulur.[269] Şarî'i'l-A'zam Caddesi'nin bir bölümü Muharrim Mahallesi'nden geçer, Dicle kıyısında yer alan Bustanü'z-Zâhir'in doğusuna uğradıktan sonra Musa kanalının ağzında oradan çıkar. Caddenin bu kısmında Ammâre'nin binası (*dâr*) ve batı tarafında Ammare'ye ait olmayan bina vardır. Bu bina -el-Mansûr'un mevalisinden olduğu söylenen-Ammare b. Ebî Husayb'e aittir. Ebu'l-Husayb, el-Mansûr'un haciplerinden biriydi. Bu cadde, kuzeyle güney arasında ana ulaşım yolunu oluşturması ve kuzeydeki Şemmasiyye Kapısı'na giden köprü yoluyla birleşmesi dolayısıyla Doğu Bağdat'ın en önemli caddelerinden biriydi. Samerrâ'dan gelen bir kimse Doğu Bağdat'a girdiği zaman önce Bâbü'ş-Şemmasiyye'den

267 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 117.
268 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 117.
269 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 117-118.

geçer, sonra Şemmasiyye Köprüsü'ne giden yolu sağında bırakarak Derbi'l-Mehdî'ye girer, ed-Dür'a varmadan Hudayriyye Mahallesi'ni sağında bırakarak köprü yoluna geçer ve Horasan yoluna kavuşur. Oradan meydan caddesini, Kasru Ümmü Habib ve Kasru Fazl b. Rebî'i solunda bırakarak Şari'i'l-A'zam'a gider, Dicle'nin paralelinde uzanan bu yolda Bâbü'l-Muharrim'e ulaşana kadar gitmeye devam eder. Bu noktada Şari'i'l-A'zam'ın solundan doğuya giden bir yol ayrılır, Bâbü'l-Makîr denilen kapıya uğradıktan sonra Sükü'd-Devvab Kapısının yanındaki el-Müstaîn surunda son bulur. Şari'i'l-A'zam, Bâbü'l-Muharrim'den güneye uzanır ve Sükü's-Sülesâ Kapısı'na varana kadar gider, Sükü's-Sülesâ Mahallesi'ni geçer, sonra Dicle'nin yanından doğuya gider, Me'muniyye Mahallesi'ne ve Bâbü'l-Ezc'e uğrar. Oradan güneydeki Kulvazâ Karyesi'nde son bulan bir yol başlar.[270]

Bu dönemde kadim Sükü Sülesâ Bağdat'ın en önemli mahallelerinden biri haline geldi. Onun yakınında Dicle kıyılarında iki mahalle ortaya çıktı: Dâru Dinarı Kübra ve Dâru Dinarı Suğra. Bu iki mahalle Reşîd'in mevlası ve el-Me'mün döneminin seçkin kumandanlarından olan Dinar b. Abdullah'a nisbet edilir. Yakut, Dâru Dinar'dan Derbü Dinar diye söz eder ve Sükü Sülesâ'nın yakınında, onunla Dicle arasında yer aldığını kaydeder. Bugün Derbü Dinar, el-Me'mün Caddesi'ndedir.[271]

Bağdat'ın doğu yakasında inşa edilen en önemli yapılar (*münşeat*) el-Müstaîn tarafından 251/865 yılında bina edilen tahkimatlardır. 251/865 yılında Samerrâ'daki Türkler halife olarak el-Mu'tez'e biat edince el-Müstaîn Bağdat'a sığınmış ve şehri savunmak için iki sur inşa ettirtmiştir. Birincisi doğu yakasını çevreliyor ve şu üç mahalleyi kapsıyordu: Şemmasiyye, Rusâfe ve Muharrim. İkinci sur, Batı Bağdatı çevreliyor ve el-Mansür'un şehrinin çevresindeki önemli mahalleleri içine alıyordu. İki sur ve çevresindeki hendekler 18 gün gibi bir sürede tahkim edilmişti. Bu tahkimat için 330.000 dinar harcanmıştı. Kuşatma yaklaşık bir yıl sürmüş ve bu iki sur şehrin çehresini önemli ölçüde değiştirmişti.[272] Batı yakası surunun

270 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 118.

271 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 118-119.

272 Taberî, *Târîh*, c. V, s. 369-373; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 165-168; Mes'udî, *Murûc*, c. IV, s. 176-177; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 119.

en yukarı tarafı Dicle kıyısından Hendek Tahirî'nin iskelesinin (*Furza*) sağ yanını takip ederek Enbar Kapısı'na kadar gider. Bundan dolayı İsâ Nehri'nin kıyılarını izleyerek güney doğuya kıvrılır, el-Me'mûn'un kumandanlarından biri olan Hamid b. Abdülhamid'in Dicle kıyısında yer alan kasrının yakınında ikinci kez Dicle ile birleşir. Doğu yakasının suru ise, Dicle kıyısından Hamid Kasrı'nın hemen karşısından başlar, Sûku's-Sülesâ Kapısı'na uğradıktan sonra Ebrez Kapısı'na varır. Sonra kuzeybatıya kıvrılır/döner, doğuda Dicle'nin paralelinde gider, yol boyunca Süku Devvab Kapısı ve Horasan Kapısı'nı geçtikten sonra sur nehir paralelinde gider ve el-Berdân Kapısı'na ulaşır. Ondan dolayı batıya döner ve Şemmasiyye Kapısı'nı geçtikten sonra batı yakası surunun başladığı Dicle kıyısında Hendek Tahirî İskelesinde son bulur.[273]

Bük Nehri Tassucunda yer alan Bağdat'ın doğu yakasının kuzey kısmı Nehrevan'ın sağ tarafından beslenen Halis Nehri'nin kollarından biri tarafından sulanırdı. Kulvaza ve Bîn nehri tasucunda yer alan güney kısmı ise Bağdat'ın kurulmasından önce bu kısımdan geçen Bîn Nehri ve kolları tarafından sulanırdı. Bîn Nehri ise, Nehrevan'ın sağ tarafından Halis Nehri'nin başlangıcının güneyinde bulunan bir noktada şimdiki Kaslezbust istasyonunun önünde ayrılırdı. Ondan yolları üzerinde yer alan karyeleri, arazileri sulayan sayısız kol ayrıldıktan sonra suları Doğu Bağdat'ın güneyinde kalan Kulvaza Karyesi'nin yanında Dicle'ye karışırdı. Onun yerinin Hac Abd Tepesi olarak bilinen Zeviye tepesi olması ihtimali ağır basıyor. Bu kollardan en önemlisi Kulvaza Katovil'idir. İbn Abdülhak, Bağdat'ın Kapısındaki Katovil'i, Halis Nehri'nin altında Tamarra'dan (*Yüksek Deyâli Nehri*) beslenen, suyu Bağdat Kapısı'na kadar ulaşan Kulvaza Nehri olarak niteler. Bîn Nehri'nin sağ kıyısından Musa Nehri adı verilen ana kol ayrılır ve batı yönünde el-Mu'tazid'in kasrı Süreyya'ya doğru akar. Oradan sonra Mukassemü'l-Mâ denilen yere gelir. Orada üç nehre ayrılır: Kuzey kolu, ana koldur ve Musa Nehri ismini korur. Musa Nehri, Sükü'd-Devvab Kapısı'nın yakınında el-Müstaîn surunu geçer, sonra Muharrim Mahallesi'ne girer, el-Mehdî'nin kızı Banuka'ya ait Dârı Banuka veya Banuga'ya uğrar. Sonra Mu'tasım Kasrı'na uğrar ve bu mıntıkanın etrafını

273 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 119.

dolandıktan sonra Sükü'l-Ataş Mahallesi'ni sağında bırakarak Zâhir Bostanı'nın aşağısında Dicle'ye karışır.[274]

Zâhir Bostanı, Dicle kıyısında Musa Nehri'nin döküldüğü yerdedir. Arazisi geniştir. el-Muktedir'in veziri İbn Mukle'nin belirttiğine göre, Halife oraya yirmi cerîbden fazla yer ayırmış, onu sarayıyla birleştirmişti. Ebu'l-Vefa Ali b. Ukayl ise, burasını hurma ağaçları ve çiçeklerle dolu, 200 cerîb büyüklüğünde, arkasında Sükü's-Silah, Muharrim ve Sükü'd-Dâye mahalleri bulunan büyük bir bostan olarak niteler. Dâru Banuka ise, Farsçadaki küçültme kalıbı ile birlikte Banu ismine nisbet edilir. O, halife el-Mehdî'nin küçük yaşta vefat eden kızıdır. Banu, Abbâsîlerden Hayzeran Mezarlığına defnedilen ilk kişidir.[275]

Sükü'l-Ataş Mahallesi, Kerh pazarlarıyla rekabet etmeye başlayan, pazarıyla meşhur olmuştu. Bu pazarı el-Mehdî döneminde Saîd el-Hureşî kurmuştu. Ona ait murabbaatü'l-Huresî adıyla bilinen bir mahalle ve Dâru'l-Huresî diye bilinen bir saray vardı. Bu pazar önceleri onun adıyla bilinirdi. Sonra sakinleri Sükü'l-Ataş ismini kullanmaya başladı ve zamanla bu isim yerleşti. Musa Nehri'nin yatağı üzerinde el-Mu'tasım sarayının güneyinde Kantaratü'l-Ensâr isimli köprü vardı. Buradaki ensârdan maksat Mekke'den Medine'ye hicret ettiğinde Allah'ın elçisine yardım eden Medinelilerdir. Onların çocukları da bu yüce lakabı taşıyorlardı.[276]

Mukassemü'l-Mâ'den ayrılan ikinci kola Mualla Nehri denir. Bu nehir el-Müstaîn Suru'nun dışında güneybatı yönünde şehre girene kadar gider. el-Müstaîn Suru'nun üzerinde bulunan Bâbu Ebrez'e ve yanındaki Bâbu Ebrez Mezarlığı'na uğradıktan sonra el-Mu'tazid'in sarayı olan Firdevs'in arazisine girer. Onun etrafını dolaşır ve sarayın yanından Dicle'ye karışır. Anlaşıldığı kadarıyla Mu'tazid oraya bir göl yaptırmıştı. Tarihte söz edilen bu göl için 60.00. dinar harcamıştı. es-Suyûtî tarihinde bu gölden, el-Mu'tazid'in cariyeleriyle halvetinden ve gözdesi Düreyre'den söz ediyor.[277]

274 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 120; İbn Abdülhak, *Merâsid*, c. III, s. 1058.
275 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 121.
276 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 121-122.
277 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 122.

Bâbu Ebrez Mezarlığı, bitişiğinde başka mezarlıklar da bulunan büyük bir mezarlıktır. Bu mezarlık Nizamiye medresesi müderrislerinden büyük Şafiî fakihi Ebu İshak Şirazî'nin (ö. 476/1083) kabrinin bulunması dolayısıyla meşhur olmuştur.[278]

Mukassemü'l-Mâ'den ayrılan üçüncü kol da güneybatıya gider, sonra Kasru'l-Hasenî'ye girer, onun içini dolaştıktan sonra el-Müktefî Billâh'in sarayı olan Kasru't-Tâc'ın altında Dicle'ye karışır.[279]

Dicle kıyısında, Mualla Nehri'nin alt tarafında yer alan Kasru'l-Hasenî'nin uzun bir tarihi vardır. İlkin Ca'fer el-Bermekî tarafından hilafet merkezinden ve insanların gözlerinden uzak bir dinlenme yeri olması için inşa edilmiş ve bu dönemde Kasru'l-Ca'ferî olarak tanınmıştır. Sonra buraya el-Me'mûn yerleşince el-Me'münî olarak isimlendirilmiştir. Halifenin maiyeti ve arkadaşlarının oturması için sarayın etrafında yapılan evlerle kurulan mahalle de bu saraya nisbetle el-Me'müniyye adını almıştır. Daha sonra bu sarayda vezir Hasan b. Sehl oturduğu için Kasru'l-Hasenî adını almıştır. O vefat edince burası kızı Buran'a kalmıştır. Bu saray, Dicle kıyısı boyunca uzanan bu bölgede inşa edilen halifelere ait sayısız kasrın merkezinde yer alıyordu. el-Mu'tazid, Kasru'l-Hasenî'yi genişletmiş, birçok bölüm eklemiş, bir meydan yapıp etrafını surla çevirmek üzere geniş bir araziyi tahsis etmiştir. Sonra Kasru'l-Hasenî ile kendi sarayı Süreyya arasında hizmetkârları, haremi ve cariyelerinin yürümesi için tüneller yaptırmıştır. Kasru's-Süreyya ile Kasru'l-Hasenî arasındaki mesafe iki Arap mili kadardı. Tünelin uzunluğu iki mil olup halifelerin saraylarının dışında yapılmış olan caddelerin ve evlerin altına bina edilmişti. Bu tünel 466/1074 yılındaki sel baskınına kadar ayakta kalmıştır.[280] Yakut, Kasru's-Süreyya'yı el-Mu'tazid'in Tâc'ın yakınında yaptırdığı, gözdelerinin gidip gelmesi için iki saray arasında bir tünelin bulunduğu yapılar olarak nitelemektedir. Kasru't-Tâc'a iki mil mesafede bulunan sarayın kendi döneminde harap halde bulunduğunu da

278 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 122-123.
279 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 123.
280 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 99; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 4; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 123-124.

belirtmektedir.[281] Halife el-Müktefî, 289-295/902-908 yıllarında Kasru'l-Hasenî'nin doğusuna bir Cuma camisi yaptırmıştır. Buraya önce Camiu'l-Kasr, sonra Camiu'l-Halife, son dönemlerde ise Camiu'l-Hulefâ adı verilmiştir. Bağdat'taki üç büyük Cuma camisinden biri olmuştur. Diğer ikisi Camiu'l-Mansûr ve Camiu'r-Rusâfe'dir. Burası aynı zamanda kadıların ahitnamelerinin okunduğu, ileri gelenlerin (ayan) ve ulemanın cenaze namazlarını kılındığı, fakihlerin, münazaracıların ve muhaddislerin ilim meclislerinin akdedildiği Abbâsî Devleti'nin resmî camisi olmuştur. Bağdat halkının sosyal ve ticarî hayatının tezahürleri ise bu caminin meydanında/avlusunda ortaya çıkıyordu.[282]

Kasru't-Tâc'ın temelini el-Mu'tazid atmış, İnşasını oğlu el-Müktefî tamamlamıştır. Bu saray halifelerin en önemli resmî merkezi haline gelmiştir. Dicle kıyısında Kasru'l-Hasenî'nin alt tarafında inşa edilen Kasru't-Tâc'ı Dicle'nin sularının etkisinden ve akıntısından korumak için büyük bir koruma duvarı inşa edilmişti. Bu duvar Kasru't-Tâc'a özel bir hava veriyordu. Saray duvarın tâcı gibi duruyordu. Tâc kasrının bitişiğindeki araziye el-Muktedir'in (908-932) eklediği yeni binaların da aralarında bulunduğu birçok yeni bina yapılmıştır.[283]

Musa Nehri'nin sol tarafından bahsettiğimiz üç kolun yukarısından Zinderûd Nehri denilen özel bir kol ayrılır. Bol ağaçlı bostanları ve eski manastırı (*Deyrü'z-Zinderûd*) ile meşhur kadim Zinderûd mıntıkasını sular. Zinderûd mıntıkası, güzelliğiyle el-Emîn'i cezp etmiş ve buraya Dicle kıyısının yakınına güzel bir saray yaptırmıştır. Onun bu mevkiye Dicle üzerine iki köprü yaptırdığı rivayet edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla yukarı ve aşağı Zinderûd Köprüsü isimli bu köprüler zayıf ve dayanıksız yapılmışlardı ve çabucak yok olmuşlardır. el-Me'mûn tarafından 198/814 yılında Bağdat'ı kuşatmak için gönderilen ordunun bir bölümü bu sarayın dışında konaklamıştı. el-Emîn'in Zinderûd'deki sarayının güneyinde, Bağdat'ın güneyine yaklaşık bir fersah mesafedeki Kulvazâ Karyesi yer alır. Halen orası Hac Abd Tepeleri diye bilinen yerdir. Kulvazâ Karyesi'nin tarihi Keldaniler ve Farslılar dönemlerine kadar gider. Burası bu dö-

281 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 77.
282 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 124-125.
283 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 125-126.

nemde o kadar genişledi ki, özel bir Cuma camisine sahip oldu ve sanki Bağdat'ın bir parçası gibi oldu.[284]

Musa Nehri'nin kaynağının biraz yukarısından Ali Nehri denilen bir kol ayrılır. Horasan yolunu keserek Esle karyesi'nde bugün Tellü's-Sahr dediğimiz yere doğru akar. Bük tassucunda bazı tarlaları suladıktan sonra Halis Nehri'nin kollarından birine karışır.[285]

Hicri IV. yüzyılın başlarında Emir Münis el-Muzaffer, Dicle kıyısında halifelerin saraylarının karşısına büyük ve gösterişli bir ev inşa etmişti. Emir Munis, el-Muktedir'in ordu komutanı iken isyan ettiğini açıklamış ve halifeyi tahttan indirerek yerine kardeşi el-Kâhir'i halife yapmıştı. Ancak el-Kâhir çok geçmeden hilafete gelişinin ikinci yılında Munis'in katlini emretmiş ve o katledilmişti. Bu kargaşa dönemi el-Kâhir, er-Râzî ve el-Muttakî Billâh'ın halifeliğinde de devam etmiş, ancak el-Müstekfî zamanında 334/946 yılında Büveyhîlerin Bağdat'ı işgali ve onların döneminin başlamasıyla son bulmuştur.[286]

Hicrî 3. asrın sonlarında Bağdat şehri el-Müstaîn surunun her tarafını çevirdiği bir halkaya benzemektedir. Onu, kuzeyden Zübeydiyye Mahallesi ve Şemmasiyye Köprüsü; güneyden Sükü's-Sülesâ, Aşağı köprü (*Cüsrü'l-Esfel*) ve Hamid Kasrı; batıdan Tahir Hendeği ve doğudan Horasan ve el-Berdan Kapıları ile Sükü'd-Devvab çevrelemişti. Halifelerin sarayları sözünü ettiğimiz surun dışında Sükü's-Sülesâ'nın güneyinde bulunuyordu.[287]

İbnü'l-Cevzî, şehrin yüzölçümünü iki yakanın toplamı 53.750 cerîb olarak verir. Doğu yakası 26.750, batı yakası ise 27.000 cerîb. Cerîb 1366 m^2 olarak alındığında şehrin iki yakasının toplam yüzölçümü yaklaşık 73,422 km^2 olur. Şehrin nüfusu konusunda özellikle gelişme dönemlerinde ölçecek istatistikler mevcut olmadığından tarihçilerin eserlerinde o dönem Bağdat'ında mevcut evler, mescitler ve hamamların sayısından yola çıkarak yaptığı tahminlere dayanmak durumundayız. Bir kısmı hamamların sayısını 200.000, mescitlerin sayısını 300.000 olarak tahmin

284 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 127.
285 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 127-128.
286 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 128.
287 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 128.

eder. Tahmin yöntemi hatalı olduğundan bu rakam aşırı mübalağalıdır. Bu tahminlere göre bu dönemde Bağdat'ın nüfusu 1 milyon kişiden az değildir. Halife er-Râzî'nin Saray tabibi Sinan b. Sabit tarafından imtihan edilip belge almadan tabiblik yapamayacağını emretmesi üzerine, Bağdat'ın iki yakasından verilen ruhsat sayısı 860'tır. Bu rakama imtihandan kaçınan meşhur tabipler dâhil değildir. Bu meşhur tabiplerin sayısı 150 olarak tahmin edilmektedir. Bu da bu dönemde Bağdat'ta 1000 civarında tabibin bulunduğu anlamına gelir. Bu da Bağdat'ın nüfusunun 1 milyon olduğu yönündeki tahminimizin makul ve kabul edilebilir olduğunu destekler.[288]

Bağdatlıların şehirlerine duydukları sevgiyi ve Abbâsî halifelerine desteklerine örnek olarak halife olduğunda Bağdat'ı başkent yapacağına inandıkları İbrahim b. el-Mehdî'ye biat etmelerini gösterebiliriz.[289]

el-Mu'tasım'ın Samerrâ'ya taşınmasından sonra da Bağdat ekonomik ve ticarî hareketliliğini korumuş, zamanla iki şehrin evleri ve yapıları/imarı birbirine bitişmişti.[290]

279/892 yılında Halifeler Samarrâ'dan Bağdat'a dönüp doğu yakasını merkez/ikametgâh yapınca, halife el-Mu'temid'in kardeşi en-Nâsır lidînillah Ebû Ahmed Talha el-Muvaffak, zenci ayaklanmalarına karşı yapacağı seferler için Bağdat'ı komuta merkezi yapmıştı.[291] el-Muvaffak'ın zencilerin liderinin kesik başıyla şehre girerken Sükü's-Sülesâ'dan başlayarak Bâbü't-tâk, Süku Yahya ve el-Harbiyye'ye kadar sonra Dicle'den halifelik sarayına kadar uzayan askerî bir gösteri düzenlemesi el-Mu'tazid döneminde hilafet merkezinin Bağdat'a taşınmasına bir hazırlık olarak görülebilir.[292]

Halifelerin Bağdat'ın gürültü ve kalabalığından uzaklaşma eğilimine paralel olarak yapılaşma güney tarafına yönelmiştir. el-Mu'tazid, Bağdat'taki dumanı kastederek havası bu şekilde karışık olan bir şehir nasıl rahatlık verebilir, demişti. Tedbir olarak

288 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 128-129. Yazarlar 1 cerîbi 1384 m² olarak almış ve toplam yüzölçümünü 74,5 km² olarak hesaplanıştır.
289 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 441; Taberî, *Târîh*, c. V, s. 138.
290 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 26.
291 Strange, *Baghdad*, p. 247.
292 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 335.

da Bağdat çevresinde pirinç ekilmesini ve hurma dikilmesini yasaklamıştı. el-Müstaîn surlarının dışında saraylar ve evler bir biri ardınca inşa edilmeye başlandı. Dârü'l-Hilafe (*Halifelik Sarayı*) Muharrim'in dışına yapıldı. Binaları ve bahçeleri Bîn Nehri ve iki fersah ötesine kadar uzandı. Yapılaşma, halifelik sarayının güneyinde ise kuzeye doğru Şemmâsiye'nin yukarısına kadar Dicle'nin paralelinde altı mil boyunca uzandı ve surla çevrildi. el-Müktefî, el-Firdevs'in yanında büyük bir cami yaptırmış ve Saray Camii adını vermiştir.[293]

1.4.1. Rusâfe Pazarlarının Yerleri

Bu gelişmeler sonucunda bu yakada büyük çoğunluğu Rusâfe'nin kuzey taraflarındaki doğu yakasını batı yakasının kuzey taraflarına bağlayan köprünün yakınında olmak üzere birçok pazar ortaya çıktı. Oysa başlangıçta devlet, doğu yakasında pazar kurmadığı gibi, onun için yer de ayırmamıştı. Fakat orada birçok pazar ortaya çıktı. Onlardan biri Bâbu't-tâk'taki pek çok ticaret ve zanaat erbabını bir araya getiren büyük pazardır. Burada büyük bir çarşı olan, içerisinde şiir ve ilim meclisleri yapılan Sükü'l-Varrâkîn yer alıyordu. Orada 292/904'te çıkan yangında içi ticarî emtia ile dolu 1000 dükkânın yanmış olması sözkonuisu çarşının büyüklüğü ve ticari önemi konusunda fikir veriyor. Ya'kubî, orada çoğunlukla varrâklar ile ashabü'l-kütüb'ün bulunduğunu ve varrâkların yüzden fazla dükkânının bulunduğunu kaydederken Hatîb, burayı "ma'mur ve dükkânları kitapla dolu" bir çarşı olarak niteliyor.[294] Tuğla ve alçı ile örülmüş olup Bâbü't-tâk olarak bilinen kavisli bir kapısı vardır. İsmi aynı zamanda Bağdat'ta büyük bir mahallenin adıdır. "Tâku Esmâ"ya nispet edilen Bâbü't-tâk ismi bazen Bağdat'ın doğu yakasının tamamını ifade etmek için kullanılırdı.[295]

Köprü meydanından iki pazar ayrılır: İlki Sükü'l-Esakife, diğeri kokular (*utûr*) ve çiçeklerin satıldığı Sükü't-Tîb'dir. Onların bitiminde ise zarif sarraflar (*sayarifj*), taylesancılar (*ashabu't-*

293 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 108 vd.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 143-145; c. VI, s. 33.

294 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 17; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. XI, s. 398.

295 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 74; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 308; İstahrî, *Mesalik*, s. 83.

tayalis) ve iyi cins elbiseler (*fâhirî'l-melâbis*) yer alır. Bu iki pazarın arkasında içerisinde ekmekçi, kasap ve başka esnafın dükkânlarının bulunduğu Sükü't-Taam yer alır.[296]

Bâbü't-tâk'ın sağındaki muazzam bina Kuyumcular Pazarı (*Sûkü's-Sağatü*)'dır. Kuyumcular Pazarı mensupları Bâbü't-tâk'ın sağında gösterişli binalarda sac kolonlar üzerinde uzanan çıkıntılı odalarda mesleklerini icra ederlerdi.[297]

Orta köprüden çok uzak olmayan bir yerde Sükü'l-Varrakîn yer alır. Büyük bir pazar olan burada genellikle ilim ve şiir meclisleri düzenlenirdi.[298] Belki de bu yönüyle Hicaz'daki Sûku Ukaz ile benzerliği vardır.[299] Kuzeye doğru çok çeşitli malların satıldığı büyük bir pazar olan Rusâfe Pazarı uzanır.[300]

Ya'kubî, Bâbü't-Tâk'ın caddelerle diğer pazarlara bağlandığını bildirmektedir. Ana caddeden kuzey yönünde ayrılan yol boyunca da Sûku Hudayr uzanır. Bu pazar Musul valisi Salih'in mevlası Hudayr'a nispet edilir. Yukarı köprüye yakın olan bu pazarda çeşitli ilginç Çin malları ve başka nadir mallar satılmaktaydı. Bu pazardan ayrılan küçük bir pazarda ise çömlek satılmaktaydı.[301] Dicle'nin Süku Hudayr'ın karşısında yer alan kıyısında ise yakacak odun satılmaktaydı.[302]

Sûku Yahya, Bağdat'ın doğu yakasında Rusâfe ile Sultan Camii'nin yanındaki Dârü'l-Memleke ve Dicle kıyısındaki Zâhir Bostanları arasında yer alır. el-Hatîb ve Yakut ise bu pazarın

296 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. VIII, s. 124; Tenûhî, *el-Ferec*, II, 298-99.

297 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26; Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, *Sılatu Târîh-i Taberî*, Beyrut, s. 110.

298 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26.

299 Ukazla ilgili bak: Alî b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, *el-Egânî*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1927, c. I, s. 211; Ebü Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinanî el-Leysî Câhız, *Resailü'l-Câhız*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1979, s. 158; Alî b. Muhammed b. Abbas Ebü Hayyan et-Tevhidî, *el-İmtâ ve'l-Muanese*, yay. Ahmed Zeyn, Ahmed Emin, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, c. 1, s. 83-85; Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmî Biruni, *el-Asarü'l-Bakiye Ani'l-Kuruni'l- Haliye: Chronologie Orientalischer Völker*, neşr. C. Eduard Sachau, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923, s. 328.

300 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26.

301 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 27; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 93; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 377.

302 Strange, *Baghdad*, p. 173, 197.

ismini Yahya b. Halid el-Bermekî'ye nispet eder. Harun, burasını Bermekîlere iktâ olarak vermiş, sonra Bermekîlerin gözden düşmesinden sonra Ümmü Cafer'e geçmiştir. Sonra el-Me'mûn, el-Emîn'in katlinden sonra Tahir b. Hüseyin'e iktâ olarak vermiştir. Ya'kubî, Dârı Huzeyme'den köprüye doğru giden yoldaki bir pazar olarak nitelediği Sûku Yahya'yı Yahya b. Ebi'l-Velid'e nispet eder. Makdisî, bu pazarın Ebu Hanife'nin türbesine yakın olduğunu belirtir.[303] Bu pazarın dükkânları Bâbü't-Tâk tarzında yüksek inşa edilmişti. İçinde tatlıcılar, ekmekçiler ve uncular gibi farklı esnafın yer aldığı geniş ve büyük bir pazardı (*sûk camiatun*).[304] Zenginler, ruesâ, umerâ ve vüzerânın oturduğu bir mahallede kurulmasından bu pazardaki ticarî canlılığı anlayabiliriz. Satınalma gücü yüksek olan bu kişilerin varlığı pazarı canlı tutuyordu.

Sûku Yahya'dan kuzeye doğru çıkan yol boyunca Halid el-Bermekî Pazarı yer alır. Bu pazar Ebû Hanife'nin kabrinden fazla uzak olmayan en son pazardır. Bunun yakınında ise Suveykatu Cafer yer alır.[305]

el-Mehdî kanalının aşağı kısmında ise, küçük bir pazar olan Sûku Nasr bulunur. Bu pazarın ismi el-Mehdî'nin burayı kendisine iktâ olarak verdiği Nasr b. Malik b. el-Heysem el-Huzâ'îden gelir. Oranın pazarları, caddeleri ve saraylarının düzenlenişinin güzelliği Bizans kralını etkilemişti. Bizans elçisi, imparatora şöyle demişti: "Şimdiye kadar binalarının görünüşü bundan daha güzel bir şey görmedim."[306] Hatîb, burada bir mescit bulunduğunu ve el-Müsta'în dönemindeki II. Bağdat Kuşatması sırasında yıkıldığını kaydetmektedir. Hatîb, yağevinin bitişiğindeki Suveykatu Nasr'ın Rusâfe'deki büyük caminin ilerisinde yer aldığını zikreder.[307] Doğu yakasının pazarlarından biri de Sûkü'l-Ataş'tır. Bu pazar doğu yakasının en büyük mahallesindeydi.

303 Ya'kubî, *el-Bûldân*, s. 27; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. III, s. 284; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, 93; İbnü'l-Fakîh, *el-Bûldân*, s. 305; Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 189; İbn Abdülhak, *Merâsid*, c. II, s. 756.

304 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26.

305 İbnü'l-Fakîh, *el-Bûldân*, c. I, s. 316; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. III, s. 284; el-Cehşiyarî, *Vüzera*, s. 189; İbn Serapion, p. 23; Strange, *Baghdad*, p. 199-200.

306 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 93-94; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. III, s. 288.

307 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. XIV, s. 427.

İçerisinde her sınıftan tüccarın bulunması dolayısıyla Kerh'e benzetilmiştir. Burası, Bizans kralının hayran kaldığı pazardır. Bitişiğinde Suveykatu'l-Hureşî yer alır. Bu pazarı el-Mehdî'nin şurta sorumlusu Saîd el-Hureşî, Kerh Pazarıyla rekabet için yapmıştır. Her çeşit tüccarı Kerh Pazarını zayıflatmak için oraya getirmiştir. Kerh'te olduğu gibi her meslekten tüccar oraya gelmiştir. Banisi oraya Sükü'r-Rey adını vermiş fakat daha sonra Sükü'l-Ataş ismi baskın gelmiştir. Halife el-Mehdî bu pazarı inşa etmekle babası el-Mansûr'dan geri kalmadığını insanlara göstermek istemiştir.[308] Bitişiğinde ise Suveykatu'l-Hureşî ve mahallesi yer alır. Burası el-Mehdî'nin iktâsıdır.[309] Yakut'un tercihine göre, Sükü'l-Ataş, Rusâfe ile Mualla Nehri[310] arasında yer alır. Yine onun naklettiği başka bir rivayete göre ise, Süku'l-Ataş, Rusâfe ile Şemmasiyye arasındaki Müsennatı Muiziddevle'ye bitişir.[311] Aynı mahallede vezir Ali b. el-Furat[312] ile Vezir Muhammed. b. Mukle gibi nüfuzlu şahsiyetlerin evleri yer alır.[313]

Doğu yakasının üst kısmının en önemli pazarı Bağdat'ın kadim pazarlarından biri olan Salı Pazarı (*Sûkü's-Sülesâ*)'dır. O, Dairevi Şehir'in inşasından önce Külvaza halkı için Salı günleri haftalık olarak kurulan bir pazardı. Doğu yakasının revaç bulmasından ve imarından sonra çok geniş bir alana yayılan pazardaki hareketlilik arttı ve burası büyük bir nüfus yoğunluğuna sahip oldu.[314] Bu pazar aşağı köprünün doğusundan başlaya-

308 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 25; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 93-94; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 320; c. III, s. 284: Firuzabâdî, *el-Kamusü'l-Muhît*, s. 1156.

309 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 25; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 93-94; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 284.

310 Mualla Nehri ismini Mehdî'nin mevlası, Hârûn-ür-Reşîd'in büyük komutanlarından el-Muallâ b. Tarîf'ten almıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bagdad*, c. I, s. 96; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 19. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, 324. Ebu'l-Fıda, *el-Büldân*, 295.

311 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 284; Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 46; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 93; İbnu'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 305-306 İbn Abdülhak, *Merâsid*, c. II, s. 756.

312 Miskeveyh, Tecarib, c. I, s. 7-8, 91; İbn Serapion, *Description*, p. 22.

313 Miskeveyh, Tecarib, c. I, s. 387.

314 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 97; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 19; *el-Muntazam*, c. VI, s. 206; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 283; Ebu'l-Fida, *Takvimu'l-Büldân*, s. 295; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 305; İbn Serapion, *Description*, p. 22; Strange, *Baghdad*, p. 171, 197; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 117.

rak Bâbü't-Tâk'a çıkan büyük caddeye kadar uzanır. Bu pazarın önemini artıran şey nüfusu çok kalabalık olan Doğu Bağdat'ın en önemli mahallesi olmasıdır.[315]

Sükü's-Sülesâ'nın güney doğusunda ise, Dârülhilafe'den pek de uzak olmayan bir yerde reyhancılar çarşısı (*Sûkü'r-Reyyâhîn*) bulunur. Bu pazarda yirmi iki dükkân vardır. Onun yakınında ise 43 dükkândan oluşan kokucular çarşısı (*Sûkü'l-Attârîn*) bulunmaktadır. Ayrıca burada altın işiyle uğraşan on altı dükkân bulunmaktadır.[316]

Doğu yakasının en aşağı kısmının başlıca pazarı ise, Suveykatu Haccâc el-Vasîf'tir. Pazara ismini veren Haccâc, el-Mehdî'nin mevâlilerindendir.[317] Sükü'd-Devvâb'ın yerinin el-Mustain surunu geçtikten sonra Musa Nehri'nin sağ kıyısında olduğu kabul edilir. Böylece o, Bağdat'ın bu yakasının doğusunda yerleşim yerlerinden uzakta yer alır. Batı yakasındaki benzerinden yukarda söz etmiştik.[318] Sükü'd-Devvâb'da her çeşit hayvan satılırdı. İşin doğası gereği aynı mekânda bu hayvanların yiyeceği yemlerin satılmasını gerektirir. Bu yüzden de caddenin devamında Musa Nehri'nin güneyinde Bâbü'l-Muharrim ile *Bâbü'l-Makîr* arasında yemciler (*allâfîn*) pazarı ile saman satıcıları pazarı yer alırdı. Çok sayıdaki eşek ve katır sahipleri ot, saman ve yeşil ot almak üzere saman pazarına giderdi. Bir eşek, binek katırı veya deve; kurban etmek için koyun; beslemek veya yemek için tavuk alınan hayvan pazarını da kaydetmek gerekir.[319]

Ebu Ubeydullah Suveykası, Bağdat'ın doğu yakasında Rusâfe ile Muallâ Nehri arasında yer alır. el-Mehdî'nin veziri Ebü Ubeydullah Muaviye b. Amr'a nisbet edilir.[320]

Son kapıda ise yol kuzeye sapar ve el-Muktedir Billâh'ın veziri Ahmed el-Hasîb'in sarayına yaklaşır. Onun yakınında ise

315 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 206.
316 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 420.
317 Hatib el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 97; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 287.
318 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 114
319 Hatib el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 114; Strange, *Baghdad*, p. 227; İbn Serapion, *Description*, p.21-22; Mazaherî, *Ortaçağda*, s. 253.
320 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288.

el-Mehdî'nin mevlası Haccâc el-Vasîf'in süveykası yer alır.[321] Rusâfe'deki Silah Pazarı (*Sûku's-Silah*) ise kendi ismini taşıyan mahallededir. Bu pazarın yeri Musa Nehri'nin Dicle'ye döküldüğü yerdeki Zahir Bostanı'nın arkasındadır.[322]

Böylece büyümeye ve gelişmeye başlayan Rusâfe, saraylarının ihtişamı, pazarlarının genişliği, düzeni ve hareketliliği ile Batı Bağdat'a üstün gelmeye başladı.[323]

Bağdat'ın dört bir yanına dağılmış olan pazarların inşasının yanı sıra buralardaki insanlara hizmet verecek hamamlar, mescitler, hastaneler gibi çeşitli altyapı tesislerinin yapılması şehirdeki iktisadi hayatın canlanmasında önemli rol oynamıştır.[324]

el-Mansûr, doğu yakasıyla ulaşımı sağlamak için Dicle üzerine üç köprü yaptırmıştı.[325] Onun Halifelik sarayına eklediği bütün bu saraylar, evler, kapılar, salonlar, bahçeler için –ki Bağdat'ın yüzölçümünün üçte biri kadardır (*Şiraz'ın yüzölçümüyle kıyaslandığında ise Şiraz kadardır*) harîm veya haremi dârü'l-hilâfe ismi kullanılır.[326]

Hikayetü Ebi'l-Kâsım el-Bağdadî müellifinin Bâbü'l-Muhavvel ve Tâkü'l-Harrânî semtleriyle gurur duyması buraların 4. hicrî asrın ortalarına kadar varlığını ve gelişimini sürdürdüğünü göstermektedir.[327]

İbn Cübeyr döneminde Abbâsî hilafetinin başkenti olma niteliğini koruyan Bağdat azametini kaybetmiş, geriye isminin şöhretinden başka bir şey kalmamıştır.[328]

Meşhur Babü't-Tak da Rusâfe'dedir. Yine Rusâfe'de Ebu Hanife'nin kabri bulunmaktadır ve mahalle onun adıyla bili-

321 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 308; Hatîb el-Bağdad, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 113; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 287; İbn Abdulhak, *Merâsid*, c. II, s. 759.

322 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 287; M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 121.

323 İbn Batuta, *Rihle*, c. II, s. 62; İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 182-183.

324 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 23; İbn Rüste, *el-A'lakü'n-Nefise*, s. 242.

325 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 116.

326 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I. s. 100; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 144; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 251.

327 Muhammed b. Ahmed Ebü'l-Mutahhar el-Ezdî, *Hikayetu Ebi'l-Kâsım el-Bağdadî*, thk. Adam Mez, Heildelberg: Carl Winter's Universitatsbuch, 1902, s. 22.

328 İbn Cübeyr, *Rihletü*, s 173.

nir. Bu mahallenin yakınında İmam Ahmed b. Hanbel'in kabri bulunur. Batı tarafında bostan ve bahçeler vardır ve oradan doğu tarafına meyveler getirilir.[329] İbn Cübeyr'in ziyaret ettiği dönemde Şarkiyye diye zikrettiği doğu yakasında Dârü'l-Hilafe bulunuyordu. Meşhur seyyahın ifadesiyle *"Abbâsîlerin tamamı orada güzel bir tutukluluk yaşıyor; ne oradan çıkabiliyor ne de görünebiliyordu."*[330]

O, doğu yakasının pazarlarının kalabalıklığından, tertibinin azametinden söz eder. "Pazarlardaki insanların sayısını ancak Allah bilir." der.[331] Bağdat'ın doğu yakası pazarlarıyla ilgili olarak kalabalıklık ve azamet konusunda İbn Cübeyr ile aynı kanaati paylaşan İbn Batuta, en büyük pazarının Sükü's-Sülesâ olduğunu belirtir ve orda her mesleğin (*sanat*) eşit olarak icra imkânı bulduğunu kaydeder. Bu pazarın ortasında ise güzelliğinin eşsizliği ile örnek gösterilen Nizamiye Medresesi bulunuyordu.[332]

Sonuç ve Değerlendirme

Başkentini kurmak için askeri, siyasi, demografik, stratejik ve ticari avantajları olan bir yer arayan Abbâsî halifesi el-Mansûr'un Bağdat mevkiinde karar kıldığı anlaşılıyor. Sarât nehrinin kuzeyinde Dicle'nin batısında yer alan Bağdat'ın İran kisraları döneminde mamur bir şehir olmadığı, Badurya nahiyesinin karyelerinden biri olduğu anlaşılıyor. Başkentin kurulacağı yerin seçiminde İbn Haldun'un bir şehrin yerinin seçiminde dikkat edilmesini önerdiği noktaları göz önünde bulundurduğu anlaşılıyor. Gerçekten de Bağdat yılın her mevsiminde yumuşak bir havaya, verimli, nemli ve bereketli topraklara, tatlı sulara, bol ağaçlara, hoş meyvelere sahipti. Mezopotamya'nın kalbinde yer alan bölge ılıman ve sağlıklı bir iklime sahip olduğu gibi, sivrisineklerden de epey güvendeydi. Coğrafi konumu Bağdat'ı iç ticaret için doğal bir pazar haline getirdiği gibi, yük, yolcu ve ticari emtia akışını da kolaylaştırıyordu. Kara, deniz ve nehir yollarının kavşak noktasında olması Bağdat'ı aynı zamanda uluslararası

329 İbn Cübeyr, *Rıhletü*, s. 181.
330 İbn Cübeyr, *Rıhletü*, s. 181.
331 İbn Cübeyr, *Rıhletü*, s. 182-183.
332 İbn Batuta, *Rıhletü İbn Batuta*, s. 62.

ticaret için doğal bir merkez haline getiriyordu. Bu durum pazarlardaki karlılığı garantileyerek dünyanın dört bir yanındaki malların Bağdat'a akması, tarımsal ve sanayi üretimin artması ve tacirlerin zenginleşmesi sonucunu doğurmuştu. Halife el-Mansûr, 145/762 yılında inşasına başladığı Bağdat'a 146/763 yılında yerleşmiş, beytülmal ve devlet daireleri oraya taşınmış; şehrin inşasıyla ilgili bütün işler 149/766 yılında tamamlanmıştır. Ebu Cafer tarafından inşa edilen yeni başkente Medinetü's-Selâm, el-Mansûriye, ez-Zevrâ gibi isimler verilmiştir. Bunlardan resmi isim olan Medinetü's-Selâm, sadece sikkelerde ve resmi yazışmalarda kullanılmış, halk şehrin kurulduğu mevkinin eski adı olan Bağdat ismini kullanmaya devam etmiştir.

Bağdat'ın inşa planında da doğudaki geleneklerin etkisi görülmektedir. Şehir Dicle'nin doğu yakasının karakteristiğine uygun olarak merkezinin her tarafa eşit mesafede olması ve kolayca kontrol edilip korunabilmesi için daire şeklinde planlanmıştır. İnşa edildiği dönem açısından Bağdat'ı eşsiz yapan büyüklüğü, ihtişamı ve yapılması için harcanan muazzam güçtür. Ülkenin dört bir yanından gelip Bağdat'ın inşaatında çalışan usta ve sanatkarlar arasında mühendis Haccac b. Ertat ve Ebu Hanife Numan b. Sabit de bulunuyordu. Bağdat dairevi planının yanı sıra askeri korunabilirliği ve medeni ihtiyaçları bünyesinde barındıran yapısıyla Araplar tarafından farklı bölgelerde kurulan şehirler için bir model olmuştur. Bağdat, kuzeyde Kâzımiyye, güneybatıda Berasa ve Kerh, doğusunda Dicle, güneyinde Sunaya Karyesi (*şimdiki Mescidü'l-mıntıkanın yeri*) ve Sarât arasında yer alıyordu. Dairevi bir surla çevrili olan şehrin dört kapısı vardı: Horasan Kapısı, Şam Kapısı, Kûfe Kapısı ve Basra Kapısı. Dairevi şehrin yüzölçümü yaklaşık üç km²'dir. Halifelik arşivlerine dayanan resmi raporlara göre Bağdat'ın inşası için 4.000.883 dirhem harcanmıştır. Şehrin merkezinde hilafet sarayı, onun hemen yanında cami bulunuyordu. Merkez camisi ve oraya atanan kadı şehrin teşkilatlanmasının sembolü sayıldığından Bağdat'taki camilerin sayıları ve oynadıkları rol önemlidir. 773'te Kerh'te, 775'te Rusâfe'de birer Cuma camisi yapılmıştı. IX. yüzyılın sonlarına kadar iki Cuma camisi vardı ve kadıları yoktu. Kadı atanması bir şehrin istiklalinin göstergesiydi. el-Mansûr'un şehrinde bir kadı vardı, el-Mehdî Rusâfe'ye ikinci bir kadı atamış,

Hârunurreşîd'den önce Kerh'e de bir kadı atanmıştı. Bu yapının IX. Yüzyıl sonuna kadar varlığını koruduğu, 317/929 yılında her bir şehrin ayrı kadısı bulunduğu anlaşılıyor. Bu durumda Bağdat'ın üç şehirden oluşan bir şehirler grubu (medâin) olduğu sonucuna varılabilir. Bağdat halkı şehir içi ulaşımda karşıdan karşıya geçmek için her dönem sayıları ve yerleri değişen köprülerin yanı sıra gemi ve sandallardan yararlanıyordu. Dairevi şehirdeki merkezi yapılar arasında halifenin ikametine mahsus saraylar ile el-Mutbak isimli hapishane de bulunuyordu.

Halife Merkezdeki sarayda oturuyor, şehrin meskun mahalleleri ise ikinci sur ile üçüncü sur arasındaki korunaklı kısımda yer alıyordu. Dört kapıdan şehrin merkezine giden caddeler vardı. Mahalleleri oluşturan evler, caddeler ve 600 sokak boyunca dizilmişti. el-Mansûr ordusuna da şehrin kenar mahallelerinde iktalar vermişti. Dairevi şehrin her bölümünde (rub'-dörtte bir) sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için çok sayıda hamam ve mescidin yanı sıra birer çarşı da inşa edilmişti. Burada dört ana yol boyunca uzanan yüksek kemerli dükkânlardan oluşan dört çarşı-pazar, ayrıca surların dışında da dört pazar bulunuyordu. Halife el-Mansûr, Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin isyanının ardından pazarların dairevi şehrin dışına taşınmasına karar vermiştir. Halifeyi bu kararı almaya zorlayan sebepler arasında Bağdat muhtesibinin pazarcıları söz konusu isyanı desteklemeleri için kışkırtması, pazardan yükselen dumanların şehrin surlarını karartması ile Bizans elçisinin pazarcıların şehirdekilerin güvenliğini tehdit edebileceği ile alakalı uyarısı sayılabilir. Şehirde yalnızca meyve pazarı ile zaruri ihtiyaçları karşılamaya yetecek bakkal dükkânları bırakılmıştı. Yeni pazarlar Bâbü'ş-Şa'îr ve Bâbü'l-Muhavvel ile birbirine yakın olan Bâbü't-Tâk, Babüş-Şam ve Kerh'e taşınmıştır. Halife, yeni pazarları inşa edecek görevlilere pazarları insanlara çalışma ve hareket özgürlüğü sağlayacak bir plana göre inşa etmelerini, bu düzenlemede bazı çekinceler dolayısıyla kasaplar pazarını en sona yerleştirmelerini de emretmiştir. Pazarların taşındığı yerlerden biri olan Bâbü'l-Muhavvel'deki pazarlar o kadar büyümüştür ki zamanla Kerh'e bitişmiştir. Orada gelen malların boşaltıldığı limanından başka çok sayıda depo, pazarlar ve dükkânlar vardı. Sarat nehri üzerinde Basra Kapısı civarında bulunan yeni köprüde büyük bir pazar

kurulduğu gibi, bu köprünün doğusunda içerisinde yüzden fazla dükkân bulunan kâğıt ve kitap alım satımına mahsus Varrâklar çarşısı bulunuyordu. Bu çarşının büyüklüğü Bağdat'taki ilim kültür hayatının zenginliği konusunda önemli ipuçları sunuyor. Ya'kubî'nin kendi sayımına göre şehirde 6000 cadde ve sokak, 30.000 mescit ve 10.000 hamam bulunduğunu kaydetmesi o dönemde Bağdat'ın gelişim ve ihtişamının zirvesine çıktığını göstermektedir. el-Mansûr, pazarlarla ilgili altyapının oluşturulmasına da itina etmiş ve pazarcıların su ihtiyacı için su kanalları, ibadetlerini işlerinin başından ayrılmadan rahatça yapabilmeleri için de mescitler yaptırmıştır. Pazarları kendi malından yaptıran halifenin ölene kadar pazarlardan vergi almadığı, pazarlardan vergi tahsiline el-Mehdî'nin halifeliği döneminde başlandığı da biliniyor. Batı yakasının önemli pazarları arasında Şam Kapısı pazarı, dört pazarın birleşmesiyle meydana gelen Şâr sûkü'l-Heysem, İslam dünyasında ün kazanmış kumaşları üretildiği Attabiyye, kâğıt imalatıyla meşhur Dârü'l-kuzz sayılmalıdır.

Rusâfe'nin kuruluşu ise veliahdı el-Mehdî ve Horasan ordusu için merkezden bağımsız bir karargâh kurmayı düşünen el-Mansûr dönemine kadar gider. Buraya yüksek yolları bulunan yer anlamında Rusâfe, Dicle'nin doğusunda kurulduğu için de Doğu Bağdat adı verilmiştir. Burada ilk inşa edilen yapı Rusâfe Camisi olup el-Mansûr'un camisinden daha büyük ve daha güzeldi. Rusâfe'nin inşasına 151/768 yılında başlanmış, 154/770 yılında ise tamamlanmıştır. 767 yılında vefat eden İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kabrinin bu yakada bulunmasının tarihi bir önemi vardır. Çünkü bu türbenin bulunduğu mezarlık el-Mansûr döneminde inşa edilmiş olup da hala yerini koruyan nadir eski yapılardan biridir. Bu mezarlığın bitişiğinde bulunan Abbâsî halifelerinden bir gruba ait türbeler dev mimarileriyle bakanların içini korkuyla dolduracak bir azamete sahiptir. el-Mehdî burayı başkent yapmış, ondan sonraki halifelerin doğu yakasına taşınmalarıyla birlikte saraylar ve evler yapılmaya devam etmiş ve burası devlet merkezi haline gelmiştir. el-Mehdî'den sonra buraya Musa el-Hadî, Hârunurreşîd, el-Me'mûn ve el-Mu'tasım'ın yerleştiğini kaydeden Ya'kubî'ye göre doğu yakasında sonradan yapılanlar hariç 4000 cadde ve sokak, 15.000 cami ve mescit, 5000 hamam bulunuyordu. Rusâfe ve Ebu Hanife mahallelerinin

doğusunda Şemmâsiyye adı verilen bir mahalle gelişmiş olup, Bermekî ailesinin yerleştiği Bâbü'ş-Şemmasiyye de oraya nispet edilir. Bâbü't-Tâk, Hudayriyye, Muharrim, Dâru'r-Rüm, Sükü's-Sülesâ bu yakanın diğer önemli mahalleleridir. Bağdat'ın doğu yakasında inşa edilen en önemli yapılar el-Müstaîn tarafından 251/865 yılındaki kuşatma öncesi yapılan tahkimatlardır. Bu yakanın önemli mahallerinden biri olan Sûkü'l-Ataş Mahallesi, Kerh pazarlarıyla rekabet eden çarşılarıyla meşhur olmuştu. Bu pazarı el-Mehdî döneminde Saîd el-Hureşî kurmuştu. Bu yakada inşa edilen sarayların en önemlileri Kasru'l-Hasenî ve Kasru't-Tâc'dır. Halife el-Müktefî'nin Kasru'l-Hasenî'nin doğusuna yaptırdığı Cuma Camisi Bağdat'taki üç büyük Cuma camisinden biri olmuştur. Burası aynı zamanda kadıların ahitnamelerinin okunduğu, ileri gelenlerin ve ulemanın cenazelerinin kılındığı, fakihlerin, münazaracıların ve muhaddislerin ilim meclislerine iştirak ettiği Abbâsî devletinin resmi camisi olmuştur. Şehrin iki yakasının yüzölçümü toplam yaklaşık 73.422 km²'dir. Nüfusu konusunda tarihçilerin o dönem Bağdat'ındaki hamamların sayısının 200.000, mescitlerin sayısının 300.000, tabip sayısının 1000 civarında olduğu tahminlerinden yola çıkarak Bağdat'ın nüfusunu bir milyon olduğunu düşünmenin gerçekten uzak olmadığı inancındayız.

Rusâfe pazarlarını köprü meydanındaki Sûkü'l-Esakife, Sükü't-Tîb, ve Sûkü't-Taam; Bâbü't-Tâk'ın sağındaki kuyumcular çarşısı, orta köprü yakınındaki Varrâklar çarşısı, Büyük Rusâfe pazarı, ilginç Çin mallarının satıldığı Hudayr çarşısı, Sûku Yahya, Süku Nasr, Süku Halid, Sûkü'l-Ataş şeklinde sıralayabiliriz. Kuşkusuz doğu yakasının üst tarafının en önemli pazarı Bağdat'ın kadim pazarlarından kırsal kökenli bir pazar olan Salı pazarıdır. Bu yakanın diğer pazarları arasında reyhancılar çarşısı, kokucular (attarlar) çarşısı, Suveykatu Haccac, hayvan pazarı, yemciler ve saman satıcılarının pazarları sayılabilir.

Bağdat'ın fiziki yapısını, şehrin unsurlarını oluşturan dairevi şehir, Kerh ve Rusâfe'nin yerleşimi ve pazarlarının yerlerini böylece tanımlamış olduk. Şimdi de Bağdat'taki bilim kültür ve sanat faaliyetlerine değineceğiz. Böylece şehrin ticari hayatının nasıl bir manevi iklimde gelişip canlandığını anlayalım.

2. BİLİM, KÜLTÜR VE SANAT FAALİYETLERİ

Bağdat, Hârunürreşîd, el-Me'mün, el-Mu'tazid ve el-Müktefî dönemlerinde itibarının zirvesine ve kudretinin doruğuna çıkmıştı. İki yakadaki binalar öyle geniş bir şekilde yayılmıştı ki ikisi birleşik şehirler gibi olmuştu. Nüfusu bir milyonu bulan Bağdat, dünya ve İslâm medeniyetinin beşiği, ilim, fen ve edebiyat merkezi haline gelmişti. Âlimler, edipler, şairler, yazarlar, mütercimler, çeşitli sanat ve zanaat erbabı en parlak günlerini yaşıyordu. Rasathaneler, okullar, kütüphaneler, hastaneler, imalathaneler, *toplanma yerleri/meşâhid/panayırlar* inşa edildi. Hatta Bağdat'taki her camide din ilimlerinin öğretilmesi için inşa edilen mahedlerden başka, o dönem için azımsanmayacak sayıda yükseköğrenim yerleri ve yüzlerce temel öğretim mektepleri (*Ketâtib)* vardı. Reşîd, bir yüksek ilim akademisi kurdu ve orada kitaplar için geniş bir *bölüm/depo (hızane)* ayırdı. Farklı ilim dallarına ait muhtelif dillerdeki kitapları orada topladı. Ayrıca oraya dedesi el-Mansür, babası el-Mehdî'nin topladıkları kitaplarla ve kendisinin Ankara, Amüriyye ve diğer Bizans ülkelerindeki savaşlar esnasında topladıkları kitapları ekledi. Bu ilim akademisine Beytü'l-Hikme veya Dârü'l-Hikme adını verdi. Mütercimler, âlimler, edipler ve kâtipler her gün bu ilim akademisinde tercüme, mütalaa ve münazara için toplanırdı. Orada muhtelif dillerdeki çok sayıda eser tercüme edilmiştir. el-Me'mün, bu akademinin binasını genişletmiş ve gerçekten dârü'l-hikme haline gelmiştir. Orada her ilim için ayrı bir revak ayrılmış, onun döneminde âlimler, büyük mütercimler ve yazarlar toplanmıştı. Buradaki meşhur mütercimlerden biri el-Me'mün'un mevlası Yuhanna b. el-Patrik'tir. el-Me'mün, onlara katılır ve çeşitli ilmi, edebi konularda onlarla münakaşa ederdi. O, bir rasathane inşa ederek Yahudi Sind b. Ali ile Yahya b. Ebu Mansür'un idaresine vermişti. el-Me'mün, Sind b. Ali el-Me'münî olarak bilinen bu şahsı rasat aletlerinin ıslahı ve Şemmasiyye'de rasat yapmakla görevlendirmişti. O bunu yapmış ve yıldızların yerlerini gözlemişti (*imtahane*). Abbas b. Said el-Cevherî de yıldızların hareketleri *(tesyir)* ve hesabı konusunda uzmandı, rasat aletlerini çalıştırma hususunda ise otorite idi. el-Me'mün onu diğerleriyle birlikte Bağdat'taki Şemmasiye'de rasat yapmakla görevlendirdi. *Gezegen ve parlak* yıldızların yerlerini tespit ederek bunu konunun uzmanlarınca

bahse değer meşhur bir *zîce* kaydetti. O ve ona eşlik eden Sind b. Ali, Halid b. Abdülmelik el-Merverûzî ve Yahya b. Ebu Mansûr Müslüman milletler içerisinde rasadın öncüleri oldular. Bundan sonra insanlar onları takip etti. Bu akademinin idaresini yürüten Sehl b. Harun, el-Me'mün'un özel kütüphanesinin düzeninden de sorumluydu. Sanburî el-Halebî, el-Fazl b. Nevbaht, Allan eş-Şu'ubî, ebnai Şakirve başkaları buraya mütalaa veya istinsah, tercüme veya telif için gelip giderlerdi. Rivayete göre, el-Me'mün, Sicilya Kralı'na elçi göndererek Sicilya'nın zengin kütüphanelerindeki ilmi ve felsefî eserleri Beytü'l-Hikme kütüphanesine eklemek üzere istemişti. Sicilya Kralı onun isteği üzerine onları kendisine göndermişti. el-Me'mün'un Horasan'dan yüz deve yükü kıymetli el yazması kitabı Bağdat'a getirerek Beytü'l-Hikme kütüphanesine eklediği de söylenir. el-Me'mün, tercüme ve nakil hareketine özel bir önem vermiş ve Bizans Kralından ülkesindeki kütüphanelerde bulunan bazı faydalı kitapların tercümesi için âlimlerinden bir grubu göndermek için izin istemişti. Bizans Kralı olumlu cevap verince de bir grup âlimi oraya göndermişti. Bunlar arasında Haccac b. Matar, İbnü'l-Patrik ve Beytü'l-Hikme yöneticisi *silm*, Yuhanna b. Maseveyh, Huneyn b. İshak ve başkaları vardı. el-Me'mün bu âlimlere, Yunan filozoflarının eserlerini mümkün olduğu kadarıyla Arapçaya nakletmelerini ve yapılmış olanları da düzeltmelerini emretmişti. el-Me'mün, Huneyn b. İshak'ı tercüme divânının başkanı yapmıştı. O dört dili çok iyi bilirdi: Süryanice, Arapça, Farsça ve Yunanca. Halife, Arapçaya naklettiği kitaplar için ona ağırlığınca altın tozu verirdi. Bu yüzden Huneyn, naklettiği kitaplar için en ağır kâğıtları seçer, kâtiplerine de satırların arasını açarak iri harflerle yazmalarını emrederdi. O, Farsça, Yunanca ve Süryanice çok sayıda kitabı Arapçaya çevirmişti.

Hârunürreşîd döneminde bir milyon civarında olan Bağdat sakinleri arasında ileri gelen âlimler, sanatçılar, tabipler ve filozoflar da bulunmaktaydı. Bağdat bu dönemde onlarca mahalleye ayrılmış olup, her mahallenin caddeleri, mescitleri ve hamamları vardı. Cam, tekstil, dokuma başta olmak üzere muhtelif imalathanelerde üretim yapılmaktaydı. Özellikle Zinderûd bölgesi değirmenleri başta olmak üzere su üzerine kurulmuş yüzlerce değirmen çalışmaktaydı. Rum krallarının hediyeleri Bağdat'a taşı-

nırdı. Emirler ve melikler halifeye yakınlaşmak için oraya heyetler gönderirlerdi. Bağdat'a gönderilen heyetlerden biri de Fransa Kralı Şarlman tarafından 192/807 yılında Fransızlara Beytü'l-Makdis'i ziyaret etmeleri için izin istemek üzere gönderilmişti. Hârunürreşîd bu heyete ikramda bulunmuş, güzelce ağırlamış, Şarlman'ın talebini kabul ederek ona Bağdat'ta üretilen kıymetli hediyeler göndermişti. Bunlar arasında ipekten büyük bir çadır, büyük bir çalar saat, ipek halı ve fildişinden mamül bir parçası halen Paris Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilen bir satranç takımı bulunuyordu.[333]

el-Me'mün, babası Hârunürreşîd'in yolunu izlemiş ve hatta çok sayıda yüksek enstitü bilim merkezi *(meahid)*, rasathane ve aralarında muhtelif kumaş *(yani turuz; Hükümdar için dokunan kumaş)* dokuma tezgâhlarının bulunduğu imalathane inşa ederek onu geçmiştir. Onun döneminde bilim merkezlerinin sayısının 132'ye ulaştığı söylenmiştir. Hepsi de ilim ve sanat talebeleriyle dolup taşan bu bilim merkezleri en güzel mimari tarzda ve çoğunlukla ilkokullara benzeyen ketatibler ve tabipler ve öğrencileriyle dolu olan ve Bîmâristânât veya mâristânât olarak adlandırılan hastaneler dışında mescit ve türbelerde bina edilmiştir. Bazı tarihçiler tarafından ölümsüzleştirdiği faydalı ilmi eserlerden dolayı Arap medenîyetinin hocası lakabı verilmiştir. Bu çabasının Arap devletine medenîyetin girmesinde önemli etkisi vardır.[334]

el-Me'mün'dan nakledildiğine göre, o çağının bilginlerinden bir heyet oluşturmuş ve onlar onun için bir dünya haritası yapmışlardır. Ona nispet edilen ve "*es-Sûretü'l-Me'muniyye*" adı verilen bu harita, kendisinden önceki Batlamyus ve diğer Yunan coğrafyacılarının dönemine dayalı dünya coğrafyasıyla ilgili araştırmaları geride bırakmıştır. Astronomi ve coğrafya âlimleri –Irak filozoflarından 70 kişiydiler- onun için bir coğrafya kitabı yazmışlardır. Bu heyet, Abbâsî devletine tabi ülke ve milletlerin tanıtılmasında devlet görevlilerinden yardım almışlardır. Bu heyet, yeryüzünün ölçümüne girişmişler ve bu amaçla Batlamyus hesap derecesini seçmişler ve ona dayanarak yerkürenin tamamını

333 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 129-132.
334 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritatı*, s. 133.

ölçmüşlerdir. "*Sûretü'l-me'muniyye*"nin Abbâsî döneminde yapılan ilk dünya haritası olduğu çoğunlukla kabul edilir. Gezginler ve coğrafyacılar ulaştıkları bilgiye dayanarak haritalar oluşturma konusunda bunu izlemişlerdir.[335]

Bağdat'ın bir ilim ve kültür haline gelmesinden sonra burada gelişen başlıca ilimler felsefe, matematik, tıp, astronomi, kimya, coğrafya, tarih, dil ve edebiyattır. Şimdi bu alanlarda söz konusu dönemde yapılan katkıları, yetişen şahsiyetleri ve eserlerini kısaca anlatalım.

2.1 Pozitif Bilimler

2.1.1 Felsefe

İslâm dünyasında VIII. yüzyıl başlarında ortaya çıkan ve zamanla Urfa, Nusaybin, Harran, Cündişapur gibi merkezlerde yoğunlaşan tercüme hareketi, Bağdat'ın kurulmasıyla burada da önem kazandı ve şehir kısa zamanda ilmi ve felsefî eserlerin tercüme edildiği, bunlara şerh ve haşiyelerin yazıldığı bir merkez haline geldi. Halife Mansûr döneminde hız kazanan tercüme çalışmaları, Me'mun döneminde en yüksek seviyeye ulaştı. Bağdat'ta Benî Musa gibi bazı tanınmış aileler de bu çalışmaları himaye ettiler. Bu şekilde birçok mütercimin ferdi veya ekip çalışmalarıyla metafizik, tabiat felsefesi, psikoloji, mantık, matematik, astronomi, ahlak, siyaset, musiki gibi felsefenin bütün alanlarına dair, kısmen Hint ve İran daha çok Yunan kaynaklı pek çok eser Arapçaya çevrildi. Böylece Bağdat'ta bir İslâm felsefesinin başlatılmasını mümkün kılan bütün şartlar hazırlandı. Nitekim ilk İslâm filozofu kabul edilen Yakub b. İshak el-Kindi burada yetişti. Eklektik bir sisteme sahip olarak el-Kindî, Platon ve Aristo'nun görüşlerini bir araya getirmek üzere neoplatonik bir tarzda çalışmalarını yürütmüş ve neopisagorien matematiğine bütün ilimlerin temeli gözüyle bakmış bir düşünürdü. Filozoftan öte bir şeydi. Kendisi astrolog, kimyacı, optikçi ve musiki nazariyecisidir. el-Kindî'nin yazdığı söylenen en az 361 eseri var idiyse de bunlardan yalnız musikiye dair dört tanesi Arapça olarak bize ulaşmıştır. Çoğu da Latince tercümeler yoluyla bize kadar gelmiştir. Öklid'in *Optikler* adlı eserine dayanan geomet-

335 M. Cevad-A.Suse, *Delilu Haritati*, s. 133-134.

rik ve fizyolojik optikler konusunda yazdığı ana eser, bir müddet sonra İbnü'l-Heysem'in daha büyük bir eseri onunkinin yerini alıncaya kadar Doğu ve Batı âleminde geniş bir şekilde kullanılmıştır. Ünlü tabip filozof Ebu Bekir er-Razî çalışmalarının bir kısmını Bağdat'ta sürdürdü. Başlıca felsefî eserleri içinde *Şukûk 'Alâ Calinus (Galen'in Fikirleri Hakkında Kuşkular)* adlı henüz basılmamış eseri gibi ahlaki ve kısmen felsefî olan yalnızca iki tanesi günümüze gelebilmiştir. Fakat onun diğer ürünlerine özellikle de *el-İlmü'l-İlahî (İlahi İlim)* adlı eserine karşı öncelikle İsmailî yazarlar tarafından yöneltilmiş eleştiriler onun felsefî fikirlerini yeniden bir araya getirmeye büyük ölçüde yardım etmektedir.[336] Dehrî filozof İbnü'r-Ravendî Bağdat'a gitti ve orada yetişti. Bir felsefe cemiyeti olan İhvan-ı Safâ (*Açık Kalplilik ve Samimiyet Kardeşliği*)'nın Bağdat'ta da bir merkezi bulunmaktaydı. Sadece felsefî değil dinî-siyâsi, hatta Şiî İsmailî görüşleri de bulunduğu anlaşılan bu cemiyetin üyeleri arasında dolaşan ve ansiklopedik olarak düzenlenmiş *er-Resâil (Risaleler Mecmuası)* günümüze kadar gelmiştir; işbirliği yaptığı kimseler olarak bazı meçhul isimleri içermektedir. Bu risalelerin sayısı elli ikidir ve matematik, astronomi, coğrafya, musiki, ahlak, felsefeden söz etmekte kısaca o devrin kültürlü bir insanının sahip olması gereken bilgilerin en özlü sonuçlarını içine almaktadır. İlk baştaki elli bir risale tamamen bütün ilimlerin özetine ayrılmıştır. Gazzalî de İhvan'ın düşüncelerinin etkisi altında kalmıştır.[337]

Telif çalışmaları yanında bir Aristo mütercimi de olan Yakubi filozof Yahya b. Adî de Bağdatlıdır. İslâm felsefesinin en büyük temsilcilerinden olan Fârâbî (ö. 950) felsefe öğrenimini Bağdat'ta görmüş ve hayatının önemli bir kısmını burada geçirmiştir. Plato ve Aristo üzerine kaleme aldığı muhtelif eserlerinden çıkan sonuçlara göre, onun felsefî sistemi Plâtonizm, Aristotelializm ve sufizmin bir senkretizminden (*yani her üçünün de bir tek sistemde birleştirilip uzlaştırılmış şeklinden)* ibarettir; o bu sebepledir ki Aristo'dan sonra gelmek üzere, el-Muallimu's-Sânî (*İkinci Hoca*) unvanını

336 *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, ed. P. Malcolm Holt, Bernard Lewis, çev. Hamdi Aktaş, İstanbul: Kitabevi, 1997, c. IV, s. 375.

337 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 569. İmam-ı Gazzalî, İhvan-ı Safâ etkisinde kalmış olmakla beraber birçok eserinde onları eleştirmiş ve reddetmiştir. Gazzali'nın hayatı ve görüşleri hakkında geniş bilgi için Bkz. Mustafa Çağrıcı ve ötekiler, "Gazzali". *DİA*, XIII, 489-534.

kazanmıştır. Aristo ve diğer Grek filozofları hakkında telif ettiği çok sayıdaki şerhlerinden ayrı el-Fârâbî, birçok psikolojik, politik ve metafizik eserler de vermiştir. Bunlar arasında en meşhurları *Risaletu Fusüsi'l-Hikem (Hikmet Cevherleri Risalesi)* ile *Risale fi Ârâ ehl-i'l-Medineti'l-Fadıla (Gelişmiş Şehir Halkının Görüşleri Hakkında Risale)*'dir. Bu son eser ile *es-Siyasetü'l-Medeniyye (Siyâsi İktisat)* adlı eserinde el-Fârâbî, Platon'un *Republic* ve Aristo'nun *Politic* adlı eserlerinden ilham almış bir düşünür sıfatıyla bir "örnek şehir" hakkında sahip olduğu anlayış ve düşünüşü dile getirmektedir. Aynı zamanda iyi bir musikici olan Fârâbî'nin bu ilme dair *Kitabu'l-Musiki el-Kebir (Büyük Musiki Kitabı)* isimli bir eseri vardır.[338] İbni Sinâ felsefî görüşlerinde Fârâbî'den faydalanmıştır. İbn Sinâ, kendi deha ve mahareti sayesinde tedvin ettiği Grek akıl ve hikmetinin en özlü sonuçlarını talim ve terbiye görmüş Müslüman dünyasının istifadesine anlaşılabilir bir şekilde sunmuştur.[339] Başlıca eserleri şunlardır: *Kitab Şifa en-Nefs (Ruha Şifa İçin Kitap), Kitab Necat en-Nefs (Ruhun Kurtuluşu Kitabı), Kitab el-İşârât ve't-Tenbihât (İşaretler ve Uyarılar Kitabı), Kitab el-Mubâhasât.* Son eser İbn Sînâ'nın ölümünden sonra kendisine ait olduğu anlaşılmış olan düzensiz notlar yığınıdır ve filozofun Ortaçağ Arap Aristoculuğunun katı çerçevesi ile kendi yeni kavrayışını uzlaştırmaya çalışırken geçirdiği tereddütler ve değiştirdiği fikirler hakkında çok kıymetli veriler sunmaktadır.[340]

Ünlü *Sıvanü'l-Hikme* yazarı Ebu Süleyman es-Sicistanî (392/1002) de Bağdat felsefe ortamında yetişen düşünürlerdendir.

2.1.2 Matematik

Bu ilim dalında ilk gelişme, Hindistanlı bir seyyahın Bağdat'a getirdiği astronomi ve matematiğe dair *Sind-Hind* adlı eser halife el-Mansür'un emriyle İbrahim el-Fezarî tarafından Arapçaya tercüme edilmesi ve bu sayede Hint rakamlarının İslâm dünyasında tanınmasıdır. Daha sonra Muhammed b. Musa el-Harezmî ve Habeş el-Hasib'in hazırladığı tablolar, sayıların bütün İslâm ülkelerine yayılmasına vesile oldu. Harezmî, aritmetik ve cebir-

338 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 567-568.
339 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 568.
340 *İslam Tarihi*, ed. B. Lewis, c. IV, s. 380-381.

le ilgili *Hisâbü'l-Cebr ve'l-Mukabele* adlı eseri yazdı. İmran b. Veddah, Şihab b. Kesîr ve Ebu Mansur el-Bağdadî burada yetişmiş meşhur matematikçilerdir. Batlamyus'un *el-Mecistî*'si ile Öklid'in *Usûlü'l-Hendese*'si İranlı bilginlerin yardımıyla Arapçaya çevrildi. Bağdat'ta Benî Musa b. Şakir geometri alanında önemli eserler verdi. Bu eserlerden *Kitabü Ma'rifeti Mesahati'l-Eşkâl* Latinceye çevrilmiş, Fibonacci ile Thomas Bradwardine'i etkilemişti. Haccâc b. Ertat da Bağdat'ta geometri alanında tanınmış bir ilim adamıydı. el-Muhammed b. Musa el-Harezmî, İslâm matematik tarihinin ilk devirlerinde görülen en büyük şahsiyettir. Harezmî, sadece elimizde bir tercümesi bulunan aritmetikle ilgili en eski ve cebirle ilgili en kadim eserin de yazarıdır. *Hisabu'l-Cebr ve'l-Mukabele (Entegral ve Denklem Hesapları)* adlı eseri onun baş kitabıdır. Bu eser, XVI. asra kadar Avrupa üniversitelerinde matematik üzerine ana ders kitabı olarak okutulmuş ve bunun sonucunda o ilmin adıyla birlikte Avrupalıların cebir ilmini tanımalarına sebep olmuştur. el-Harezmî'nin eserleri aynı zamanda Batı âleminde onun adından gelen bir biçimde algorism ismi altında Müslümanların kullandığı sayı şekillerinin Batı'da tutunup benimsenmesine yol açmıştır.[341]

2.1.3 Tıp

Abbâsî halifeleri Bağdat'ta tıbbın gelişmesi için yoğun gayret sarfettiler, hastaneler açarak tabipleri teşvik ve himaye ettiler. Bağdat bu sayede önemli bir tıp merkezi haline geldi. Halife Mansûr Bağdat'ta körler için bir hastane, yaşlılar için de bir dârü'l-aceze kurmuş, Hârunürreşîd ise pratik tıp eğitimi için bir hastane yaptırmış ve burayı ilmi eserlerle zenginleştirmiştir. Kaynaklar tam teşekküllü ilk hastanenin onun tarafından Bağdat'ta kurulduğunu ve başhekimliğine Cündişapur'dan gelen Hıristiyan asıllı tabip Cibrail b. Buhtişu'nun getirildiğini kaydeder. Bu hastane İslâm dünyasında tıbbın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Beytü'l-Hikme'nin kuruluşundan sonra, ünlü hekim Hipokrat ve Galen'in eserleri de İslâm âlemine kazandırılmış, Cündişapur'daki tıp merkezinin taşınmasından sonra Bağdat dünyanın en önemli tıp merkezi haline gelmiş, hastaneler öğrencilere düzenli eğitim veren müesseseler olmuştur. Göz

341 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 579-580.

hekimi Yuhanna b. Maseveyh, Bağdat'ın önde gelen göz hastalıkları uzmanlarındandı. Daha sonra öğrencisi Huneyn b. İshak, Bağdat'ın sayılı hekim ve mütercimleri arasına girdi. Huneyn yaptığı tercümelerle tıbbın uygulanması ve öğretimine de katkıda bulundu. Göz hastalıkları dalında yazdığı *el-Aşr Makâlât fi'l-Ayn (Göz Hakkında On Risale)* bu sahadaki en eski eserlerden biridir. Huneyn'in çağdaşı olan el-Kindî, felsefenin yanı sıra tıp ve eczacılıkla da uğraşmış, onun öğrencisi Ebu Zeyd el-Belhî, *Mesalihu'l-Ebdân ve'l-Enfüs* adlı tıp, psikoterapi ve ahlaka dair bir kitap yazmış, büyük astronomi bilginlerinden Sabit b. Kurre de eserlerinde tıbbî konulara yer vermiştir. IX. yüzyılda Kuzey İran'dan Bağdat'a gelmiş olan kayda değer ilk Müslüman hekim Ali b. Rabben et-Taberî, tıp alanında ilk sistematik eseri *Firdevsü'l-Hikme (Hikmet Cenneti)*'yi yazmıştır. Ebu Bekir er-Râzî de Rey'den Bağdat'a gelerek buradaki hastanede başhekim olarak çalışmıştır. Cerrahide ilk olarak fitil usulünü kullanmıştır. el-*Fihrist* adlı eserde er-Râzî'nin 113 büyük çapta eserinden ayrı, 28 küçük eser meydana getirdiğini gösteren listeler sıralanmıştır. *Kitabü't-Tıbbi'l-Mansûrî* adlı Mansûr b. İshak es-Samanî'ye ithaf ettiği eseri Batı'da birçok kereler neşredilmiştir. Er-Râzî'nin tıpta en çok bilinen eserlerinden biri çiçek ve kızamık hastalıkları (*el-Cuderi ve'l-Hasba*) üzerine yazılmış tetkikidir ki çiçek hastalığı ile ilgili teşhis ve tedavi kayıtlarına yer veren kendi türünde insanlık tarihinde ilk eserdir. Râzî'nin en önemli kitabı *el-Hâvî (Herşeyi İçine Alan-Şümullü)*'dir. Eser, isminden de anlaşılacağı gibi, tıbbi bilgiler veren türden ansiklopedik bir kitap olup Batı dillerine yapılan tercümesi çok sayıda basılmıştır.[342] Râzî'den sonra tabip Ali b. Abbas el-Mecusî, Bağdat'ta Bimaristan-ı Adudî'de başhekim olarak hizmet etmiştir. *Kitabü'l-Melikî* adlı eserinde pehrizler ve tıptaki tedavi maddelerinden söz etmiştir. *Kâmilu's-Sınâ'atu't-Tıbbiye (Tıp İlim ve Sanatını İçine Alan Hazine)* isimli eseri *el-Hâvî*den daha özlü bir eserdir.[343] X. yüzyıla kadar ilim ve medeniyet merkezi olarak kalan Bağdat'ta çok sayıda hekim yetişmiştir. İslâm tıbbında er-Râzî'den sonra gelen en parlak isim İbn Sînâ'dır. İslâm tıbbî düşüncesinin nihai tedvinini temsil eden eseri *el-Kânün fi't-Tıp*'tır. Avrupa okullarında tıp eğitimi için ders

342 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 559-560; Abdülkerim Özaydın, "Bağdat", *DİA*, 1991, c. IV, 438.

343 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 561.

kitabı haline gelmiş olan bu eseri çok sayıda tercümesi yapılmıştır. Bu kitap, plurisy (*göğüs zarı iltihabı, zatülcenp*), mediastinitis (*akciğer ve kalp zarının dışında ve bu arada kalan sahada görülen iltihabi bir hastalık*)den ayrı tutulup farkları gösterilmiş, verem hastalığının sarî (*bulaşıcı*) tabiatı tanıtılmış ve hastalıkların su ve toprak ile yayıldıkları gösterilmiştir. Yine bu kitapta ankylostomiasis (*12 parmak bağırsağında görülen paraziter bir hastalık*)'ın ilmi yönden teşhisi ve tanıtımı yapılmış ve bunun sebebi olarak da bir çeşit bağırsak kurdu gösterilmiştir. Bunda tıbbî tedavi maddesi olarak 760 kadar ilaç çeşidi gösterilmiştir.[344] Müslümanlar arasında çıkmış en meşhur göz hastalıkları mütehassısı olan Ali b. İsâ el-Kehhâl, bu konuda *Tezkiretü'l-Kehhâlîn*'i yazmıştır. Bu eser, tam ve aslî şekliyle bize kadar ulaşmıştır. Alanındaki eserler arasında en eski ve en değerlilerinden biri olan bu kitap, 130 ayrı göz hastalığını bize tanıtmaktadır. İbranice ve Latinceye tercüme edilmiş olan eser halen Doğuda kullanılmaktadır.[345] Eczacılık alanında ilaçların tedavi maksadıyla kullanılması konusunda Müslümanlar tarafından o devirde dikkati çeken ilerlemeler gerçekleştirilmiştir. İlk olarak eczaneleri tesis eden, tarihte ilk eczacılık okullarını açan ve ilaçların hazırlanması usullerine dair ilk eserleri yazan onlardır. İslâm kimyasının babası sayılan dünyaca meşhur Cabir b. Hayyan'ın meydana getirdikleriyle başlamak üzere çok sayıda eczacılık kitapları telif edildi. el-Me'mûn ve el-Mu'tasım'ın hilafet zamanlarına kadar erken devirlerde eczacılar bir çeşit imtihana tabi tutuluyorlardı. Halife el-Muktedir, 931 yılında çıkardığı bir emirname ile bütün tabiplerin ancak kendisinin rıza göstereceği hekimler önünde imtihandan geçmelerini ve bir icazetname almaları usulünü getirmişti. Bunun üzerine 860 doktor imtihandan geçmiştir. Yine el-Muktedir'in emri üzerine Sinan b. Sabit yanlarında ilaçlar olduğu halde şehir şehir köy köy dolaşmak suretiyle hastalığa yakalanmış insanların dertlerine şifa götürmek üzere bir doktorlar ekibi teşkil etmişti. Diğer bir takım hekimler de hergün hapishanelere gidiyorlardı. Bu vakalardan öyle anlaşılmaktadır ki o devirde dünyanın diğer bölgelerinde hiç bilinmeyen "*halk sağlığı ve hijyeni*"ne karşı aklı başında bir alaka vardı.[346]

344 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 561, 562, 563.
345 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 563-564.
346 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 557-558.

2.1.4 Astronomi

İslam toplumunda gerçek anlamıyla astronomi bilimi alanındaki çalışmalar Bağdat'ta, 771'de Hindistan'dan bir seyyahın getirdiği ve Halife el-Mansür'un emriyle İbrahim el-Fezarî tarafından Arapçaya çevrilen *Sind-Hind* adlı eserle başlamıştır. İlk defa İbrahim el-Fezari, *ez-Zic ala sini'l-Arab* adlı çalışmasında İslami günlerin kameri takvime göre hesaplanması için kullanılacak cetvellerin düzenlenmesiyle ilgili temel bilgi ve yöntemlerin ana hatlarını vermiştir. Yüzyılın sonlarına doğru Batlamyus'un *el-Mecisti*'sinin tercüme edilmesi İslam astronomisinin gelişimine büyük hız kazandırmıştır. Haccac b. Yusuf Matar en-Neyrizi ve İshak b. Huneyn tarafından çevrilen eser hakkında Sabit b. Kurre incelemeler yaptı. Bu eser üzerinde Cabir b. Hayyan, Fergani, Hazin, İbnü'l-Heysem, Cabir b. Eflah ve İbn Rüşd gibi âlimler defalarca çalışmış, açıklama ve özetler yazılmıştır. Yükseliş dönemi olarak nitelenen bu dönemde İslam âlimlerinin astronomiye katkıları özellikle gözlem verilerinin arttırılması, astronomi aletlerininh geliştirilmesi, gök cisimlerinin görünen hareketlerinin iyi modellendirilmesi ve bu sayede matematiksel yöntemlerin geliştirilmesi şeklinde olmuştur. el-Me'mün, Bağdat'ta Şemmasiye mahallesinde Yahya b. Ebu Mansur idaresinde kurdurduğu rasathanede çalışmalara ivme kazandırmış, ilk usturlap aleti de İbrahim el-Fezarî tarafından burada yapılmıştır. Burada çalışan astronomların görevi Batlamyus'un verilerinin sağlamasını yapmaktı. Bu çalışmaların sonuçları, Me'mün'un astronom-astrologu Yahya b. Ebu Mansûr tarafından *ez-Zicü'l-Mümtehan*'da verilmiştir. Onun bu eseri el-Mecisti'den sonra gerçekleştirilen büyük gelişmeyi göstermektedir. Bu gelişme, rasatlardan elde edilen astronomik bilgilerin kesinlik kazanmasından kaynaklanıyordu ve bu kesinliğe paralaktik açı tanımı, güneş veya su saatleri ve uzun açıölçerler gibi elemanlar sayesinde ulaşılabilmişti. Ayrıca Müslümanlar İznikli Hipparkos'un (MÖ. II.) zamanından beri bilinen usturlabı geliştirdiler ve ondan, küresel bir üçgene ait grafik mekanik çözümleri kullanarak gözlenen yıldızın saat açısından tayini gibi bazı astronomik problemlerin çözümünde faydalandılar. Bu dönemin büyük astronomları arasında Halife Me'mün zamanında görev yapan ve aynı zamanda matematikçi, coğrafyacı olan Muhammed b. Musa el-Harezmî

başta gelir. el-Harezmî, en eski astronomi tablolarını derleyen âlimdir. Me'mûn'un *el-Mecisti*'yi şerhetmek üzere bilginleri Bağdat'ta toplaması ve buradaki astronomik gözlemler için yeni aletlerin temini onun çabalarıyla gerçekleşmiştir. el-Harezmî'nin, Latinceye çevrilen ve birçok defa şerhedilen *Zicü's-Sind Hind* adlı eseriyle ilgili olarak Ebu Mesleme b. Ahmed el-Mecriti çalışmalar yapmıştır.

Çalışmalarını Bağdat'ta sürdüren astronomi bilginlerinden Ebu'l-Abbas Ahmed el-Fergani, *el-Medhal ila ilmi Hey'eti'l-Eflâk* adıyla bir eser yazdı. Kitaplarını 833-861 yılları arasında kaleme alan el-Fergani'nin en önemli eseri olan *Cevami'u ilmi'n-nücum ve usulü'l-harekati's-Semaviyye* Latince ve İbraniceye çevrilmiştir. İslam astronomisinde büyük izler bırakan bu kitap Batlamyus'un *Kitabul-İktisas* (*kitabul-Menşurat*) adıyla Arapçaya çevrilen eserinin etkisiyle yazılmıştır. Matematik, astronomi ve tıp bilgini Sabit b. Kurre yıldızların salınım ve titreşim teorisiyle kendini tanıttı; önceleri Batlamyus'un şarihi İskenderiyeli Theon tarafından da savunulan bu teorinin yanlış olduğu daha sonra ortaya çıkmıştır. Ortaçağ Avrupası'nın astronomi ile ilgili düşüncelerini büyük ölçüde etkileyen Sabit b. Kurre, Batlamyus'un sekiz felekten meydana gelen sistemine bir dokuzuncusunu (*primum mobil*) eklemiştir. Dönemin astronomi bilginlerinin en meşhuru ve en önemlisi Batı'da Albategnius adıyla bilinen Harranlı Muhammed el-Bettânî'dir. Aslı Harranlı bir Sabii olan Bettani kendine has gözlem ve tetkikleri olan bir araştırmacıdır. Ay ve bazı gezegenlerin dolaşım dairelerinin hesaplarınasında bir takım tashihlerde bulunmuştur. Güneş tutulmasının halka şeklinde olabileceğini ispat etmiş, güneşin ekliptik düzleminin eğimini büyük bir doğrulukla hesaplamıştır. Onun ileri sürdüğü nazariyelerden biri de ilk hilalin görülebilme şartlarına dairdir. Bettânî, *el-Cami fi hisâbi'n-nücüm ve mevâzı'ı mesîrihe'l-müntehan* adlı zîcinin XII. yüzyılda Latinceye çevrilmesi sebebiyle Ortaçağ Avrupası'nda geniş ölçüde tanınıyordu. Milâdî 877-919 yılları arasında Rakka'da gözlem yapan Bettânî özellikle güneş ve ayın hareketleriyle ilgileniyordu. Batlamyus'un *el-Mecisti*'deki teorisine göre oluşturduğu cetvellerinde beş gezegene dair veriler de bulunmaktaydı ve o kendi gözlemlerine dayanarak Batlamyus'un ortaya koyduğu birçok sayısal veriyi düzeltmişti. Bu

dönemin astronomları Batlamyus'un eserini temel alıyor ve onun hipotezlerinde bazı düzeltmelere gidiyorlardı. Bunların, o zamanlar hemen hemen herkese ilgi çekici gelen astrolojik uygulamalar için yaptıkları gözlemler, özellikle gezegenlere ait olanlar kayda değer çalışmalardır.[347]

Ayrıca Bîrûnî ve Ömer Hayyam da dönemin sayılı astronomi âlimlerindendi. Bîrûnî, meşhur Gazneli Mahmud'un oğlu ve kendi hamisi Mesud adına telif ettiği *Kanunu'l-Mes'udî fi'l-Hey'e ve'n-Nücûm* adlı eserini meydana getirmiştir. Astronomi ve astroloji konularında *et-Tefhim li Evâil Sına'ati't-Tencim* başlığı altında el kitabı mahiyetinde bir eser kaleme almıştır. Esas itibariyle eski millet ve kavimlerin devirleri ve takvimleriyle alakalı ilk kitabı ise *el-Asarü'l-Bakiye ani'l-Kurûni'l-Haliye*'dir. Bu eserde el-Bîrunî, o sırada ihtilaflı bir nazariye olan "dünyanın kendi ekseni etrafında dönüşü"nün münakaşasını ve enlem, boylam dairelerinin doğru bir biçimde tayin ve tesbitini yapmaktadır. Onun çağdaşı olan Batılıların alhazen diye adlandırdıkları İbnü'l-Heysem'in yazdığı *Makale fi Hey'eti'l-Âlem* Latince ve İbranice'ye çevrilmiş ve aralarında Copernicus'in de bulunduğu Batı astronomi bilginleri üzerinde büyük etki yapmıştır. Ömer Hayyam, arkadaşlarıyla yaptığı çalışmaları topladığı *et-Tarihu'l-Celalî* adı verilen takvim çalışmasında Gregorien takviminden daha doğru hesap ve neticelere ulaşmıştır. el-Me'mûn, Bağdat yakınlarındaki Şemmasiye'de bir rasathane kurdurarak astronomi çalışmalarını desteklemiştir. el-Me'mûn devrinde Benî Musa b. Şakir adıyla tanınan Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı üç bilgin dünyanın enlem ve boylam derecelerini ölçmüşlerdir. Yine aynı dönemde çok kıymetli kozmografik haritalar hazırlanmıştır. Daha sonra Benî Musa b. Şakir ve Adüdüddevle de birer rasathane yaptırmışlardır. Büveyhî sultanı Şerefüddevle de bir diğer rasathaneyi Bağdat'taki kendi sarayında kurdurmuştur ki gözleme dayanan astronominin baş eseri olan *el-Kevakibu's-Sâbite (Sabit Yıldızlar)* kitabının yazarı Abdurrahman es-Sûfî (ö. 986), Ahmed es-Sağanî (ö. 990) ve Ebu'l-Vefa (ö. 997) bu rasathanede çalışmışlardır.[348]

347 Tevfik Fehd, "ilm-i Felek", *DİA*, c. XXII, s. 126-129.

348 Hitti, *İslam Tarihi*, II, 573, 574, 575, 579; Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 438; Tevfik Fehd, "İlm-i Felek", *DİA*, c. XXII, s. 126-129.

2.1.5 Kimya

İslâm coğrafyasında kimya ilminin babası, 776 yılında Küfe'de yetişen Cabir b. Hayyan'dır. Ebu Bekir er-Razî (ö. 925)'ninkinden sonra onun adı Ortaçağ kimya ilminde en büyük isimdir. Batılı yazarlar, onun günümüze kadar ulaşmış 22 eserinde söz konusu edilmeyen muhtelif kimyevi bileşimlerin keşfini ona bağlamaktadırlar. Onun bu eserlerinden, *Kitabu'r-Rahme, Kitabu't-Tecmi, ez-Zîbeku'ş-Şarkî* adlı üçü de dâhil, beş adedi yayınlanmıştır. Cabir, kimya ilminin iki temel prensibini ilmi bir biçimde tayin ve tavsif etmiştir: 1. Kalsinasyon ve 2. Reduksion. Buharlaştırma, süblimasyon, eritme ve kristalleştirme için kullanılan usullerde ıslahat yapmış ve bu metotları geliştirmiştir.[349] Râzî'nin kimyaya dair yazmış olduğu temel kitaplardan biri *Kitabu'l-Asrâr (Sırlar Kitabı)* adını taşır. Bu eser Latinceye çevrilmiş ve XIV. asırda Cabir'in eserleri yerini alıncaya kimya ilminin baş eseri olmuştur.[350]

Zooloji ve antropolojinin en eski temsilcilerinden biri, Basra şehrinde yetişen ve *Kitabu'l-Hayavân (Hayvanlar Kitabı)* adlı eserini biyolojik malumat vermekten çok ilahiyat ve folklorik bilgilere tahsis etmiş bulunan Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhiz'dır. İçinde Aristo'dan da söz açılan bu eser, daha sonraları ortaya atılan tekâmül, muhit ve şartlara uyum ve hayvan psikolojisi üzerindeki teorilerin tohumlarını içine almaktadır.[351]

2.1.6 Coğrafya

Basra Körfezi üzerinde kurulu Sirafli Süleyman et-Tâcir'in Uzak Doğu'da gerçekleştirdiği seyahatlere dair anlattıkları 851 yılında adi belirsiz bir yazar tarafından yazılı hale getirildi ki bu eser, Çin ve Hindistan'ın sahil bölgelerine dair Arap dilinde mevcut ilk tarif ve tavsifleri oluşturur. Harezmî'nin *Suretü'l-Arz* adlı eseri, halife el-Me'mûn'un teşviki üzerine bizzat kendisi ve diğer 69 âlimin iştirakiyle meydana getirilen bir dünya haritasını içine alıyordu. X. asrın ilk yarısında yetişmiş bin âlim olan Mes'udî bu haritayı görüp ondan istifade etmiştir. Ebu'l-Fida tarafından izah edildiğine göre, el-Harezmî'nin coğrafî eserleri XIV. asra varıncaya kadar Müslüman coğrafyacılar üzerinde tesirini devam

349 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 580, 581, 582.
350 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 559-560.
351 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 583-584.

ettirmiştir. Arapçada yazılmış ilk bağımsız coğrafya eserleri yol ve menzillerle ilgili olanlardır ki, bunlar arasında yolcular için yazılmış yol rehber kitapları baş yeri işgal ediyordu. İbn Hurdazbih (ö. 912) el-Cibal'da posta ve istihbarat hizmetlerinin başı olarak *el-Mesâlik ve'l-Memalik* adlı bir dizi eserin yazılmasına girişti. Tarihî bakımdan yer ve mevkilerin tayin ve tesbiti, adlarının bulunması bakımından özellikle önem taşıyan bu eser, İbnu'l-Fakih, İbn Havkal, el-Makdisî ve daha sonra gelen coğrafyacılar tarafından istifade edilen bir kaynak kitap olarak kullanılmıştır. İbn Vazıh el-Ya'kubî 891-92 yıllarında *Kitabu'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)* adlı eserini meydana getirdi. Eser, topografik ve iktisadî ayrıntıları belirtmek bakımından konuya yeni bir hava getirdi. Kudame b. Cafer 928 yılında *Kitabu'l-Harâc* adlı eserini tamamladı. Bu eser halifelik ülkesinin eyaletlere ayrılışını, posta hizmetleri teşkilatını ve her bir bölgenin vergilendirme durumlarını ele alıp ilmi münkaşasını yapmaktadır. İbn Rüste, yaklaşık 903 yılında *el-Alakü'n-Nefise* adlı eserini telif etti. Doğduğu yer dolayısıyla el-Hemedanî diye de adlandırılan İbnü'l-Fakih aynı yıl, el-Makdisî ve Yakut tarafından sık sık nakiller yapılan özlü bir coğrafya eseri olan *Kitabü'l-Büldân*'ı[352] meydana getirdi. el-İstahrî, 950 yıllarında yetişmiş ve *Mesalikü'l-Memalik* adlı eserini her bir ülke için hazırladığı renkli haritalarla süslemiştir. Bu eser Ebu Zeyd el-Belhî (ö. 934) tarafından kurulan çoğrafî sistemin geliştirilip tekâmül ettirilmiş bir şeklidir. el-Belhî ve İstahrî tarafından kurulan bu sistemde İslâm dışındaki ülkelere pek az önem verilmiş ve eserin metni beraberindeki haritaların geniş surettte anlatım ve tavsiflerinden ibarettir. İstahrî'nin isteği üzerine İspanya gibi uzak ülkelere kadar seyahat etmiş bulunan İbn Havkal, haritaları ve coğrafya kitabını gözden geçirmiştir. Daha sonra İbn Havkal bütün bu eseri yeni baştan kaleme almış ve kendi adı altında *el-Mesâlik ve'l-Memalik* biçiminde ortaya koymuştur. Bu coğrafya ekolüne el-Makdisî'nin eserini katabiliriz. Bu coğrafyacı âlim İspanya, Sicistan ve Hindistan müstesna bütün İslâm ülkelerinde dolaşmış ve 20 yıl süren bu seyahatlarinde topladığı bilgileri 985-986'da telif ettiği *Ahsenu'-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim* adını taşıyan eserinde bir araya toplamıştır. Aynı devre esnasında Yemenli coğrafyacı ve arkeolojici el-Hasan b. Ahmed el-Hemdanî

352 İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf Hadi, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.

yetişmiştir. *el-İklîl* ile *Sıfatu cezireti'l-Arab* adlı eserinde İslâm öncesi ve İslâm devirlerindeki Arabistan hakkında bilgilerimiz için önemli katkı sağlamıştır.[353]

2.1.7 Tarih

En eski Arapça tarih eserlerinin çoğunluğu Abbâsîler döneminde kaleme alınmıştır. İslâm öncesi çağ ile ilgili olarak Hişam el-Kelbî el-Küfî (ö. 819) önemlidir. *el-Fihrist* adlı bibliyografya kitabında ismi geçen 129 eserinden ancak üçü bize kadar ulaşabilmiştir. Taberî, Yakut ve diğer tarih yazarlarının eserlerinde onun diğer kitaplarından bazı nakiller, özetler yer almıştır. Hz. Peygamber'den gelen hadisler esas alınarak meydana getirilen onun hayat hikâyesi ile ilgili ilk eser Medineli İbn İshak (ö. 767)'a aittir. Bu biyografik eser daha sonraki yıllarda İbn Hişam (ö.834) tarafından kaleme alınan bir nüsha sayesinde bize kadar ulaşabilmiştir. Bu eserden sonra girişilen ilk harpler ve İslâm'ın gerçekleştirdiği fütuhattan bahseden Musa b. Ukbe (ö. 758) ve el-Vâkıdî (ö. 822) adlı Medineli yazarlar ile diğer müellif tarihçilerin Meğâzî şeklinde aynı adı taşıyan eserleri gelir. el-Vâkıdî'nin kâtipliğini yapmış olan İbn Sa'd'ın (ö. 845) kaleminden çıkan ve Hz. Peygamber ve sahabiler ve kendi devrine kadar gelen "tabiûn" denen ilk Müslümanların hayat ve yaşayışları ile İslâm tarihinde yaptıklarına dair tasnif edilmiş bilgileri içeren ilk büyük esere *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* sahibiz. İslâm fütuhatı ile ilgili *Fütuhü'l-Büldan* ve *Ensabü'l-Eşrâf* adlı eserlerin müellifi Arapça yazan bir İranlı olan Ahmed b. Yahya el-Belâzürî (ö. 892)'dir. Belâzürî, muhtelif şehir ve ülkelerin fethini bir tek kitap halinde kapsamlı bir şekilde toplayan ilk tarihçi yazardır ki tarihçilik alanında tipik bir yer tutan bu eserle belli bir devre sona erer.

İbnü'l-Mukaffa (ö. 757) tarafından *Siyer Mülûki'l-Acem* adı altında Arapçaya tercüme edilen Pehlevi dilindeki *Hudayiname (Hükümdarlar Kitabı)* formel tarih kitaplarının ilk örneklerinden biridir. İçinde ilk olayların ancak İslâm tarihine geçebilmek için bir başlangıç olarak nakledildiği bir "cihan tarihi" anlayış ve zihniyeti, Yahudi-Hıristiyan geleneğine bağlanabilir. Olayların

353 S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, c. VIII, s. 50-62; konuyla ilgili ayrıca bkz. Nefis Ahmed, "Coğrafya", *İslam Düşüncesi Tarihi*, Ed. M. M. Şerif, Mustafa Armağan, çev. Alp Aker, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991, c. IV, s. 35-66.

sunuluş şekli, hadis nakli ilminin sahip olduğu şekli şartların bir uzantısı mahiyetindedir. İlk formel tarihçiler arasında İbn Kuteybe ve Muhammed b. Müslim ed-Dineverî'yi gösterebiliriz. İbn Kuteybe Bağdat'ta 889 yılında *Kitâbu'l-Ma'ârif* adlı tarih el kitabı mahiyetindeki eserini bitirdikten sonra vefat etmiştir. Onun çağdaşı Ebu Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineverî (ö. 895)'dir. Bu tarihçinin ana eseri İran bakış açısından bir "cihan tarihi" niteliğinde olan *el-Ahbaru't-Tvâl*'dır. Onun çağdaşı İbn Vazıh el-Ya'kubî, özlü bir cihan tarihi olan eseri ile 872 yılına kadar geçen olayları veren ve aynı zamanda Şiîlerle ilgili bozulmamış ve en eski malumatı bize nakleden kişidir. Yine bu zümre mensuplarından Hamza el-Isbahanî'nin (ö. 961) daha çok tenkidi mahiyetteki tarih eserleri nisbeten erken bir dönemde modern Avrupa'da tanınır olmuştur. İbn Miskeveyh, 979-980 yılı olaylarına kadar *Tecaribü'l-Ümem* adıyla "Cihan Tarihi" türünden bir eser meydana getirmiştir.

Taberî, uzun çalışmalar sonucu meydana getirdiği *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*'u yanında tefsiriyle de ünlüdür. Kısaca *Tarih* adını taşıyan kitabı dünyanın yaratılışıyla başlamakta ve 915'e kadar uzanmaktadır. Tarihi olayları birbiri arkasına gelecek şekilde sıralamış olarak kronolojik olarak düzenlemiştir. Tarihi olayları yıl yıl sıralama usulü kendisinden önce el-Vâkıdî ve diğer tarihçiler tarafından da ve kendisinden sonra İbn Miskeveyh, İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Fidâ ve ez-Zehebî tarafından da kullanılmıştır. Kaynakları arasında aralarında İbn İshak, el-Kelbî, el-Vâkıdî, İbn Sa'd ve İbn Mukaffa'nınkiler ile Farsçadan çevrilmiş muhtelif tarih kitaplarının da bulunduğu kendi devrinde el altında bulunan yazılı kaynakların yanı sıra seyahatleri sırasında elde ettiği rivayetler ve şifahi malumatlar da bulunmaktadır. el-Mes'udî ilk olarak İslâm tarihçilik dünyasında konularına göre tarih yazma usulünü getiren kimsedir. İbn Haldûn ve diğer ikinci derecedeki tarihçiler tarafından da izlenen yolu o açmıştır. el-Mes'udî, tarihi anlatımları en iyi biçimde kullanan ilk kimselerdendir. Hayatının son on yılını halen elimizde özeti bulunan otuz ciltlik *Murûcü'z-zeheb ve me'adinu'l-Cevher (Altın Çayırları ve Gümüş Madenleri)* adlı eserinin malzemesini toplamakla geçirmiştir. Bu tarihi coğrafya tarzındaki ansiklopedik eserinde müellif, tipik İslâmî konuların tamamen dışına taşıp araştırmalarını, Hint, İran, Roma ve

Yahudî tarihi konularına yöneltmektedir. 956 yılında vefatından önce el-Mes'udî kendine has tarih ve tabiat felsefesiyle mineraller, bitkiler ve hayvanlar arasındaki derece ve mertebe farkına dair filozoflara has o sırada ortada dolaşan görüş ve düşünceleri *et-Tenbih ve'l-İşrâf* adlı eserinde Pliny ile mukayese götürür bir biçimde izah ve hülasa etmiştir. İslâm dünyasında tarih yazıcılığı Taberî ve el-Mesûdî ile en yüksek seviyesine ulaşmış ve İbn Miskeveyh'ten sonra çok hızlı bir düşüşe girmiştir. Bağdat'ta yetişen diğer tarihçiler arasında Medâinî, İbn Tayfur, Hatîb el-Bağdadî, İbnü'l-Cevzî, İmadüddin Katib el-Isfahanî yer alır.[354]

2.1.8 Dil ve Edebiyat

Bağdat'ın kuruluşundan sonra başkente giden Basralı ve Küfeli âlimler orada halifeler nezdinde büyük hürmet ve itibar gördüler. Özellikle Küfeli âlimleri Bağdat'a çağıran halifeler, onlara ihsan ve ikramlarda bulunurlardı. Meşhur dilcilerden Ali b. Hamza el-Kisâî, el-Me'mün'a öğretmenlik yapmıştır. Sibeveyhi gibi bazı dilciler Bağdat'a gelir ve burada münazaralara katılırlardı. Arap diliyle ilgili eserlerindeki ihtilaflarıyla Arapça edebî mahsullerinin derlenmesi ve kaidelerinin tesbitinde büyük rol oynayan Basra ve Küfe mekteplerinin yanı sıra Bağdat Ekolü bu çalışmalara uzlaştırıcı bir yön vermiştir. Bu ekolü, *el-İzah fi İleli'n-nahv* müellifi Ebu'l-Kasım ez-Zeccâcî, Ebu Ali el-Fârisî, *el-Hasâis fi'n-nahv* müellifi İbn Cinnî, *el-Mufassal* müellifi ez-Zemahşerî gibi âlimler temsil etmiştir. Bağdat'taki tercüme faaliyetleri sonunda edebi nesrin alanı daha da genişledi. Bu tercümeler eski Arap gelenekleriyle karışarak yeni bir türün doğmasına vesile oldu. Aydınlara sade bir dil öğretmek gayesindeki bu yeni nesir türünün kurucusu *el-Beyan ve't-Tebyîn* müellifi meşhur el-Câhiz olmuştur.[355]

Abbâsî iktidarının ilk asırlarında itaat altına alınmış milletler arasında dikkati çeken bir hareket kendisini gösterip gelişti. Bu hareketin konusu ve hedefi Arap soyundan gelen Müslümanların üstünlük fikri ve eğilimiyle mücadele etmekti. Bu hareket adı-

354 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 592-599; Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 440; ayrıca bkz. I.H. Kureşi, "Historiografi", in *İslam Düşüncesi Tarihi*, Ed. M. M. Şerif-Mustafa Armağan, çev. Lütfullah Karaman, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991, c. IV, s. 417-445.

355 Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 440.

nı Kur'an'daki bir ayetten (49/13) almaktadır: Şuûbiyye[356] (*yani Arap olup olmadığına bakılmaksızın ayrı ayrı bütün insan toplulukları, halkları*). Bu ayette işaret edilen mana bütün Müslümanların eşitliği ve kardeşliği iken, Hariciler ve Şiîler arasında bu husus hanedan ve siyasetle ilgili şekiller almış, bazı İranlılar arasında ise, bir sapıklık ve zındıklık şeklinde dinî bir görünüş kazanmıştır. Bu hareket Arapların tefekkür alanındaki üstünlük iddialarıyla istihza ve alay etmenin yanında şiir ve edebiyat sanatlarında Arap olmayanların üstünlüğünü ileri sürüyordu. İslâm Edebiyatı bir milletin olmaktan çok bir medeniyetin edebiyatıdır.[357] Şuûbiyye'nin siyasi, fikrî ve edebî bir hareket şeklinde kurumsallaşması, başta İranlı unsurlar olmak üzere mevâlinin devlet yönetiminde etkinlik kazandığı Abbâsîler zamanında gerçekleşti. Abbâsîler'in ilk asrı, Araplar ve taraftarları ile Şuûbiyye mensupları arasında her alanda şiddetli mücadelelere sahne oldu. Şuûbiyye teriminin fikri ve edebi bir akım anlamında Abbâsîler'in ilk asrında kullanılmaya başlandığı kabul edilir. Şuûbiyye'nin özel bir fırka mânasında zikredildiği ilk eser tespit edilebildiği kadarıyla Câhiz'in *el-Beyân ve't-Tebyîn*'idir. Daha sonra İbn Kuteybe, Ebü'l-Ferec el-İsfâhânî ve İbn Abdürabbih gibi müellifler Şuûbiyye terimini bilinen anlamıyla kullanmışlardır. Bunların söz, şiir ve yazılarıyla Şuûbî edebiyat diye isimlendirilebilecek bir kültür birikimi meydana geldi. Beşşâr b. Bürd, Ebû Nüvâs, Di'bil, Ebân b. Abdülhamîd, Ebû İshak el-Mütevekkil ile Mihyâr ed-Deylemi gibi şairler Abbâsîler dönemindeki Şuûbilerdendir. Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Allân el-Verrâk, Heysem b. Adî, Sehl b. Hârûn, Saîd b. Humeyd b. Bahtıgân, Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî ve İshak b. Seleme gibi ilim adamları da bu harekete katıldılar. Bu şairler ve müellifler, gerek şiirlerinde gerekse eserlerinde kendi etnik kökenlerini övmelerinin yanı sıra Arapların soy ve davranış kusurlarını da dile getirdiler ve ağır bir dille hicvettiler. Nihayet Şuûbiyye mensuplarının Arapları kötülemek için yazdıkları eserlere (*mesâlib*)

356 Şuûbiyye: İslâmın kurucu ve yayıcısı olan Arap unsurunun hukuki ve siyasi baskı ve üstünlüğüne karşı diğer Müslümanlarda tabii olarak uyanan milli şuurun uyanması olarak ifadelendirilen akımla ilgili olarak geniş bilgi için Bkz. W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, trc. M. Fuad Köprülü, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Bs, 1963, s. 98-102.

357 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 617.

karşı Araplar arasında ciddi tepkiler meydana geldi. Şuûbîlere cevap niteliğinde şiirler yazıldı ve eserler kaleme alındı. Bu yeni hareketin temsilcisi olarak Ebü Hâlid Yezîd b. Muhammed, Muhammed b. Yezîd el-Hısnî, Ebü'l-Esed Nübâte, Ebü Sa'd el-Mahzümî gibi şairler Arapçılık savunması yapmaya başladılar. Araplar adına Şuûbiyyeye en ciddi itirazlar Câhiz, İbn Kuteybe, Ebü Abdullah el-Cehmî ve el-Belâzürî gibi ilim adamlarından geldi. Bunların arasında en fazla öne çıkan ise Şuûbiyye taraftarlarının övünmelerine övünme, düşmanlıklarına düşmanlıkla karşılık veren Câhiz'dir. Câhiz, bu hususdaki görüşlerini bilhassa *el-Beyân ve't-Tebyîn* ile *Kitâbü'l-Buhalâ'* adlı eserlerinde dile getirdi. İbn Kuteybe, *Fazlü'l-Arab* adlı eserinde Şuûbiyye, Cehmiyye ve Müşebbihe'ye karşı giriştiği mücadelede başarı sağladı. Kur'an ve Sünnet'teki hükümlere bağlı olarak İslâm âlimlerinin ırkçı eğilimlerle mücadelesi her devirde hâkim bir çizgi oluşturdu.[358]

Abbâsî dönemi hem Arap nesri, hem de Arap şiirinin altın çağı olmakla beraber, nesrin gelişmesi daha bir önem arzetmektedir. Arap medeniyetini meydana getiren çeşitli uzmanlaşmış disiplinler, kendilerine has terminoloji ve ifade kalıpları geliştirdiler, fakat bütün bunlar Arap nesrinin lehine sonuç verdi; nesir bu disiplinlerdeki birçok akımın kavşak noktası oldu. Çeşitli üsluplar olgunlaştırıldı ve bunlar üç ana kategoriye ayrıldı: İbn Mukaffa tarafından temsil edilen II/VIII. Yüz yılın serbest ve süssüz uslubu olan mutlak veya mürsel; el-Câhiz tarafından temsil edilen III/IX. yüzyılın ölçülü üslubu olan müzdevic veya mütevazın; Bediüzzaman tarafından temsil edilen ve IV/X. yüzyılın kafiyeli üslubu olan müsecca'. Abbâsî nesir edebiyatının gelişmesine katkıda bulunan ilk grup yazarlar küttâb, yani devlet kâtipleriydi. Bunların en önemli temsilcileri İbn Mukaffa (ö. 757)'dır. İbn Mukaffa'nın Beydeba'ya ait Hint fabllarını Pehleviceden[359] uyarladığı *Kelile ve Dimne*, bir Arap klasiğidir. İkinci grup yazarlar,

358 Adem Apak, "Şuûbiyye", *DİA*, c. XXXIX, s. 244-246; Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi*, 2008, cilt: VI, sayı: 12, s. 17-52.

359 Pehlevice: Pehlev, Hz. Nuh'un torunu ve Pars'ın babasına verilen isimdir. Pehlevi lisanını bu zata nisbet edenler de vardır. Pehlhevice, Orta Farsça'nın bir lehçesi olup Sâsânîler zamanında İran'ın umumî ve edebî dilidir. Bkz. Ziya Şükûn, *Farsça-Türkçe lugat = Ferheng-i Ziya = Gencine-i güftar*, İstanbul: MEB, 1996, c. I, s. 510.

Arap nesir usulü, nesir edebiyatı ve Arap kültürünün kendilerine çok şey borçlu olduğu III/IX. yüzyıl hümanistleridir. Bunlar el-Câhiz (ö. 868) ve İbn Kuteybe (ö. 889) tarafından temsil edilir. Bunlardan birincisi daha büyük bir edebi şahsiyettir. *Hayvanlar Kitabı* ve *Cimriler Kitabı* gibi çok çeşitli konularda yazmış olan gerçek bir dehadır. Daha sonra yaşayan et-Tevhidî (ö. 1023) de aynı gruba katılabilir. Hümanistler, edep kavramını zenginleştirdiler ve onu Sâsânî geleneğinde olduğu gibi dar bir gruba ait ahlak anlayışının ifadesi olmaktan çıkararak daha geniş ve yoğun bir anlam verecek şekilde genişlettiler. Fakat kendi zamanlarının kültürel buhranlarıyla ve Şuûbiyye ile olan savaşlarıyla çok meşgul olduklarından eserlerinin büyük çoğunluğu eğitici ve öğretici idi.

Bunları IV/X. yüzyılda takip eden ve edebiyatçılar olarak adlandırabileceğimiz kuşak edebiyat kavramını daha ileri bir ölçüde arındırmış ve onu saf edebi sanata yöneltmiştir. Aynı yüzyılda geniş rağbet gören iki nesir türü, makâmât (*makamlar*) ve resâil (*risaleler*) bunu gösteren örneklerle doludur. Makâmâtın geçilemeyen ustası Bediüzzaman el-Hemedanî (ö. 1007) aynı zamanda bu türün başlatıcısıdır. Onun, kendi aklına estiğince yaşayan bir divâneyi anlatan *Makâmât*'ı Ortaçağ İslâm kentindeki sosyal hayatla ilgili değerli belgelerdir. Risaleler, çok çeşitli konulardan bahseden yüksek düzeyde süslü edebi nesir örneği olan makalelerdir. Bunların Bediüzzaman el-Hemedanî ve onun çağdaşı Ebu Bekr el-Harezmî (ö. 1002) de dâhil olmak üzere pek çok ustası vardır.[360]

Abbâsîlerde şiirin yükselişinin müjdecisi İranlı bir şair olan Beşşâr'dır. Şiirleri örnek (*şâhid*) olarak kullanılan son Arap şairi olan Ebû Muâz Beşşâr b. Bürd el-Ukaylî (ö. 167/783-84) eski şiir tarzının kadim kalıplarına karşı çıkmıştır. Câhiliye devrinde ve İslâmî dönemde en çok şiir söyleyen üç şairden biri olan -diğer ikisi Seyyid el-Himyerî (ö. 173/789) ile Ebü'l-Atâhiye'dir ve 1200 kaside söylediğini bizzat ifade eden Beşşâr'ın İslâm'a karşı tavrı, sefahati, zındıklıkla itham edilmesi ve herkesi hicvetmesi sebebiyle şiirlerinin ancak bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.

360 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 619, 623-624; *İslam Tarihi*, ed. B. Lewis, c. IV, s. 208-209.

Bunların bir bölümü tabakat kitaplarıyla antolojilerde bir araya getirilmiş, çok az bir kısmı da divân halinde toplanabilmiştir.[361]

İbn Mukaffa ve onun genç çağdaşı olan Ebu Nuvâs (ö. 810) Arap şiirinin eski ve yeni bütün formlarındaki çok yönlülükleri ve ustalıklarıyla herkesi hayran bırakmıştı. Fakat en kalıcı ilgiyi toplayan şiirleri, aşk lirikleri ve şarap şarkıları oldu ki bu ikisi Arap şiirinin bedevilikten çıkışa doğru yöneldiğini gösteren edebi örneklerdir. Ebu'l-Atâhiye lakaplı Ebû Ishâk Ismâîl b. el-Kâsım b. Süveyd (ö. 210/825 [?]), Bağdat'ın aristokratik hayatına karşı isyan etmişse de Hârunürreşîd kendisine 50.000 dirhemlik bir maaş bağlamış, bunun üzerine o, bir derviş kılık ve kıyafetine bürünmüş, zühd ve takvaya dair dinî şiirlerini (*zühdiyyat*) kaleme almak suretiyle İslâm'ın mukaddesâtla ilgili şiirinin babası durumuna yükselmiştir. Ebü'l-Atâhiye'nin şiiri başlıca iki kısma ayrılarak incelenebilir. Bunların en önemli kısmı "zühdiyyât" denilen dinî şiirleridir. İkinci kısım methiyeler, çeşitli vesilelerle yazılmış zarif ve nükteli manzumeler, hicviyeler, mersiyeler, irticalen söylenmiş şiirler, öğütler ve hikmetlerden meydana gelmektedir. Zühde dair şiirlerinde vaaz ve nasihat ön planda olup bunlarda dünyadan, onun değişken ve fâni oluşundan, ölümden ve âhiret hayatından bahseder. Ahlâk ve hikmeti konu alan şiirlerinde hayat ve insan hakkındaki görüşlerini ortaya koyar. Beşşâr b. Bürd gibi doğuştan şiire kabiliyeti vardı. Şiirlerinde rahat ve tabii bir üslûbu tercih etmesi, yapmacık ifade ve zorlama sanat gösterilerinden uzak kalması, sade bir dil kullanması ve nihayet halkın hislerini onların anlayabileceği şekilde dile getirmesi Ebü'l-Atâhiye'yi devrinde haklı bir şöhrete ulaştırmıştır. Ayrıca çağdaşı büyük musikişinas İbrahim el-Mevsilî tarafından şiirlerinin bestelenmesi de onun için bir şans olmuştur. Ebü'l-Atâhiye'nin bütün şiirleri günümüze kadar ulaşmamıştır. Zühde dair şiirleri İbn Abdülber en-Nemerî tarafından toplanmış, diğerleri ise edebiyatla ilgili eski kitaplarda dağınık halde kalmıştır. Luvîs Şeyho bu şiirleri toplayarak *el-Envârü'z-zâhiye fî dîvâni Ebi'l-Atâhiye* adıyla neşretmiştir. Bu neşir daha sonra bazı ilâve ve düzeltmelerle Beyrut'ta defalarca basılmıştır (1887, 1888, 1909, 1914).[362]

361 Cemal Muhtar, "Beşşâr b. Bürd", *DİA*, c. VI, s. 8-9.
362 Erol Ayyıldız, "Ebü'l-Atâhiye", *DİA*, c. X, s. 294-295.

III/IX. yüzyıla bir üçlü hâkim olmuştur. Birincisi Abbâsî neoklasizminin temsilcisi meşhur Arap şairi ve hamâse müellifi Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Haris et-Tâî (ö. 231/846)'dir. Ebu Temmâm'ın Amorium'un 838'de el-Mu'tasım tarafından fethini konu alan meşhur kasidesi önemlidir. Dört tabakaya ayrılan Arap şairlerinden dördüncü tabakaya mensup olanların (*müvelledun veya muhdesûn*) şiirleriyle istişhâd edilmesi pek uygun görülmemekle berâber Zemahşerî, müvelledûn şairlerinin ikinci tabakasının önderi kabul edilen Ebû Temmâm'ın şiirlerini eski şairlerin şiirleriyle aynı ayarda kabul ederek bir beytini tefsirinde şâhid olarak kullanmıştır. Ebû Temmâm, Arapçaya tercüme edilen yabancı kültür ürünlerinden de faydalanarak sanat gücünü geliştirmiş, orijinaliteyi ifadeden çok muhtevada aramıştır. Bundan dolayı şiirlerinde mantıkî dokuya ve ince kinayelere en fazla yer veren şairlerdendir. Belki de sanattaki lirizmi yakalamak için cinas, mutabakat ve istiareye gereğinden çok yer veriyordu. Bazıları bu durumu eleştirmiştir. Bu sebeple Ebû Temmâm'ı takdir edenlerle tenkit edenler arasında derin görüş ayrılıkları vardır. Meselâ gelenekçiler onu, bedîî sanatlara lüzumundan fazla yer vererek eski Arap şiir üslûbunun dışına çıkmakla suçlamışlar, yenilikçiler İse eski mazmunlardan kurtulup şiire yeni kavramlar kazandırdığını ileri sürerek kendilerine örnek almışlardır. Ebû Temmâm'ın şiirlerini eleştiren ilk müellif İbnü'l-Mu'tez'dir (ö. 296/908). Daha sonra onu takdir edenlerden biri olan Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/946) *Ahbâru Ebî Temmâm* adlı eserini kaleme almış, Hasan b. Bişr el-Âmidî ise (ö. 371/981) *el-Muvâzene*'de şiir sanatındaki yerini Buhtürî ile mukayese etmiştir. Yaşadığı dönemden günümüze kadar edebiyat kitaplarında önemli bir yer işgal eden Ebû Temmâm Arap edebiyatı alanındaki çalışmaların birçoğuna konu olmuş, hayatı, sanatı ve eserleri hakkında çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Abbâsî devrinin en ünlü şairlerinden olan Ebû Temmâm'dan büyük ölçüde etkilenen Mütenebbî ve Ebü'l-Alâ el-Maarrî gibi şairlerin şöhretine rağmen onun sanatına karşı gösterilen ilgi daha sonra da devam etmiştir. Beşşâr b. Bürd ile başlayıp Müslim b. Velîd'le gelişen, nazmın ileri derecede bedîî sanatlar üzerine kurulması hususu Ebû Temmâm ile zirveye ulaşmıştır.[363]

363 Hüseyin Elmalı, "Ebu Temmâm", *DİA*, c. X, s. 241-243.

İkincisi *el-Hamâse* adlı eseriyle tanınan Arap şairi Ebü Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahya et-Tâî el-Buhturî (ö. 284/897)'dir. En ünlü kasidesi, Sâsânî İran Kisrası üzerine düzenlenmiş olmakla beraber, Abbâsî sarayları ve kurumları onda dokunaklı bir kaside şairi buldu. Onun adını şöhrete götüren eseri *Divân* isimli eseri olduğu kadar *Divânü'l-Hamâse*'sidir. Buhturî, Ebü Temmâm'dan çok etkilenmiş, şiirleri zaman zaman Ebü Temmâm'ınkilerle karıştırılacak derecede onu taklit etmiştir. Duygu ve hayal gücü çok üstün olduğu için "Buhturî'nin hayali" ifadesi darbımesel haline gelmiştir. Kendisi de üslûbundaki kıvraklık, incelik vb. birçok meziyetinden dolayı başkaları tarafından taklit edilmiş ve şiirde Şam geleneği (*Suriye tarzı*) diye bilinen üslûbun temsilcisi olmuştur. Şiirleri sanat, dil ve muhteva bakımından birbirinden çok farklı değildir. Daha sonraki edip ve âlimler onu Ebü Temmâm ve Mütenebbî gibi Abbâsîler devrinin önemli şairlerinin son halkası olarak zikrederler. İbn Hallikân onun şiirlerinin değerini "sihr-i helâl" tabiriyle ifade etmektedir. Buhturî mağrur ve kindar bir sanatkâr olarak bilinir. Bazı kaynaklarda son derece cimri, dağınık ve pejmürde bir insan olduğu kaydedilmektedir. Buhturî ile Ebü Temmâm'ın karşılaştırılması Arap münekkitlerinin üzerinde çok durdukları bir konudur. Bizzat Buhturî şiirlerinin en iyilerinin Ebü Temmâm'ın şiirlerinin en iyilerinden aşağı olmakla beraber kendi şiirlerinin en kötülerinin onun şiirlerinin en kötülerinden daha iyi olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Mes'ûdî eserinde bu konuya birkaç sayfa ayırmış, Hasan b. Bişr el-Âmidî, Arap edebiyatında edebî tenkidin belli başlı kaynaklarından biri sayılan *Kitâbü'l-Muvâzene beyne't-Tâ'iyyeyn* adıyla bu hususta müstakil bir eser yazmıştır. Ayrıca Buhturî'nin hayatı, eserleri, şahsiyeti ve şiirlerine dair başka müstakil eserler ve birçok makale de telif edilmiştir.[364]

Üçüncüsü İbn Rümî (ö. 896), iç dünyası çok zengin ve aşırı duygulu bir şairdir. Şarkıcı kadın Vehid'i konu alan kasidesinde olduğu gibi, tek bir konuyu büyük bir ustalıkla işlemede başarı göstermiştir. Abbâsî şairlerinin en büyüğü el-Mütenebbî (ö. 965) klasik şiirin hemen bütün geleneksel konularının üstadıydı ve onun güçlü sanatı kasideyi belli bir organik bütünlüğe zorladı. Fakat onun şiirini eşsiz yapan *Rûmiyyât* adındaki bir dizi olağa-

364 Zülfikar Tüccar, "Buhturi", *DİA*, c. VI, s. 381-383.

nüstü kahramanlık kasidesidir. el-Mütenebbi kendisini himaye eden ve Bizanslılara karşı kahramanca ve fakat ümitsiz bir savaş sürdüren Hemdanî savaşçı emiri Seyfü'd-devle (944-967)'nin gazalarını yazdı. Ebu'l-Ala el-Maarrî'nin gecikmiş şahsiyeti bu altın çağı kapatır. Onun *Lüzûmiyyât* adlı eseri, Arap edebiyatının felsefî bir divânıdır.[365]

2.2 İslâmî İlimler

İslâmî ilimler başlığı altında bu dönemde tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf alanlarında yetişen şahsiyetler ve eserlerinden özetle söz edeceğiz.

2.2.1 Tefsir

Bağdat'taki tefsir çalışmaları bu ilmin daha sistematik bir şekilde ele alınmasını sağlamıştır. Rivayet tefsir ekolünün mümtaz siması Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 923)'nin yetiştiği III. asır, İslâmî ilimlerin gelişme çağıdır. *Taberî Tefsiri*, rivayet tefsir ekolünün tartışmasız en önemli örneğidir. Hicri ilk dört asra ait tefsir verilerini *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kuran* adlı eserinde toplamıştır. Taberî mücerret ve müstakil rey ile Kur'an'ı tefsir etmekten kaçınmış, aksi davrananları da uyarmıştır. *Taberî Tefsiri*, ilk dört asra kadar Kur'an tefsirine dair söylenen hemen tüm görüşleri bize aktaran eşsiz bir ilim ve kültür ansiklopedisidir. Bağdat'ta yetişen ve değerli eserler veren tefsircilerin bazıları şunlardır: Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, İbn Kuteybe, el-Müberred, ez-Zeccâc, el-Cessâs, Ebu Hafs el-Bağdadî, Abdülkahir el-Bağdadî.[366]

2.2.2 Hadis

Abbâsîlerin ilk döneminde Bağdat'ta hadis alanında önemli çalışmalar yapılmış, daha sonra bazı sebeplerle duraklayan bu çalışmalar halife el-Me'mûn ve el-Mu'tasım tarafından desteklenen Mu'tezilî doktrine muhalif olanlar eliyle yeniden canlandırılmıştır. H. III. asırda çeşitli hadis koleksiyonlarının altı kitap halinde toparlandığı görülüyor. Bunların en başta geleni Muhammed b. İsmail el-Buharî'ninkidir. el-Buharî, 16 yıl boyunca sürdürdüğü seyahat ve çalışmalar sonunda sayısı bine kadar varan üstattan telif edeceği *sahih* adını verdiği eserinde nakil için müsaade

365 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 624; *İslam Tarihi*, ed. B. Lewis, c. IV, s. 210.
366 Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 439.

alarak devşirdiği 600.000 hadis bulunmaktadır. el-Buharî'nin bu hadis külliyatının hemen yanı başında Nişaburlu Müslim b. Haccâc (ö. 875)'ınki gelir ki onun eserinin adı da *Sahih*'tir. Müslim'in *Sahih*'inin muhtevası hemen hemen el-Buharî'ninkiyle aynı olmakla beraber isnad farkları görülür. Bu iki sahih kitaptan sonra Müslümanların ana kaynak değerini verdikleri diğer dört hadis müdevvenatı sıralanır: bunlar; Basralı Ebu Davud (ö. 888)'un *Sünen*'i, Tirmizli et-Tirmizî (ö. 892)'nin *el-Câmi*'i, Kazvinli İbn Mâce (ö. 886)'nin *Sünen*'i, ve Mekke'de 915 yılında vefat eden Nesalı en-Nesâî'nin *Sünen*'i'dir. Bağdat'ta yetişen diğer hadisçiler Yahya b. Maîn, İbnü's-Semmak, Necat el-Bağdadî, Da'lec b. Ahmed, İbnü'l-Muzaffer el-Bağdadî, Dârekutnî, İbn Şahin, İbn Ebu Fevaris el-Bağdadî, İbn Şâzân el-Bağdadî, İbn Hayrün el-Bağdadî, İbnü'l-Hadıbe, Ebu Sa'd el-Bağdadî, İbnü'l-Ahdar, İbn Sükeyne, İbn Nukta, İbnü'n-Neccar el-Bağdadî ve Acîbe el-Bağdadî'dir.[367]

2.2.3 Fıkıh

İslâm hukuk tarihi bakımından önemli merkezlerden biri Bağdat'tır. Halife Mansûr, İmam-ı Azam'ı Bağdat'a getirerek teşvik ve yardımlarda bulunmuştur. Hanefî ve Hanbelî mezhepleri Bağdat'ta gelişip güçlendi. Hârunürreşîd zamanında ilk kez kadılkudatlık kuruldu. Bu müessese adalet işlerinin düzenlenmesinde ve kadıların tayininde etkili oldu. Hadislere özel bir değer ve önem veren Medine Ekolü'ne zıt düşecek şekilde ferdin rey (*görüş*) beyan edebilme hakkının bulunduğu konusunda ısrar eden Irak Ekolü'nün lideri Ebu Hanife Numan b. Sabit (150/767) idi. Ebü Hanîfe derin fıkıh bilgisinin yanı sıra, inandığını ve doğru bildiğini söylemekten ve onun mücadelesini vermekten çekinmeyen güçlü bir ideal ve cesarete de sahipti. Hayatı bu yönüyle de mücadele içinde geçmiş, bu uğurda birçok sıkıntı ve mahrumiyete katlanmıştır. Rey ve akla önem veren Ebu Hanife, ferdiyetçiliğe yaklaşan temayülleriyle İslâm'ın en geniş ve en müsamahakâr mezhebinin kurucusu olmuştur. Ebu Hanife, İslâm'da en çok tesir bırakmış ilk hukukçudur. Etrafında bulunan talebelerine şifahen verdiği dersler ve ana görüşleri, talebelerinden biri olan

367 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 605-606; Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 440; Mustafa Uzunpostalcı ve ötekiler, "Ebu Hanife, *DİA*, c. X, s. 131-145.

Ebu Yusuf (ö. 798)'un *Kitabu'l-Harac* adlı eserinde nakledilerek bize kadar ulaşmıştır. Medine Ekolü'nün lideri Malik b. Enes (yaklaşık 715-795)'in *el-Muvatta'* adlı hukuk eseri, Zeyd b. Ali (ö. 743)'nin fıkıh müdevvenatından sonra gelen elimize kadar ulaşmış İslâm hukukunun en eski müdevven kitabıdır. Bu hukuk mektebi, el-Evzâî (ö. 774) ve ez-Zâhirî (815-833)'nin sahip olduğu nisbeten küçük sayılan hukuk sistemlerini Fas ve İspanya'dan sürüp çıkarmış ve aşağı Mısır ve Doğu Arabistan müstesna tamamen bütün Kuzey Afrika ülkelerinde günümüze kadar tutunmuş bir mezhep olarak kalmıştır. Irak'taki liberal ve Medine'deki muhafazakâr ekoller arasında hukuki tefekkür ve düşünceyi bazı kayıt ve şartlara bağlayacak şekilde uzlaştırıcı bir yol bulan üçüncü bir ekol doğmuştur. Bu, Muhammed b. İdris eş-Şafiî (ö. 820) tarafından kurulan Şafiî ekolüdür. Kendisi Medine'de İmam Malik'in yanında tahsil görmekle birlikte asıl eğitimini Bağdat ve Kahire'de tamamlamıştır. Şafiî mezhebi bugün de aşağı Mısır, Doğu Afrika, Filistin, Batı ve Güney Arabistan, Hindistan'ın sahil kesimleriyle Doğu Hindistan'a hâkim durumdadır. Dört mezhebin sonuncusu adını İmam Şafiî'nin talebesi Ahmed b. Hanbel (ö. 885)'den alan Hanbelî ekolüdür. İbn Hanbel, "hadisin lafzına bağlılık" hususunda uzlaşma kabul etmez bir prensibi savunuyordu. Ahmed b. Hanbel'in müdafaa ettiği muhafazakârlık, Bağdat'ta Ehli Sünnet camiası için Mu'tezilîlerin ortaya attığı yenilikler karşısında yıkılmaz bir siper vazifesi görmüştür. Halife el-Me'mün zamanında işkence (*mihne*) görüp zincire vurulmasına ve el-Mu'tasım döneminde kamçı cezasına mahkûm edilip hapse atılmasına rağmen sahip olduğu gelenekçi fikir ve kanaatlerde bir değişiklik yapmaya rıza göstermemiş ve görüşlerinden dönmeyi inatla reddetmiştir. 28.000'den fazla hadisi içeren hadis koleksiyonu *Müsned*'i uzun süre özel bir üne sahip olmuştur. Bugün Hanbelî mezhebi'nin Vahhabiler dışında dikkate değer mensubu bulunmamaktadır.

Bağdat'ta yetişen fıkıh âlimlerinden bazıları şöyle sıralanabilir: Malikî mezhebinin önde gelen imamlarından Amr b. Muhammed el-Leysî el-Bağdadî; Şafiî müçtehitlerden olup, fıkıh ve usulü fıkha dair eserleri bulunan İbnü'l-Kattan el-Bağdadî; Malikî fakihi ve usulcüsü çeşitli ilim dallarından çok sayıda eser telif etmiş olan Abdülvehhab b. Ali el-Bağdadî; muhtelif ilim dal-

larında söz sahibi olan büyük Şafiî fakihi Abdülkahir el-Bağdadî; fıkıhta ve usulde son derece mahir bir Şafiî fakihi olan İbnü's-Sabbağ; Hanbelî mezhebinin büyük imamlarından Ali b. Akil el-Bağdadî; zamanının en büyük Hanefî âlimlerinden olan İbnü's-Sââtî, "*kadı'l-kudâtı'l-memâlik*" unvanıyla tanınan Hüseyin b. Ebu'l-Kasım el-Bağdadî ve Hanbelî mezhebinin önde gelen fıkıh ve usulcülerinden Abdülmümin b. Abdülhak el-Bağdadî.[368]

2.2.4 Kelâm

Bağdat, İslâm tarihi boyunca Mu'tezile, Selefiyye, Eş'ariyye ve Şia gibi belli başlı kelam mekteplerinin gelişip yayıldığı kültür merkezlerinden biri olmuştur. Bağdat'ın Abbâsîlerin başşehri olmasından sonra Mu'tezile'ye bağlı olarak yetişen Bişr b. el-Mu'temir'den itibaren bu mezhebin Bağdat Ekolü ortaya çıktı. Bişr b. el-Mu'temir'den sonra burada yetişen ve büyük çapta onun görüşlerinden etkilenen Ebu Musa el-Murdâr, Ahmed b. Ebu Duâd, Sümame b. Eşres, Cafer b. Harb, Cafer b. Mübeşşir, İskâfî, Hayyât ve Ka'bî gibi âlimlerin dâhil olduğu bu gruba Bağdat Mutezilesi adı verilmiştir. Mezhebin esas kurucusu olan diğer bilginlere de Basra Mu'tezilesi denilmiştir. Felsefi eserlerin Bağdat'ta tercüme edilmesinin bir sonucu olarak Bağdat Ekolü'nün Basra Ekolü'ne nispetle felsefe kültüründen daha çok etkilendiği kabul edilir. Basra Mu'tezilesi sadece teori ile meşgul olurken Bağdat Mu'tezilesi devlet kademelerinde görev alarak teoriyi pratiğe uygulayan bir mezhep halini almıştır. Onların *Halku'l-Kur'an* görüşünü Ahmed b. Hanbel ve bunun gibi âlimlere zorla kabul ettirmeye çalışmaları bu hususun en belirgin örneğini oluşturur. Mu'tezili bir düşünce yapısına sahip Kadı İbn Ebi Duâd tarafından teşvik ve tahrik edilen felsefî temayülleri dolayısıyla bu yeni inanç modelini nihayet devletin dinî doktrini haline getiren Halife el-Me'mün'dur. O, bugün Arapça haliyle elimizde duran Kur'an-ı Kerim'in semavi aslının bire bir aynısı olduğu görüşünü savunan sünnî harekete muhalefet ederek 827 yılında "*Kur'an'ı Kerim'in Yaratılışı*" ile ilgili son derece önemli bir beyanname neşretmişti. "*Kur'an'ı Kerim'in Yaratılışı*" ile ilgili bu yeni "dogma" kısa zamanda İslâm imanının mihenk taşı haline geldi. Hatta kadılar bile bundan imtihan edildiler. Aynı zamanda

368 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 609-612; Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 439.

o, kendisinin ortaya attığı inanışlarla ilgili dogmaları reddedip inanmayanların muhakeme edilmesi ve ikna edilmeye zorlanması için engizisyon mahkemesini andırır bir şekilde mihne müessesesini kurdu. Mihnenin en başta gelen kurbanı Ahmed b. Hanbel'dir. 848 yılında Halife el-Mütevekkil, bu defa durumu değiştirip aynı eza ve cefayı Mu'tezililere karşı göstermeye başlamış ve Sünnilere has eski dogmaya fikir ve düşünce hayatında yol vermiştir. Bu devrin Mu'tezili ekol imamları arasında en-Nazzâm (ö. 845) da vardır. Mu'tezililerin bu şeyhi, İran'a has "düalist" anlayışların İslâm'da da mevcut olup olmadığı hususunda uzun araştırmalarda bulunmuş ve ilim elde edebilmek için şüphenin ilk ve vazgeçilmez bir umde/prensip olduğu iddiasında bulunmuştur. en-Nazzâm'ın talebeleri arasında Basralı el-Câhiz da bulunmaktadır. Diğer ilk mutezili imamlarından biri de Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 835)'dir. Kendisi kaderiyye fırkasından olup Hindistan'dan gelen fikir ve düşüncelerle meşgul olmuştur. Bağdat, yukarıda sözü edilen itikadi mezheplerin dışında ünlü bazı eş'arî âlimlerin de öğrenim gördüğü ve öğretim faaliyetlerini sürdürdüğü önemli merkezlerden biri olmuştur. Sünni düşünce ve inanış sistemini yeni baştan kuran kimse olarak Ebu'l-Hasan Ali el-Eş'arî el-Bağdadî (ö. 935) gösterilir. el-Eş'arî'nin gelmesiyle Mu'tezililerin hâkimiyet ve nüfuzları sona ermiştir. el-Cubbâî (ö. 915-16) adlı Mu'tezili ilahiyatçının yanında talebelik yaparak ilme atılan el-Eş'arî, daha sonraki hayatında cephe değiştirmiş ve eski üstatlarına karaşı giriştiği münakaşalarda onların ortaya atıp geliştirdiği aynı mantık silahlarını ve aynı felsefî muhakeme yollarını kullanmasını bilmiştir. Eş'arî İslâm'da kelam ilminin kurucusu olmuştur. Vefatından sonra İslâm dininin sahip olduğu dinî doktrini eski Yunan düşüncesiyle bağdaştırıp uzlaştırmak, Ortaçağlarda Hristiyanların yapmaya çalıştığı gibi, İslâm düşünce muhitlerinin en büyük özelliği olmuştur. Bila Keyf (*nasıllığına dair soru sormaksızın*) şeklinde bir formülün düşünce sistemine katılması yine el-Eş'arî'ye atfedilir. Ortaya atılan bu yeni prensip hür düşünce ve araştırma alanına açılan yolda bir tıkaç görevi yapmıştır. İşte bu Eş'arî düşünce sistemini yayma ve halk kitlelerine kazandırma maksadıyla Nizamiye Medreseleri kurulmuştur.[369]

369 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 660-62; Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 439.

2.2.5 Tasavvuf

Bağdat erken dönemlerden itibaren tasavvufun önemli merkezlerinden biri olmuştur. Tasavvufun gerçek kurucuları sayılan Ma'ruf el-Kerhî, Cüneydi Bağdadî, Serî es-Sakatî, İbnü's-Semmak, Haris el-Muhasibi, Ebu'l-Hüseyin en-Nurî, Ebu Said el-Harraz gibi âlimler Bağdat ve çevresinde yetişmişlerdi. Yunan felsefesine dair kaynakların çevrilmesinden sonra dış kaynaklı bazı düşünceler mutasavvıflar üzerinde etkili olduğu için hulûl ve İbahiyeyi benimseyen kimi tasavvuf akımları doğdu. Mutasavvıflar arasında bu çeşit düşünceye sahip kimselerin bulunması bazı fıkıh ve kelam âlimlerini tasavvufa cephe almaya sevketti.

Gulam Halil'in kışkırtmalarıyla 885'te Bağdat'ta bazı sufilerin takibata uğraması, sufilerle zahir uleması arasında ihtilafların büyümesine sebep oldu. Birçok mutasavvıf tarafından "hak şehidi" kabul edilen ve idamı büyük yankılar uyandıran Hallac[370] da 922'de Bağdat'ta öldürülmüştü.[371] İlk olarak "sufî" adıyla kendisinden bahsedilen kimse Cabir b. Hayyan (*takriben 776'da ortaya çıkmıştır*)'dır. Kendisinin geliştirdiği özel bir riyazet ve

370 Hallâc-ı Mansûr'un öldürülme sebebi hakkında. Abbâsîler'e karşı ayaklanmış olan Karmatîler'le gizlice mektuplaştığı, "enel-hak" sözüyle ulûhiyyet iddiasında bulunduğu, haccın farziyetini inkâr edip yeni bir hac anlayışı ortaya koyduğu şeklinde çeşitli iddialar ileri sürülmüştür. Ancak idamın esas sebebinin bu tür iddialar olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim III. (IX.) yüzyılda yaşamış olan ve Hallâc'ınkine benzer şathiye türü sözleriyle tanınan Bâyezîd-i Bistâmî gibi sûfîlere dokunulmamış olması bunu gösterir. Şafiî kadısı İbn Süreyc, cezbe halinde söylenen ilham ürünü sözlerin fıkıh açısından değerlendirilip bir hükme varılamayacağını belirtip idama karşı çıkarken o dönemde genellikle hukukçuların bu tür olaylar karşısında takındıkları tavrın bir örneğini vermiştir. Çok katı ve mutaassıp olanların dışındaki fakihler şathiyat sahibi sûfîleri kınamakla birlikte yaşama haklarını ellerinden almaya taraftar olmamışlardır. Hallâc'ın idam fetvası dinî olmaktan çok siyasî bir karar olup ancak siyasî baskılar ve entrikalar sonucunda çıkarılabilmiştir. Onun büyük bir üne sahip olması, çevresinde çok sayıda mürid toplaması, sarayda ve yüksek rütbeli devlet adamları ve kumandanlar arasında bile taraftar bulması, zenci kölelerin isyanına sıcak bakması, mehdî olduğu ve Abbâsîler'e karşı Karmatîler'le gizlice iş birliği yaptığı yolunda söylentiler çıkması devlet adamlarını endişelendirmiş, bu yüzden baskı altında çalıştığı ileri sürülen bir hâkimler kurulundan fetva alıp idamı gerçekleştirmişlerdir. Ancak az da olsa Hallâc'ı hulûlcü ve ittihada bir zındık ve mülhid sayıp idamını şer'an gerekli gören kadılar da vardır. Takıyyüddin İbn Teymiyye başta olmak üzere her çağda bazı zahir âlimleri onun idamını tasvip etmişlerdir. Süleyman Uludağ, "Hallac-ı Mansur", *DİA*, c. XV, s. 377-381.

371 Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 439.

zühd doktrini vardır. Onun çağdaşı İbrahim b. Edhem (ö.777), inziva hayatına çekilen ilk zahitlerden biri olarak gösterilebilir. İnsan ruhunun derinliklerinde Allah'ı arama ve bilme doktrini Ebu Süleyman ed-Dârani (ö. 849-50) tarafından geliştirilmiştir. Fakat zühd ve inziva yoluna karşı duran mistisizm okulunun ilk sufisi Bağdat muhitinden Ma'ruf el-Kerhi (ö. 814) olmuştu. Aslında bir Hıristiyan ve hatta muhtemelen bir Sabii olan Ma'ruf, menkıbe kitaplarında Allah cezbesine tutulmuş bir kimse olarak tanıtılır ve bir veli vasfında gösterilir. Bu mistiklere göre, Allah'tan gayrı herşey gerçekte zahiren vardır, yani gerçek olan varlık Allah'tır. Mistisizmin özünü ve esasını sevgi oluşturmaktadır. Mistiklerinden hareketle sufizm teosofi safhasına ulaşmıştır. Eski Yunanca eserlerin tercüme edildiği devre boyunca ortaya çıkan bu safhanın gerçekleştirilmesinde Helenistik tesir en büyük yeri işgal eder. Teosofiden Panteizme doğru bir adım atıp geçmek zor değildir ve bu adım esas itibariyle Hint-İran tesiri altında gerçekleştirilmiştir. Nazari tasavvufun Bağdat Ekolü'nü kuran Haris b. Esed el-Muhasibi (ö. 857) idi. Hz. Peygamber'in sahih hadislerini sufi telakkileri destekler şekilde kabule müsait tavrı, Ahmed b. Hanbel'in öfkesini el-Muhasibi'nin üzerine çekti. Daha sonra *er-Riâye li Hukukillah (Allah'ın Haklarına Riayet)* olan seri bir kitapla görüşlerini yazmış ve bunu talebelerine aktarmıştır. Bu eser, tasavvuf ilminin temellerini attı ve çok dikkatli biçimde incelendiği için de daha sonraki yazarlara bir model olarak hizmet etti. Bir başka eseri olan *Kitabu'n-Nasâih*'de el-Muhasibi, İslâm 'ın öteden beri tekrarladığı "*yetmiş küsür fırka*" sözüyle dikkat çekilen hizip (*fırka-i naciye*) dışında ebedi kurtuluş arayışına yönelik başarısız denemesini sunmaktadır. Anlaşıldığına göre, fırkayı naciye sufiler ve nihayet el-Muhasibi'nin mensup olduğu ekole bağlı sufilerdir.

Beyazid Bistami (ö. 875) muhtemelen *fena fillah* (*kendi kendini Allah'ta yok etme*) doktrinini, Budistlerin Nirvana doktrininin İslâm'daki bir görünüşü olarak ortaya atmıştır. Hallac, 922'de önce kamçı cezasına çarptırılmış, sonra öldürülmüştür. Bütün bunlar o, "*enel-hak*" (*ben Allah'ım*) dediği için kendisine layık görülmüştür. Cüneydi Bağdadi (ö. 910) tasavvuf terimlerini, usul ve esaslarını tesbit ederek tasavvufun ortaya çıkışını sağlayan büyük sufilerden biridir. Tasavvufi görüşleri hem kendi risaleleri

hem de kaynak eserler yoluyla günümüze ulaşmıştır. Süfiliğin temel konularından biri, insan ile Allah arasındaki mesafeyi kapatma meselesidir. Ona göre bu mesafe ancak tasavvuf köprüsüyle kapatılabilir. Bundan dolayı tasavvufu, "*Her şeyden alâkayı kesip Allah'la olmaktır.*" veya "*Allah'ın sendeki seni öldürüp kendisiyle diri kılmasıdır.*" şeklinde tarif eder. Cüneyd, tevhid konusuna ağırlık veren Bağdat süfilerindendir. Gerçekten de o, Haris el-Muhâsibî ve Serî es-Sakatî gibi süfilerin üzerinde durdukları tasavvufî tevhid anlayışını derinleştirmiş ve bu kavrama yeni boyutlar kazandırmıştır.[372]

912 yılında tutuklanıp uzun süre hapiste kalan Hallac'ın 922'de katledilişi sufileri ihtiyat ve tedbire sevk etti. En ileri derecede sekr halindeki sufiler bile, o günden itibaren bir uzlaşma yolu arar oldular. İbn Hafîf eş-Şirazî (ö. 982)'nin uzun hayatı Sünnilik karşısında dikkatli davranış ve töhmetlerden kaçışın bir örneği oldu. Bu sırada bir kısım sufiler sufi öğreti ve davranışları, Cüneyd Ekolü'nde ortaya konulduğu şekilde özetlemenin ve bu yaklaşımın sünni sistem ve inançla tam bir uyum içinde olduğunu öne sürme zamanının geldiğine hükmetmekteydiler. Ebu Nasr es-Serrâc (ö. 988) *Kitabu'l-Luma*'sında, Ebu Talib el-Mekkî (ö. 996) *Kûtü'l-Kulûb*'unda en muhafazakâr kelamcıların kuşkularını gidermede bile aşırılığa varan "itidalli savunma" gayretkeşliklerini sergiledikleri çok uzun ve ayrıntılı pasajlar kaleme aldılar. Şümullü bir Tasavvufî Kur'an tefsirinin müellifi olan Ebu Abdurrahman es-Sülemî (ö. 1021) "*Müslüman mutasavvıfları toplayan en geniş ilk kaynak*" hüviyetindeki *Tabakâtü's-Sûfiyye*'yi yazmıştır. Bu kitap, sufilerin tıpkı muhaddisler, kelamcılar, fakihler, şairler, dilciler ve tabakât kitaplarına girmiş diğer ünlüler gibi ciddi eserlerde yer alma haklarını tescil etmiş oldu.[373]

2.3 Eğitim-Öğretim

İslâm eğitim-öğretim tarihinde Bağdat'ın ayrı bir yeri ve önemi vardır. 1067 yılında Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk (ö. 485/1092) tarafından Nizamiye Medreseleri kurulana kadar,

372 Süleyman Ateş, "Cüneydi Bağdadî", *DİA*, c. VIII, s. 119-121

373 *İslam Tarihi*, ed. B. Lewis, c. IV, s. 150-151; 155-156; Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 667-671; Reşat Öngören, "Tasavvuf". *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, c. XL, 119-125.

bilhassa camilerde veya bitişiğinde eğitim veren medreseler bulunmaktaydı. Ancak bunlar devlet tarafından desteklenen, yönetilen ve denetlenen öğrencilerin programlı bir şekilde derslere devam ettikleri sistemli eğitim öğretim kurumları değildi. Şiî Batinî-İsmailî propogandasının nüfuz kazanmaya çalıştığı bir ortamda buna tepki olarak Nizamiye medreseleri kurulmuştur. Medreselerin kurucusu olan vezir Nizamülmülk hem Şafiî hem de Eş'arî'dir. Onun kurduğu bu medreseler Şiî-Batinî düşüncenin sakatlığını ortaya koymaya ve Sünniliği yayıp güçlendirmeye çalışmıştır.[374]

İlkokul camiye ek olarak olmazsa bizzat cami içinde faaliyet gösteren bir müessesedir. Bunun öğretim programı bir okuma kitabı olarak Kur'an-ı Kerim metni üzerinde toplanmıştır. Okumadan sonra yazma gelir. Okuma ve kitabetle birlikte talebeler Arap dilinin grameri, peygamberlerle ilgili kıssalar, bilhassa Hz. Muhammed'in hadisleri, basit aritmetik kaideleri ve aşkı olmayan nitelikte şiirler öğreniyorlardı. Bağdat'taki ilkokulların yetenekli ve seçkin öğrencileri, develer üzerine bindirilerek resmî geçitler halinde caddelerde gezdirilir ve üzerlerine badem yemişleri atılırdı. Kızlar kendi akıllarının alabileceği nisbette dinî eğitimin bütün alt seviyelerindeki alanlarında öğretime tabi tutulurdu. Ancak onların daha ileri seviyelerdeki ilim yollarında ilerleyebilmeleri için özel bir itina ve arzu gösterilmemiştir. Varlıklı kimselerin çocuklarının kendilerine din, yüksek edebiyat ve şiir sanatını öğreten özel mürebbiyeleri vardı. Falaka değneği öğretmenin zaruri araç ve gereçlerindendi, değnek cezası kendi çocukları üzerinde kullanılmak üzere halifenin de tasvibine mazhar olmuştur.

İlkokullarda "*muallim*" adıyla görev yapan bazen de yetiştiği ilahiyat tahsili dolayısıyla "fakih" de denen öğretmen sosyal bakımdan nisbeten daha alt seviyede bir yer işgal etmeye başlamıştı. Fakat daha yüksek dereceli okullardaki öğretmenlerin durumu hiç de böyle değildi ve aksine onlara son derece hürmet gösteriliyordu. Üstat (*yüksekokul hocası*), kendi yanında belli bir tetkik ve araştırma programını başarılı bir biçimde tamamlayan talebelere "icâzet" adı verilen muteber bir diploma verirdi.

374 Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 440; Özaydın, "Nizamülmülk", *DİA*, XXXIII, 194-196.

Yükseköğretim alanında İslâm'da ilk şöhretli müessese, Halife el-Me'mûn (830) tarafından başşehirde kurulan Beytü'l-Hikme (*Bilgelik Evi*)'dir. Bir tercüme merkezi olarak faaliyette bulunmasının yanında bu müessese, bir akademi, halka açık bir kütüphane olarak görev yapmış ve buna bağlı çalışan bir de rasathane kurulmuştur. Rasathaneler astronomi öğretiminin yapıldığı okullar durumundaydı, tıpkı o devirde ilk olarak görülmeye başlayan ve içinde tıbbî araştırmalar ve incelemeler yapılan merkezler olarak çalışmış hastanelerin durumu gibi.[375]

Yetişkinlerin eğitimi, İslâm şehirlerinde inşa edilmiş mühim eğitim merkezleri olarak hemen hemen her camideki müstesna, hiçbir yerde sistematik olarak ele alınmış değildi. Her hangi bir ziyaretçi bir şehre uğradığında, doğruca hadis öğretiminin yapıldığından emin olduğu o şehrin ulu camisine giderdi. O zamanlar Bağdat'taki en önemli tedris müessesesi Mansûr Camii idi. Bağdat'ta İbn Mübarek camiinde ders veren asrın en meşhur fakihi Ebu Hamid el-İsferani'nin 300-700 dinleyicisi vardı. Fakihlerin, Kur'an okuyucularının ve edebiyatçıların camilerde oluşturduğu halkalar (*ders kümeleri*) biçiminde meclisler görülmüştür. Bu ilim meclislerinde sadece dinî ilimler değil aynı zamanda dil, şiir ve edebiyat gibi konular da ele alınmıştır. Camilerde tertip edilen bu gibi derslere her Müslümanın serbestçe katılma hakkı vardı ki bu durum "okul dışı eğitim" (*yaygın eğitim*) şeklinde XI. asra kadar devam etmiştir. Bu şekilde camilerde yapılan ders halkaları, *mecâlisu'l-edeb* adı altında aristokrat ve kültürlü, seçkin kimselerin evlerinde teşkil edilen ve esas itibariyle edebiyat maksatlı olarak yapılan bir toplantı tarzını çağrıştırmaktadır. Bu edebi toplantılar ilk olarak Abbâsîler devrinde görülmeye başlanmıştır. Halifelerin huzurunda şiir yarışmaları, dinî münakaşalar, edebî konuşma ve konferanslar sık sık düzenlenmiştir.[376]

Kitapçı, bir yandan ticarî ve diğer yandan eğitimle ilgili bir aracı olarak Abbâsîlerin ilk devirlerinden itibaren varlığını göstermeye başlamıştır. Kitap satıcıları, dükkânlarını sadece mağaza, çalışma yeri, atölye olarak değil aynı zamanda edebi münakaşaların yapıldığı merkezler olarak kullanan yazıcılar, müsten-

375 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 627-630

376 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 634-635; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000, s. 213-214.

sihler ve üdebâ (*edipler*) durumundaki kimselerdi. *el-Fihrist* adlı eseriyle dikkat çeken İbn Nedim, gerçekte bir kütüphaneci veya kitap komisyoncusuydu.[377]

Abbâsîlerin ilk dönemlerinde yüksek seviyede bir kültür yapısına sahip bir seçkinler tabakasının varlığı bilinmektedir. Fakat halk yığınları arasında genel kültür seviyesinin ne derece yüksek olduğunu tayin ve tesbit etmek o kadar kolay değildir. Bir hastalığa yakalanan kız kardeşini tedavi ettirmek üzere kitaplarını satıp satmama arası bocalayan yoksul bir Bağdatlı âlimin hikâyesi Yakut tarafından nakledilmektedir. Teveddud adlı kültürlü bir cariyenin, âlimlerin sorduğu sorulara *Binbir Gece Masalları*'nda verdiği cevaplar Hârunürreşîd zamanından XII. asra kadar olan dönemde kültürlü bir insanın ulaşabildiği bilim derecesi hakkında bir ölçü olarak alınabilir.[378]

2.3.1 Kütüphaneler

Bağdat'ta ilk kütüphane Hârunürreşîd tarafından kurulmuştur. Temelini Hârunürreşîd'in attığı ve el-Me'mûn'un zenginleştirdiği Beytü'l-Hikme Abbâsîler döneminde Bağdat'ın en büyük kütüphanesini bünyesinde bulunduruyordu. Tercüme faaliyetlerinin gelişmesine paralel olarak kâğıt sanayii de ilerlemiş ve 178 (794-95)'de Hârunürreşîd'in veziri Cafer b. Yahya el-Bermekî ilk kâğıt fabrikasını kurmuştur. Kâğıt üretiminin artması sonucunda kâğıdın ucuzlaması ve bollaşmasıyla dinî, ilmi ve edebi kitapların sayısı artmıştır. Beytü'l-Hikme Arapların meşgul olduğu ilimlerle ilgili her çeşit kitabı içeren halka açık bir kütüphane idi. Halifelerin destek ve himayeleriyle kurulan saray kütüphanelerinin zengin kitap koleksiyonları vardı. "Hizanetü'l-Hikme" veya "hizanetü'l-kütüb" denilen kütüphaneler birer öğretim müessesesi olarak da büyük hizmetler vermişlerdir. Bu dönemde Bağdat'ta kurulan kütüphanelerin en büyükleri Beytü'l-Hikme ile Büveyhî veziri Sabûr b. Erdeşir'in kütüphaneleridir. Bağdat'ın kütüphaneleriyle diğer şehirlere örnek olduğu, Endülüs Emevî hükümdarı II. Hakem'in Kurtuba'da Bağdat'ı örnek alarak güzel ve zengin bir kütüphane kurduğu bilinmektedir.[379]

377 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 636-637.

378 Hitti, İslam Tarihi, II, 638.

379 Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 440; Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, c. VI, s. 88-90.

2.3.2 Sanat

İslâm sanatının gelişiminde Bağdat'ın ayrı bir yeri vardır. Mimari, hat ve minyatür gibi güzel sanatlarda burada yetişen sanatkârlar çok kıymetli eserler meydana getirmişler, bunlar birçok ülke ve şehirde model ve esin kaynağı olmuştur. Başlangıçta İran ve Bizans saraylarından etkilenmiş olan Abbâsî sarayları zamanla gelişme göstererek, mimari alanında görkemli ve orijinal bir hüviyete kavuşmuştur. Hatta Bizans İmparatoru Teophilos'un Bağdat'taki Dârü'ş-Şecere'yi en ince ayrıntısına kadar taklit ettirerek bir saray yaptırdığı kaydedilmektedir. Kuyumculuk, cam, çini ve ahşap işçiliği de Bağdat'ta önemli gelişmeler kaydetmiştir. Ağlebiler Kayrevan'daki Sidi Ukbe Camii'nin mihrap ve minberini Bağdat'taki sanatkârlara yaptırmışlardı.[380]

el-Mansûr ve Hârunürreşîd döneminin görkemli mimari eserlerinden günümüze hiçbir iz kalmamıştır. "Altın Kapı" (*Bâbu'z-Zeheb*) yahut "Yeşil Kubbe" (*Kubbetü'l-Hadrâ*) adı da verilen halifelik sarayı ve aynı şekilde "Ebediyet Sarayı" (*Kasru'l-Huld*) ve veliahd Mehdî'nin kullanımı için inşa edilen "Rusâfe Sarayı" Bağdat'ın kurucusu tarafından yaptırılmıştı. el-Mu'tazid'in (892-902) 400.000 dinar harcayarak yaptırdığı "*es-Süreyyâ Sarayı*" ile buna ek olarak inşasına başladığı ve oğlu el-Muktefî (902-908) tarafından yapımı tamamlanan "*et-Tâc Sarayı*", içindeki havuzda altın ve gümüşten mamül bir ağaç bulunması sebebiyle "*Dârü'ş-Şecere*" (*Ağaç Köşkü*) adı verilen el-Muktedir'in (908-932) yegâne malikânesi, 1.000.000 dinara mal olan ve Muizü'd-devle (932-967) zamanında yaptırılması sebebiyle Muiziye adıyla anılan Büveyhî malikânesi ve daha birçok diğer yapılardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.[381]

İslâm hat sanatı da Bağdatlı hattatlar sayesinde yeni bir safhaya girmiş ve çok sayıda değerli hattat yetişmiştir. Hat sanatını kuran ve geliştirenler arasında el-Me'mûn zamanında ortaya çıkan er-Reyhanî (ö. 834) vardır: O kendi adıyla anılan bir hat ekolü kurmuş ve geliştirmiştir. Hicri II. yüzyılın ortalarında İshak b. Hammad hat sanatında birçok talebe yetiştirmiştir. Onun öğrencilerinden biri olan İbrahim es-Siczî ile kâtip ve şair Yusuf

380 Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 440.
381 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 641-42.

Lakve, Ahvelü'l-Muharrir, ikisi de vezir olan ve ikisi de İbn Mukle diye anılan Ebu Ali Muhammed b. Ali ile Ebu Abdullah Hasan b. Ali adlı iki kardeş hat sanatında çok meşhur olmuşlardır. Bunlardan Ebu Ali b. Mukle, seleflerinin üç asırlık tecrübeleri sayesinde zevk ve sezişleriyle elde ettikleri şekillerin nizamını ve aralarındaki nispetleri belli kaidelere bağlayan bir usûl koymuştur. Bu metot yazıların öğretilmesini ve değerlendirilmesini kolaylaştırdı. Ayrıca Beytü'l-Hikme ve hizanetü'l-hikmeler hat sanatının gelişmesi için çok uygun bir zemin hazırladılar. İsmail b. Hammad el-Cevherî ve Mühelhil b. Ahmed'in yazıları güzellikte darbımesel haline gelmiştir. Hat sanatının Ebu Ali b. Mukle (886-940)'den sonraki ilk büyük ustası İbnü'l-Bevvâb'dır. Muhakkak hat uslubunu icat eden Bağdat sarayının kapıcılarından birinin oğlu olan İbnü'l-Bevvâb (ö. 1022 veya 1032) ekol tesis eden hattatlardan biridir. Hat sanatı tarihinde bir dönüm noktası sayılan Yakût el-Musta'sımî de sanat kudreti yanında kalem ağzının kesilişinde yaptığı değişiklik gibi yeniliklerle aklam-ı sitte'nin hepsine tesir etmiştir. Çeşitli ilim, kültür ve sanat çevrelerinde ilgi ve himaye görmekle beraber ikinci (VIII.) yüzyılın sonlarından VII. (XIII.) yüzyılın sonlarına kadar hat sanatına yön veren merkez Bağdat olmuştur.

İslâm dünyasında ilk musiki nazariyatı çalışmaları, Emevîler döneminde Zelzel, Yunus el-Kâtip ve Halil b. Ahmed tarafından başlatılmış, Abbâsîler döneminde İbrahim el-Mevsilî, İbrahim b. Mehdî. İshak el-Mevsilî, İbn Cami, Muharık (ö.845), İbn Hurdazbih ve İbnü'l-Müneccim tarafından sürdürülmüştür. el-Vasık, ud çalan ve yüz kadar estesi bulunan ilk musikişinas halife idi. Ondan sonra gelen el-Muntasır ve el-Mu'tez şiir ve musiki alanında biraz yetenek göstermişlerdi. Tek gerçek musikişinas halife el-Mu'temid'dir. İbn Hurdazbih, bu halifenin huzurunda o dönemde musiki ve dansın durumuna dair bilgi edinmemizi sağlayan bir konuşma yapmıştı. Eski Greklere ait ilimi eserlerin tercümeler yoluyla İslâm dünyasına girdiği Abbâsî çağında, musiki nazariyecileri, eski Greklerde olduğu gibi, sesler arasındaki aralık ve oranları aritmetikte sayılar, astronomide yıldızlar ve geometride şekiller arasındaki oranlarla birlikte ele almışlardır. Ayrıca bu teorinin bazı unsurlarını Arapça isimler vererek olduğu gibi, bazılarını da uyarlama yoluyla kendi teorilerine kat-

mışlardır. İslâm dünyasında müsiki çalışmalarının teori ve sazlar üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. İlk İslâm filozofu el-Kindî teori üzerinde çalışan en eski müellif olup Arap müsikisinde ilmî ekolün kurucusu kabul edilir. el-Kindî, ebced harflerine dayalı bir nota sistemi kurmuş, müsikiyi mantık, felsefe, hesap, hendese ve hey'et ilimleriyle birlikte değerlendirmiş, riyâzî ilimlerden mahrum olanların ömür boyu felsefe okusalar dahi bunu anlayamayacaklarını, sadece yazılanları tekrarlamış olacaklarını söylemiştir.

el-Kindî'den sonra müsiki nazariyesine dair çalışmaları günümüze ulaşmış diğer bir İslâm filozofu Fârâbî'dir. Aynı zamanda iyi bir icracı olan Fârâbî'nin müsiki konusundaki en kapsamlı eseri olan *el-Mûsîka'l-kebîr*, Batı'da ve İslâm dünyasında müsiki teorisi ve özellikle müsiki felsefesi hakkında yazılmış en sistemli eserlerden biri kabul edilmektedir. Müsiki sanatını icra eden ve teoriyi icra ile kuvvetlendirmek isteyenler için yazılan eser icranın teoriden önce geldiği esası üzerine kurulmuştur. Müsiki konusunda Grek ve İslâm dünyası arasında köprü vazifesi gören Fârâbî bu eserde Grek eserlerini açıklamakla yetinmemiş, onlardan bize eksik şekilde gelen bilgileri de düzelterek tamamlamıştır. Eserin, başta İbn Sînâ olmak üzere daha sonra yapılan müsiki teorisine dair çalışmaları etkilediği ve bu etkinin Abdülkâdir-i Merâgî'ye kadar uzandığı kabul edilmektedir.

Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî ile trigonometri ilminin kurucusu Ebü'l-Vefâ el-Büzcânî, Fârâbî'den sonra müsiki teorisi üzerine eser verenlerin en önemlileridir. Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm* adlı ansiklopedik eserinin müsikiye ayırdığı bölümlerinde aralıklar, perdeler ve tellerin taksimatı gibi ses sistemiyle ilgili konularla müsiki aletleri hakkındaki bilgilere yer vermiştir. Bûzcânî'nin ikâa dair eseri kaybolmuştur. Ortaçağ İslâm dünyası müsiki kaynaklarında adından sıkça söz edilen bir diğer önemli eser olan *İhvân-ı Safâ Risaleleri*'nin matematiğe ayrılan beşincisinde müsikiyle ilgili görüş ve bilgilere yer verilmiştir. Müsikinin ruha tesiri, sesin özellikleri, aralıklar, müsiki-kosmos irtibatı, seslerin uyumu, mizaç-ses ilişkisi, çalgılar ve ikâ' konularının ele alındığı risale Hermes, Pisagor ve Konfüçyüs'ün ilâhî derinliğe sahip müzik yorumlarının İslâm dünyasına aktarılmasında büyük ölçüde

etkili olmuştur. İhvan-ı Safâ'ya göre, bu risalenin amacı, bütün dünyanın aritmetik, geometrik ve müziksel ilişkilerle uyum içinde bulunduğunu göstermek suretiyle evrensel ahengin gerçekleştiğini açıklamaktır. Mûsikinin ilk sebebi olarak göklerin armonisi görüşünü savunan İhvân-ı Safâ'nın müzik dinlerken yaşanılan vecd halini anlatan sözleri hemen hemen tasavvufîdir. İhvan-ı Safâ, kâinatta varlıklar arasındaki uyumdan ve oranlardan söz ettikten sonra aynı uyumun gezegenler arasında da mevcut olduğunu ve gezegenlerin hareketleri esnasında uyumlu nağmeler çıkardığını ifade ederken Pisagor düşüncesine oldukça yaklaşır.[382]

Sonuç ve Değerlendirme

Bilim kültür ve sanat faaliyetleri ile nüfusu bir milyonu bulan Bağdat dünya ve İslâm medeniyetinin beşiği, ilim, fen ve edebiyat merkezi haline gelmişti. Âlimler, edipler, şairler, yazarlar, mütercimler, çeşitli sanat ve zanaat erbabı orada en parlak günlerini yaşıyordu. Rasathaneler, okullar, kütüphaneler, hastaneler inşa edilmişti. Hârunurreşîd, bir yüksek ilim akademisi kurarak orada kitaplar için geniş bir bölüm ayırmış, farklı ilim dallarına ait kitapları orada toplamıştı. Ayrıca dedesi ve babası el-Mehdî'nin topladığı kitaplarla kendisinin Bizans ülkesine yaptığı seferler sırasında topladığı kitapları da oraya ekleyerek beytül-hikme veya darül-hikme adını verdiği bu ilim akademisinde muhtelif dillerdeki birçok eser tercüme edilmiştir. Devrin seçkin mütercim, alim, edip ve katipleri münazara ve mütalaa için burada toplanıyordu. Buradaki meşhur mütercimlerden biri el-Me'mün'un mevlası Yuhanna el-Patrik'tir. el-Me'mün buranın binasını genişleterek gerçekten darül-hikme haline getirmiştir. Her ilim için bir revakın ayrıldığı akademide âlimler, büyük mütercimler ve yazarlar toplanmıştı. el-Me'mün da onların münazara ve münakaşa meclislerine katılıyordu. O bir rasathane inşa ederek Sind b. Ali el-Me'münî'ye rasat aletlerinin ıslahı ve Şemmasiyye'de rasat yapması talimatını vermişti. el-Me'mun'un Sicilya'nın zengin kütüphanelerindeki ilmi ve felsefi eserleri ülkenin kralından isteyerek kütüphanesine eklediği gibi, Horasan'dan getirttiği 100

382 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 651-656; N. Özcan-Y. Çetinkaya, "Musiki", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c. XXXI, s. 257-259.

deve yükü yazma eseri de buraya kattığı rivayet edilir. Ayrıca Bizans kralından izin alarak oradaki kütüphanelerde bulunan bazı faydalı eserlerin tercümesini yapmak üzere bir grup alimi göndermişti. Aralarında İbnü'l-Patrik, Yuhanna b. Maseveyh, Huneyn b. İshak ve başkalarının da bulunduğu bu alimlere, yunan filozofların eserlerini mümkün olduğu kadar Arapçaya çevirmelerini, çevrilmiş olanları da düzeltmelerini emretmişti. Babası Hârunurreşîd'in yolunu izleyen el-Me'mûn, çok sayıda yüksek enstitü, bilim merkezi, rasathane kurarak onu geçmiştir. Bu dönemde bilim merkezlerinin sayısının 132'ye ulaştığı söylenmiştir. el-Me'mûn'un çağının bilginlerinden bir heyet oluşturarak kendisi için bir dünya haritası yapmalarını istemiştir. Batlamyus ve diğer yunan coğrafyacılarının dünya coğrafyasıyla ilgili araştırmalarını geride bırakan bu haritadan başka bir heyet tarafından onun için yazılan bir coğrafya kitabından da söz edilmektedir. Astronom ve coğrafyacılardan oluşan bu heyet, yeryüzünün ölçümüne girişmiş ve bu amaçla Batlamyus hesap derecesini seçmiş ve ona dayanarak yerkürenin tamamını ölçmüşlerdir.

Bağdat'ın bir ilim ve kültür merkezi haline gelmesinden sonra burada gerek felsefe, matematik, tıp, astronomi, kimya, coğrafya, tarih, dil ve edebiyat gibi pozitif bilimler sahasında gerekse tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi İslami ilimler alanında yetişen çok sayıda alim İslam ilim, kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkıda bulundukları gibi, Hint ve Yunan felsefesinin batıya geçmesine öncülük ederek Batı'da rönesansın ve günümüz modern biliminin temeli sayılan çok sayıda ilim dalının doğuşuna ve gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca İslâm sanatının gelişiminde ayrı bir yeri olan Bağdat'ta mimari, hat ve minyatür gibi güzel sanatlarda yetişen sanatkârlar çok kıymetli eserler meydana getirmişlerdir. Abbâsîler döneminde musiki alanında da önemli sanatkârlar yetişmiştir. Bunlar arasında İbrahim el-Mevsilî, İbrahim b. Mehdi, İshak el-Mevsilî, Muharik sayılabilir. Musiki nazariyesi alanında eser verenler arasında el-Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, el-Harizmî, Ebu'l-Vefa el-Buzcanî, İhvan-ı Safâ sayılabilir.

II. BÖLÜM
PAZAR ESNAFI

Bağdat'ın farklı bölgelerinde kurulu çarşı-pazarlarda ticari faaliyetleri kimlerin yürüttüğü, bunların etnik ve dini kökenleri, nasıl bir sosyal ve idari yapının parçası oldukları, aralarındaki mesleki bağın nasıl kurulduğu, mesleğe giriş ve yükselmede belli kriter ve örgütsel hiyerarşinin bulunup bulunmadığı bu bölümde cevabını aradığımız sorulardan bazılarıdır. Bu bölümde konuya girmeden önce kuruluşundan itibaren Bağdat'a yerleşenlere kısaca değinmek onları, yaşadıkları sosyal yapının bütünü içerisinde değerlendirmek bakımından uygun olacaktır. Daha sonra pazar esnafının toplum içindeki yeri, yaşayışı ile merkezi otoriteyle ilişkisinin nasıl kurulduğundan söz ediliyor. Yapılanması, işleyişi ve kontrolüne değinilen lonca sistemine kimlerin ne ölçüde dâhil olduğu, nasıl temsil ve idare edildikleri de bu bölümde incelenen konular arasında yer alıyor.

Fetihlerin ardından askeri ve idari merkezler olarak yeni şehirler kurulmuş ve bunlara Arapların göç ettiği şehirler anlamında *daru'l-hicre* adı verilmiştir. Küfe, Basra, Fustat, Kayrevan bu nitelikte şehirlerdir. Hükümet tarafından merkezi bir planla askeri mülahazaları ve kabile gruplarını esas alarak kurulan bu şehirlerde cadde ve sokakların merkezinde Cuma mescidi, bitişiğinde çarşı ve daru'l-imare yer alıyordu.[1] Halife gerekli gördüğü yeni merkezlere göçü destekliyordu. Daru'l-hicre'nin artan ihtiyaçları çok sayıda sanatçı, zanaatkâr ve işçinin gelmesine sebep oldu; tüccarlar da buralarda geniş iş imkânları buldular. Kendisinden önce kurulan yukarda niteliklerini sıraladığımız şehirlerin *daru'l-hicre* olarak kurulmasına karşın, Bağdat yeni ideolojiyi sembolize eden halifeliğin merkezi olan bir *daru'd-dava* idi. İdari ve askeri bir merkez olarak kurulan bu şehir ana ticaret yollarının üzerinde

1 Bu şehirler üç ayrı merkezden oluşuyordu: Sosyo-politik bir merkez olan ana mescit; Yönetim merkezi olan dârü'l-imare ve iktisadi bir merkez olan çarşı. Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. H. Yücesoy, Endülûs yayınları, İstanbul 1991, s. 140.

bulunuyordu. İçerisinde eşrafın evleri, birkaç mevali, divânlar ve hazinenin (*beytülmâl*) bulunduğu Dairevi Şehir, Bağdat'ın özünü oluşturuyordu. Şurta sorumlusu, başmuhafız ve cephanelikler içteki dairedeydiler. Kumandanlar da bu dairenin etrafında iki ana duvarın arasında bulunuyordu. Esas yaşanılan yerler surun dışındaydı ve dört ana bölgeye (*rub'-erba'*) ayrılmışlardı. Her birinin kendi pazarı vardı ve Sarat kanalıyla Dicle (*Tigris*) arasında kuzeye doğru uzanıyordu. Katia, kumandanlara, sahabeye ve mevaliye verilmişti. Banliyöler (*rabaz-arbaz*) ise askerlere ve diğer kesimlere ayrılmıştı. Hepsinin kendi pazarları vardı.[2]

Bu plan İslâmi idealleri, Arap kavramlarını ve bazı Doğu geleneklerini somutlaştırıyordu. Dairevi Şehir (*Medinetü'l-Müdevvere*) başta halifenin sarayı dâru'l-hilafe olmak üzere, devlet daireleri, muhafızların ve şurta sorumlusunun yerlerini bünyesinde barındırıyordu. Halife el-Mansûr, bunların etrafındaki rabazlarda mevalisine, komutanlarına, iktâlar verdi. Yerleşim planına baktığımızda orduya kuzey ve kuzey batıdaki bölgelerin, zanaatkârlar ve tüccarlara ise Sarat'ın altındaki kısımların verildiğini görürüz. Orada binalar yapmalarını emretti. Sokak ve mahallelere komutanların, ileri gelenlerin veya oraya yerleşen belde halkının adlarının verilmesini emretti.[3] Etnik kökenler ise ayrı bir kapsamda yer alıyordu. Harbiyye'de genellikle İranlılar ve Semerkand civarından gelen gruplar oturuyordu. Başmuhafız Abdullah b. Harb rabazı vardı. Sonra Merv halkından el-Mansûr'u destekleyenlerin rabazı vardı. Horasanlılar Şam Kapısı tarafındaki rabazlara yerleşmişlerdi. Bunlar arasında Belh, Huttel, Buhara, İsbişab, İstahnec, Kabilşah ve Harezmliler vardı. Her belde halkının bir komutanı ve başkanı vardı. Dairevi Şehir'in kuzey tarafında köle (*rakik*) rabazı vardı. Orada Ebu Cafer el-Mansûr'un kölelerı vardı. Onun yakınında Kirmanlılar rabazı vardı. Sonra Soğdluların iktâsı, sonra Sameğaniyye[4] ve Faryab[5] halkının iktâları vardı.

2 Dûrî, "Hükûmet Kurumları", s. 66.

3 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 39; Ya'kubî, *Tarih*, c. II, s. 374; *el-Büldân*, s. 31, 44; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 460; c. IV, s. 376; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 99, 106; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 294.

4 Sameğan: Taberistan sınırında Cebel bölgesinin vilayetlerindendir.(kûver) Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 390.

5 Faryab: Horasan'da Belh'in batısında meşhur bir şehirdir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 229.

Şehrin doğusunda ise Horasan Kapısından başlayan çeyrekte *(rub')* Cürcanlıların, Afrikalıların, Deylemlilerin ve Bağlıların (Bağiyyin) iktâları bulunuyordu.[6]

Bağdat'ta mevalilerin varlığıyla ilgili olarak "*derbi'l-mevâlî*" isimli bir mahallenin bulunduğunu söylemek yeterlidir.[7] el-Mansûr'un iktâ verdiği bu kimseler devlet ve ordu hizmetlerine katılıyordu. Ayrıca Araplardan Bağdat'a davet edilenler veya göç edenler de vardı. el-Mansûr, bunlar arasından taraftarlarına-ailesine *(ehli beytine)* iktâlar vermiş ve onlar için vasiyette bulunmuştur.[8] el-Mansûr'un arkadaşları *(ashab)* ve yardımcılarının *(ensâr)*-Taberî bunları hâssa olarak isimlendirir- sayısı 700 kişi *(racul)* dir. el-Mansûr onlara Basra Kapısı'na bakan aşağı Sarat Nehri'nin kıyısında "katiatu's-sahâbe"yi iktâ olarak vermişti. Bunlar Kureyş dışındaki Arap kabilelerine, Ensâr'a, Rebia, Mudar ve Yemen kabilelerine mensuptu. Sarat ve Hendek arasında ise Yemen Araplarının evleri yer alıyordu. Küfe Caddesi ile Suriye Kapısı arasında Kahatibe evleri bulunuyordu. Böylece Arapların güneyde, özellikle Basra Kapısı civarında ve kısmen de şehrin batısında yerleşmişlerdi. el-Mansûr, oğlu el-Mehdî için de taraftarlarından *(ehl-i beyt)* yardımcılar *(ensâr)* tayin etmiş, onlara maaş bağlamıştır.[9] Ya'kubî, Araplardan Küfe, Basra, Vâsıt gibi şehirlerden göç ederek Bağdat'a gelenlerden söz ediyor. Onlar arasında Arapların ileri gelenlerinin seçkinleri, zengin tüccarlar da bulunuyordu.[10]

Her kabilenin üyelerini temsil eden ve davranışlarından sorumlu olan bir şeyhi vardı. Kabilenin kendi camii ve namaz kılınan açık alanı olabilirdi. Ayrıca kabilenin mukatilesi her birinin disiplininden bir arifin sorumlu olduğu birimlere bölünmüştü. Sonunda her kabilenin bir arif'i oldu. Kabilenin şeyhi önceleri vali tarafından tanındı, zamanla atanmaya başlandı. Arif'i ise ya emir atar ya da kabilesi seçerdi. Kabilelerin kamu hayatında önemli rolleri vardı; örgütlenmeleri de üyelerinin yarı özerk iradesinin bir yansımasıydı. Batı Bağdat, katia ve rabazları da kapsayan rub'lara veya

6 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 40-41; Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 147, 411, 412, 423, 497; Dûrî, "Hükûmet Kurumları", s. 66.
7 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. III, s. 320; c. V, s. 84.
8 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 37-40; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 106.
9 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 105-106; Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 33; Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 37, 64-65, 96, 203; Dûrî, "Hükûmet Kurumları", s. 66.
10 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 38; Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 18.

bölgelere ayrılmıştı. Her bölge kendi içinde durub ve mahallelere ayrılmıştı. Rub'ların her birinden bir sahip veya reis sorumluydu. Bu yönetim biçimi el-Mansûr döneminde başlamıştı. Bunların sivil yetkileri vardı. Rub'lar, el-Me'mûn ve el-Mu'tazid dönemlerinde de varlığını korumuştur. Rub'un içinde yer alan her rabaz ve katianın kendi reisi veya şeyhi vardı. Harbiyye'de her etnik grubun bir kadısı ve reisi bulunuyordu. Mahalle veya rabazın şeyhi halkını hükümet nezdinde temsil etmekle yükümlüydü. Hükümet tarafından tanınıyor fakat atanmıyordu. İdare şeyhi aracılığıyla bölgenin meselelerinden haberdar olduğu gibi, şüpheli şahısları kolayca belirliyor, ayrıca kıtlık, yangın ve sel gibi felaketlerde muhtaçlara yardım dağıtabiliyordu. Kritik dönemlerde şeyhler bölgelerinin tavrından sorumlu tutulur ve halkının olumlu davranışını garanti etmeye çalışırdı. 814'teki I. Bağdat Kuşatması sırasında şeyhler rabazlarının olumlu davranacağını Tahir b. Hüseyin'e garanti etmişlerdi. 867'deki II. Kuşatma sırasında Harbiye şeyhleri ve rabazlar ile İbn Tahir arasında aynısı cereyan etmişti. Neticede Bağdat'ın bölgeler düzeyinde yerel bir idare sistemi vardı. Kabile ve etnik gruplara bağlı olan bu sistem mahallelerde toplumsal, mesleki ve dinî grupların teşkiliyle devam etmiştir. Ayyârlar hareketinin bile bölgeler tarafından örgütlendiği ve her bölge ayyârlarının bir mütekaddim ve lideri bulunduğu anlaşılıyor. Resmi raporlarda da rabazlar ve rub'lar Bağdat'ın birimleri olarak gösteriliyor. Gayri memnun kitlelerin bu tür yapılanmalar aracılığıyla kendilerini ifade ettiklerini söyleyebiliriz. Hilafete bağlı ülkelerin dört bir tarafından gelen karma karışık unsurların yaşadığı Bağdat'ta şehrin asayiş ve intizamını bozan, karışıklar çıkaran güçlü zümreler bulunuyordu. Ayyâr zümresi bunların başında yer alır. VIII. Asır sonlarında Bağdat'ta güçlü bir teşkilata sahip olan bu ayyârlar, Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadelelerde önemli rol oynamışlardır. Bunlar sadece avret yerlerine futa ve peştemallar bağlayarak ve başlarına hurma yaprağından yapılmış başlıklar koyarak, çırıl çıplak dolaşırlar, yalnız vücutlarını, hurma yaprağı ve hasırdan yapılmış ve içi kum çakıl dolu torbalarla muhafaza ederlerdi. Bu serseri güruhu arasında boyunlarına çanlar, kırmızı ve sarı sedefli yularlar, gemler, süpürgeler ve kıldan ipler asan çıplak adamlar da bulunuyordu. Büyük şehirlerde bilhassa Bağdat'ta anarşinin hüküm sürdüğü iç kavgalar sırasında halka musallat olan bu ça-

pulcu teşkilatı mensupları şehri adeta haraca keserler, kendi hesaplarına vergi toplamaya kalkarlardı.[11]

Bağdat'ta şehir hayatının gelişmesi, sıradan halk tabakasının (*âmme*) kamu hayatındaki öneminin artması, 9 ve 10. yüzyıllarda görülen politik karışıklıklar ve özellikle 9. asırda fiyatların maaşlardan fazla artması zanaatların içinde bulunduğu şartları zorlaştırdı ve onları kendilerini savunmak için farklı yollar aramaya ve teşkilatlanmaya yöneltti. Ayrıca farklı meslek mensupları arasında çıkan kavgalar ile ek vergiler ve etnik unsurlara karşı tepkiler de meslek mensuplarının kaynaşmasını sağlayan faktörlere eklenebilir. Ayyârın biri kumaş tüccarına saldırarak mülkünü elinden alınca, kumaş tüccarları bir araya gelerek ayyârlara karşı mücadele etmişlerdi. Bu mücadele sonunda çalınan mülk geri alınmıştı. Bu olay zanaatkârların dış tehditler karşısında bir araya gelmesini sağlayan belli örgütlerin (*şeyh, yaşlılar*) bulunduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.[12]

Sıradan halk ve zanaatkârlardan meydana gelen ayyârların da bir teşkilatı vardı. İlk olarak 9. yüzyılda ortaya çıkan bu yapının bir merkezi, buluşma yeri, özel kıyafetleri (*omuza tıkalan bir izar ve bele bağlanan mi'zar*) ve bir bardak şarap içilen üyeliğe kabul törenleri vardı. Takip ettikleri yolu fütüvvet olarak niteleyen bu grubun kimi eleştirilere rağmen kendi mesleki ve ahlaki değerlerinin bulunduğu anlaşılıyor.[13] X. yüzyılda sûfîlerle ilişkilendirilen ayyârlar bu gruptan etkilenmiş gibi görünüyor. Sonraları şarap yerine tuzlu su, mi'zar yerine seravil (*kısa şort-pantolon*) kullanmaya başlamışlardı. Anlaşıldığı kadarıyla esnaf teşkilatı fütüvvetin örgütlenmesinden etkilenmişti; rütbeler, semboller ve üyeliğe kabul törenleri önemli benzerlikler gösteriyordu. Ayrıca esnaf da fütüvvet gibi, kendini bağlayacağı bir koruyucu arıyordu. IX. yüzyıldaki gelişmeler sonucunda Bağdat'taki esnaf örgütleri ortaya çıktı.[14]

11 Barthold, İslam Medeniyeti, 157-158; Dûrî, "Hükümet Kurumları", s. 64-65; 77-78.

12 Dûrî, "Hükümet Kurumları", s. 74-75.

13 Fütüvvet melâmet ilişkisi ve bunların ahlaki değerleri hakkında bir değerlendirme için bkz. Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu olarak Melâmetîlik*, İnsan yayınları İstanbul 2003, s. 280-293.

14 Dûrî, "Hükümet Kurumları", s. 75.

Son olarak eşrafın da özellikle Abbas ve Ali oğullarının her birinin kendi kurumlarının bulunduğunu, görevlerinin gruplarına dışarıdan karışmaları engellemek, mevcut çizgiyi sürdürmek ve ilgili kayıtları tutmak olduğunu söylemekle yetinelim.[15]

Zanaata önem verilmesi sonucu çeşitli kollarının gelişmesi, ticari faaliyetlerin artışı Bağdat'ta Arap ve Fars tüccarlarıyla atölye sahiplerinden oluşan zengin bir sınıfın ortaya çıkmasını sağladı. Bunun sonucu olarak gerçekleşen yoğun etnik ve mesleki yerleşim, bütünleşmiş toplulukların, yani belirli bir kimliği olan şehir unsurlarının gelişmesine yardım etti. Zamanla dinî fikir ve temayüller de şehrin yerleşim planında ağırlığını hissettirdi. Kerh, Şiiliğin merkezi iken, Basra Kapısı Sünniliğin merkezi oldu. Bâbü'ş-Şa'îr Sünni iken doğudaki Bâbü't-Tâk Şiî idi. Rusâfe'nin oluşum ve gelişiminde de stratejik ve askerî mülahazalar belirleyici olmasına rağmen etnik ve mesleki faktörler de önemli rol oynamıştı. Böylece her birinin kendine ait emirlik sarayı, sonraları merkezî camisi, kadısı, ayrıca ordusu ve pazarı bulunan iki ayrı şehir vardı.[16]

Göç, çalışmak, ticaret yapmak veya başka nedenlerle Bağdat'a gelenler arasında yerleşme sırasında gerek soy ve ülke kökenlerinin dikkate alınması gerekse yerleşilen yerde kurulan yakınlık ilişkileri sonucunda meslek ve zanaat bağları ortaya çıkmıştır. Abbâsî Devleti'nin klasik unsurları dışında bu dönemde Bağdat toplumuna katılan yeni bazı unsurlardan söz etmek gerekir. Bunlar askerlikten başka mahareti olmayan ve III. asırda Abbâsî toplumuna katılan Türkler ve Deylemliler gibi unsurlardır. Arapların divânlardan düşürülmesi/iskat, Samerrâ'nın kurulması çarşı-pazar üzerinde epey etkili olmuştur. Çünkü tüccarların ve ileri gelenlerin birçoğu Bağdat'taki ticarî hareketliliğin devamlılığına rağmen Samerrâ'ya göç etmiştir. el-Me'mûn döneminde yapılan sayımda yalnızca Bağdat'taki Abbas oğullarının sayısının 200/815 yılında 30.000 iken, el-Mu'tazid'in (892-902) yardımlarından yararlanan hâssanın sayısı 4000 idi.[17]

Bağdat'ın inşasından sonra mahalle ve sokakların yerleşecek olanlara dağıtılması, çarşı-pazar halkının meslek ve sanatlarına

15 Dûrî, "Hükümet Kurumları", s. 78-79.

16 Dûrî, *İlk Dönem*, 133; "Hükümet Kurumları", s. 67.

17 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 545; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. IV, s. 125; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. X, s. 86; Sabi, *el-Vüzerâ*, s. 25; Dûrî, "Hükümet Kurumları", s. 67.

göre kendi çarşılarına yerleşmesi ile birlikte şehrin sosyal yapısı şekillenmeye başlamıştır. Ülkenin çeşitli bölgelerinden insanların oraya göç etmesi ve Bağdat'ta müstakil/ayrı pazarları olan çok sayıda kölenin gelmesi şehrin etnik yapısını oldukça renklendirmişti. Zaman içerisinde nüfus yapısının belirli bir istikrara kavuşmasından sonra Bağdat'ın geniş bir ticaret ağının kalbinde yer alması ve devamlı tecrübe alışverişi gibi faktörler bir araya gelerek kendine has adet, gelenek ve fikirleriyle temayüz eden farklı iş ve mesleklerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu yüzden de Hicri II. asırda Abbâsîler döneminde sosyal gruplar (*fiât el-ictimaiyye*) kavramının Fazl b. Yahya el-Bermekî'nin dilinde ifadesini bulması bir tesadüf olmasa gerektir. Ona göre, insanlar dört tabakadır: "Haklarının öne çıkardığı krallar, akıl ve reyleriyle üstünlük kazanan vezirler, onların kalkındırdığı zenginler, edepli olmakla bunlar arasına giren orta tabaka ve bunlardan sonraki geri kalan insanlar ise, içi boş köpük, köpük seli, ahmaklığın budalalığı, aptal cesareti, yemek ve uykudan başka derdi olmayan kimselerdir."[18] İbn Sînâ ise insanları geçim durumları bakımından ikiye ayırmaktadır. Birincisi geliri çalışma ihtiyacı duymadan yaşamasına yeterli olarlar. İkincisi ise, geçinebilmek için ticaret ve sanat gibi yollarla çalışmaya ihtiyaç duyanlardır. Bu düşünüre göre, sanatlar ticaretten daha sağlam ve kalıcıdır. Çünkü ticaret yapabilmek için mala ihtiyaç vardır. Mal ise, çabuk yok olur: afetleri hazırlar, felaketleri çoğaltır. İbn Sînâ, fazilet sahibi insanların mesleklerini ise üçe ayırıyor. İlki akıl, doğru düşünme, sağlıklı istişare ve iyi idare ile öne çıkanların sanatıdır. Bu sanat vezirler, idareciler, siyaset erbabı ve hükümdarlarda vardır. İkincisi kâtiplik ve etkili söz söyleme gibi edebiyatın çeşitli alanlarında temayüz edenlerin mesleğidir. Bunlar nücüm (*yıldızlar*) ilmi, tıp ilmi gibi alanlarda temayüz eden okuryazar kimselerden (*udebâ*) ibarettir. Üçüncüsü ise ölümsüzlük ve cesaret yönüyle temayüz edenlerdir. Bunlar kahramanlar ve cennetliklerdir (*esavire*).[19] Düşünürlerin eserlerinde sosyal grupların ortaya çıkışından söz edildiği gözlenmektedir. Siyaset risalesinde üç sosyal tabakaya değinen Ebu Nasr el-Fârâbî (329/940) bunların içerisindeki grupların varlığına, aralarında üstünlük öl-

18 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 57.

19 İbn Sînâ, *es-Siyaset*, thk. Fuad Abdülmunim Ahmet, İskenderiye: Müessesetü Şebabi'l-Camia, t.y, s. 93-94.

çüsü olan yetilere işaret ediyor. [20] Fârâbî toplumu önce avam ve havas olarak ayırdıktan sonra bunların niteliklerine geçiyor. Avam tabakası düşünme gücü ve akli yetileri sınırlı olan bir topluluktur. Havas tabakasını ise üçe ayırıyor. Havassın ilk tabakasını akli yetileri olanlar oluşturur. Bunlar matematikçiler, mühendisler, tabipler, müneccimler ve bunların tarzında çalışanlardır. Onlardan sonra ise mücahitler, savaşçılar, muhafızlar ve onların tarzında çalışanlar gelir. Bunların üstünde ise maliyeciler yani mal-para kazananlar, çiftçiler, çobanlar ve satıcılar ile bunların tarzında çalışanlar gelir.[21] Muhammed b. Yusuf el-Âmirî (381/991), toplumu sınıflara ayırırken tıpkı Fârâbî'nin rütbe ve taife kavramlarını kullanması gibi, Araplardan söz ederken sınıf kavramını kullanıyor.[22] Bu aktardıklarımızdan söz konusu dönem Bağdat'ında sosyal tabakaların varlığını gösteren kavramlar bulunmaktadır.

İhvan-ı Safâ da sosyal tabakalar ve gruplardan söz ederken onları dokuz gruba ayırıyor. İhvan, burada imalatçılar, meslek sahipleri ve sanatkârların önemine vurgu yapıyor.[23] Bazı istisnaları bulunmakla beraber sosyal grupların tasnifiyle ilgili bu tutumların realitede bir karşılığı, yankısı vardır. Abbâsî asrında sosyal tabakaların iskeletini çıkarmada zorluk bulunmakla beraber yine de, kendini ifade eden sosyal farkların varlığı da göz ardı edilemez. Arapla Nabatî (*Fellah*), Arapla mevali (*köleler*), seçkinler (*hâssa*) ve sıradan halk (*âmme*) arasında bariz bir ayrım vardır. Sıradan halkın siyasette bir etkisi yoktu. Hacamatcılardan biri Halife Hârunürreşîd'e iktidarı döneminde karara bağlanan üç konuyu sormanın bedelini canıyla ödemişti. Bunlar; oğullarından el-Me'mûn daha yaşlı olduğu halde veliaht belirlenmesinde el-Emîn'in öne geçirilmesi, Cafer b. Yahya'nın öldürülmesinin sebepleri ve Halife'nin Rakka'yı Bağdat'a tercih etmesinin gerekçesi gibi konularıdır.[24]

20 Ebu Nasr Muallim-i Sanî Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Fârâbî, *es-Siyasetü'l-Medeniyye*, thk. Fuat Abdülmunim Ahmet, İskenderiye, s. 8, 27.

21 Fârâbî, *Kitâbü'l-Huruf*, Thk Muhsin Mehdî, Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 1990, 133-134.

22 Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yusuf en-Nisaburî el-Amirî, *el-'İlâm bi-Menâkıbı'l-İslâm*, thk. Ahmed Abdülhamid Gurab, Riyad: Dârü'l-İsale, 1988, 173-175.

23 İhvan-ı Safa, *Rasa'il Ikhwan as-Safa wa-Khillan Al-Wafa I: Resailu İhvanü's-Safa ve Hillanü'l-Vefa*, ed. Fuat Sezgin, Khairaddin az-Zirikli, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1999, c. III, s. 426.

24 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. VII, s. 152, 157, 159; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-Isfahanî, *el-Muhadarâtü'l-Üdebâ ve Muhavereti'ş-*

et-Tenühî'ye göre, sıradan insanların Kadılık görevine atanmaları devlet otoritesinde çözülmenin sebebidir. Kadı et-Tenühî diyor ki: *Siyasi otorite düzeninin çözülmesi gördüğümüz kadarıyla ilk olarak kadılık kurumundan başlamıştır*". Vezir İbnü'l-Fırat'ın sıradan insanlardan (*âmme*) kadılık görevine atadığı ilk kişi bir manifaturacı olan Ebu Ümeyye el-Ahvas el-Güllabî el-Basrî'dir. İbnü'l-Fırat onun yanında gizlenmiş ve onun evinden çıkarak vezirlik makamına oturmuştu.[25] Zamanla bu bakış açısı değişmiş ve insanlar çuvalcı, yamacı, yağcı gibi meslekleriyle değil de Bağdadî, Basrî, Küfî, Buharî diye çağrılarak kökleriyle tanınır olmuşlardır.[26] Daha üst düzeye yükselmek için çalışanlara toplumun beslediği takdir duygusunda artış olmuştu. et-Tenühî, sıradan insan konumundan yüksek bir mevkie gelen böyle birini övüyor.[27] Halife el-Me'mün, bir süslemeciyi (*müzeyyin*) asker olarak atamakla ödüllendirmiş ve mevâlisinden birini de şöyle söyleyerek kınamıştı: "*senin bizim dostumuz olmandansa bir hacamatcı olman daha hayırlıdır.*"[28] Yağ ticaretiyle uğraşan Abdülmelik b. Muhammed b. ez-Zeyyat, ticaretten vezirliğe geçmişti. Babası Kerh'in varlıklı tüccarlarındandı.[29] Buradan anlaşıldığı kadarıyla hicri III. yüzyılda otorite/güç ve servet bireyin toplumsal konumunu belirleyen iki önemli faktördü.

el-Câhiz, servet kaynaklarının çalışma alanlarıyla irtibatlı olduğu görüşündedir:

> *Görmez misin ki servet ve zenginliklerin çoğu kâtipler, mücevherciler, süslemeci ve döşemeciler, sarraflar, buğday tüccarları, denizciler (bahriyyin), Basralılar, köle tüccarlarının (cellab) elinde toplanmıştır. Mesela kumaş tüccarları (beyazire) müşterilerinden daha zengindirler.*[30]

Şuara ve'l-Bulega, Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, c. I, s. 542-543; Ragıb El Isfahanî, *el-Eğânî*, c. IV, s. 119; c. VII, s. 168; c. XI, s. 342; c. XVIII, s. 312.

25 Tenühî, *Neşvar*, c. I, s. 232.

26 Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 86, 224, 331. Bağdadî'nin verdiği pek çok biyografide bunlar mevcuttur.

27 Tenühî, *Neşvar*, c. II, s. 100.

28 Tenühî, *Ferec*, c. IV, s. 298.

29 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XI, s. 198; Ebü Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail Sealibî, *Hassu'l-Has*, thk. Me'mun b. Muhyiddin Cennan, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994, s. 8.

30 Ebü Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysî Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevan*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 3. bs. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1969, c. IV, s. 74 -75.

Servetin kendisi de sosyal ilişkilere yansımıştı. Ebu Hayyan et-Tevhidî, fakirlikle zenginliği, alçaklıkla yüksekliği karşılaştırıyor ve Ebu Süleyman el-Mantıkî'yi, toplumsal gruplar içerisinde belirli bir sıralamanın üstünde görüyor. Krallar, zenginler (*tennâ*), çiftlik sahipleri, tüccarlar, dindarlar ve takva sahipleri, kâtipler, ilim ehli, tartıcılar (*ashabu'l-mizan*). Onun bu sıralama içindeki konumunda güç ve servet kriterlerini kullanıyor ve sıradan insanları (*âmme*) bu sıralamanın dışında tutarak toplumsal merdivenin sonunda yer veriyor.[31]

İş bölümüyle birlikte çalışan kesimlerin sosyal konumlarında farklı dereceler ortaya çıktı. Bir mesleğin değeri diğerinden daha yüksek olabilir. Bunun sonucu olarak da o mesleği icra eden kimse daha fazla ilgi görür. el-Câhiz, tek bir meslekte uzmanlığın boyutunu açıklayan bir örnek rivayet ediyor:

> *Kapıyı takan bir marangoz işini iyi yapar ve deliği güzel kapatırsa sanatını iyi yaptığı anlaşılır. Ancak her hangi bir marangoz kilit halkasını takarken yanlış bir vuruşla kapıyı yarabilir ve yarık da kapıyı kusurlu hale getirir. Sanatını iyi yapmak önemlidir.*[32]

Bağdatlıların sosyal hayatlarının detaylarında sınıf düzeni geçerliliğini korumuştur. Çünkü toplumun âmme ve hâssa diye ikili ayrımı kesin olarak geçerliydi. Tüccar ve mülk sahiplerinin şu veya bu şekilde zenginleşmesi sonucunda orta sınıfın ortaya çıkışı ve idareci sınıfın gelişmesi bu ikili ayrımın tabiatını değiştirmedi. Amme sınıfı aşağıda, hâssa ise zirvededir. Ammeden seçkin kralların mukabili olarak söz ediliyor.[33]

Edebiyatın ve edebiyatçıların genel halk kitlesi profilini çirkinleştirme ve onları eğlence ve avutma vasıtası haline getirmede rolleri vardır. Yine bunların Yetenek, akıl ve zenginlikten faydalanan seçkinlerin karşısında ammenin kargaşa, cehalet, gerilik ve fakirliklerinden dolayı zayıf ve otorite dışında kalma zorunluluğunu pekiştirmede de rolleri vardır.[34] Bu insan topluluğu otorite dışında bırakıldı. Üretken güçlerine rağmen onlar zillet ve kargaşayla yönetildiler. Onlarla otorite arasında devam ediyor gibi görünen çekişme durumundan dolayı onlar çoğunluğu oluştu-

31 Ebû Hayyan et-Tevhidî, *es-Sadaka ve's-Sadîk*, thk. İbrâhim Kilanî, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1996, s. 32-33.

32 el-Câhiz, *el-Hayevan*, c. III, s. 134.

33 el-Câhiz, *el-Hayevan*, c. V, s. 175.

34 İbnü'l-Cevzî, *Ahbaru'l-Hamkâ ve'l-Mugaffelin*, Dımaşk, 1347, s. 89.

ran halk tabakasıdır. Bunlar çoğunluğu oluşturan reayadır, otoriteyle aralarındaki çekişme devam eder görünmektedir. Bu son noktanın ışığında sıradan halk tabakasını üç temel grupta toplamamız mümkündür. Bunlar köleler, tabip, tüccar ve sarraflar[35] dışındaki zimmet ehli ve sanat ve meslek sahiplerinden oluşan diğer çalışan (*kesibe*) sınıftan ibarettir. Bunlar Araplar, İranlılar, Türkler, Horasanlılar, Rumlar, Nabatiler, Ermeniler, Gürcüler, Sindliler, Kıptiler, Nübeliler, Zenciler, Berberiler, Endülüslüler ve diğerleri gibi çeşitli uyrukların karışımıdır. Bunların çoğunluğu fakir ve yoksun topluluklardır.[36] Sıradan halktan diğer sanat ve meslek sahipleri köleler, tüccarlar, imalatçılar, satıcılar, çiftçiler, kazanç ve yaşayış bakımından birbirinden farklılık gösterirler. Onlardan tüccarlar ve yüksek mertebe sahipleri gibi pek azı zengindir. Mezhepleri farklı olmakla birlikte onların çoğu Müslüman'dır; onlara Yahudi ve Hıristiyan zimmîler eşlik eder. Bunlar genellikle Bağdat'ın dört bir yanına dağılmışlardır. Kendilerine has mahalleleri vardır. Kerh'te Decâc ve Tabık nehirleri arasında yer alan Nasara Mahallesi'nin (*katia*) varlığına işaret edilmiştir.[37] Hıristiyanlar Derbü'l-karatis'e de yerleşmişti.[38]

Kaynaklarda Yahudiler Mahallesi'ne (*Derbi'l-Yehûd*) de işaret edilir. Yahudi cemaatinin başkanının makamı (*makarr*) Bağdat'taydı.[39] el-Câhiz'e göre, Yahudiler sadece boyacı, debbağ (*deri tabaklayıcı*), hacamatcı, kasap ve çanak çömlek tamircisi (*şa'ab*) olarak çalışıyordu.[40] Ancak onlar ticaret ve sarraflığa girdiler ve bu alanda ilerleme kaydettiler. Vezir Ali b. İsâ (300-304/912-916), devletin ihtiyacı olan krediyi almak için Harun b. İmran ve Yusuf b. Pinhas isimli iki Yahudi cehbeze başvurmuştu. Kapı sarrafı (*sarrafu'l-hazreh*) denilen bu kimseler resmî banker konumunu senelerce sürdürmüştü.[41]

35 Sarrafların Abbâsî toplumundaki yaptıkları iş ve işlevler sonucu kazandıkları rolleri itibarıyle XIX. Yüzyıl Galata bankerlerine benzedikleri söylenebilir.

36 Fehmi Abdürrezzâk Sa'd, *el-Amme fi Bağdad fi'l-Karneyn es-Salis ve'r-Rabi' el-Hicri*, Beyrut: el-Ehliyye, 1983, s. 11-14.

37 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 294; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. I, s. 108; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 376.

38 Sa'd, *el-Amme fi Bağdad*, s. 74.

39 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. III, s. 97; c. X, s. 39; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 378; el-İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 264.

40 el-Câhiz, *Resâil*, c. III, s. 316.

41 Sabi, *el-Vüzera*, s. 90-92; Makdisi, *Ahsen*, s. 293; Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, trc. Bahriye Üçok, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972, s. 369.

Köleler Bağdat'a ticaret yoluyla giriyordu. Köle ticareti, diğerlerine göre daha fazla kar getiriyordu. Bağdat'a pek çok merkezden köle geliyordu. Bunlar arasında Slav ülkeleri (*sakâlibe*), Türk ülkeleri, Sudan, Nûbe, Habeşistan, Somali, Ermenistan, Harezm yer alıyordu.[42] Yahudî tüccarlar, Endülüslü köleleri Frank ülkesinden alıp Antakya üzerinden Bağdat ve Übülle'ye ulaştırıyordu.[43] Kuzey Afrika kervanları da köle getiriyordu. Bağdat'ta Kerh Kapısı Caddesi'nde başında özel sorumlusu bulunan bir köle pazarı-çarşısı (*sûku'r-rakîk*) kuruluyordu.[44] Köleler başta ev işleri olmak üzere pek çok işte çalışıyordu.[45] Bir kısmı hacamatçılık (*haccâm*) ve at terbiyesini, kimileri dikiş ve terzilik işlerini kimi de aşçılık ve kasaplığı iyi yapıyordu.[46] Köleler, mesleklerini çoğunlukla efendilerinin hesabına yürütüyordu. Köleler, her hangi bir sanatta çalışıyor ve günlük kazançlarından efendilerine vergi (*daribe*) ödüyorlardı.[47]

Siyah köleler (*zenciler*) askerî hizmetlerin yanı sıra kapıcı olarak çalıştırılıyordu.[48] III. yüzyılda Naşid-münadî, efendisiyle anlaşacakları bir ücret karşılığında söz dinlemeyen kölelerin iadesini sağlıyordu.[49]

Köle cariye pazarında şarkıcılara ait bölümde şarkıcı kadınlar, dansözler, nedimeler ve gılmanlar bulunuyordu. Buraları Bağdat halkı ve dışardan gelen insanlar gezip görebiliyordu. Bağdat şarkıcıları III. yüzyılda çok meşhurdu, 306/918'de şarkıcı cariyelerin sayısı 460; erkek şarkıcıların sayısı 570 idi.[50] Bu yerler ve meclisler için sakilerin çok büyük önemi vardı. Tahir b. Hüseyin'in vekili 1000 dinara bir saki satın almış, aldığı kişi eğer 100.000 dinar istemiş olsa da vereceğini söylemişti. Umuma

42 İbn Hurdazbih, *Mesalik*, s. 153-154; Makdisî, *Ahsen*, s. 325.
43 İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, s. 540; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979, s. 124.
44 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 36; İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, s. 540; Mez, *Onuncu Yüzyılda*, s. 196, 198.
45 Ebü Hayyan et-Tevhidî, *el-Basâir ve'z-Zehâir*, thk. Ahmed Emin, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1953, s. 75.
46 el-Câhız, *el-Hayevan*, c. I, s. 117-118; c. III, s. 32; *Resâil*, c. I, s. 224; el-Mes'udî, *Muruc*, c. III, s. 370-71; Isfahanî, *el-Eğanî*, c. XVIII, s. 346.
47 el-Mes'udî, *Muruc*, c. III, s. 370-71.
48 Ebü Ali el-Kadî Muhassin b. Ali b. Muhammed Tenühî, *Kitabü'l-Ferec Ba'de'ş-Şidde*, thk. Abbud eş-Şalcı, Beyrut: Daru Sadır, c. IV, s. 190; Isfahanî, *el-Eğânî*, c. XXI, s. 45; Mez, *Onuncu Yüzyılda*, s. 196.
49 el-Câhız, *el-Hayevan*, c. VI, s. 491.
50 Ezdî, *Hikayetü Ebi'l Kasım*, s. 87.

açık hanlardaki sakiler kötüleniyor ve haklarında çirkin nitelemeler yapılıyordu. Yahudi ve Hıristiyanlardan olan sakiler tercih ediliyordu.[51] Dokumacılar gece eğlencesi düzenlemiş ve bu eğlenceye ünlü müzisyen İbrahim el-Mevsilî renk katmıştı. Geceye katılanlar ondan çok sayıda istekte bulundular o da her tür şarkıyla onların bu isteklerini karşıladı.[52]

Köle tüccarları kadın şarkıcıların katıldığı özel meclisler (*eğlenceler*) düzenliyordu. Cariye ve gılmanlar müşterilere gösterilerek onları ve yeteneklerini, şarkı, arkadaşlık (münademekonsomasyan), sohbet konusunda ne kadar tecrübeli olduklarını anlamaları ve ona göre tercih yapmaları sağlanıyordu. Bu eğlencelerde dans ve şarkı sesleri arasında yemek ve şarap servisi yapılıyordu.[53] Bu, hem bir ticaret ve kazanç yolu, hem de yaşam tarzı idi ve bu yolla büyük servetler kazanılıyordu.[54] Halktan da cariye sahibi olanlar vardı.[55]

İhvan-ı Safâ, bize, çalışarak üretimde bulunanları (*sanai el-ameliyye*), üzerinde çalıştıkları su, toprak, ateş, hava ve madenler gibi maddelere göre ayıran bir tasnif bırakmıştır. Mesleklerin bu şekilde ayrımı türünün ilki bir tasnif örneğidir. ed-Dineverî'nin "*et-Ta'bîr fi'r-Rü'ya*" isimli eserinde verdiği meslekler listesinin alfabetik olarak sıralanmış olmaktan öte bir özelliği yoktur. Ancak müellif, beşeri ve tabii hayatın çeşitli tezahürlerinden söz ederken başka mesleklere değiniyor.[56] Meslekler ve sayıları belirlenirken bu eserlerde yer verilen ve sayısı bazen 200'ü geçen mesleklerin sadece isimlerinin bilindiğinin, hisbe eserlerinde söz konusu edilen mesleklerin sayısının da en iyi durumda sekseni geçmediğinin göz önünde bulundurulması gerekir. Bu yüzden de söz konusu dönemde icra edilen bütün mesleklerden söz etmek için yeterli bilgiye sahip olmadığımız açıktır.

Bağdat, devletin sembolü, idarî ve askerî merkezi olmak üzere inşa edildiğinde kurulduğu mevki ekonomik ve stratejik (*difaî*)

51 Ezdî, *Hikayetü Ebi'l Kasım* s. 47-48, 70.
52 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. VI, s. 176-177.
53 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 305.
54 Tenûhî, *Ferec*, c. IV, s. 316-317; Neşvar, c. I, s. 305.
55 Tenûhî, *Ferec*, c. IV, s. 317, 346, 347, 353.
56 İhvan-ı Safâ, *Resâil*, c. I, s. 280-282; Ebû Sa'd Nasr b. Yakub ed-Dineverî, *et-Tabir fi'r-Ru'ya Ev: el-Kadiri fi't-Ta'bir*, thk. Fehmi Sa'd, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1997, s. 200-205.

mülahazalarla seçilmişti. Mesleklerin birçoğu bunun bir neticesi olarak ortaya çıktı ve tanındı. Bağdat'ın kurulduğu yer, Dicle'nin iki kıyısı ve Fırat'ın yakını idi. Geniş nehir taşıma ağı yolculara iki yaka arasında diledikleri yere ulaştırma güvencesi sunuyordu. Bağdat, gemileri ve onlarla irtibatlı sayısız meslekle tanınıyordu. Nehir taşımacılığının yayılması, büyük, küçük gemilerin hizmetinde çalışan geçici bir işçi taifesinin ortaya çıkmasını sağladı. Denildiğine göre, Halife el-Me'mûn, yanında bulunan (*mukimîn indehu*) 36.000 denizciyi yönetiyordu. Rivayet edildiğine göre, III./X. yüzyılda Bağdat'ta çalışan denizcilerin günlük kazancı toplam 90.000 dirhemdi. Halife el-Muktedir, dâru'l-hilafenin hizmetindeki büyüklü küçüklü farklı sınıf ve evsaftaki gemilerde çalışan denizcileri yönetiyordu. Her geminin işlevi ve taşıdığı asker sayısı farklıydı. Bu kayık ve gemilerden bir kısmı idarî memurların hizmeti için aylık olarak kiralanıyordu.[57] el-Muktedir döneminde Bağdat'ta karşıdan karşıya geçmeye yarayan kayıkların sayısı 30-40.000 arasıydı.[58]

Halife Nâsır lidînillah döneminde Dicle üzerinde karşıdan karşıya yolcu taşıyan Sümer (*Sümeyra*) tipi küçük gemi/teknelerin (*sümeyreyat*) sayısı 30.000 idi. Denizcilerin günlük kazancı ise toplam 90.000 dirhem idi.[59] Bu rakama çeşitli büyük gemiler dâhil değildir. Bağdat ile Basra arasında yolcu taşıyan teknelerin (*zevrak*) her biri seksen kişi taşıyordu.[60]

Yolcu taşımacılığında alınan ücretler konusunda tam bir bilgiye sahip değiliz. Ancak binilen yer ile gidilecek mesafe arasındaki uzaklığa göre değiştiğini söylemek mümkündür. Denizciler biniş noktalarında durup gidecekleri yerlerin adını yüksek sesle söyleyerek yolcu topluyordu. Denizci gemisinde şöyle bağırıyordu: "Kasrı İsâ, Ashabu's-Sâc, Furzatu Osman (*Osman iskelesi*)". Seslendim, kıyıya yanaştı ve beni gideceğim yere götürdü.[61] Zevrakların (*tekne*) hizmet verebilmesi için yaptıkları iş icabı bir grup denizcinin çalışması gerekiyordu. Bazı zevraklarda bir denizcinin çalışması yeterli olurken bazılarında daha çoğuna

57 Tenûhî, *Neşvar*, c. V, s. 142-145; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 117; Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 240.
58 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 128-29.
59 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 129-30.
60 Mes'udî, *Muruc*, c. IV, s. 250; Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 45.
61 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XIII, s. 204-205.

ihtiyaç oluyordu. Koruma görevi (*harase*) yapacak birine de ihtiyaç duyuluyordu. Denizcileri yönlendiren kendisiyle tanındıkları, mesleklerinin şeyhi de bulunuyordu. Hadımlardan kadınların hafif gemilerde (*harakât*) taşınmasında yararlanılıyordu.[62] Bağdat'ta gemi tamiri yapılan yerler vardı. Köprü yapım evinin (*dâru sına'atü li'l-cüsr*) görevi gemilerin güvenliği ve donanımını (*techiz*) sağlamaktı.[63] Anlaşıldığına göre, denizciler basit bir yaşam sürüyor, tanınmalarını sağlayacak özel elbise olarak bir tür cübbe (*diraatün*) giyiyorlardı. Yemeklerini yanlarında taşıyor ve gemilerinde boş kaldıkları vakitlerinde yiyorlardı. Sade olarak nitelenebilecek yemekleri vardı. Tatlıları ise hurmaydı.[64] Bir defasında denizcilerin reisinin halifeye ikram ettiği yemek şunlardan oluşuyordu: Soğuk oğlak eti, sirkeyle pişirilmiş sövüş et, katık (*idam*), iyi cins lavaş ekmek. Hepsi de hoş ve leziz şeylerdi.[65]

Denizciler hakkında verilen (*istihbarat*) raporları (*ahbar*) muhalefet olarak görülebilecek tasarruflardan uzak değildi. İstihbarat sorumlusu (*sahibu'l-haber*), Halife el-Me'mün'a nehirdeki denizcilerden birinin kendisi hakkında yüksek sesle kötü konuştuğunu nakletmişti.[66] Bazı denizciler soyguncu çetelerine katıldılar. Çünkü onlardan bazıları yolcu kaçırıyordu. Denizcilerin gemilerdeki çalışmalarına çoğunlukla şarkılar ve haykırışlar eşlik ediyordu. Bu haykırışlara, duyanları tiksindirecek nitelikte kötü/çirkin sözler karışıyordu. Öyle ki Halife Hârunürreşîd, onların şarkı olarak söylemeleri için şiirler yazılmasını emretmişti.[67]

Bağdat'ta iplik ve dokuma sanayi bütün meslekleri geride bırakmıştı. Tıraz, pamuk atıcılığı, boyacılık ve kumaş ağartıcılığı gibi diğer pek çok meslek bu ikisinin etrafında gelişti. Bu mesleklerde erkek ve kadınlar eşit ölçüde çalışıyordu. Bu sektörde çalışanların

62 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 43, 190; el-Ezdî, *Hikâyetü Ebi'l-Kâsım*, s. 108.

63 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 22.

64 Bkz. İhvan-ı Safâ, *Resâil*, c. I, s. 280-282; Dineverî, *et-Tabir fi'r-Rü'ya*, s. 200-205. Bir defasında denizcilerin reisinin yemeğini yiyen Halife el-Muktedir, karnını doyurduktan sonra tatlıyı sormuş, denizcilerin biz tatlı bilmeyiz sözlerine "dünyada tatlısız yemek yiyen olacağına inanmazdım" diyerek epey şaşırmıştı. Bkz. Tenûhî, *Neşvar*, c. III, s. 190.

65 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIII, s. 68-69; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. VII, s. 223; Tenûhî, *Neşvar*, c. III, s. 190.

66 Tenûhî, *Neşvar*, c. III, s. 190-191; c. V, s. 276; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 73.

67 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 27; el-Ezdî, *Hikâyetü Ebi'l-Kasım*, s. 23-24; Isfahanî, *el-Eğânî*, c. III, s. 177.

basit bir yaşantısı vardı ve giyimleri kaba olarak niteleniyordu.[68] Dokumacılar arasında belli tür ürünlerin dokumasında uzmanlaşanlar bulunuyordu. Bunlar arasında pamuk ve ipek dokumacılarının özel bir yeri vardı. İpek dokuması ve satışını yöneten Sahibu'l-harir de bilinen bir görevliydi. Bağdat'taki dâru'l-kuzzda ipekten kâğıt imalatı da yapılmaktaydı.[69] İplik ve dokuma sanayi ile yakından ilişkili meslekler ise dokuma/kumaşları beyazlatanlar (*kassarun*) ve boyasını yapan boyacılardır. Bağdat'ta boyacıların özel çarşısı vardı. Kadınlar dokumaların boyasını evlerinde yapıyordu.[70] Burada çamaşır yıkayıcılardan da söz etmek gerekir. Bunlar peşlerinde katırları olduğu halde sokaklarda dolaşır, müşterilerden topladıkları kirli çamaşırları ırmağa götürüp yıkadıktan sonra iyi katlanmış bembeyaz geri getirirdi.[71] Bağdat halkının temizliğe verdiği önem ve özenin bir sonucu olarak sabuncuların çok zengin olduğunu söylemek gerekir. Şehrin sabun tüketimiyle ilgili verilen rakamlar da bunu doğrular niteliktedir.[72]

Bağdat'ta terziler de tek bir çarşıda toplanmışlardı. et-Tenühî terziler çarşısı halkından söz ediyor ve terziliği iyi ve saygın bir meslek olarak niteliyor. Vezir İbnü'l-Furat da kendisine iş yapan bir terziyi yaptığı iyi işinin mükâfatı olarak terziler reisi yapmıştı. Çok geçmeden bu terzi büyük bir servete sahip oldu. Anlaşıldığı kadarıyla köleler ve mevalinin ellerinde gelişmiş olan bu meslek[73] çok saygın bir konuma yükselmişti.[74] Süku's-sülesâ'daki terziler çarşısında mesleğini icra eden bir ihtiyar aynı çarşının mescidinde Kuran da öğretiyordu. Bu aktarımdan ayrıca terziler çarşısının bir mescidinîn de bulunduğunu öğreniyoruz.[75] Bağdat'ta terzilik yapan bir köle iken dört dirhem masraf yaparak şarkıcı olup 4.000 dinar kazanan İbrahim'in hikâyesi de meslekte ve toplumda dikey yükselmenin bir örneği olarak karşımıza çıkıyor.[76]

68 Tenühî, *el-Ferec*, c. IV, s. 125.
69 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XII, s. 173; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 422.
70 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 198; Mes'udî, *Muruc*, c. III, s. 352.
71 Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 257.
72 Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 330.
73 Tenühî, *Neşvar*, c. I, s. 66-67; Sealibî, *Hâssu'l-Has*, s. 82-83
74 Isfahanî, *Muhadaratü'l-Üdebâ*, c. I, s. 544; el-Câhiz, *el-Hayevan*, c. III, s. 248; el-Cahiz, *el-Beyân ve't-Tebyin*, thk. Abdüsselam Harun, 4. bs. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1975, c. I, s. 274; c. II, s. 123.
75 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 131.
76 Mes'udî, *Murûc*, c. III, s. 394-396.

Bu arada mesleği insanları güldürmek olup alanında usta olan ve kendisini duyan veya görenin gülmeden edemeyeceği İbnü'l-Menazilî isimli birinden söz ediliyor. Bu şahsın Halife el-Mu'tazid'i anlattıklarıyla güldürme çabası ve sonunda 500 dirhem ödül kazanması da dönemin eğlence kültürü konusunda farklı bir örnek olarak karşımıza çıkıyor.[77] Meslek mensuplarının kitleleşmesinin hicri II. yüzyılda başladığı anlaşılıyor. Bağdat'ta dokumacıların geceyi toplu halde eğlenerek geçirmeleri bunun örneklerinden biridir. Gece eğlencelerinde kendilerine şarkı söylemesi için dönemin meşhur şarkıcısı İbrahim el-Mevsilî'yi davet etmişlerdi.[78] İbrahim b. el-Mehdî'den nakledildiğine göre, el-Me'mün döneminde manifaturacılardan birinin evinde yemekli içkili toplantılar yapılıyordu.[79]

Bir de çarşı ve mescitlerde ortaya çıkan yemek satıcıları topluluğundan söz etmek gerekir. Bunlar çarşı halkına ve oralara uğrayan insanlara yiyecek ve içecek satan insanlardı. Herise satıcıları, et ve buğdayın bir arada pişirilmesiyle yapılan çok sevilen bir yemek satardı. Bu esnafın dükkânlarının üzerinde yemek yemeye mahsus rahat özel yerleri bulunuyordu.[80]Bir de Bağdat'ın her semtine yayılmış et satıcılarından söz etmek gerekir. Bağdat'ta kesim hayvanları için özel çarşılar vardı. Sığır çarşısı (*derbi'l-bakar*) ve davar çarşısı (*sûku'l-ğanem*) bunlardandır. Sığır çarşısında haftalık bir pazar (*sûku'l-bakar*) kuruluyor ve burada sığırlar yüksek sesle bağırılarak –belki bir tür açık artırmayla- satılıyordu. Tüccarlar bu çarşıda çoban hakkı diye bilinen bir resim öderlerdi.[81] Et satıcıları içlerinden fakirliğe düşmüş olan kimsenin ihtiyacını gidermek için aralarında dayanışma içine girerlerdi. Bunun sonucu olarak çarşının bir günlüğüne o esnafa terkini sağlarlardı. Böylece o da sıkıntısını gidermiş olurdu.[82]Kelle satıcıları Batı yakasında Şam Kapısı yanındaki Derbi'r-revasin'de toplanırdı.[83] Balık satıcılarının

77 Mes'udî, *Murûc*, c. IV, s. 268-270.
78 Hatîb el-Bağdadî el Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. VI, s. 176-177.
79 Mes'udî, *Murûc*, c. IV, s. 14-15.
80 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XI, s. 178; c. XIII, s. 9; İbnü'l-Cevzî, *Kitabü'l-Ezkiya*, Mektebetü'l-Gazzali, s. 225; Makdisî, *Ahsen*, s. 125.
81 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 80, 91; c. IX, s. 8, 18; c. X, s. 132; Tenûhî, *Ferec*, c. IV, s. 295; *Neşvar*, c. II, s. 348; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. IV, s. 448; Ezdî, *Hikâyetü ebi'l Kasım*, s. 7.
82 el-Câhız, *Resâil*, c. II, s. 201.
83 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. VI, s. 159; Tenûhî, *Neşvar*, c. III, s. 67.

Kerh'te Balıkçılar Köprüsü (*Kantaratu's-Semmakin*) diye bilinen özel mahalleleri vardı. Orada balık çiğ (*tazic*) veya kızartılmış (*meşviyen*) ve kavrulmuş (*mukliyen*) olarak satılırdı.[84] Tavuk satıcıları da derbi'd-Decâcda pişirip yemek veya besleyip yumurtlatmak için tavuk almaya gelen müşterileri hizmet veriyordu. Buralarda ayrıca kuşların satışına mahsus yerler de ayrılmıştı.[85] Ekmek normalde ekmekçiler çarşısındaki dükkânlarda satılıyordu. Ancak Bağdat'ta ekmek fırınlarına un gönderip ekmek pişirtenler de vardı.[86] Aynı şekilde hurma ticaretiyle uğraşan hurma satıcılarının toplandığı özel bir çarşıları vardı. Pekmez hurmadan da yapılırdı. Bağdat pekmezcileri özel bir mahallede (*ashabu'd-dibs*) toplanmıştı.[87]

Bakkallar Bağdat'ın bütün mahallelerine dağılmıştı. Onlardan mahalleler arasında dolaşarak mallarını satanlar vardı. Bunlar basit/ucuz mallar satan kimselerdi. Bunların 70'li yılların sonlarına kadar ülkemizde varlığını sürdüren çerçilere benzer bir işlev gördüklerini düşünmek yanlış olmasa gerektir.[88] Şairin şiir yazacağı kâğıdı satın almak için bakkala yüzüğünü rehin bırakmasıyla ilgili rivayet bu meslek sahiplerinin faaliyet alanları hakkında fikir sahibi olmamızı kolaylaştırmaktadır.[89] Bakkalların sattıkları mallar arasında bal, şeker, tahin, pirinç, yağ ve diğer ihtiyaç maddeleri bulunuyordu.[90] Kadılıktan azledilen biri el-Me'mün'a fırıncı, bakkal, kasap, attar, manifaturacı (*bezzâz*) ve diğer esnafın borcunun fazlalığından dolayı kendisiyle alışverişi kesmelerinden yakınmıştı. Halife'nin huzurunda hadis okumuş, bunun üzerine kendisine üç kese para ihsan edilerek rahatlaması sağlanmıştı.[91]

84 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. III, s. 110; c. XIII, s. 40; Ziyaeddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Uhuvve, *Mealimü'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, thk. Reuben Levy, London: Messrs Luzac & Co, 1938, s. 111.

85 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XI, s. 17; Tenûhî, *Ferec*, c. III, s. 99; el-İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, c. VIII, s. 61.

86 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. IX, s. 486; c. XIII, s. 299; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26.

87 Sûlî, *Ahbaru Razî*, s. 229, 235; *İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam*, c. XVI, s. 272; Tenûhî, *Neşvar*, III, 140.

88 Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 651, Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. IV, s. 375; c. VI, s. 34; c. IX, s. 416-17; el-Câhız, *el-Buhala*, nşr. Muhammed Sasi, Kahire: el-Matbaatü'l-Cumhur, 1323, s. 35.

89 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. IX, s. 210; c. XII, s. 333; Tenûhî, *Ferec*, c. II, s. 401.

90 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XIII, s. 204.

91 Tenûhî, *Ferec*, c. II, s. 228-29.

Bağdat'ta çok satılan bir yemek olan bakla satıcılarının da kendilerine mahsus yerleri mevcuttu. Onların tencereleri müşterilerin görebileceği şekilde dükkânlarının önünde duruyordu.[92] Her türlü meyve ve kokulu bitkilerin satıldığı Bağdat'taki dâru bittîh (*bostan pazarı*) epey meşhurdu.[93] Bağdat'ta tatlıcılar tarafından yapılan tatlı imalatı da epey meşhurdu, birçok çeşit ve lezzet müşterilere sunuluyordu.[94] Bağdat'ta sucular da yaygındı. Bunlar halka, tüccârlara ve pazar Tâcirlerine (*mütesevvikîn*) su satıyorlardı. Bağdat'ta revaya isimli bir su kaynağı vardı ve satıcılar oradan küplerini doldurarak şehre getiriyorlardı. Suları varlıklıların evlerine taşımak için hayvanlar kullanılıyordu. Rivayete göre el-Mansûr'un Bağdat'ın içine su kanalları açtırmasından önce şehir dışındaki Revaya su kaynağından şehre katırlarla su taşınıyordu. Halife, Kerhaya ve Düceyl nehirlerinden kanallar açtırarak şehrin sokak ve mahallelerine su akıtmıştı.[95] Revaya su kaynağının yeri konusunda Hatîb ve Yakut farklı görüşler ortaya koyuyor. Hatîb, bu kaynağın Bâbü'ş-Şa'îr'de olduğunu, Yakut ise Kerh'in dışında yer aldığını söylüyor. Bağdat'ta ayrıca Hattabîn ve Kattanîn isimli su kaynakları vardı. Hattabîn kaynağı doğu yakasındaydı.[96]

Başkentte başka meslek sahipleri de vardı. Hurma yapraklarından eğip bükerek tabak ve sepet yapanlar bunlardan biridir. Attarlar ve eczacılar bin bir çeşit bitkiyle hastaları tedavi ediyordu. Hekimlik, güzellik ve ıtriyat çalışmalarına kadınlar da katkıda bulunuyordu. Kına ve boya satıcılarının özel çarşıları vardı ve orada boya imal ediliyordu. Kuyumcular kendilerine mahsus çarşıdaki körükle (*kîr*) donanmış dükkânlarında maden ve değerli taşların onarımını yapıyorlardı. Hatîb, iğne imalatında çalışan çok sayıda işçiyi içine alan büyük bir yerden söz ediyor. Bağdat'ta çok sayıda inşaat işçisi vardı. Tuğla işçileri Tabık Nehri'nde kendi adlarıyla bilinen mahallede oturuyorlardı. Dellallar ise caddeler-

92 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. IX, s. 190, 414.

93 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 108; Sealibî, *Simarü'l-Kulub fi'l-Muzaf ve'l-Mansub*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dârü'l-Maârif, s. 519; Tenûhî, *Neşvar*, III, 134; Sûlî, *Ahbaru Razi*, s. 188.

94 Ezdî, *Hikâyetü ebi'l Kasım*, s. 38-44; Sealibî, *Hassu'l-Has*, s. 56-60.

95 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 97; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 460.

96 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. VIII, s. 105; c. X, s. 432; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 421.

de dolaşır ve mallarını ilan ederlerdi. Simsarlar ticarî faaliyetlerde aracı konumundaydılar. İnsanların mallarını taşımakla uğraşan hamalların sayısı epey fazlaydı.[97]

Bağdat'ta halkın postalarını taşımakla görevli posta görevlileri vardı. Bunlar ulak (*fîc çoğulu fuyûc*) olarak biliniyorlardı.[98] Bağdat'ta ücret karşılığı hizmet veren bazı meslek sahipleri daha vardı. Rüya tabircileri, maymun oynatıcılar, kussaslar[99] ve ihbariyyun (*haber vericiler*) bunlardandır. Maymun oynatıcılar eğitimli maymunlarıyla birlikte dolaşıyordu.[100]

Bağdat'ta eğitim öğretimin yaygınlaşması ve ona yönelişin artması ilim talebelerinin ve meraklıların (*müriduhû*) Bağdat'a gelmesiyle halifelerin sarayları, Bağdat'ın mescitleri, çarşıları ve dükkânlarında kurulan ilim meclisleri meşhur oldu. Öğretimle ilgili birçok meslek ortaya çıktı. Bunların başında gelen muhaddislik, sahibine yeterli geçimliği sağlamadığı için "*müflislerin mesleği*" olarak niteleniyordu. Zaten muhaddislerin büyük çoğunluğu gelirlerinde bu mesleğe dayanmamışlar, birçok farklı meslek edinmişlerdi.[101]

Pazarlardaki en önemli grubu oluşturan tüccarların hepsi aynı konumda değildi. Bazı tüccarlar kar ortaklığı şirketleri kurmuşlardı. Aralarında ithâlâtçılar, ilginç mal satıcıları, köle tüccarları, simsar ve dellallar gibi büyük sermaye sahipleri vardı. Bakla satı-

97 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, 307; IX, 463; XI, 192; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 51. Yakut, Kazerun'da simsarların çokluğundan ve hükümdara günlük 10.000 dirhem gelir sağladığından söz ediyor. *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, 429.

98 Tenûhî, *Ferec*, c. II, s. 299-300; c. III, s. 270-272; Neşvar, c. II, s. 115-116; c. III, s. 81; c. IV, s. 228.

99 Kussas: Bir olayı nakleden, hikâye yazan, kıssa ve destan anlatan ve dinî öğütler veren kıssacı vaize kâs denmiş; insanları eğitmek, dinî duygularını geliştirmek maksadıyla Kur'ân-ı Ke-rîm'de yer alan kıssaları nakledip açıklayan vaizlere de bu ad verilmiştir. Kıssa geleneği, III. (IX.) yüzyılın ortalarından itibaren iyice yaygınlaşarak sokaklara taşmış, bir geçim ve kazanç kapısı haline gelmiş, nihayet 279'da (892) halife Bağdatta bir ferman yayımlayarak kıssacıların sokaklarda ve camilerde kıssa anlatmalarını yasaklamış, bu ferman 284'te (897) tekrarlanmıştır. Bkz. Hasan Cirit, "Kussas", *DİA*, c. XXVI, s. 463-465.

100 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. IX, s. 450; Tenûhî, *Neşvar*, s. 243-245; Mes'udî, *Murûc*, c. IV, s. 268.

101 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XII, s. 321; c. IX, s. 435-436. Birçok muhaddisin biyografisi bunun delilidir. Ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdadî, *Şerefu ashabi'l-hadis*; thk. Mehmed Saîd Hatiboğlu, 2. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

cıları ile seyyar satıcılar ise küçük çapta satıcılardı.[102] Ebu Yusuf, genel meslekler basamağını ödeyecekleri vergiye göre şu şekilde sıralamıştır: Kırk sekiz dirhem vergi alınan sarraf, manifaturacı, mal sahipleri, Tâcir, uzman doktor gibi zenginler ilk sırada yer alır. Bunların hepsinin elinde kendi mesleği, ticareti vardır. Her sanat ve ticaret sahibinden alınacak vergi sanat ve ticareti ölçüsüncedir. Orta durumdakilerden yirmi dört dirhem alınır. En az gelir grubundaki terzi, boyacı, ayakkabıcı, ipekçi vb.lerinden on iki dirhem alınır. Bunlar, tabakalar içinde kazancı en az olanlardır.[103]

Bağdat'ın rub'larında (*çeyrek-dörtte bir*) yerleşme düzeni beşeri ve mesleki gruplaşmalara göreydi. Halife el-Mansûr döneminde Bağdat dörde bölünmüştü. Her rub'un bir başkanı (*şeyhu'l-mahalle*) vardı. Bu ya mahalle mensubu (*ebna*) ya da halifenin adamlarından biri olurdu. Görevi, iktâların dağıtılmasına, yerleşmeye/iskâna, çarşıların kurulmasına, hamamların inşasına ve o rub'la ilgili ortak/kamusal konulara nezaret etmekti.[104] Bunlardan bazılarının isimlerinin el-Mu'tazid'in listesinde (*kaime*) yer aldığı, her belde halkının bir komutanının bulunduğu belirtiliyor.[105] Mahalle şeyhinin görevleri arasında mahalle halkı ile devlet arasında aracılık etmek, mahallelinin durumu hakkında devletin bilgi edinmesine ve onları tanımasına yardımcı olmak da yer alıyordu. Kadı'nın gözetiminde yapılan evlilik ve Kur'an okuma merasiminde de hazır bulunurdu.[106]

Mahalleler ve yerleşme konusunda farklılıklar bulunduğunu da söylememiz gerekir. Zengin tabaka dürü's-süka dışındaki mahallelere yerleşme konusunda etkiliydi. Bu yüzden de Bağdat'ta tüccarlardan başkasının oturmadığı mahalleler vardı.[107] Tüccarlar ve

102 Cehşiyarî, *Vüzera*, s. 186, 319-20; Dımaşkî, *İşare*, 69-75; Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, 141 vd.

103 Yakub b. İbrâhim b. Habîb el-Ensârî el-Kufî Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 6.bs, 1977, s. 137.

104 Ya'kubî, *Mu'cemü'l-Büldân*, s. 36-37; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 298; Ebû Hayyan et-Tevhidî, *el-İmtâ*, c. I, s. 176.

105 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 40-41; Sabî, *el-Vüzerâ*, s. 25.

106 Taberî, *Tarih*, c. IX, s. 335-336; Ebû Talib Tâceddin Alî b. Enceb b. Osman İbnü's-Saî, *el-Câmiü'l-Muhtasar fi Unvani't-Tevarih ve Uyuni's-Siyer*, nşr. Mustafa Cevad, Bağdad: Matbaatü's-Süryaniyye el-Katolikiyye, 1934, c. IX, s. 20; Ebû Hayyan et-Tevhidî, *el-İmtâ*, c. I, s. 76.

107 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, c. I, s. 293; Istahrî, *Mesalik*, s. 84; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 28.

vezirler Süku'l-Ataş ve Süku Yahya mahallelerinde toplanmıştı.[108] Kadılar ve büyük tüccarlar doğu yakasındaki Derbi Süleyman'da oturuyordu.[109] Geri kalan mahalle ve evlerin büyük çoğunluğu sıradan insanlara aitti.[110] Yoksullar ise Katiatu'l-kilâb, Decâc Nehri ve Derbi'l-Hamîr bölgelerinde toplanmıştı.[111]

Bağdat çarşılarında bu çeşitlilik ve mesleki ihtisaslaşma eğilimi, öneminin ve bölünmenin (*teşa'ub*) artması, her sınıf veya mesleğin özel bir çarşıda toplanması beraberinde her sınıf ve meslek için arifler tayin edilmesini getirmişti. Bu kimseler meslek sahiplerinin denetimi ve sorunlarının çözümünde muhtesibe yardım ediyorlardı. Dokumacıların, terzilerin ve başka meslek erbabının arifleri vardı.[112]

2.1 Lonca Sistemi

Esnafın (*tekili sınıf*) menşei ve örgütlenmesi hakkında farklı görüşler dile getiriliyor. Lonca kavramının Avrupaî kullanımı da meseleyi daha karmaşık hale getiriyor. Kültürler arasında karşılaştırma yapmak aydınlatıcı olmakla birlikte, bir kültüre ait kurumların diğeri için kıstas olarak alınması karışıklıklara sebep olabilmektedir. Bu konular daha detaylı araştırmayı gerektiriyor. Biz burada söz konusu ettiğimiz dönemde devletin zanaatleri hem örgütlenme ve işleyiş bakımından iç denetime hem de kamuyla ilgili faaliyetleri yönünden dış denetime tabi tutarak zanaatleri ve tüketiciyi korumaya çalıştığını dile getirmekle yetinelim. Zanaatkârlar da kendi aralarında örgütlenmişlerdi (*esnaf*). Her sınıfın kendine mahsus standartları ve bazen de fiyatları kontrol eden yaşlı, tecrübeli kimselerden seçilen ustaları (*muallim*) vardı. Sınıflar VII. yüzyılın ortalarında Küfe'den kalma kendi örflerine göre hareket ediyorlardı. Bu örfün kökeni çok eskiye dayanır. Bazıları Babilistan'da ve Irak'ta Ahamenişler devrinde tüccar ve

108 Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 8, 91; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 28; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 93; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26.

109 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 28.

110 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 349.

111 Ezdî, *Hikâyetü Ebi'l-Kâsım*, s. 106.

112 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. III, s. 67; Ebü'n-Necîb Celaleddin Abdurrahman b. Nasr b. Abdillah Şeyzerî, *Nihayetü'r-Rütbe fi Talibi'l-Hisbe*, göz. geç. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1936, 12; Muhammed b. Ahmed b. Abdûn Tucîbî, *Risâleti'l-Kaza ve'l-Hisbe*, thk. Fatıma el-İdrisi, Beyrut: Daru İbn Hazın, 2009, s. 24.

zanaatkâr loncalarından söz eder. Zanaatlerin kendi aralarında mesleki dayanışmaları vardı; es-Sınaatü nesebün: zanaat neseptir deyişi buradan kaynaklanır.[113]

Ortaçağ Müslüman şehirlerindeki lonca sisteminin iktisadi üretim, dağıtım ve hizmetlere iştirak eden herkesi kapsadığı kabul edilmektedir. Üst düzey bürokratlar, ordu (*seyfiye*) ve ulema (*kalemiye*) haricinde şehir nüfusu meslek ve zanaatlarına göre loncalarda örgütlenmişti. Tüccar ve zanaatkârlardan başka simsarlar, mezatçılar, çalgıcılar, hikâye anlatıcılar (*kassâs*), hayvan sürücüleri, kayıkçı ve denizcilerin de benzer mesleki teşkilatları vardı. Bu sistem ayrıca kötü koku veya yangın tehlikesi yüzünden dış semtlerde veya şehir kapıları civarında konumlanmış tabakhaneler, nişasta ve kükürt atölyeleri, boya evleri vb.'nin faaliyetlerini de kapsıyordu. Bunlardan başka dükkânı olmayarı, evde veya dışarıda çalışan seyyar satıcılar, sucular, şerbet satıcıları, boyacılar, baca temizleyicileri, berberler, kurye ve ulaklar, kuzu yetiştirenler, ebeler ve bazı kamu hizmetlerinde çalışanların da (*darphane ve mezbaha işçileri, zekât toplayıcılar gibi*) loncaları olduğuna dair kanıtların varlığından söz ediliyor. Statüsü ve gelir düzeyi ne olursa olsun bütün Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler, vatandaşlar ve yabancılar lonca sistemi içerisinde yer alıyordu. Farklı meslek mensuplarının loncaları şeriata uydukları sürece sufi yapılanmalarıyla sıkı bağları olan toplumsal ve düşünsel bir sistemde bütünleşiyordu.[114]

İslâm şehrinde lonca mensupları kendilerini her şeyden önce ve en önemlisi inananlar cemaatinin (*ümmet*) üyesi kabul ederler. Onları birleştiren şey Allah'ın birliği (*tevhid*) inancıdır. Bütün gündelik hayatları da bu inanca tanıklık etmelidir. Bu yüzden faaliyetlerde dinî olan-olmayan ayrımı yapılmaz. Hepsi de Allah'ın kulları olduklarından bütün Müslümanlar Allah katında ve şeriat nazarında eşit konumdadır. Allah'a yakınlığın ölçüsü takvadır. Allah'ı zikretmeyi, onun hakkında tefekkürü ve O'na yönelmeyi içeren Takva yolu yalnız yürünecek bir yol değildir. Bu yüzden de yolcunun yürümeye başladığı yolda kendisine rehberlik edecek

113 Dûrî, "Hükümet Kurumları", s. 74.

114 Yusuf İbiş, "İktisadi Kurumlar", R. B. Serjeant (der.) in *İslam Şehri*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992, s. 145-46; B. Lewis, "İslamî Loncalar", *Economic History Review*, VIII, I, (Kasım 1937), 20-37.

bir rehbere (*mürşid*) veya şeyhe ihtiyacı vardır. Müslüman kişi, bir sûfî tarikatına katılarak şeyhine bağlanır, onun aracılığıyla Peygambere dek uzanan kesintisiz bir şeyhler zincirine (*silsile*) ve bu yolla da Âdem'e ve yaratıcısına varan bütün önceki peygamberlerle bağlanmış olur. Cemaate yararlı olmak diğer insanlara iyi davranmanın yanı sıra belirli bir meslek veya zanaatta ustalaşmak ve Müslüman cemaate ihtiyacı olan hizmeti verebilmek demektir. Bir meslek veya zanaatta ustalaşmak, bunun yetenekli bir ustasının yanında sıkı çalışarak olur. Bunun için bir ustanın aranıp bulunması ve loncaya girmek gerekir. Loncalarda da ustadan şeyhe, peygamberin iki ashabına (*Ali ve Selman*) ve önceki peygamberlere uzanan bir zincir olduğunu unutmamak gerekir. Müslümanların ilk neslinden beri, zanaatkârları loncada toplayan silsile, bütün loncaların yüce velinimeti, yiğitlerin yiğidi (*lâ fetâ illa Alî*) Ali b. Ebî Talib ve onun aracılığıyla en mükemmel insan Peygamber ile rabıtaya girimektir. İnsan ahlakının mükemmelleştirilmesi ve Allah yolunda savaşmak (*cihad*), sanatı ne kadar mütevazı olursa olsun her zanaatkâr için ulaşılması gereken idellar olarak bir araya getirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında her loncayla peygamber arasında ve loncaların kendi aralarında bir bağ olduğu görülür. Bu da tevhid inancının pratikteki bir yansımasıdır. Bazı şehirlerde "*şeyhü'l-meşâyih*" veya "*nakibü'l-eşrâf*" makamı aracılığıyla loncalar arasında da ayrı bir bağın varlığından söz ediliyor. Loncaları birbirine bağlayan silsile ve "şeyhü'l-meşâyih" makamı farklı loncalar arasındaki ilişkileri yöneten çok önemli unsurlardır. Şeyhlerin başka loncaların üyeliğe kabul törenine (*şedd*) katıldıklarını ve başka şehirlerden gelen usta ve zanaatkârlara ustalık belgesi verdiklerini gösteren deliller vardır. Şeyhler ayrıca şehirlerindeki üretim standartlarını, ürünlerin kalite ve fiyatlarını ayarlamak maksadıyla diğer şehirlerin şeyhleriyle mektuplaşıyor ve ziyaretleşiyordu.[115]

Zanaatta yükseliş zinciri çırak, zanaatkâr (*sânî*), usta (*muallim*) şeklindeydi. Zanaatkâr rütbesinden ustalığa geçiş bir zanaatte yeterlik sınavıyla belirleniyordu. Bazen da zanaatkârdan nadide bir örnek eser yapması isteniyordu.[116]

115 Yusuf İbiş, "İktisadi Kurumlar", s. 147-148; 157-158.
116 İbiş, "İktisadi Kurumlar", s. 153.

Loncada etkin bir konumu olan ustalara yaşlılar veya eşraf, yani ileri gelenler deniyordu. Yaşlılar şeyhe görevlerini yerine getirirken eşlik ettikleri gibi, yokluğunda yerine vekâlet ederlerdi. Ayrıca muhtesibe denetim faaliyetlerinde yardımcı oluyorlardı. Lonca şeyhi bunlar arasından seçilir veya atanırdı. Lonca şeyhi oybirliği (*icma*) ile seçildiğinden bu sağlanamazsa "şeyhü'l-meşayih" kendisi uygun gördüğü birini bu göreve tayin ederdi.[117]

Şeyhin loncanın meselelerini istişare etmek üzere kendisinin başkanlık ettiği toplantılar düzenleme yetkisi vardı. Ayrıca meslek veya zanaatin kurallarına saygı gösterilmesinden ve ayrıcalıkları kötüye kullananların cezalandırılmasından da sorumluydu. Şeyhin ustalara tavsiye ederek işsiz amelelere iş bulması beklenirdi. Yetenekli çırakları zanaatkârlığa, zanaatkârları da ustalığa yalnızca o terfi ettirebilirdi. Bir ustaya loncanın pazarında veya pazarın başka yerinde dükkân açma iznini de yalnızca şeyh verirdi. Vergilerle ilgili loncanın meselelerini hükümetle görüşmek de onun göreviydi. Şeyh ayrıca üyeler arasındaki anlaşmazlıkları çözümler, acil durumlarda loncayı harekete geçirir ve halkın huzurunda düzenlenen tören ve resmigeçitlerde loncaya o liderlik ederdi. Şeyh sadece loncanın başı değil, varlığının sembolüydü. O olmadan lonca olmazdı. Lonca üyelerinin yaşadığı mahallelerde de merkezi otoriteyi o temsil ettiğinden yetkileri pazarın sınırlarını aşıyordu.[118]

İslâm şehrinde şeyhü'l-meşayihin otoritesi muazzamdı. Bütün loncalarının meşayihinin, süfi cemiyetlerinin ve bazı durumlarda eşrafın en kıdemli şahsiyeti idi. Bu üçlü göreviyle bütün loncaları, onlar aracılığıyla pazarları yani şehirdeki bütün üretim, dağıtım ve hizmetleri kontrolü altında tutuyordu. Aynı zamanda süfi tarikatlerinin meşayihinin de şeyhi olduğundan bu yolla loncaların (*hankah, zaviye, tekke*) çeşitli faaliyetlerini ve emanet fonlarını (*evkâf-hubus*) yönetiyordu. Loncalar halinde örgütlenmeyen ordu mensupları ve yüksek bürokratlar da çoğunlukla süfi tarikatlarına mensup olduğundan onlar da şeyhü'l-meşayihin yönetimindeydiler. Şehirde gerçek bir otoriteye sahip olan bu şahsiyet (*şeyhü'l-meşayih*) politik yöneticilerin otoritesini de sözde tanıyor, ayrıca manevi otoritesiyle krallara ve sultanlara geçici idarelerinde destek veriyordu.[119]

117 İbiş, "İktisadi Kurumlar", s. 154.
118 İbiş, "İktisadi Kurumlar", s. 155-156.
119 İbiş, "İktisadi Kurumlar", s. 156.

Zaman zaman ülkede istikrarın bozulması fiyatların yükselmesinive gıda maddelerinde ihtikârın yapılmasını beraberinde getiriyordu. Bu durum da pazarcılar arasında daha fazla gruplaşma ve kitleleşmelere yol açıyordu.[120] Ayyârların örgütlenmesi konusundaki ilk kayıt hicri II. asrın sonlarında el-Emîn-el-Me'mûn çekişmesine tekabül eder.[121] Bunlar yol satıcıları (*yol kenarında veya seyyar satış yapanlar*), pazar halkı, sanatkârlar ve meslek erbabından oluşuyordu. İktisadi durumun bozulması onları kitleleşme ve küçük gruplar/çeteler halinde dükkânları, çarşıları ve zenginlerin evlerini yağmalama hedefiyle birleşmeye zorladı.[122] Faaliyetlerini ilk olarak el-Me'mûn'un ordusunun Bağdat'ı kuşatması sırasında (197/812) ve daha sonra 250/864'teki başkent kuşatmasında gösterdiler. Sayıları o kadar çoktu ki 50.000 kişiyle Bağdat'ı ikinci kez kuşatabildiler.[123]

Pazarcıların hepsini aralarında çıkar birliği olan homojen bir grup olarak düşünmek doğru olmaz. Sözgelimi 197/812 yılındaki Bağdat Kuşatması esnasında Kerh tüccarları Tahir b. Hüseyin'le irtibat kurarak ayyâr ve şettarların yaptıklarından sorumlu olmadıklarını bildirip itaat ve bağlılıklarını vurgulama gereği duymuşlardı. 251/865 yılında yine pazarcılar ikinci kuşatmanın kumandanlarından birine isyan etmeyi istemediklerini ve bağlılıklarını bildirme ihtiyacı hissetmişlerdi.[124]

Bağdat'ta pazarlara ve pazarlarda faaliyet gösteren tüccar, satıcı ve imalatçılara verilen önemin sonucu olarak ana ve tali çarşı-pazarlar ortaya çıktı. Her bölge ve mahallenin kendi çarşı-pazarı vardı. Her mal ve ticaretin belli caddelerde sıralı bir düzeni vardı. Orada ne bir topluluk diğerinin içine, ne de bir ticaret başkasının ticaretine karışır; bir sınıf bir başkasının malını satmazdı. Her bir malı satan tüccar kendine mahsus pazarda faaliyetini sürdürüyordu.[125]

Çarşılardaki esnafın ihtisas alanına göre ayrılmasına yol açan faktörler arasında mesleklerin doğası da bulunmaktadır.

120 Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 92.
121 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 455; Mes'udî, *Murûc*, c. III, s. 441-443.
122 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 74; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 391; Sülî, *Ahbaru Râzî*, s. 139.
123 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 384; Mes'udî, *Murûc*, c. III, s. 441-443.
124 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 399.
125 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 37, 58; İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, s. 311; Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 654-655.

Söz gelimi kötü ve pis (*zehaim*) kokulu iş yapan kimselerin ıtriyat işiyle uğraşan attarlara, hurda mal satan meslek sahiplerinin (erbabul-eskat) normal mal satan meslek sahiplerine (*ashabu'l-enmat*) dikkat etmesi gerekiyordu.[126] Yolların kavşak noktasında ve nehirlerin yakınında bulunan Bağdat çarşılarında zaruri maddelerin bollaşmasına ve pazara kolayca ulaşmasına duyulan ihtiyaç şehrin pazarlarının kurulduğu yer olan Babu'ş-Şaîr'de bir köprü yapılmasını, bu bölgede kurulan çarşıların ihtiyaçlarının kolayca karşılanmasını, halkın bir yerden bir yere rahatça gitmesini ve malların çarşılara ulaşmasını sağladı.[127] Bazı çarşılar doğu yakasındaki yemciler (*allâfin*), hayvanlar (*devab*); batı yakasında manifaturacılar, kasaplar (*cezzarin*), sabun satıcıları, şeker kamışı (*kassabin*) ve yemek satıcıları nehirler ve kanallar boyunca yayılmıştı.[128] Bir meslek mensuplarını birleşmeye yönelten sebepler arasında meslek işlerinin düzeni ve korunması, birlik ruhunun hissedilmesi de yer alır. Yardımlaşma şekilleri arasında yangın sırasında zararların karşılanması, çarşıların korunması örneğinde olduğu gibi muhtaç durumdaki meslek mensubunun ihtiyacını karşılamak, borçlarını-yükümlülüklerini (*iltizamat*) ödeme veya ödeyene kadar mühlet verme konusunda yardım etme bulunuyordu.[129] Bu örgütlenme ve birleşme bir meslek mensuplarının kendi aralarında veya başka meslek mensuplarıyla yarışma duygusunu da beraberinde getiriyordu.[130]

Bütün bunlar pazar esnafı arasındaki bağların güçlenmesine katkıda bulunmuş, kendilerini iş ve mesleklerine ait hissetmeye/iş ve meslekleriyle tanımlamaya başlamışlardır: İpekçi (*kazzâz*), derici (*harraz*), balıkçı (*semmâk*), hurmacı (*temmâr*) gibi. Özellikle de bu iş ve meslekler babadan oğula geçmekle beraber herkese açık mesleklerdir. Onların dilden dile dolaşan sözleri "sanat soydur" (*neseb*). Sanatlarını bu sözle ifade etmiş, kendilerini meslek ve sanatlarıyla tanımlamış oluyorlardı. Bu, gelecek müşterileri için daha uygun ve imalatçılar için de daha karlıdır.[131]

126 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 28.
127 Taberî, *Tarih*, c. IV, s. 511; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 75, 115.
128 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 36; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 127.
129 Sa'd, *el-Amme*, , s. 171-72.
130 el-Câhız, *Resâil*, c. II, s. 199-201; *el-Hayevan*, c. I, s. 173; Tenûhî, *el-Ferec*, c. I, s. 95; *Neşvar*, c. III, s. 50-51, 100.
131 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 43-44; Şeyzerî, *Nihayetü*, s. 11.

Yapı işçileri, marangozlar, duvarcılar, toprak tesviyecileri, badanacılar her mahallede bir çeşit küçük iş borsası meydana getiriyorlardı. Burada mevsimine göre değişen yevmiyeler belirleniyordu. Aynı işi yapanlar bir araya toplanarak işverenleri bekliyorlardı. Müteahhitler ve iş yaptıracak diğer kişiler, erkenden ihtiyaçları olan işçileri bulmak için oraya gidiyor, daha güçlü ve daha canlı görüneni seçmeye çalışıyorlardı.[132]

Bağdat'ta çalışanların ücretleri konusunda bilgiler yetersiz ve dağınıktır. el-Mansûr döneminde inşaatçıların başı günde dört dirhem kazanıyordu.[133] Bağdat'ın inşaatında çalışan bir işçi günde bir kırat ile beş habbe arasında değişen bir ücret alıyordu. Halifelerin saraylarında çalışanların ücretleri ayda yirmi dirhemi geçmiyordu.[134] el-Mansûr döneminde marangozun ücreti günlük iki dirhemdi.[135] el-Mehdî döneminde bir işlemeci ayda yüz dirhem kazanıyordu.[136] Terzinin ücreti ise üç dirhemdi.[137] Küçük satıcılardan biri bir kırata biber ve bir kırata leblebi satıyor, biberin odunundan elde ettiği kar bir iki habbeyi geçmiyordu. Ufak tefek mal satanların kazançları mutevaziydı. et-Tenûhî, baklacı ve rehdârî gibi bazı gezgin satıcılarını yol kenarlarında oturarak muhtelif ucuz şeyler sattıklarını, sermayelerinin bir ile üç dirhem arasında değiştiğini, bir denizcinin Dicle Nehri'nde yolcu taşıma ücreti olarak kişi başı iki dirhem aldığını, mezar kazanların kazdıkları kabir başına iki dirhem kazandıklarını naklediyor.[138] Cama şekil vermekle meşgul olan bir genç olan nahivci ez-Zeccâc'ın ücreti, günlük bir dirhem iki danik veya bir buçuk dirhemdi. O, bu meblağın bir dirhemini eğitim gördüğü hocası el-Müberred'e ders ücreti olarak veriyordu. Kendisine geçinmek için yarım dirhem kalıyordu.[139] Normal

132 Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 271.

133 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 70; Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 654-655; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 459.

134 Taberî, Tarih, c. VII, s. 655; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s, 70; Tenûhî, Ferec, c. IV, s. 53; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 459; Isfahanî, *el-Egânî*, c. III, s. 134.

135 İbrâhim b. Muhammed Beyhakî, *el-Mehasinve'l-Mûsavi*, thk. Muhammed Süveyd, Beyrut: Dâru İhyai'l-Ulum, 1988, c. I, s, 121.

136 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. IX, s. 288.

137 Mes'udî, *Murûc*, c. III, s. 394.

138 el-Câhiz, *Buhala*, s. 57; Tenûhî, *el-Ferec*, c. I, s. 224-25; c. III, s. 65; c. IV, s. 318; *Neşvar*, c. I, s. 117-118; c. V, s, 149, 276.

139 Taberî, *Tarih*, c. XI, s. 236-37; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c, XIII, s. 223-24; Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 274-275; c. IV, s. 324; *el-Ferec*, c. IV, s. 324.

şartlarda ücret çoğunlukla iki-üç dirhem civarındaydı. Dâru'l-hilafe'de çalışan meslek sahiplerinden Halife el-Mu'tazid'in yanında çalışanlar gibi bazıları ayda otuz dinarı geçmeyen çok düşük maaşlar alıyordu.[140] Ücretler nakit parayla veya mal olarak ödenebiliyordu.[141] Lokantalardan birinin verdiği öğlen yemeği bir ile yirmi danik arasında değişiyordu.[142] Buna göre, bir işçi günlük bir dirhem harcama ile yaşayabilirdi. Eğer bu kadarına gücü yetmezse yarım dirheme de geçinebilirdi.[143] IX. yüzyılda Mısır'da dokuma işçilerine günde yarım dirhem ödeniyordu.[144]Bunları değerlendirdiğimizde ayda otuz dirhemin yeterli olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim İslâm hukukçuları yıllık iki yüz dirhem geliri olanın zekât[145] verebileceğine hükmetmişlerdir. Bu da ayda on altı dirheme tekabül ediyordu.[146] Bu miktardan az geliri olan zekât alan konumunda demektir.

Fiyat pahalılığı vs. gibi olağandışı durumlar olmadığında gelir durumunu hesaplamak kolaydır. Kudame b. Cafer'in verdiği bilgilere göre, buğday fiyatı Sevad bölgesinde yüksekti. Müellifin zikrettiğine göre, ölçülmüş iki kurr buğday ve arpa fiyatı, bir dinar=on beş dirhem kuru üzerinden altmış dinar idi.[147]

el-Me'mün'un ordusunun 197/812'de Bağdat'ı kuşatması esnasında fiyatlar yükselmişti.[148] Bu pahalılıkların en ciddisi 272/885 yılında damin (*mültezim-garantör*) et-Tâî tarafından fiyatlarda ihtikâr yapılması sonucunda ortaya çıktı. O çiftlik sahiplerini fiyatların pahâlânması için harman kaldırmaktan menetmişti. Halk huzursuz olmuştu. 307-308/920 senesinde Vezir

140 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 23.

141 Tenûhî, *Neşvar*, c. II, s. 97-98; c. VIII, s. 118; *el-Ferec*, c. II, s. 361; el-Câhiz, *Buhala*, s. 62; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 322.

142 Mez, *Hadâre*, c. II, s. 859.

143 Salih Ahmed Ali, *et-Tanzimatü'l-ictimaiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Basra fi'l-karni'l-Evvel el-Hicri*, Bağdad: Matbaatü'l-Maârıf, 1953, s. 160.

144 Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 121.

145 Hz. Peygamber döneminde Medine'de zekât vergisi çok geniş anlamdaydı ve kaynakları ve çeşitleri ne olursa olsun devletin Müslümanlardan tahsil ettiği her çeşit vergi manasına geliyordu. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, yay. haz. Mehmet Erkal, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1984. XVI, 144 s.

146 Kudâme, *el-Harâc*, 242.

147 Kudâme, *el-Harâc*, s. 167.

148 Taberî, *Tarih*, c. X, s. 108; c. V, s. 593; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VII, s. 420; c. V, s. 397.

Hamid b. el-Abbas'ın Sevad'daki erzağın damini (garantör) olması sonrasında büyük miktarda buğdayda ihtikâr yapması sonucunda fiyatlar yükseldi ve Bağdat'ta halk (*amme*) ayaklandı.[149] Vezir Hamid, Emir el-Muvaffak döneminde buğdayın kurrunu yirmi dinardan fazlaya satmış, Silh Nehri ağzındaki (*Femi's-Silh*) harmanlardan birinden 36.000 dinar kar elde etmişti. Bölgedeki harmanların geri kalanı ise tamamen kar olarak kalmıştı. Yine Vezir Hamid, erzak tüccarlarına ortak olmuş ve seneler içinde elde ettiği kazanç 20.000.000 dirhemi bulmuştu.[150]

Ekmek ve buğdaydan sonra en önemli gıda maddesi, et idi. Bağdat yemeklerinin büyük çoğunluğu ete dayanıyordu. Bağdat'ta kesimlik hayvanların satıldığı bir çarşı-pazar mevcuttu.[151] Bağdat'ın kurulduğu dönemde et fiyatları ucuzdu. Ancak çok geçmeden nüfus artışına paralel olarak yükseldi. Bağdat'ta özellikle üretiminin az olduğu dönemde et fiyatı pahalanıyordu.[152] Fakirler, yemeklerini zenginlerin alışageldiklerinin aksine, sığır etiyle yapıyorlardı. Bağdat'ta en çok tüketilen yemek baklagiller (*bakl*) idi. Bağdat'ın bir yakasında günde satılan bakliyat miktarı 60.000 dinar değerinde idi. İnsanlar bakla satıcılarının etrafında halkalar oluşturuyordu. Satıcılar da rekabet amacıyla tencerelerini dükkânlarının dışına çıkarıyordu.[153] Kebapçılar, kuzu, keçi, sığır, tavuk ve balıklardan insanların istek ve bütçelerine göre muhtelif yemekler hazırlıyordu.[154] Fiyatların bu kadar yüksek olduğu bir şehirde fakirlerin yemeği ise sığır etlerinin sert kısımları, davarların karın etleri, bağırsakları, paça ve kelleleri ile deve etlerinden oluşuyordu.[155] Tahıl çeşitleri özellikle fakir halk tarafından çok fazla miktarda tüketiliyordu. Hicri III./IX. yüzyılın başlarında Bağdat'ta et ve meyve çeşitlerinin az olduğu dönemlerde fakirler hurma, pekmez ve şekerle birlikte tahıl yi-

149 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 156, 503.
150 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 155; *el-Ferec*, c. III, s. 248.
151 Taberî, *Tarih*, c. IX, s. 349; c. V, s. 466; el-Câhız'ın *Kitabu'l-Buhalâ*'sında bu tür yemeklerle ilgili çok sayıda metin bulunmaktadır.
152 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 91; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 459.
153 Sâbî, *Rûsum Dârü Hilafe*, s. 20; el-Câhız, *el-Hayevan*, c. II, s. 366; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XIX, s. 191.
154 Ezdî, *Hikayetü Ebi'l Kasım*, s. 100-101.
155 el-Câhız, *el-Buhala*, s. 23, 24, 44, 145, 151, 276; Ezdî, *Hikâyetü Ebi'l-Kasım*, s. 39-42.

yordu. Bu dönemde günde 300 tava-kazandan (*maklâ*) fazla sevik[156] tüketiliyordu.[157]

Hicri IV. yüzyılın ilk çeyreğinde 304/916, 306/918, 308-309/920-921, 323/934, 324/935, 331/942, 332/943 yıllarında ordunun isyanı ve devletin zayıf düşmesi yüzünden fiyatlar birçok kez yükselmişti.[158] Fiyatların pahalanması sonucuna halk tabakasının durumu kötüleşmişti. Servet sınırlı bir tabakanın elinde toplandı. Aynı dönemde halk tabakasının geliri temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu.[159] Sosyal farklılaşmanın sınırları daha göze batar hale geldi. Bu durum halk tabakasında zulme maruz kaldığı ve sosyal adalet duygusunun kaybedildiği izlenimini doğurdu. Bu durum kimilerini zenginden başkasının yaşamasına imkân vermeyen zor yaşam şartları yüzünden Bağdat'ı yermeye sürükledi. Aşağıdaki şiirde görülen bu tür bir yakınmadır:

Bağdat mal sahibi için rahatlık ve hoşluk yurdudur,
Müflisler için ise darlık ve sıkıntı yurdu,
Sokaklarında şaşkın şaşkın dolaşırken
Kendimi bir zındığın evindeki Mushaf gibi hissettim.[160]

Bütün bunlar halkın isyan ve ayaklanmasına yol açmıştı. Özellikle de ortalama millî gelir açısından bir karşılaştırma yaptığımızda ki yaklaşık olarak aylık otuz dinar idi, bu durum ücretlerin sabit kalıp pahalılığın arttığı bir ortamda milli gelirin aşınmasını hızlandırıyordu. Halife Hârunürreşîd döneminde fakir bir aile yıllık 300 dirheme ihtiyaç duyarken, bir başka aile 600 dirhemle geçinebiliyordu; el-Me'mûn dönemine gelindiğinde ise, bir ailenin yalnızca yiyecek ve zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak için on beş dinara ihtiyacı vardı. Halife el-Mu'tazid, hırsızlardan birine tövbe etmesi halinde rahat yaşamasına yetecek on beş dinarı her ay

156 Sevik: Buğday veya arpa, hurma ve şekerle yapılan bir çeşit püre, ezme. Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995, s. 419.

157 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, c. I, s. 309-310; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 132; Tenûhî, *Neşvar*, c. V, s. 176.

158 Bağdat'ta fiyatların pahalanması ve sonuçları son bölümde incelendiğinden burada tekrara gerek duyulmamıştır. Bu ayrıntılar için sözkonusu bölüme bakılabilir.

159 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 156.

160 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XVIII, s. 15; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 464.

vermeyi önermişti. Buradan o dönemde on beş dinarın bir ailenin rahat yaşamasına yettiği sonucuna varabiliriz.[161] Orta sınıftan bir fakih, oğlunun geleceğini güvenceye almak istemiş ve ona hayatı boyunca günde bir dinar tahsis etmişti.[162] Çünkü bu meblağ, sözkonusu dönemde ortalama bir adam ve ailesi için yeterliydi. Ancak buradan pahalılık olmadığı sürece ödemelerde ve şartlarda bolluk geçerliyken herkesin bu otuz dinarlık meblağı kolayca elde edemeyeceği sonucuna varabiliriz. Buna değinen el-Câhiz, fakirliğin, kasaplar, kızartmacılar, avcılar, tuğlacı, sıvacı, saban sürücü gibi bazı mütevazı meslek sahiplerinin arkadaşı olduğunu kaydediyor.[163]

Günlük ücretler, işçi ile işveren arasındaki anlaşmayla arz-talep durumuna göre belirleniyordu.[164] Çömlek işçisinin sermayesi 100 dirhemken, bakla satıcısınınki yaklaşık üç dinardı.[165] Aralarında çarşı pazar halkının da bulunduğu sıradan halk kitlesinin yiyecek ve elbiseleri de bu sosyal grupların mütevazı yaşam düzeyleriyle uyumlu bir görünüm arz ediyordu. Yemekleri yağ bakımından fakirdi. Çoğunluğu arpa ekmeği, peynir, patlıcan, marul, kereviz; koyunun kelle ve paça etleri, kavrulmuş veya ızgara küçük balıklar, sığır ve deve etleri ile karınlarından ibaretti.[166] Onların yiyecekleri yerilmiş, kızartmacı (*şevva*) ve kebapçılar (*kalayâ*) olarak nitelenmişlerdir.[167] Tatlıları hurma püresi-lapası (*asidetü't-temr*) idi.[168] Yemekleri genellikle tek öğünden oluşuyordu. el-Câhiz, kendine haftalık iyi bir yemek hazırlayan bir cimriden söz eder. Cuma günü bir dirheme sığır eti, bir danike soğan, bir danike patlıcan, bir danike kabak veya havuç alıyor hepsini bir tencerede pişiriyor, bir hafta boyu onunla besleniyordu.[169] Kuraklık yıllarında fakir insanlar çekirge yiyorlardı. Pişirilmiş halde çekirge satanlardan on rıtl alıp

161 Tenûhî, *Neşvar*, c. V, s. 285; *el-Ferec*, c. III, s. 84; Vekî, *Ahbârü'l-Kudat*, c. III, s. 246; Mes'udî, *Murûc*, c. IV, s. 266.
162 İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, c. XIV, s. 31; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 391; Tenûhî, *Neşvar*, I, c. V, s. 216.
163 el-Câhiz, *el-Hayevan*, c. IV, s. 432.
164 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. III, s. 361.
165 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 68; c. II, s. 104.
166 Sealibî, *Simar*, c. II, s. 262; Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 121; *el-Ferec*, c. III, s. 286; Ezdî, *Hikâyetü Ebi'l-Kasım*, s. 42.
167 Ezdî, *Hikâyetü Ebi'l-Kasım*, s. 101.
168 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 121; c. III, s. 190-91; Ezdî, *Hikâyetü Ebi'l-Kasım*, s. 41.
169 el-Câhiz, *Buhala*, s. 121-122.

bunu ailesiyle yiyenler vardı. Çekirgeyi şifa için yiyenlerden de söz ediliyor.[170]

Bu durumda Bağdat'ta insanların büyük çoğunluğunun ne kadar mütevazı şartlarda yaşadığını tasavvur etmek zor değildir. Hayat onlar için beslenme, giyim ve barınma konusunda gerçekten zordu. el-Câhiz fakiri şöyle tasvir ediyor: "*yemekleri haşlanmış ot, elbisesi cepsiz gömlek, ekmeği kaba yarık ekmek, balığı yarık/parça parça, izarı (peştamal) da paçavradır.*"[171]

Meslek sahiplerinin kendine has kıyafetlerine değinen el-Câhiz, zengin evlerinden birinde aşçılık yapan birinin iş gömleği giydiğinden söz ediyor.[172] Sakalar (*sucu*), denizciler ve hamam işçileri/çalışanları bir tür pantolon (*tübban-tebabiyn*) giyerdi. Bu bir karış uzunluğunda bir pantolon (*sirval)* idi.[173] Deve binicileri ve hizmetkârlar futa sarar/bağlarlardı.[174] Bağdat sucuları "debiki mendiline sarınmış, elinde çömlek su destisi (*kizan*) olan bir adam" şeklinde tasvir ediliyor.[175] Tüccar ve imalatçıların (*sunna'*) giysileri ise kaftandı.[176] Tüccarların da özel kıyafetleri vardı.[177] Bağdatlılar temizliğine mesleklerine göre farklılaşan bir tarzda itina gösterdikleri elbiselerini özel günlerde zaman zaman misk ve anber ile kokulandırıyorlardı.[178] Halk tabakası genel olarak dış görünüşlerine önem veriyor, evden çıkarken saçlarını tarıyor, yağlıyor ve özenle giyiniyorlardı. Yine Bağdat halkı erkekler de dâhil olmak üzere saç veya sakallarını güzelleştirmek için muhtelif boyalar kullanıyordu.[179]

170 Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah eş-Şatrancî Sulî, *Razi Ahbârü'r-Râzî-Billah ve'l-Müttaki-Lillah = Tarihü'd-devleti'l-Abbâsiyye min sene 322 ila 333 min Kitâbi'l-Evrak*, thk. J. Heyworth Dunne, 3. bs. Beyrut: Dârü'l-Mesire, 1983, s. 238; Tenühî, *Neşvar*, c. III, s. 162-163; *el-Ferec*, c. IV, s. 211-212; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIV, s. 27.

171 el-Câhiz, *el-Hayevan*, c. I, s. 73.

172 el-Câhiz, *el-Hayevan*, c. VI, s. 492.

173 Anne Dozy, *Mu'cemu'l-Mufassal fî Esmai'l-Elbise İnde'l-Arab*, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1883, s. 93; İbrahim, *Mu'cemü'l-Arabî*, s. 89.

174 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c. VII, s. 373 (FVT maddesi); Zebîdî, *Tâcu'l-Arus*, c. XIX, s. 548-49 (FVT maddesi)

175 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 31; Dozy, *Mu'cem*, s. 481-84 (mendil maddesi)

176 Dozy, *Mu'cem*, s. 399-400 (Kaftan md).

177 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 53; c. VIII, s. 497; Tenühî, *Ferec*, c. II, s. 137; *Neşvar*, c. III, s. 109; c. V, s. 143. Taylesan da bu kıyafete dâhildi. *Neşvar*, c. V, s. 143.

178 Tenühî, *Neşvar*, c. I, s. 294.

179 Tenühî, *Neşvar*, c. III, s. 36.

Meslek ve sanat erbabından şiir ve edebiyatla ilgilenenlere örnek olarak çömlek satıcısı olan Ebu'l-Atahiye gösterilebilir. Asıl adı İsmail b. el-Kasım idi ve çömlek satıcılığının yanı sıra dilin kullanımındaki ustalığı, ölçülü söz söyleme gücü, şiir ve nesirde bütün insanlara hitap edecek ölçüde hoş ve tatlı söz söyleyebilme yeteneğiyle tanınıyordu.[180] Meslek sahiplerinin boş vakitlerini değerlendirmek ve mesleki konuları konuşmak üzere bir araya geldikleri özel toplantıları vardı.[181] Örneğin dokumacılar içlerinden birinin evinde toplanıp sohbet ediyor, çeşitli sorunları münakaşa ediyorlardı. Dokumacılardan biri Ebu Nüvas'ı böyle bir toplantıya çağırmıştı.[182] Ayrıca her esnaf grubunun zaman zaman arifelerinin yanında gece sohbeti (*müsamere*) için toplandıkları nakledilliyor. Buna örnek olarak Kerh'teki bütün süpürgecilerin arifleri Nevfel'in yanında toplanması gösteriliyor.[183]

Pazar esnafı, mahalle ve dükkânlarına ilave olarak[184] genellikle yollar, mezarlıklar, camiler ve pazarlarda oturan hikâye anlatıcıların (*kıssacı-kassâs*) meclislerine katılır, ayet ve hadisler, geçmişe dair tarihi olaylar ve hikâyeler dinlerlerdi.[185] Bu kassâslar Bağdat halkının ve başkente gelen Arap, Nabati, Horasanlı, zenci, İranlı, Hintli ve Bizanslı halkların lehçelerini iyi konuşurlardı. el-Câhiz onları şöyle tasvir eder:

> *Biz bir hikâyecinin Yemen halkının sözlerini hiçbir şeyi eksik bırakmaksızın mahreçleriyle birlikte naklettiğini görürüz. Aynı şekilde o bir Horasanlı, Ahvazlı, zenci, Sindli, Habeşli ve başkalarının hikâyelerini anlatır. Hatta onun anlatımı dinleyene o ülke halkınınkinden daha doğal gelir.*[186]

Kassâsların mal kazanmak için birçok hileli yollar buldukları anlaşılıyor. Nitekim insanların kassâsların hikâyelerine ve onların meclislerine katılmaya gösterdikleri merak ve ilgi hicri III. yüzyılda varrâklardan bir grubu bu tür kıssalar kaleme almaya yöneltmişti. Bunlardan iki isim bilhassa meşhur olmuştu: İbn Dilan lakaplı Ahmed b. Muhammed ile İbnü'l-Attâr. Bunlar

180 Mes'udî, *Murûc*, c. III, s. 348-49.
181 el-Hatîb el-Bağdadî, *et-Tatfîl*, Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1983, s. 41-42.
182 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. X, s. 250.
183 el-Câhiz, *el-Hayevan*, c. III, s. 13-14.
184 el-Hatîb el-Bağdadî, *et-Tatfîl*, s. 41-43; et-Tenûhî, *el-Müstecad Min fi'lati'l-Ecvad*, thk. Muhammed Kırdialı, 1970, s. 166.
185 Mes'udî, *Murûc*, c. VIII, s. 161-162.
186 el-Câhiz, *el-Beyan*, s. 51.

kıssalardan başka peri masalları-fabl (*hurafât*), gece sohbetleri ve asılsız hikâyeler de yazıyordu. İnsanlar, kuşlar, hayvanlar ve başkalarının dilinden peri masalları-fabllar ve gece sohbetleri kaleme alanlar arasında Abdullah b. el-Mukaffa, Sehl b. Harun, Ali b. Davud, Attabî ve Ahmed b. Tâhir de bulunuyordu.[187]

Kassâsların faaliyetleri başkentte bir rahatsızlık yaratmış olmalı ki 284/896 yılında Halife el-Mu'tazid (279-289/892-901), onların yollar ve camilerde oturmasını yasaklayan bir emir çıkarmıştı. Cuma günü de insanlara kâsslarla (*hikâye anlatıcılar*) oturmamaları ilan edilmişti.[188]

Bağdat halkı köprüler üzerinde gezintiye çıkıyordu.[189] Bağdat'ta esnafın da dâhil olduğunu kaydettiğimiz sıradan halk (*âmme*) ava çıkmaya ve oynamak ve seyretmek için horoz, bıldırcın gibi çeşitli hayvanların eğitilmesine düşkündü.[190] Bağdatlıların özellikle kuşlarla oynamaya aşırı düşkünlükleri vardı.[191] Kukla sanatkârları bayramlar gibi dinî ve sosyal kutlamaları sanatlarını geliştirmek ve kazanç elde etmek için fırsat biliyorlardı. Bağdat'ta onların özel çarşıları vardı.[192]

Son olarak pazar esnafının başkent halkının özel günlerine, cenaze ve matem törenlerine saygı gösterdiğini de belirtmemiz yerinde olacaktır. Bu bakımdan çarşılar özel günlerde, cenaze, matem gibi münasebetlerle kapanıyor, alışveriş tatil ediliyordu. İbnü'l-Cevzî'nin naklettiğine göre, 352/963 yılı Muharrem ayının onuncu gününde Bağdat'ta çarşılar kapanmış, satışlar tatil edilmişti. O gün kasaplar kesim yapmamışlar, heriseciler yemek pişirmemişler, insanların su istemelerine izin verilmemiş, çarşıya kubbeler dikilmiş, üzerlerine çullar örtülmüş, kadınlar saçları dağınık dövünerek çarşılarda dolaşmışlar ve Hüseyin'e (*as*) ağıtlar yakılmıştı.[193]

187 İbn Nedim, *Fihrist*, s. 369-370, 373.
188 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XII, s. 372;
189 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. I, s. 15; c. VIII, s. 80; c. IX, s. 12; c. X, s. 21; Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 55; Ebü'l-Fazl b. Tayfur Ahmed b. Tayfur Bağdadi İbn Ebu Tahir, *Kitabu Bağdad*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, s. 21
190 el-Câhiz, *Hayevan*, c. V, s. 244-246; Tenühî, *Neşvar*, c. I, s. 340.
191 Taberî, *Tarih*, c. XI, s. 354; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 166; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 36-37; el-Câhiz, *el-Hayevan*, c. II, s. 345; Ebü Hayyan et-Tevhidî, *el-Basâir*, c. IX, s. 34; Tenühî, *Neşvar*, c. I, s. 209-210.
192 İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 36-37; Maverdî, *Ahkâm*, s. 365.
193 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIV, s. 150.

Pazar esnafının yaşantısıyla ilgili bahsi tamamlamadan önce devletin onların hayatını kolaylaştırmak için aldığı tedbirler ve sağladığı hizmetlerden de kısaca söz etmenin faydalı olacağı inancındayız.

Devlet, halkın sosyal hizmetlerini yürütmek için bazı düzenlemeler yapmış, bu amaçla özellikle fakirler için özel bir divân[194] kurulmuştur. Divânu'l-Birr isimli bu divân bir kadı tarafından idare ediliyor, vakıfların idaresi, fakirlere yardım, yetimlerin himayesi gibi işleri yürütüyordu. Yöneten kadının görevi vakfın gelirlerinin artırılması ve tahsis amaçlarına uygun şekillerde dağıtımına nezaret etmekti.[195]

Bağdat'ta yaşayan halkın ihtiyacını karşılamak için su ve diğer temel hizmetleri sağlayacak yapılar inşa edilmişti. Halife el-Mansûr, şehrin inşâsı sırasında cadde ve sokaklarda içme, kullanma ve tarımsal amaçlı sulama suyu ihtiyacını karşılamak üzere nehir sularını açtırdığı kanallardan akıtmıştı.[196] Devlet, su kanalları, setler, su depolarının bakım ve korunmasına özen göstermiş, nehirler üzerine köprüler yapmıştır. Bütün bu hizmetlerin giderleri divânu'l-harac tarafından karşılanmıştır.[197] Müslümanlar tarafından dinî amaçlarla vakfedilen vakıf arazilerinin gelirleri de fakirler, ihtiyaç sahipleri/muhtaçlar, yetimler, kölelerin azad edilmesi, mescit ve cami yapılması veya halkın yararına diğer hizmetler için harcanıyordu. el-Muktedir, Bağdat civarında yıllık geliri 13.000 dinar olan bir çiftliği ve Sevad bölgesinde geliri 80.000 dinar olan bir çiftliği vakfetmiş, annesi de fakir ve düşkünler için geniş araziler vakfetmişti.[198]

Halkın hizmetine sunulan hayrî müesseselerin başında 171/786 yılında Bağdat'ta kurulan er-Reşid Hastanesi

194 İslam devletlerinde resmi işlerin görüşülüp karar bağlandığı meclis veya buna bağlı devlet dairelerine denilir. Geniş bilgi için bkz. Dürî, "Divân", *DİA*, IX, 377-381.Abbâsiler döneminde kurulan divanların fonksiyonları hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar: 132-232/750-847*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

195 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 151-152.

196 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 81; *Menâkıb*, s. 31; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 125-127;Sührab, *Acaib*, s. 134; Ya'kubi, *el-Büldân*, s. 43-44; İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, s. 289.

197 Sâbî, *Rüsumu Dâri'l-Hilafe*, thk. Mikail Avvad, Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1986, s. 286.

198 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 310; Tenühi, *Neşvar*, c. I, s. 242.

gelir.[199] Sâ'idî Hastanesinin yemek, ilaç ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için Halife el-Mu'tazid ayda 450 dinar tahsis etmişti.[200] Muharrim semtinde bulunan el-Mu'tazid'in kölesi Bedr Hastanesi'nin ihtiyaçları Mütevekkil'in annesinin vakfından karşılanıyordu.[201] 302/914 yılında Vezir Ebu'l-Hasan Ali b. İsâ, Harbiye semtinde bir hastane kurmuş ve masraflarının karşılanması için kendi malından tahsisat ayırmıştı.[202] 306/918 yılında Seyyide Ümmü'l-Muktedir,[203] el-Muktedirî ve İbnü'l-Furat hastaneleri kurulmuştu.[204] 295/907 yılında Halife el-Muktedir'e, el-Müktefî tarafından Babu't-tak meydanında (rahbe) yaptırılan dükkânların yoksullara (*du'afâ*) zarar verdiği bildirildi, çünkü onlar orada ticaret yapmak için ücretsiz oturuyordu. Halife buranın gelirinin ne kadar olduğunu sordu, ayda 1000 dinar gelir getirdiği söylenince de: "Bu meblağın Müslümanların yararı (*salah*) ve hayır/güzel dualarını almak karşısında önemi nedir ki", dedi ve buranın yıkılmasını emretti.[205] Halife el-Mu'tazid'in harcamaları arasında, her gün fakirlere dağıtılan 15.000 dinar bulunuyordu.[206] 301/913 yılında vezir Ali b. İsâ, müezzinlerin ve mescit imamlarının maaşları ile oralara sığınan fakirlere dağıtılmak üzere ödenek tahsis etmişti. Bağdat'taki hastanelerin ıslahı için de tahsisat ayıran vezir, ayrıca ilaç ve içecek ile hastaların diğer ihtiyaçlarının da karşılanması için yeterli ödeneğin ayrılmasını emretmişti. Yine o 301/913 yılında tabiplerin başkanı Sinan b. Sabit'e mahkûmların muayene edilmesini, her gün doktorların yanlarında ilaç ve içecekler olduğu halde hastaneye gönderilmesini emretmiş, bu emir yerine getirilmişti.[207]

199 Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim Kıftî, *İhbarü'l-Ulema bi-Ahbari'l-Hükema: Tarihü'l-Hükema*, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1326, s. 383; Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım İbn Ebü Usaybia, *Uyunü'l-Enba' fi Tabakati'l-Etıbba*, ed. August Müller, Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995, c. I, s. 174.

200 Sâbi, *el-Vüzera*, s. 26-27.

201 İbn Ebi Useybia, *Tabakâtu'l-Etıbbâ*, s. 301.

202 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 128; İbn Ebi Useybia, *Tabakâtu'l-Etıbbâ*, s. 274.

203 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 146; İbn Ebi Useybia, *Tabakâtu'l-Etıbbâ*, s. 302; İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-Ulemâ*, s. 195.

204 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VI, s. 502; İbn Ebi Useybia, *Tabakâtu'l-Etıbbâ*, c. 302, s. 305.

205 Arîb, *Silatu Tarihi*, s. 17.

206 Sâbi, *el-Vüzera*, s. 24-25.

207 Kıftî, *Ahbaru'l-Hukema*, s. 193.

Abbâsî halifeleri İslam şehirlerinin önemli müesseselerinden biri olan mescitlerin yapımına da özel önem vermişlerdi. el-Mansûr, Dairevi şehirde ve Rusâfe'de birer cami yaptırmıştı.[208] el-Mehdî de Rusâfe'de büyük bir mescit yaptırmıştı.[209] Şehrin Cuma Camisi el-Mu'tazid döneminde genişletilmişti. el-Müktefî ise, Dâru'l-hilafe camisini yaptırmıştı.[210] Bağdat halkı da mescit ve cami yapımına önem vermiş ve her mahalle halkı kendi mahallelerine cami yaptırma konusunda yardımlaşma içinde olmuştu. Bunların en çok bilinenleri köprü (*kantara*) yakınında kurulu olan Harbiyye'de Abdullah b. Harb tarafından yaptırılan mescit ile Muharrim Caddesindeki Âl-i Kahtabe Mescidi'dir.[211] Terziler çarşısının da bir mescidinin bulunduğundan yukarda söz etmiştik.

Burada yeri gelmişken cami ve mescitlerin ibadet, eğitim ve diğer işlevlerinden söz etmek gerekir. Söz konusu ettiğimiz dönemde Bağdat mescitlerinde fıkıh, hadis meclislerinin yanı sıra zikir ve kıraat halkaları düzenlenmekte, kadıların kaza-dava meclisleri icra edilmekteydi. Bu meclisler herkese açık olup hanımlar Ahmed b. Hanbel'in kadınlara yönelik dersleri gibi ilmi faaliyetlere katılabiliyordu.[212] Bu dönemde Bağdat'ta eğitimin devletin resmî gözetimi dışında olmasından dolayı eğitime verilen destekler büyük önem taşıyordu. Bu çerçevede halifeler, yöneticiler, ileri gelenler, zenginler hocalara ilim talebelerine dağıtılmak üzere mâli yardımlar gönderiyordu.[213]

Sonuç ve Değerlendirme

Küfe, Basra, Fustat, Kayrevan gibi şehirlerin *daru'l-hicre* olarak kurulmasına karşın, Bağdat yeni ideolojiyi sembolize eden halifeliğin merkezi olan bir *daru'd-dava* idi. İdari ve askerî bir merkez olarak kurulan bu şehir ana ticaret yollarının üzerinde bulunuyordu. İçerisinde eşrafın evleri, birkaç mevali, divânlar ve

208 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 80-81, 108; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 21; Belâzürî, *Fütuh*, c. I, s. 223; c. II, s. 361.
209 Tayfur, *Bağdad*, s. 144; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, s. 108; Taberî, *Tarih*, c. IV, s. 479.
210 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 33; M. Cevad-A. Suse, *Delilu Haritati*, s. 129.
211 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 20-23.
212 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 109; c. III, s. 104, 197-198.
213 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 104; Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 212.

hazinenin (*beytülmâl*) bulunduğu Dairevi Şehir, Bağdat'ın özünü oluşturuyordu. Şurta sorumlusu, başmuhafız ve cephanelikler içteki dairedeydiler. Kumandanlar da bu dairenin etrafında iki ana duvarın arasında bulunuyordu. Esas yaşanılan yerler surun dışındaydı ve dört ana bölgeye (*rub'-erba'*) ayrılmışlardı. Her birinin kendi pazarı vardı ve Sarat kanalıyla Dicle (*Tigris*) arasında kuzeye doğru uzanıyordu. Yerleşim planına baktığımızda orduya kuzey ve kuzeybatıdaki bölgelerin, zanaatkâr ve tüccarlara ise Sarat'ın altındaki kısımların verildiğini görürüz. Harbiyye'de genellikle İranlılar ve Semerkand civarından gelenler oturuyordu. Mervliler vardı. Horasanlılar Şam kapısı civarındaki rabazlara yerleşmişlerdi. Her belde halkının bir komutanı ve başkanı vardı. Dairevi şehir'in kuzeyindeki köle rabazında el-Mansûr'un köleleri oturuyordu. Onun yakınında Kirmanlıların rabazı vardı. Daha ileride Soğdluların iktaları vardı. Şehrin doğusundaki Horasan kapısından başlayan çeyrekte (rub') cürcanlılar, Afrikalılar, Deylemliler ve Bağlıların iktaları yer alıyordu. Ayrıca mevalilerin de ayrı bir mahallede toplandığı anlaşılıyor.

Her kabilenin üyelerini temsil eden ve onların davranışlarından sorumlu olan bir şeyhi vardı. Her kabilenin kendi camii ve namazgahı olabilirdi. Her kabilenin mukatilesi de disiplininden bir arifin sorumlu olduğu birimlere ayrılmıştı. Sonunda her kabilenin bir arifi oldu. Kabilenin şeyhi önce valiler tarafından tanındı sonra atanmaya başlandı. Arifi ise ya emir atar ya da kabilesi seçerdi. Örgütlenmeleri yarı özerk üyelerinin iradesinin bir yansıması olan kabilelerin kamu hayatında önemli rolleri vardı. Rub'ların her birinden bir sahip veya reisin sorumlu olduğu yönetim biçimi el-Mansûr döneminde başlamıştı. Rub'lar el-Me'mûn ve el-Mu'tazid döneminde de varlığını korumuştur. Rub'daki her rabaz veya katianın kendi şeyhi veya reisi vardı. Her etnik grubun bir reisi veya kadısı bulunuyordu. İdare şeyhi aracılığıyla her bölgenin sorunlarından kolayca haberdar olabildiği gibi, şüpheli şahısları kolayca belirliyor ve sıkıntı ve felaketlerde muhtaçların yardımına koşabiliyordu. Bağdat'ın yaşadığı her iki kuşatmada da şeyhler rabazları adına garanti vermişlerdi. Sonuçta Bağdat'ın bölgeler düzeyinde yerel bir idare sistemi vardı. Kabile ve etnik gruplara bağlı olan bu sistem mahallelerde toplumsal, mesleki ve dini grupların teşkiliyle devam etmiştir. Ayyarlar hareketinin

bile bölgeler tarafından örgütlendiği ve her bölge ayyarlarının bir mütekaddim ve liderinin bulunduğu anlaşılıyor. Gayri memnun kitlelerin kendilerini bu tür yapılanmalar aracılığıyla ifade ettikleri söylenebilir. VIII. asır sonlarında Bağdat'ta güçlü bir teşkilata sahip olan ayyarlar Emîn-Me'mûn mücadelesinde önemli rol oynamışlardır. Çok güçlü oldukları dönemde şehri haraca kesmekten, kendi hesaplarına vergi toplamaktan da geri durmamışlardı.

Zamanla dini fikir ve temayüller şehrin yerleşim planında ağırlığını hissettirmiştir: Kerh Şiiliğin merkezi iken, Basra Kapısı Sünniliğin merkezi; Bâbü'ş-Şa'îr Sünni iken, doğudaki Bâbü't-Tâk Şiî idi. Askeri ve stratejik mülahazalarla kurulan Rusâfenin oluşum ve gelişiminde etnik ve mesleki faktörler de rol oynamıştı. Göç, çalışma, ticaret yapma veya başka nedenlerle gelenler Bağdat'ın etnik yapısını değiştiriyor ve etkiliyordu. Abbâsî toplumuna yeni katılan unsurlar arasında askerlikten başka maharet olmayan Türkler ve Deylemliler bulunuyordu. Arapların divanlardan düşürülmesi, Samerrâ'nın kurulması da pazarları geniş ölçüde etkilemişti.

Şehrin sosyal yapısının şekillenmesi ve nüfus yapısının istikrara kavuşmasından sonra sosyal grup veya tabaka kavramının dillendirilmeye başlandığı görülüyor. Fazl b. Yahya el-Bermekî'ye göre insanlar dört tabakadır: krallar, vezirler, zenginler ve orta tabaka. Bunların dışında kalan insanları ise "içi boş köpük seli, ahmaklığın budalalığı, yemek ve uykudan başka derdi olmayan kimseler" olarak niteliyor. İbn Sînâ insanları geçim derdi olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayırıyor. Fârâbî toplumu avam ve havas olarak ikiye ayırdıktan sonra aralarında üstünlük ölçüsü olan yetilere işaret ediyor. Avamı düşünme gücü ve akli yetileri sınırlı bir topluluk olarak tanımlarken, havassı da üçe ayırıyor. İhvan-ı Safâ da sosyal tabakalar ve gruplardan söz ederken insanları dokuz gruba ayırıyor ve imalatçılar, meslek sahipleri ve sanatkârların önemine vurgu yapıyor. Sonuç olarak dönemin düşünürlerinin eserlerinde rütbe, taife ve sınıf kavramlarının kullanılıyor olması, Arapla mevali, avam ve havas arasında bariz bir ayrımın bulunması dönemin Bağdat'ında sosyal tabakaların var olduğunu göstermektedir. Gerçekten de sıradan halkın siyasette bir etkisi ve rolü yoktu. Hacamatçının birinin Halife

Hârunurreşîd'e döneminde karara bağlanan üç konuyu sormanın bedelini canıyla ödemesi bunun açık bir delilidir. Kendisi de bir kadı olan et-Tenûhî'nin sıradan insanların kadılık görevine atanmasını devlet otoritesinde çözülme sebebi olarak görmesi de bunu destekliyor. et-Tevhidî de toplumsal sıralamada güç ve servet faktörünü esas alarak zenginlikle fakirliği, yükseklikle alçaklığı karşılaştırıyor ve sıradan insanlara toplumsal merdivenin sonunda yer veriyor. Zamanla üst düzeye yükselmek için çalışanlara toplumun beslediği takdir duygusunda bir artış olmuştur. Bazı vezirlerin tüccarlıktan gelmiş olmaları da toplumda güç ve servetin bireyin konumunu belirleyen iki önemli faktör olduğunu gösteriyor. Sonuç olarak Bağdatlıların sosyal hayatında sınıf ayrımının geçerli olduğu ve zamanla tüccar ve mülk sahiplerinin zenginleşmesi sonucu orta sınıfın ortaya çıkmasının bile avam havas şeklindeki ikili ayrımı değiştirmediğini söyleyebiliriz.

Meslek ve çalışma alanlarına göre bir ayrım yapmamız gerekirse tabip, tüccar ve sarraflar ilk grubu, köleler ikinci grubu ve zimmet ehli ve sanat meslek sahiplerinden oluşan diğer çalışanlar üçüncü grubu oluştururlar. Farklı uyrukların karışımı olan bu son grup fakir ve yoksun kimselerden oluşur. Yahudi ve Hıristiyanların Bağdat'ta ayrı mahallelerinin bulunduğunu, önceleri sıradan mesleklerde çalışan Yahudilerin zamanla ticaret ve sarraflığa girip bu alanda ilerleme kaydederek resmi banker konumuna kadar yükseldiğini de belirtmemiz gerekir. Mesleklerin belirlenmesi konusunda İhvan-ı Safâ'nın el emeği ile çalışanları üzerinde çalıştıkları su, toprak, ateş, hava ve madenler gibi maddelere göre ayıran türünün ilk örneği bir tasnif bıraktıklarını biliyoruz. ed-Dineverî'nin rüya tabirleriyle ilgili eserinde verdiği listenin alfabetik olarak sıralanmış olmaktan öte bir özelliği yoktur. Hisbe risalelerinde söz edilen mesleklerin sayısının da en iyi durumda sekseni geçmediğini dikkate aldığımızda söz konusu dönem Bağdat'ında icra edilen bütün mesleklerden bahsetmek için yeterli bilgiye sahip olmadığımız ortaya çıkıyor.

Bazı mesleklerin ortaya çıkışı ve temayüzü ise Bağdat'ın konumuyla alakalıdır. Dicle'nin iki kıyısı ile Fırat'ın yakınına kurulan şehirde yük ve yolcu taşımacılığı geniş nehir taşıma ağıyla sağlandığından Bağdat gemileri ve bunlarla alakalı birçok meslekle tanınmıştır. Halife el-Me'mûn'un 36.000 denizciyi yönetti-

ğinin bildirilmesi, III/IX. yüzyılda şehirde 30.000 küçük gemide çalışan denizcilerin günde toplam 90.000 dirhemi kazanması ve el-Muktedir döneminde karşıdan karşıya geçmeye yarayan kayıkların sayısının otuz-kırk bin arası olarak verilmesi Bağdat'ta denizcilik hayatının büyüklüğünü ve önemini açıkça gösteriyor. Denizcilerin basit bir yaşam sürdükleri, tanınmalarını sağlayacak bir tür cübbe giydikleri, sade olarak nitelenen yemeklerini yanlarında taşıdıkları ve gemide boş kaldıkları zaman yedikleri kaydediliyor. Meslek mensuplarının kitleleşmesine örnek olarak Bağdat esnafı içinde önemli bir grubu oluşturan dokumacıların kendi aralarında gece eğlenceleri düzenlemeleri verilebilir.

Bağdat tüccarlarının servet bakımından aynı konumda olmadıkları açıktır. İthalatçılar, ilginç mal satıcıları, köle tüccarları, simsar ve dellallar gibi büyük sermaye sahiplerinin yanında bakla satıcıları ve seyyar satıcılar ise küçük çapta sermaye ile çalışanlar da bulunuyordu. Meslek sahiplerini ödeyecekleri vergi dilimine göre sıralayan Ebu Yusuf'a göre, 48 dirhem vergi alınan zenginler şunlardır: sarraflar, manifaturacılar, mal sahipleri, tacirler, uzman doktorlar. Orta durumdakilerden yirmi dört dirhem vergi alınır. En az kazancı olanlardan ise on iki dirhem vergi alınır. Bunlar; terzi, boyacı, ayakkabıcı, ipekçi vb dir.

Bağdat'ta mahallelere yerleşme konusunda da servetin bariz bir etkisi vardı. Tüccarlar ve vezirler gibi zenginlerin Sükü'l-Ataş ve Süku Yahya mahallelerinde, kadılar ve büyük tüccarların ise Derbi Süleyman'da oturduğu biliniyor. Geri kalan mahallelerde sıradan insanlar oturuyordu. Yoksulların ise Katiatü'l-kilâb, Decac Nehri ve Derbi'l-hamir bölgelerinde toplandığı anlaşılıyor.

Şehirdeki iktisadi üretim, dağıtım ve hizmetlere katılan herkesi kapsayan bir lonca sistemi vardı. Üst düzey bürokratlar, ordu ve ulema haricindeki şehir nüfusu meslek ve zanaatlarına göre loncalarda örgütlenmişti. Loncalarda ustadan şeyhe, peygamberin iki ashabına (Ali ve Selman) ve önceki peygamberlere uzanan bir zincirin bulunduğunu da hatırlamalıyız. Loncayla peygamber arasında ve loncaların kendi aralarında bir bağ olduğu anlaşılıyor. Loncaları birbirine bağlayan silsile ve şeyhü'l-meşâyih makamı farklı loncalar arasındaki ilişkileri yöneten çok önemli unsurlardır. Şeyhlerin şehirlerindeki üretim standartlarını, ürünlerin ka-

lite ve fiyatlarını ayarlamak için diğer şehirlerin şeyhleriyle yazıştıkları ve ziyaretleştikleri biliniyor. Zanaatta yükseliş zinciri çırak, zanaatkâr (sani), usta (muallim) şeklinde olup ustalığa geçiş ya sınavla ya da örnek eser imaliyle gerçekleşiyordu. Şeyhin görevleri arasında üyeler arası anlaşmazlıkları çözümlemek, acil durumlarda loncayı harekete geçirmek ve resmi törenlerde loncaya liderlik etmek sayılabilir. O, lonca üyelerinin yaşadıkları mahallede de merkezi otoriteyi temsil ettiğinden yetkisi pazarın sınırlarını aşıyordu. Şeyhü'l-meşâyihin otoritesi ise muazzamdı. Bütün loncaların meşâyihinin sufi cemiyetlerinin ve bazı durumlarda eşrafın en kıdemli şahsiyeti olması dolayısıyla şehirdeki bütün loncaları, onlar aracılığıyla pazarları --şehirdeki bütün üretim, dağıtım ve hizmetleri- kontrol altında tutuyordu. Ordu mensupları ve yüksek bürokratlar da çoğunlukla sufi tarikatlara mensup olduğundan şeyhü'l-meşâyihin yönetimindeydiler. Bu haliyle bu şahsiyet politik otoriteyi sözde tanıyor, manevi otoritesiyle krallara ve sultanlara geçici idarelerinde destek veriyordu.

Her meslek ve sınıfın ayrı çarşılarda toplanması bunlar için ayrı arifler tayin edilmesini gerektirmişti. Dokumacıların, terzilerin ve diğer meslek erbabının arifleri vardı. Arifler mesleğin denetimi ve sorunlarının çözümü konusunda muhtesibe yardımcı oluyordu. Mesleklerin doğası gereği çarşı-pazarların ihtisaslaşması beraberinde mesleki örgütlenmeyi de getiriyordu. Bu örgütlenme meslek mensuplarının kendi aralarında işbirliği, dayanışma, yarışma ve yardımlaşmasını, başka meslek mensuplarıyla yarışmasını beraberinde getiriyordu. Pazar esnafı arasındaki bağların güçlenmesi, bu insanların kendilerini ipekçi, derici, balıkçı, hurmacı gibi iş ve meslekleriyle tanımlamasıyla sonuçlanmıştır. Onların bu konumunu ifade eden "sanat soydur" (*es-sınaatu nesebün*) sözü Mezopotamya bölgesinde dillerde dolaşıyordu.

Bağdat'ta çalışanların ücretleri konusundaki bilgilerimiz yetersiz ve dağınıktır. Ücretler nakit parayla ve mal olarak ödenebiliyordu. Ortalama günlük ücretler bir ile üç dirhem arasında değişiyordu. Aynı dönemde Mısır'da dokuma işçilerine yarım dirhem yevmiye verildiğini dikkate aldığımızda ayda otuz dirhem dolgun ücret sayılabilir. Zekât nisabının ayda on altı dirhem olarak belirlenmiş olması da dönemin refah düzeyi konusunda fikir

vermektedir. Buna göre günde yarım dirhemden fazla kazanan yoksulluk sınırının üstünde kalıyor gibi görünüyor.

Bağdat'ta halkın neyle beslendiğine gelince ekmek ve buğdaydan sonra başlıca gıda maddesi et idi. Zenginler koyun ve kuzu etiyle beslenirken fakirler yemeklerini sığır etiyle yapıyordu. Bağdat'ta en çok tüketilen gıda maddesi ucuzluğu dolayısıyla baklagillerdi. Bu gıda maddesinden şehrin yalnızca bir yakasında günde 60.000 dinar değerinde tüketiliyordu. Fiyatların yükseldiği dönemlerde fakirler sığır etlerinin sert kısımları, davarların karın ve bağırsakları, paça ve kelleleri ile deve etleriyle besleniyordu. IX. Yüzyılda Bağdat'ta günde 300 kazandan fazla sevik tüketiliyordu. Bu da Bağdat'ta çoğunluğu oluşturan sıradan halkın ne kadar mütevazı şartlarda yaşadığını gösteriyor. Bağdat'ta birçok meslek mensubunun kendine has kıyafetlerinin bulunduğu kaydediliyor. Başkent halkının genelinin dış görünüşlerine önem verdiğini, saçlarının bakımına ve giyimlerine özen gösterdikleri biliniyor.

Meslek ve sanat sahipleri şiir ve edebiyatla ilgilenmelerinin yanı sıra boş vakitlerini değerlendirmek ve mesleki konuları görüşmek üzere özel toplantılar düzenliyorlardı. Her esnaf grubunun da arifilerinin öncülüğünde gece sohbeti için toplandıkları anlaşılıyor. Pazar esnafının yollar mezarlıklar, camiler ve pazarlarda oturan hikaye anlatıcılarının meclislerine katıldıkları, ayet ve hadislerle öğütlerin yanı sıra geçmişe dair tarihi olaylar ve kıssalar dinledikleri bunun zamanla ayrı bir sektör haline gelmesinden anlaşılıyor. Bu yüzden halkın hikaye anlatıcılara duydukları merakı gidermek üzere varrâklardan bir grubun bu tür kıssalar kaleme aldıkları, Bunlar arasında İbn Dilan ve İbnü'l-Attâr'ın pek meşhur olduğu biliniyor. Bağdat halkının ayrıca kuşlarla oynamaya ve kukla sanatlarına düşkün oldukları kaydediliyor. Bağdat pazar esnafının halkın özel günlerine, cenaze ve matemlerine saygı gösterdiklerini ve böylesi günlerde alışverişi tatil edip çarşılarını kapattıklarını da burada belirtmemiz gerekir.

Şehir halkının su, sağlık, ibadet, eğitim gibi temel ihtiyaçlarını karşılayacak yapı ve müesseselerin kurulduğunu, yoksulları himayeye yönelik tedbirlerin alındığını da kaydetmemiz yerinde olacaktır.

III. BÖLÜM
ÇARŞI-PAZARLARIN ÇEŞİTLENMESİ

Lonca sistemi içerisinde örgütlenen pazar esnafının ne tür ticari ilişkiler yürüttükleri ve ticari faaliyetlerini nasıl mekânlarda icra ettikleri de önemli bir konudur. Çünkü bu yolla hem yapılan ticari faaliyetin yönü ve aktörleri hem de ne büyüklükte çarşı-pazarlarda icra edildiği konularında bilgi sahibi olabiliriz. Bu yüzden de bu bölüm, çarşı-pazar (*sûk*) kavramı, fiziki-mekânsal özellikleri ve İslâm dünyasında ticari ilişki tipleri ile özellikle Kerh ve Rusâfe çarşı-pazarlarının çeşitlenmesi konularına ayrılmıştır.

İlk Abbâsî asrında güvenlik ve istikrarın sağlanması, beraberinde iktisâdi durumun gelişmesini getirmiştir. İktisadi istikrar ise pazarların büyümesinin ve ticarî hayatın canlanmasının olmazsa olmaz bir unsurudur. Neticede Bağdat bir bakıma dünya ticaretinin ana merkezlerinden biri haline gelmişti. Bu gelişmede pek çok faktör etkili olmuştur. Bunlar arasında arazinin verimliliği, Irak'ın ticarî konumu, bir taraftan Orta Asya, Hindistan ve Çin, diğer taraftan Arap Yarımadası, Suriye, Mısır, Filistin ve Kuzey Afrika arasında bir kavşak noktası olması sayılabilir.[1] Dünya ticaretinde bu kadar önemli bir konum ve role sahip olmak Abbâsî Devleti'nin başkenti Bağdat'ı geliştirdiği gibi, dönüştürmüştü de. Bu bölümde uluslararası ticaret merkezi konumundaki bir şehir olan Bağdat'ta pazarların ticarî talebi karşılamak üzere nasıl örgütlenip çeşitlendiği sorusuna cevap aranacaktır.

Cadde ve bölgelere ad olarak kullanılan *sûk* (çarşı-pazar) kelimesi Arapçada satılan malların konulduğu yer veya ticarî mal ve eşyanın satıldığı mekân anlamına gelir. Çoğulu *esvâk* olan kelime, Arapçada dişil veya eril olarak kullanılabilmektedir.[2] Pazar, alıcı ve satıcıların ticaret için belli zamanlarda toplandıkları üstü açık kamu alanıdır. Bu kavram şehrin bir plana göre düzenlenmiş geleneksel iç bölgesini veya caddesini/sokağını yahut bunun belli mes-

1 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 8; Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 617; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, c. I, s. 283; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 458.

2 İbn Manzûr, *Lisan*, c. X, s. 167.

lek erbabı tarafından işletilen dükkanlar kümesinin oluşturduğu kesimini ifade eder. Haftanın alışveriş maksadıyla toplanılması adet olan gününe de pazar denir. On beş metre kadar genişlikte, üstü ortasında hava ve ışık girmesi için bir metre çapında boşluklar bırakılmış olan sayısız kubbelerle örtülü genellikle çok uzun bir yola pazar denirdi. O dönemde ticarî hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan hanlar Bağdat'ta Dicle ve Şattülarap boyunca dizilmişti.[3]

İki veya daha çok çarşının kesiştiği yerlerde yüksekliği kimi zaman 50 metreyi geçen küçük bir meydan bulunurdu. Her mahalledeki küçük çarşılar merkezdeki büyük çarşılarla aynı ilkeye göre kurulmuş olup gerekli bütün dükkânları içinde barındırırdı. Ekmekçiler, kasaplar, bakkallar, attarlar, berberler, iplikçiler, terziler, şekerciler sütçüler, çömlekçiler, halıcılar yani her loncadan bir iki temsilci vardı. Bu çarşılarda meyhaneler, bir veya iki hamam veya kervansaray bulunurdu. Mahalle cami veya medresesinin kapısı da bu çarşıya açılırdı. Mersin ağacı, reyhan, tarhun, defne, büyük yığınlarıyla kapari, zeytin, limon, şamı fıstığı taşan sepetleri ve bunların etrafındaki gürültücü kalabalığıyla ot pazarı en canlı görüntülerden birine sahipti. Köylüler oraya erimiş yağ, bal, pekmez vb ile dolu keçi derisinden tulumları da getirirlerdi. Bundan pek uzak olmayan bir yerde taze meyve pazarı bulunurdu ki alıcılara seçim olanağı sunardı. Biraz ötede çiçek pazarı alıcılara fidanları, fışkınları, fideleri sunardı. Buradan her mevsim güller, kokulu bitkiler, çiçekler alınabilirdi. Bu pazarlardan başka her gün açık havada, belli meydanlarda, çevre köylerinin ürünlerini getirip sattıkları pazarlar kurulurdu.[4]

Bağdat'ın inşasından söz ederken el-Mansûr'un başkentini kurmasından önce burarın önemli bir ticarî merkez olduğundan, ayda bir kez büyük bir pazar kurulduğundan ve Fars, Ahvaz ve diğer bölgelerden tüccarların bu pazara geldiğinden birinci bölümde söz etmiştik. Bu pazarın yeri, Rüfeyl ve Büyük Sarat nehirleri arasında Dicle kıyısının yakınında idi.[5]

Mansûr, şehrinin temellerini attığı zaman devletin en önemli iktisadi kurumları olmaları bakımından çarşı-pazarlara özel önem vermiş, onlar için geniş alanlar ayırmış, genişletilmeleri ve sayı-

3 Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 242-243; Cengiz Kallek, "Pazar", *DİA*, XXXIV, 194.
4 Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 252-254.
5 M. Cevad-A. Suse, *Delilu Haritati*, s. 13-14.

larının artırılmasını emretmişti. Bunun sonucunda her bölgenin bütün ihtiyaçlarını karşılayabildiği geniş ve büyük çarşılara sahip olması sağlanmıştı. Bununla yetinmeyen el-Mansûr, çarşılar için vazgeçilmez tamamlayıcı unsurlar sayılan mescitler, hamamlar ve nehirlerin de yapılmasını emretmişti. Başkentin dört tarafına dört çarşı yapılmıştı. Bu çarşıların inşa tarzı yapıldığı bölgenin iklimiyle de uyumluydu. Bunlara yapılan pencereler güneş ışığının girmesine imkân verirken yağmurun girişini ise engelliyordu. Ya'kubî, buraya güneş ve ışığın girebildiği, yağmurun giremediği Rûmî pencereler (*kivaun rumiyyetün*) yapıldığını belirtmektedir.[6] Bu çarşılar kireç/alçı (*ciss*) ile kubbelenmiş, duvarları yaldızla süslenmiş (*müzehrefetün*), çatısı kiremitle kaplanmıştı.[7]

Çarşı-pazarlar Bağdat'ın içerisinde bir süre kaldıktan sonra el-Mansûr, bunların bazı nedenlerden dolayı başkentin dışına taşınmasını emretmiştir. Böylece çarşı-pazarlar 157/773 yılında Kerh, Babu'ş-Şair ve Babu'l-Muhavvel'e taşınmıştı.[8] Her bir bölümde (*rub'*) baklagiller (*bakl*) ve sirke (*hal*) gibi bazı temel ihtiyaç maddelerini satan bakkal dükkânlarının kalmasına izin verilmişti.[9]

Bağdat'ta da çarşıların sayı ve çeşit olarak birden çok olduğu, ayrıca bunların ana ve tali pazarlar olarak ayrıldıkları görülmektedir. Bu da temelde insan ihtiyaçlarının farklılığından kaynaklanmaktadır. Nitekim ihtiyaçlar da zaruri ve tamamlayıcı olarak ayrılabilmektedir. Temel ihtiyaçları vücudun yaşamını sürdürebilmesi için gerekli besinler oluştururken, meyveler, elbiseler, gemiler, diğer fabrika ve binalar ise tamamlayıcı ihtiyaçları oluşturmaktadır.[10] Bağdat pazarları da kalabalık ve yoğunluğu dolayısıyla içerisinden geçmenin imkânsız hale geldiği çarşılar olarak nitelenmektedir.[11] Kaynaklar Bağdat pazarlarını iş ve işlem hacminin büyüklüğü dolayısıyla tüccarların merkezi, kaynağı olarak tasvir etmektedir.[12]

6 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 26.
7 Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 654.
8 Ya'kubî, *el-Büldân*, c. II, s. 374; Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 653-654; c. VIII, s. 52; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 98-100; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 194; Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b.Tagriberdi İbn Tağriberdi, *Nücumü'z-Zahire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, 1929, c. II, s. 30.
9 Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 654; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. V, s. 146.
10 İbn Haldûn, *Tarih*, c. I, s. 453.
11 İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. X, s. 105;
12 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VII, s. 303; Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 133.

Genel olarak her çarşı yalnız bir meslek veya zanaatkâr grubuna (*lonca*) ayrılmıştı; ancak ekmekçiler, kebapçılar, içecek satıcıları, aşhaneler, meyhaneler ve sarraflar kendilerine duyulan ihtiyaç dolayısıyla öteki loncaların temsilcileri arasında dağılmıştı.[13]

Kurulan büyük pazar veya çarşıların içerisinde her bir sanat veya meslek erbabının ayrı ayrı küçük çarşılarda toplanması yalnız Bağdat'a has bir olgu değildir. Bu küçük ihtisas çarşılarından Basra'da da vardı ve her bir çarşının önemi de içinde çalışanların sayısına veya uğraştıkları mesleğe göre değişiyordu.[14] Irak valisi Halid el-Kasrî tarafından düzenlenen Küfe Çarşısı'nda pazarlar mal teşhir eden tüccarların istekleri doğrultusunda sıralanmıştı. Her satıcının bir evi ve gölgeliği vardı.[15]

1. TİCARİ İLİŞKİ TİPLERİ

Bu noktada pazarların çeşitlenmesine geçmeden önce Müslüman şehirlerindeki ticarî ilişki tipleri, yapısı ve unsurları ile bu ilişkinin aktörleri konumundaki kişilerin tipolojisinden söz etmemiz yerinde olacaktır.

İlk olarak tüccar tiplerinden söz edelim. ed-Dımaşkî, tüccar tabakasını stokcu-depocu, gezgin-seyyar (*rakkad*) ve aracı-simsar-dellal (*mücehhiz*) olmak üzere üçe ayırır.[16] İlki bugünkü işadamı tipini andırır bir şekilde gerek mal alırken gerek aldığını yeniden satarken piyasanın durumunu, arz-talep dengesini, mâli siyâsi krizleri hesap ederek hareket eder. İkinci tüccar tipinin gittiği yerde alırken ve döndüğü yerde satarken aldanmaması için hem alım yaptığı ülke veya bölgenin hem de satış yapacağı kendi memleketinin fiyatlarını ve piyasanın durumunu çok iyi bilmesi ve analiz etmesi gerekir. Aracı tüccarın ise dürüst, güvenilir, sır saklayan, işinde uzman ve kendini ticarete adamış biri olması gerekir. Aracılık edeceği alırken ve satarken acele etmeden, sabırla ve seçici davranarak çalışması gerekir.

13 Mazaherî, *Ortaçağda*, s. 244.
14 Ahmed Ali, *et-Tanzimatu*, s. 238-39.
15 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 97.
16 Abdulhalik Bakır, "Ticaretin Güzellikleri ile İlgili Bölüm", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Ait çeviriler I*, Ankara 2004, s. 338-344.

Müslüman âleminde üç tür temel ticarî ilişkiden söz edilebilmektedir:

1. Şehirleşmemiş kısmen yoğun nüfusu barındıran yerlerdeki kırsal kesim pazarlarıdır. Bu pazarların temel özelliği alıcı ve satıcıların yarım günlük yoldan gelmeleridir. Satıcılar kendi aralarında bir devre oluştururlar. Haftalık olan bu pazarlar kuruldukları gün veya yere göre adlandırılırlar. Bu nitelikteki pazarlar bazen şehirlere de gidebiliyor. Bağdat'taki Salı Pazarı buna örnek verilebilir.
2. Fuar ve panayırlar: mevsimlik olan bu pazarlar ilki kadar ağırlık ve öneme sahip değildir.
3. Şehir pazarları: pazarların en önemlileri olanbunlar hakkında arkeolojik, sosyolojik ve tarihi belgeler vardır. Bizim bu bölümde inceleme konusu yapacağımız pazarlar esasen bu niteliktedir.

Müslüman şehrinin son derece karmaşık bir yapısı bulunduğundan söz eden Pedro Chalmeta,[17] bu yüzden sosyo ekonomik açıdan yapılacak değerlendirmede; İthalat ve ihracat ticaretini, gıda maddeleri ve hammadde kaynaklarını, şehirden kırsal kesime yapılan satışları, ülke içi ihtiyaçların karşılanmasını, ülke içi yeniden dağıtımı değerlendirmenin zorunlu olduğu görüşündedir. Biz de burada konuyla ilgili yaklaşımının orijinalliği dolayısıyla onun yaklaşımını özetlemeyi uygun bulduk.

1.1. İthalat-İhracat Ticareti

Bu ticaret tüccarların elindedir. Sabit bir yeri bulunmadığından dolayı sosyoekonomik özellikleri itibariyle özerk bir yapıya sahiptirler. Kendine ait bir ideolojisi bulunan ve üyeleri arasından seçilen bir reise itaat eden marjinal bir gruptur. Politik olarak etkin bir grup olup devletçe konulan yönergeleri değiştirebilir, gerektiğinde uluslararası borsayı çıkarları doğrultusunda tekeline alabilir. İbn Haldun tüccarları soylular sınıfına dâhil etmiştir. Gerçekte tüccarlar her zaman için sahibu's-sük'dan daha üstün durumdaydılar. Periyodik olarak yapılmayarı bu ticaret türünde mallar hanı, funduk veya saray gibi yapılarda[18] depoları-

17 Chalmeta, "Pazarlar", s. 133-134.

18 İfade orijinal İngilizce metinde şöyledir: Merchandise is deposited in the khan, funduq or saray. Pedro Chalmeta, "Markets," ed. By Serjeant, in *The İslamic City*, France: Unesco, 1980, s. 106.

muştur. Alıcılar tüccarlar, perakendeciler vb kimselerdir. Maliyete göre tespit edilen fiyatlar serbest bırakılmış olup gelenekler bu konuda önemli rol oynar.

1.2. Erzak Ticareti

Kırsal kesimin ürünlerinin şehre akmasına sebep olur. Köylülerin eşya karşılığı yaptığı ödemeler ve şehir halkına yapılan satışlardan oluşur. İkinci işlem, mallarını köyden gelen ürünlerle takas eden ed-Dımaşkî'nin *Rakkad*'ına tekabül eden seyyar satıcılar aracılığıyla kırsal kesimde veya şehirde gerçekleşir. Şehrin nüfus yoğunluğunun bir pazar kurulmasını zorlaştırdığı durumlarda pazar şehir dışında özellikle kapıların civarında kurulur. Sonuçta hemen her şehrin bir kırsal kökenli pazarı olup şu özelliklere sahiptir: Pazara gelen köylü ve şehirliler orada toplanacağından büyük, açık bir alandır. Günün işlek saatlerinde yüklü hayvanlar, hamallar ve insan kalabalığının giriş çıkışını sağlamak için uygun ulaşım imkânları vardır. Kimsenin kimseye muhtaç olmadığı bir mekândır. Bölge belirli aralıklarla kullanıldığı için mâliyet azdır. Bağdat'ın Salı Pazarı (*Suku's-Sülesâ*) buna en iyi örnektir. Bu tür pazarlarda köylü aynı noktada satış yapıyor ve kendi alışverişini de tamamlıyordu. Kırsal kesimden gelen mallar genel talebe ve belirli bir teklife göre oluşturulan fiyatlarla satılıyordu. Köylülerin bu şekilde fiyat teklif etmeleri kapı kapı dolaşarak yakacak odun, kömür ve hurma dalından süpürgeler vs satışlarında veya han, funduk gibi özel alım satım merkezlerinde gerçekleşen alışverişlerde kendini gösteriyordu.[19]

1.3. Şehirden Köye Yapılan Satışlar

Sadece kırsal kesime yönelik sektörler son derece azdır. Satışlar miktar ve ekonomik değer olarak pek önemli değildir. Temelde sabanlar, beller, koşum takımları, kovalar ve tarım aletleriyle sınırlıdır. Bu da şehirle köy arasındaki ekonomik ilişkilerin, şehir kendi yararına kullanmadığı veya baskın olmadığı müddetçe (*vergiler, ayni ödemeler, verilen borç üzerinden alınan tefeci faizi, dinî güç vs*) dengelenemeyeceğini gösteriyor. Şehirdeki pazarlar devamlı olup buralarda şehirliler satış yapar, yerleri sabittir. Muhtesibe bağımlıdırlar ve fiyatlar kontrolsüzdür.[20]

19 Chalmeta, "Pazarlar", s. 134-135.
20 Chalmeta, "Pazarlar", s. 136.

1.3.1. Kırsal Kesimin İhtiyaçlarının Karşılanması

Ortaçağ Müslüman şehrinin en tipik özelliklerinden biri belirli bir cinsiyet ayrımının varlığı ve erkeklerin kendi aralarında yemek yemeleridir. Hisbe eserlerinde bu konuya gereken önem verilmiştir. Kırsal kesimi ilgilendiren alanlardan en önemlileri giyim endüstrileridir. Müşteriler hem şehirli, hem de köylüdür ve malların önemli kısmı ihracat için ayrılır. Genellikle özel bir yere (*kurutma-kaşağılama*) ve bol miktarda suya (*boyama, tabaklama*) ihtiyaç duyduklarından belirli yerlerdeki suklarda bulunurlar. Üretilen mallar çoğunlukla özel bir binada depolanır (*sıkça mücevheratçılarla birlikte anılır*). Yapılarda kullanılan malzeme ve aletler genellikle kapıların civarında veya şehrin dış semtlerinde bulunur, alet üretimiyle ilgili ticaret için de bu geçerlidir. Metal eşya ve parfüm dükkânları ise çoğunlukla şehir merkezine yakın yerlerde, cami civarlarındadır.

Şehir içi ihtiyaçlara cevap veren malların alım satımı, pazarın hâkim yasasına tabi devamlı suklar oluşturan dükkânların (*hanlar*) yapılmasına sebep olmuştur. İşte fiyat kontrolleri esasen bu ortamda uygulanır. Fiyatlar, maliyet bedeli değerlendirildikten sonra yetkililer tarafından sabitlenebilir veya bloke edilebilir. Her iki durumda da göründüğü kadarıyla tesir sabit değildir ve her mala uygulanmaz. Pazar fiyatı ise sadece gıda maddeleri için geçerlidir ve daha çok aşırı pahalılık ve kıtlık durumlarıyla sınırlıdır.[21]

2. PAZARLARIN ÇEŞİTLENMESİ

2.1. Kerh Pazarlarının Çeşitlenmesi

Halife el-Mansûr'un şehrinde tek bir tür malın satışında uzmanlaşan yalnız bir özel pazarla ilgili kayıt bulunmaktadır. O da Süku Dâru'l-Bıttîh'tir. Her tür meyve satışında ün kazanan bu pazar sur (*medinetü'l-müdevvere*) içindeki derbi'l-esakife'deydi. İnsanların meyve ihtiyacını yakın bir yerden kolayca karşılamaları için el-Mansûr diğer pazarların taşınmasını emrederken bunu yerinde bırakmış, Mehdi döneminde Kerh'e taşınması

21 Chalmeta, "Pazarlar", s. 136-137. Bu konuda geniş bilgi için bakınız; Ahmed Saîd Müceyledî, *Kitâbü't-Teysîr fî Ahkâmi't-Tes'îr*, trc. Musa Lekbal, Cezayir: eş-Şeriketü'l-Vataniyye, 1970.

kararlaştırılmıştır.[22] Medinetü'l-Müdevvere'nin taklarındaki pazarlar ise her tür malın satıldığı büyük pazarlardı (*esvak camia*).[23] Bağdat'ın genişlemesine paralel olarak ortak kullanım alanları da artmış/kamu hizmetleri (*merafikiha el-amme*), durum pazarların Kerh'e taşınmasını gerektirmişti. Abbâsî başkentine canlılık veren yeni hayatın gereklerini karşılamak için de pazarların sayılarının çoğalması ve çeşitlenmesi zarureti ortaya çıkmıştı.[24] Pazarların çeşitlenmesiyle ilgili ilk kayıt da Mansûr'un pazarların Kerh'e taşınmasını emrettikten sonra geniş bir bez getirtip üzerine pazarların sınırlarını çizmesi, orada her meslek ve sanatın yerini belirledikten sonra kasaplar pazarının pazarların en sonuna yerleştirilmesi, çünkü onların ellerinde keskin demirler olan kıt akıllı adamlar olduğunu belirtmesi ile ilgilidir.[25]Pazarcıların şehre girmeden ibadetlerini yapabilmeleri için de pazarlara mescit yapılmasını emreden Halife, onların su ihtiyacını karşılamak için ayrıca Decâc, kalâyin, tabık ve bezzâzîn isimleri verilen dört nehir akıtmıştır.[26]

Pazarların çeşitlenmesiyle ilgili diğer bir önemli nokta ise, kötü kokulu mal satan esnafın attarlar ve yağ satıcılarıyla aynı çarşıda bulunmamasıydı.[27] Yine ekmekçi ve demirci gibi işi ateşle olan meslek sahiplerinin aralarında ortak nokta bulunmaması ve zarar vermeleri endişesiyle attarlar ve manifaturacılarla bir arada bulunmamasının sağlanması isteniyordu.[28] el-Mansûr'un yukarda zikrettiğimiz kasaplar çarşısının diğer çarşılardan uzakta olmasıyla ilgili talimatını da bu çerçevede değerlendirmemiz mümkündür. Her sanat ve mesleğin ayrı çarşısının olması tüccar ve sanatkârların mâli veya siyâsi kriz anlarında yardımlaşma ve dayanışmasını da beraberinde getiriyordu.[29] Çarşıların bir çeşit malın satışına yoğunlaşması satış işleminin kolaylaşmasına da

22 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 100; İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, c. I, s. 296; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 14; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 419; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 43.

23 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 31.

24 Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 653; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 98; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 13; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448.

25 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 99; Ya'kubî, s. 59; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 13; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448.

26 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 36; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 98.

27 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 28; Sa'd, *el-Amme*, s. 170.

28 Şeyzerî, *Nihayetü*, s. 11-12.

29 el-Câhiz, *Resâil*, c. II, s. 200-201.

katkıda bulunuyordu. Bu gelecek müşterileri için daha uygun ve imalatçılar için de daha karlıdır.[30]Bu uzmanlaşmanın bir sonucu olarak çarşı esnafı arasında her meslek mensuplarının yardımlaşmasını gösteren mesleki örgütlenmeler ortaya çıktı. Günümüzdeki loncalara (*nekabât*) benzeyen bu örgütler belirli kurallara tabi idi.[31]

Kerh ile Bağdat arasındaki mesafe yaklaşık bir mildi.[32]Kerh'teki en büyük çarşı Vaddah Kasrı'ndan başlayarak Salı pazarı'na kadar iki fersah uzunluğunda ve Katiatu'r-Rebi'den (*Rebi'nin iktâsı*) Dicle'ye kadar bir fersah genişliğindeydi.[33] Kerh pazarları birbirinden bağımsız, her bir Tâcir ve ticaretin belli bir sokak/caddede toplandığı, bir topluluğun veya ticaretin diğerine karışmadığı, hiçbir tabakanın diğerinin malını satmadığı, bir meslek erbabının diğerleriyle karışmadığı, her bir pazarın bağımsız, her pazar halkının da ticaretlerinde ayrı/münferit, her meslek sahibinin bağımsız olduğu çarşılar halinde düzenlenmişti.[34]Meslek ve sanat sahiplerinin kendi özel çarşıları vardı ve diğerlerine karışmazlardı. Her tüccar grubunun köle çarşısı ve kâğıtçılar (*varrâklar*) çarşısı gibi özel çarşıları vardı. Tüccarların zengin olmaya en uygun olanları manifaturacılar ve attarlardı.[35] Babu'l-Muhavvel'de çarşılar kalabalıklaşıp Kerh'e bitişik hale gelmişken, Yakut döneminde (XIII. yüzyıl) burası diğer yerleşim yerlerinden bağımsız, camisi ve kendine yeten bir çarşısı olan Kerh'in batısında Sarat Nehri'ne bakan bir semt haline gelmişti.[36] Fırat'ın yukarılarından gelen gemiler kıyılarına yanaşır ve yüklerini oraya boşaltırdı.[37]

Kerh çarşılarının incelenmesi bizi şöyle bir sonuca götürmektedir: Çarşılar nehir yataklarının çevresine kurulmuştur. Ayrıca

30 Şeyzerî, *Nihayetü*, s. 11.
31 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 66; Durî, *Mukaddime*, s. 68.
32 Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvînî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbarü'l-İbad*, Beyrut: Dârü Sadır, s. 444. Kazvini ayrıca, halkının aşırı Şii (Şia ğaliye) ve Yahudilerden oluştuğunu, kâğıt ve ibrişim elbise dükkânlarının bulunduğunu kaydetmektedir. *Asaru'l-Bilad* aynı yer.
33 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 98-99; Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 36-37.
34 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 37; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448.
35 Şevki Dayf, *Tarihü'l-Edebi'l-Arabî: el-Asrü'l-Abbâsî es-Sâni*, Kahire: Dârü'l-Maârif, s. 60.
36 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 312; c. IV, s. 447; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 99-100.
37 Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 155.

buradaki ticarî faaliyet her şeyi etkilediği için bu nehirlerin isimlerini de etkilemiş ve kendi özel rengini vermiştir. Buradaki nehirler yanında satılan malların ismiyle anılır olmuştur: Bezzâzlar, kalâyin (*kebapçılar*), Decâc ve diğer nehirler gibi.[38]

Ebu'l-Hasan b. Lenkek gibi bazı şairler şiirlerinde meyve pazarının ismi olan "Dâru Bittih" kavramını bir sembol olarak kullanmışlardır. Bu şair diyarı Rebia'nın şairi Ebu'l-Hendam Kilab b. Hamza'yı[39] hicvederken şöyle bir örnek vermiştir:

> *Sen bütün insanların oğlusun, fakat insanlar yüceltmeyen bir nitelik olan İbn Hamza ile yetindiler, her tür meyveyi içinde bulunduran kavun karpuz çarşısı gibi. Buranın adı her zaman Kavun Karpuz Çarşısıdır (Dâru Bittih)*[40].

Bir başka şair Ali b. er-Rûmî, el-Mu'temid'in veziri asil ve pek cömert Ebu's-Sakr İsmail b. Bülbül'ü överken aynı sembolü kullanmıştır.[41]

Farklı cins kumaşların satıldığı Bezzâzlar (*manifaturacılar*) çarşısı Bezzâzlar nehri üzerine kurulan köprüden başlıyordu. Hemen bitişiğinde ipekçiler çarşısı vardı.[42] Bu pazarın doğusunda tavuk satışı yapılan sûku'd-Decâc vardı. Yanındaki nehir de aynı adla anılıyordu. Tavuk satıcılarından sonra yenilebilir bitki satıcıları, kebere otu (*capparis-kaparî*) satıcıları ve yemek çarşıları (*Sûku't-Taam*) sıralanmıştı.[43] Sûku'd-Decâcın doğusunda ise sabun satıcıları bulunuyordu.[44] Sûku't-Taam'a Decâc Nehri'nin sonunda Dicle'ye dökülmesinden önce bir yer tahsis edilmişti.[45] Sevîk imalat ve satıcıları için de özel bir çarşı ayrılmıştı.[46] Bir

38 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 36-41; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 98-130.

39 Kilab b. Hamza: Harranlıdır, öğretmen ve şiir âlimidir. Ebü's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah Safedî, *el-Vafî Bi'l-Vefeyat*, i'tina İhsan Abbas, 2. Bs, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1969, c. XXIV, s. 265.

40 Sealibî, *Simar*, c. I, s. 519; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 419.

41 Sealibî, *Simar*, c. I, s. 520; İbn Tıktaka, *el-Fahri*, c. I, s. 248.

42 Ya'kubî, *el-Büldân*, 18/246; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113/126; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 19; *el-Muntazam*, c. VI, s. 276; c. VII, s. 114, 273.

43 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 18, 23; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113/126; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 19; *el-Muntazam*, c. VIII, s. 181.

44 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113/126

45 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113/126; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 19; *el-Muntazam*, c. VII, s. 263; c. VIII, s. 157, 181;c. X, s. 235.

46 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113/127. Bunların bir mescitlerinin bulunduğu ve orada el-Kisâî'nin Kitabu'l-Meanî'sinin okutulduğu kaydedilmektedir. Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XI, s. 408.

başka yerde Dâru'l-Harîm'in yakınında hurma satıcılarının kendi özel çarşıları vardı.[47] Sarraflar çarşısında farklı renklerde ipek kumaşlardan yapılmış, içinde binlerce dirhem bulunan para keseleri satılıyordu.[48]

el-Muhavvel ile Dicle'ye döküldüğü nokta arasında İsâ Nehri üzerinde kurulu on köprü boyunca uzanan başka çarşılar da vardı. Bu köprülerin her biri belirli bir malın satışına tahsis edilmişti. Bu köprülerden birinin yanında kendilerine has çarşıda yağ satıcıları toplanmıştı. Bir başkasında ise üşnan satıcıları çarşısı bulunuyordu.[49] İsâ Nehri üzerinde Şevk (*diken*) satıcılarının özel bir yeri vardı ve buradaki köprü de şevk köprüsü olarak bilinirdi.[50] Nar (*rummân*) satıcılarının İsâ Nehri üzerinde özel yerleri vardı ve oradaki köprü Nar (*Rummân*) Köprüsü olarak bilinirdi.[51] İsâ Nehri'nin batı tarafı boyunca Babu'l-Muhavvel'den başlayıp Medinetü'l-müdevvere'deki Küfe Kapısı'na kadar uzanan bir ana yol bulunuyordu. Bu yolun sağında debbağlar çarşısı vardı.[52] İsâ Nehri, Dicle'ye dökülmeden hemen önce yeşillik ve meyve çeşitlerinin satıldığı Dâru'l-Bıttîh'e uğruyordu.[53] Babu'ş-Şam'ın yanında marangozlar çarşısı kuruluyordu.[54] Köle satıcıları çarşısı Kerh'teki Derbi Avn ile Tâku'l-lu'ab arasında yer alıyordu.[55] Attabiyye Mahallesi'nin yanında Dâru'l-kuzz Mahallesi vardı. Mansûr'un şehrinden bir fersah uzaklıkta batı tarafında yer alan bu çarşıda bütün doğu bölgelerinde şöhret kazanan kâğıt üretiliyordu.[56] Böylece sayıları artan ve her biri belirli bir malın satışında uzmanlaşan çarşılardan Kerh taraflarında attarlar, eczacılar (*saydale*),

47 Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. IV, s. 333; Ebu'l-Fıda, *Takvimu'l-Büldân*, s. 293.
48 el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 228.
49 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 19; *el-Muntazam*, c. VIII, s. 81; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113/125.
50 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 18; *el-Muntazam*, c. VIII, s. 81; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113/125.
51 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 18; *el-Muntazam*, c. VIII, s. 81; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113/125.
52 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 16; Taberî, *Tarih*, c. IX, s. 669.
53 Taberî, *Tarih*, c. X, s. 11; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113,127; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 14; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 419.
54 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 130; c. XIII, s. 155; c. XVI, s. 18; *Tekmiletü Taberi*, c. I, s. 16.
55 Ezdî, *Hikayetü Ebi'l-Kasım*, s. 23; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XII, s. 355; Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 36.
56 M. Cevad-A. Suse, *Delilu Haritatı*, s. 105; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 422; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XVIII, s. 207.

ashabı'd-dühun (*yağ satıcıları*), hazzazîn (*ipekçiler*), cevheriyyîn (*mücevherciler*), silah, kına, üşnan (*çöven*) ve başka şeyler satıcıları gibi birçok çarşının sıralandığı görülüyordu.[57]

Çarşıların veya oralarda satışa sunulan malların genellikle civarlarındaki yerlere adlarını verdikleri anlaşılıyor. Bazen Bağdat'ın bazı nehir ve mahalleleri orada satılan malın ismini alırdı. Bu olgunun en açık tezahürleri doğu yakasından çok Batı yakasında kendini gösteriyordu. Sözgelimi Bağdat'ın batı yakasında Hendeğin yakınında Katiatu Ümmü Cafer'in hizasında Babu't-Tibn Mahallesi adı verilen büyük bir mahalle bulunuyordu. Bu bölgede saman (*tibn*) satıldığı kesindir.[58] Kalâiyn (*Kebapçılar*) Mahallesi[59] ve Bezzâzlar (*Manifaturacılar*) Nehri[60] ve Decâc (*Tavuk*) Nehri ve diğerleri[61] için de aynı durum geçerlidir.

Devletin çarşılar üzerindeki denetimi de bu uzmanlaşma olgusuna katkıda bulunmuş olmalıdır. Çünkü muhtesibin görevlerinden biri de her sanat ehlinin/sahibinin kendine mahsus çarşısının olmasını ve sanatının orada icra edildiğini herkesçe bilinmesini sağlamaktı.[62] Tüccar veya meslek sahiplerinin kendi çıkarları da onları belirli bir yerde veya çarşıda toplanmaya mecbur ediyordu. Sözgelimi çarşıdaki Horasanlı tüccarların Şarkiyye Mahallesi'nden batı yakasındaki Bâbu'l-Kerh Caddesi'ne uzanan caddenin iki yakasında toplandığı kaydediliyor. Horasan'dan gelen elbise ve kumaş gibi malların satışıyla uğraşan bu çarşı esnafı aralarına başka esnafın karışmasına müsaade etmiyordu.[63] Rusâfe'de de bazı tüccarlar belirli mahallelerde toplanmıştı.[64]

Horasanlıların bir araya toplanmaları sadece mallarını sattıkları çarşılardan ibaret olmayıp oturdukları mahalleler için de aynı

57 Sûlî, *el-Evrâk*, s. 68; Arîb, *Sılatu Taberî*, s. 116.
58 Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Bûldân, c. I, s. 306; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 121/133.
59 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 78, 113; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 90, 153.
60 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 18, 23; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 13; *el-Muntazam*, c. VII, s. 273; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 278; *el-Vafî bi'l-Vefeyat*, c. II, s. 54
61 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 18; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 19; *el-Muntazam*, c. VIII, s. 181.
62 Şeyzerî, *Nihayetü'r-Rütbe*, s. 11.
63 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 18/36.
64 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 28.

durum söz konusuydu. Bu durum Bağdat çarşı-pazarlarında belli meslek sahibi insanlarla sattıkları mallar arasında bir irtibatın bulunduğunu düşündürmektedir.[65]

2.2. Rusâfe Pazarlarının Çeşitlenmesi

Bağdat'ın doğu yakasındaki çok sayıda çarşı da çeşitlenmişti ve sattıkları mallarla uyumlu olarak isimlendirilmişti.[66] Orada da yük ve yolcu taşımacılığının yanında binek olarak kullanılan hayvanların alım satımının yapıldığı süku'd-devâb bulunuyordu. Tabiidir ki hemen bitişiğinde yemciler (*allâfîn*) ve küçükbaş hayvan çarşıları (*Süku'l-Ğanem-Koyun Pazarı*) yer alıyordu.[67] Attarlar, sarraflar, pirinç dökümcüler (*saffarîn*), inciciler (*ferrain*)[68], ayakkabıcılar (*esakife*), da kendi adlarıyla anılan çarşılarda mesleklerini icra ediyordu. Rusâfe'de içerisinde ekmekçi ve kasap dükkânlarının bulunduğu süku't-taamdan da söz etmek gerekir.[69] Bu çarşının hemen kenarında kibar sarraflar (*sayârif ez-zuraf*), taylesancılar (*ashabu't-tayâlis*) ve kaliteli elbise satıcıları ile kâğıtçılar çarşısı (*süku'l-varrakîn*) de bulunuyordu.[70] Bağdat'ta bulunan ihtisas çarşılarından biri de silah satışına mahsus olup bu çarşının dükkânları her zaman kalabalık olurdu. Bu çarşıdaki tüccarlar özellikle insanların mal, can ve onurlarını (*araz*) savunmak için silaha ihtiyaç duyduğu dönemlerde çok yüksek kazançlar elde ediyordu.[71] Kasru'l-Haseni'nin hemen altında meyve ve her tür kokulu bitkinin satıldığı reyhancılar çarşısı kurulurdu.[72] Bir de özel amili bulunan misk çarşısından da söz etmek gerekir.[73] Bunlardan başka güzelliğiyle ve Bağdat'ın en ilginç mallarını (taraif) bir araya getirmesiyle emsal gösterilen düğün çarşısından (*süku'l-arûs*) söz etmek gerekir. Bağdat'ın en güzel ve en kapsamlı çar-

65 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 18/36.
66 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 28.
67 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 114/127; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 71.
68 İbn Tayfur, *Bağdad*, s. 98; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26.
69 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26.
70 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26.
71 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 27; Sülî, *el-Evrâk*, s. 70; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 284; İbn Abdülhak, *Merâsid*, c. II, s. 756; M. Cevad-A. Suse, *Delilu Haritati*, s. 149.
72 Le Strange, *Baghdad*, p. 271.
73 Sabi, *el-Vüzerâ*, s. 266.

şısı olarak nitelenen bu çarşıda gelinler düğün hazırlıklarını yapıyorlardı.[74]

Bağdat'ta içki satışına mahsus bir çarşı (*Sûku'd-dâzî*) bulunuyordu. Bağdatlılardan süku'd-dâzî'den şifa umarak nebiz[75] içmek için gelenler vardı. Şafiî'nin arkadaşlarından Ebu Saîd el-Istahrî, Bağdat muhtesibi olunca bu çarşıyı kapatmıştı. Bu çarşının bitişiğinde süku'l-lu'ab (*oyuncak*) çarşısı yer alıyordu. Muhtesip bu çarşının faaliyetinde günaha sürükleyen bir unsur bulamamış olmalı ki herhangi bir müdahalesinden söz edilmiyor.[76]

Bağdat çarşılarında her mesleğin özel çarşısı bulunduğu gibi, her meslek erbabının da dükkânlarını düzenleyiş tarzından giysilerine, sattıkları malı teşhir şekillerine kadar varan bir takım ayırıcı nitelikleri bulunuyordu. Söz gelimi herisecilerin (*keşkek*) dükkânlarının üzerinde özel yerleri vardı. Bu mekânlarda hasırlar, sofralar, içecekler, hizmetkârlar/garsonlar, taslar, ibrikler, kullanılmış su kırbası (*eşnan*) bulunurdu. Bu dükkâna gelen müşteri bir danik ödüyordu. Eğer gelen tüccar güzel koku satıcısı ise kendisine pazar dolaştırılır ve güzelce ağırlanırdı.[77]

Bu çarşılardan bazılarının özel kapıları olup günbatımı zamanında alış verişe son verilir, kapılar kapatılırdı. Sük'ud-Devab, Süku'l-Ğanem ve Süku's-Sülesâ[78] ile Süku't-Temr (*Hurma Çarşısı*) ve diğerlerinin kapıları bu şekildeydi.[79]

Bu kapılar aynı zamanda çarşılarda bulunan kıymetli malların hırsızlık, yağma, soygun, gasp gibi tehlikelerden korunması amacına da yönelikti. Devletin çarşılarda bulunan malları bu tür tehlikelerden koruma hususunda gösterdiği istek ve itinaya rağmen zaman zaman çarşı halkı ve sergiledikleri mallar soygun,

74 Sealibî, *Simar*, s. 318-319; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 116, 214.

75 Nebiz: Kuru üzüm, kuru hurma, arpa, dan, bal gibi maddelerden elde edilen içeceğe denir. Nebiz içmenin haram sayılabilmesi için Hanefilere göre sarhoş edicilik vasfı bulunması gerekir. Hanefilerden özellikle Ebu Hanife ve Ebu Yusuf'a göre, nebizin sarhoşluk vermeyen miktarının içilmesi haram değildir ve had ile cezalandırılmaz. Diğer mezheplere göre nebiz içmek caiz değildir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Baktır, "İçki", *DİA*, c. XXI, s. 460.

76 İbnü'l-Uhuvve, *Mealimi'l-Kurbe*, s. 36-37; el-Maverdî, *Ahkâm*, s. 365.

77 Makdisî, *Ahsen*, s. 129.

78 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 114/127.

79 Ebu'l-Fida, *Takvimu'l-Büldân*, s. 293; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 251.

yağma, yangın gibi tehlikelere maruz kalıyordu. Bunda şehrin her iki yakasında yaşanan siyâsi krizlerin ve devlette zamanla meydana gelen güç zaafının da etkisi oluyordu.[80]

Çarşıların ihtisaslaşmasının olumlu ve olumsuz yönleri bulunmaktaydı. Olumlu yönleri arasında devletin çarşıları denetlemesini kolaylaştırması, tüccarın komşularının rekabetinden korkarak mal fiyatlarını yükseltmemesi sayılabilir. Bu durum ihtikârın (*karaborsa*) ve malların fiyatlarında doğal olmayan artışların ortaya çıkması önündeki en önemli engel idi. Benzer malların bir birine yakın dükkânlarda satılması dolayısıyla, müşteri kısa bir zamanda en iyi malı en uygun fiyata alabiliyordu.[81] Uzmanlaşmanın dezavantajı ise, müşterinin bütün ihtiyaçlarını karşılamak için başkentin dört bir yanına dağılmış olan bütün çarşıları gezmek zorunda kalması, bunun için de çok zamana ihtiyaç duyması idi. Bu yüzden de büyük çarşılar daha çok tercih ediliyordu.

2.2.1. Büyük Çarşılar (Esvak Camia)

Bağdat'ta muhtelif meslek erbabına ayrılmış küçük esnaf çarşılarının yanında, çok çeşitli malın bir arada satıldığı büyük çarşılar bulunuyordu. Dairevi Şehir'de de her rabazın ihtiyaçlarını karşıladığı büyük bir çarşısı (*sûk camia*) vardı.[82] Bunlara en iyi örnek Bâbü't-Tâk bölgesinde kurulan ve çok sayıda meslek erbabını bünyesinde toplayan, pek çok malın satışının gerçekleştirildiği büyük çarşı verilebilir. Halife Hârunürreşîd döneminde âlimler, şairler ve edebiyatçıların toplandığı bir mekân olması dolayısıyla Meclisi'ş-Şuarâ (*Şairler Meclisi*) adı verilen bu çarşı, köprübaşından doğuya doğru Horasan Kapısı'na kadar uzanıyordu.[83]

80 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 114-115; c. II, s. 250; İbn Tayfur, *Bağdad*, s. 98; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 130, 153, 159, 201, 207, 276; c. VII, s. 75; c. VIII, s. 55, 72, 181, 241, 294; c. IX, s. 61, 69, 196; c. X, s. 203, 238.

81 Şeyzerî, *Nihayetü'r-Rütbe*, s. 11

82 Ya'kubî, *el-Büldân*, 14, 31; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 80; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 13.

83 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 27; İstahrî, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, s. 83; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, c. I, s. 352; Makdisî, *Ahsen*, c. I, s. 120; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 308; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. IV, s. 333; M. Cevad-A. Suse, *Delilu Haritati*, s. 113.

2.2.2. Kuyumcular veya Altın Çarşısı

Bu çarşı ihtişamlı/yüksek (*şahikatün*) bir yapıya sahipti ve Bağdat çarşıları içerisinde binası bundan gösterişlisi yoktu. On beş dükkândan oluşan bu çarşı altın ve diğer kuyumculuk ürünlerinin satışına mahsus olup çalışanları çoğunlukla İranlılardı.[84] Burası Bağdat'ın en güzel çarşısıydı.[85]

2.2.3. Kuşçular Çarşısı (Sûku't-Tuyûr)

Babu't-tak'ta bulunan bu çarşıda Bağdat halkının terbiyesine çok rağbet ettiği güvercin alım satımı gerçekleştirilirdi. Bu hobiyle meşgul olanlar çarşıda dolaşır ve istedikleri kuşların alım satımını buradaki dükkânlarda gerçekleştirirlerdi.[86]

2.2.4. Cariye Çarşısı

Bağdat, dünyanın çeşitli bölgelerinden getirilen cariyelerin satıldığı çarşısıyla da ün kazanmıştı. Çoğunluğunu Habeş, Bizans (*Rumiyat*), Gürcü, Çerkez, Arap cariyelerin oluşturduğu bu köleler, köle tüccarları tarafından tüccarların mallarını sattığı gibi satışa arz ediliyordu.[87] Hatta 321/933 yılında halife şarkıcılığı yasaklayınca şarkıcı cariyelerin daha ucuza satılmaları için sevazic/basit/düz/vasıfsız köle olarak köle pazarında satılmasını emretmiştir.[88] Bu çarşının daha çok zenginler ve üst tabaka tarafından gezildiği düşünülebilir.

2.2.5. Köle Çarşısı (Dâru'r-Rakik-Sûku'n-Nahhasîn)

Dünyanın dört bir yanından getirilen farklı renklerden kölelerin satıldığı Köle Çarşısı (*Dâru'r-Rakik*) Dicle üzerinde batı yakasında Harim et-Tahirî'nin yanında yer alıyordu. Bu pazarda köleler açık artırmayla satılıyordu. Bir resmî denetçi fiyatları ve pazarlıkları gözetlemek ve anlaşmazlıkları önlemek üzere bulunurdu. Değişken olan fiyatlar, mala, arz ve talebe bağlı idi. En değerli köleler Orta Asya'dan getirilen Türkler ve orduya ayrıl-

84 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26; Cemil Nahle Müdevver, *Hadâretü'l-İslam fi Dari's-Selam*, Kahire: Matbaatü'l-Emiriyye, 1935, s. 23.
85 Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 246.
86 Kazvinî, *Asarü'l-Bilad*, s. 315; Tenûhî, *el-Ferec*, c. III, s. 99.
87 Müdevver, *Hadâre*, s. 90-91.
88 İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. XI, s. 195; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIII, s. 318; İbn Miskeveyh, *Tecarib*, c. V, s. 358.

mış olan Slavlardı. İhtisas alanlarının yakınlığı dolayısıyla bu çarşının cariyeler çarşısının hemen bitişiğinde yer almış olması muhtemeldir. Yakut, buranın önceleri Bağdat'ta ayrı bir mahalle olduğunu ve aynı adlı bir caddenin de bulunduğunu, kendi döneminde ise harap olduğunu kaydediyor.[89]

2.2.6. Ataş Çarşısı (Sûku'l-Ataş)

Ya'kubî'nin büyük ve geniş bir çarşı olarak nitelediği Rusâfe ile Mualla nehri arasında yer alan süku'l-ataş, el-Mehdî'nin şurta (*polis*) sorumlusu Saîd el-Hureşî tarafından inşa edilmiş ve el-Mehdî tarafından Rey çarşısı ismi verilmiştir. Daha sonra ataş çarşısı ismi baskın gelmiştir. Bu da isimlendirmelerin çarşı halkı ve müşteriler tarafından benimsenmesinin önemini gösteren önemli bir örnektir. Kerh'i harap etmek için her meslekten tüccarın oraya taşınması teşvik edilmişti. Bunların gelmesiyle büyüklüğü ve artan ticaret hacmi dolayısıyla Kerh'e benzetilen bu çarşı doğu yakasında her nevi malın satıldığı büyük çarşılardan biriydi.[90]

2.2.7. Yahya Çarşısı (Sûku Yahya)

Bağdat'ın doğu yakasında Rusâfe ile Dâru'l-memleke arasında yer alıyordu. el-Makdisî, bu çarşının Ebu Hanife Türbesi'nin yakınında olduğunu kaydetmektedir. Ya'kubî, bu çarşıyı Yahya b. Velid'e nispet ederken, Hatîb ve Yakut, Halife Hârunürreşîd'in Yahya b. Halid el-Bermekî'ye iktâ olarak verdiği, Bermekîlerin gözden düşmesinden sonra Ümmü Cafer'e verildiği, el-Emîn'in öldürülmesinden sonra el-Memun tarafından Tahir b. Hüseyin'e verildiği görüşündedirler.[91] Yahya çarşısının dükkânları Babu't-tak tarzında yüksek olarak inşa edilmişti. İçerisinde pamuk-

89 Ya'kubî, *el-Bûldân*, s. 21; Sabî, *el-Vüzera*, s. 176; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XII, s. 355; c. XIII, s. 319; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. II, s. 420; c. III, s. 60, 307; Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 364. Ebu'l-Ayna isimli bir şahıs Basra'dan Bağdat'a geldiğinde köle çarşısında bir erkek köle için (gulam) 30 dinar fiyat verildiğini duymuş ve bu fiyata satın almıştı. Köle için ödenen 30 dinar 300 dinara denk sayılıyordu. *el-Muntazam*, c. XII, s. 355.

90 Ya'kubî, *el-Bûldân*, 25, 46; Sabî, *el-Vüzerâ*, s. 28; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 93/110; İbnü'l-Fakih, *Bağdad*, c. I, s. 305; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 33; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. III, s. 284; İbn Abdülhak el-Bağdadî, *Merâsid*, c. II, s. 756.

91 Makdisî, *Ahsen*, s. 130; İbnü'l-Fakih, *Bağdad*, s. 305; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 146; Ya'kubî, *el-Bûldân*, 27, 49; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 93; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, c. III, s. 284; Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 189.

çular, uncular, ekmekçiler ve tatlı (*halaviyyîn*) imalatçıları gibi farklı meslek erbabının barındıran büyük bir çarşı idi.[92] Bu çarşı vezirler, emirler, üst düzey yöneticiler ve zenginler gibi alım gücü yüksek bir kitleye hitap etmesi dolayısıyla hareketli, bereketli ve bol kazançlı bir çarşı idi.

2.2.8. Salı Pazarı (Sûku's-Sülesâ)

Büyük bir çarşı olan Salı Pazarı (*Sûku's-Sülesâ*) için de aynı durum geçerlidir. Yakut burayı içinde manifaturacılar çarşısı bulunduğu için en mamur çarşılardan biri olarak niteliyor. Bu pazar kırsal kökenli pazarların da en iyi örneklerinden sayılmaktadır.[93]

2.2.9. Babu'l-Muhavvel Çarşısı

Mansûr'un şehrindeki pazarların taşındığı semtlerden biri olan Babu'l-muhavvel'de de farklı malların satıldığı büyük ve meşhur bir çarşı bulunmaktaydı.[94]

Suveykatu Ebi'l-verd ise diğer malların satıldığı bir pazardı.[95] Basra Kapısında da çok sayıda malın satıldığı büyük bir çarşı vardı.[96]

2.2.10. el-Heysem Çarşısı (Çehar Sûku'l-Heysem)

İsmi Farsçada dört çarşı veya dört yön anlamına gelen (*Çehar sûk-çarşu*) el-Heysem Çarşısı, Horasanlı kumandanlardan el-Heysem b. Muaviye'ye nispet ediliyor ve ona ait rabazda yer alıyordu. Harbiyye'nin kıble tarafındadır.[97]

92 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 126; c. X, s. 131; c. XIV, s. 227; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26; Ezdî, *Hikayetü Ebi'l-Kasım*, s. 23.

93 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. VII, s. 95; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 70; *el-Tekmile*, s. 110; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 82; c. III, s. 283; Ebu'l-Fıda, *Takvimü'l-Büldân*, s. 295; *Merâsid*, c. I, s. 298.

94 Ya'kubî, *el-Büldân*, 16/34; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 99-100; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 194; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448; İbn Rüsteh, *Alakun-Nefîse*, c. VII, s. 244.

95 Ya'kubî, *el-Büldân*, 16/35; İbnü'l-Fakih, *Bağdad*, s. 296; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288.

96 Yakubi, *el-Büldân*, 17/35.

97 Yakubi, *el-Büldân*, s. 20; İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, c. I, s. 295; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 104; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 193. el-Heysem b. Muaviye, Abbâsî valilerinden olup Horasan asıllıdır. Taif ve Mekke valiliklerinden sonra Mansur tarafından Basra'ya atanmış daha sonra Bağdat'a gelmiştir (Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kamusu Teracimi Li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa Alam*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002, c. VIII, s. 105).

2.2.11. Reyhancılar Çarşısı

Bağdat'ta her çeşit kokulu bitkilerin, reyhanlar, güller ve çiçeklerin satıldığı reyhancılar çarşısından başka misk çarşısı da bulunuyordu.[98]

2.2.12. Hudayr Çarşısı

Çinli tüccarlara mahsus bir çarşı olup ilginç Çin mallarının yanı sıra tilki ve kaplan kürkü, ok, anber, deriler, Slav (*sakâlibe*) köleleri gibi nadir ve pahalı mallar da satılıyordu. Hudayr Çarşısı Çin mallarının kaynağı, merkezi olarak nitelenmekteydi. Yakut, burada çömlek çarşısının da bulunduğunu, kendi döneminde Bağdat'ın doğu yakasında Ebu Hanife meşhedi bitişiğinde bir mahalle olduğunu kaydediyor.[99]

2.2.13. Şam Kapısı (Babu'ş-Şam) Çarşısı

Her türlü malve ihtiyaç maddesinin alınıp satıldığı mamur cadde, sokak ve mahalleler boyunca sağlı sollu uzanan dükkânlardan oluşan büyük bir çarşıdır. Bu çarşı her bir sokağında farklı bir belde halkının meskûn olduğu, birçok sokağın ayrıldığı bir ana cadde boyunca uzanıyordu. Bu sokaklar Abdullah b. Harb el-Belhî rabazına kadar uzanıyordu. Ya'kubî döneminde Bağdat'ta buradan daha çok sokağı ve çarşısı olan başka bir semt yoktu. Bu semtin sakinleri Belh, Merv, Buhara ve Harezm halkıydı. Her belde halkının bir komutanı ve reisi vardı. Bu çarşı, Babu'ş-şam'dan başlayıp Dicle üzerindeki köprüye kadar uzanan caddenin iki yakasındaki karşılıklı dükkânlardan oluşuyordu. Yakut, Babu'ş-Şam'ın Bağdat'ın batı yakasında bir mahalle olduğunu kaydediyor.[100]

2.2.14. Kasaplar Çarşısı

Bezzâzlar Nehri'nin aşağısında yer alıyordu. Kasaplar Çarşısı, çarşıların Kerh'e taşınması sırasında Halife el-Mansûr tarafından (*onlar kıt akıllı kimselerdir, ellerinde de keskin demirler vardır*

98 Sabi, *el-Vüzera*, s. 266.

99 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 27; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 93; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 377-378; İbn Abdülhak, *Merâsid*, c. I, s. 472; Cevad ve Suse, *Delilu Haritati*, s. 114.

100 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 20-21; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 308; c. IV, s. 5.

denilerek) çarşıların sonuna yerleştirilmiştir. Kerh'teki çarşıların kuruluşu sırasında en dışta kalan bu çarşı zamanla meydana gelen genişleme sonucunda çarşıların ortasında kalmıştır.[101]

2.2.15. Pamuk Çarşısı (Dâru'l-Kutn)

Bağdat çarşıları arasında alışverişi ve kârı en çok olanıydı. Rivayete göre, Merv'e[102] gelen bir adam çok büyük miktarda pamuk görmüş, çok şaşırmış ve bu kadar pamuğun nereye gideceğini sormuş. Bağdat'a cevabını alınca, Bağdatlılar pamuk mu yiyorlar yoksa evlerini pamuktan mı yapıyorlar diye sormuştu.[103] Bu rivayet Bağdatlıların pamuk ihtiyacının fazlalığının yanında, Bağdat'taki pamuk ticaretinin hacmini ve yaygınlığını da göstermektedir. Yakut, buranın Bağdat'ın batı yakasında Kerh ile İsâ nehri arasında yer alan Tabık Nehri'nin mahallelerinden biri olduğunu ifade ediyor.[104]

2.2.16. Pazartesi Pazarı (Sûku'l--Ahad)

Bu çarşı da Salı pazarı gibi haftalık pazarlardandı. Haftanın günlerinden birinin ismini taşıması o güne mahsus bir pazar olduğunu göstermektedir.[105]

2.2.17. Hurmacılar Çarşısı

Bol miktarda hurma yetiştirilen Bağdat'ın çok işlek çarşılarından biriydi. Bu çarşıya vergi konulduğu nakledilmektedir. Bu da gelirinin yüksek olduğunu düşündürmektedir.[106]

2.2.18. Hayvanlar Çarşısı (Sûku'd-Devab)

At, deve vb. muhtelif yük ve binek hayvanların satıldığı çarşıdır.[107] Genellikle bu çarşının yanında Yemciler (*Allâfîn*) Çarşısının bulunması olağan sayılıyordu.

101 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 80/99; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 13; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 448; Hüseyin el-Hac Hasan, *Hadâretü'l-Arab Asri'l-Cahiliyye*, Beyrut: Müessesetü'l-Câmiiyye, 1992, s. 207.

102 Merv: Horasan'ın meşhur şehirlerinden biri olup Horasan vilayetinin merkeziydi. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 112-113.

103 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 324.

104 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 422.

105 Sa'd, *el-Âmme fi Bağdad*, s. 169.

106 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VII, s. 174; Sulî, *Ahbaru Razi*, c. I, s. 235; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, c. XXVIII, s. 412.

107 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 114/127; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. X, s. 246

2.2.19. Attarlar (Kokucular-Itriyat) Çarşısı

Kerh'te bulunan ve Manzaratu'r-reyhaniyyin'in arkasında yer alan bu çarşıda eczacılar ve yağ satıcıları (*ashabu'd-dühün*) da bulunuyordu. [108]

2.2.20. Varrâklar Çarşısı

Kitapların çoğaltılması, ciltlenmesi ve satışı burada gerçekleştirilirdi. Ya'kubî döneminde çoğunlukla varrâklar ve kitapçıların bulunduğu bu çarşıda 100'den fazla dükkân vardı. Bu çarşı aynı zamanda âlimler ve şairlerin toplandıkları, zaman zaman münazaralar yaptıkları bir mekândı.[109] Tatlıcılar Çarşısının (*Sûku'l-Halaviyyin*) yaklaşık 12.000 kitaplık bir kütüphanesi bulunuyordu.[110]

Diğer Çarşılar

Abdulvahid çarşısı, batı yakasında Küfe Kapısı'nın yanında Basra Kapısı'na yakın bir yerdeydi.[111]

İleri gelen şahsiyetlerin ismiyle meşhur olan çarşılara örnek olarak el-Mehdî'nin veziri Ebu Ubeydullah Muaviye b. Amr'a nispet edilen Ebu Ubeydullah Suveykası verilebilir. Bağdat'ın doğusunda Rusâfe ile Mualla Nehri arasında yer alıyordu.[112]

Kaynaklarda Bağdat'ta ayrıca terziler (*hayyatin*), yemek (*Taam*), şevk satıcıları (*baatü'ş-şevk*), Mualla Nehri ve daha başka birçok çarşının bulunduğu belirtiliyor.[113] Bir araştırmada Ortaçağ İslâm şehirlerinde bulunan pazar isimleri şöyle sıralanıyor:[114] Bakırcılar çarşısı, demirciler çarşısı, silah çarşısı, kuyumcular ve mücevherciler çarşısı, terziler çarşısı, ipek çarşı-

108 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. VIII, s. 16; Tayfur, *Bağdad*, s. 98; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 181; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 212

109 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 35; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26; İbn Haldün, *Tarih*, c. I, s. 503, 532.

110 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 28.

111 Hatîb el-Bağdadî, Tarihu *Bağdad*, c. I, s. 106; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 284.

112 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, I, 93; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288.

113 Tenühî, *Neşvar*, c. I, s. 66; Sabî, *el-Vüzera*, s. 236; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XVII, s. 200; *Menâkıb*, s. 18.

114 Mazaherî, *Ortaçağda*, s. 244-252

sı, iplikçiler çarşısı, pabuççular çarşısı, sarıkçılar çarşısı, halıcılar çarşısı, sabuncu, parfümcü ve boyacılar çarşısı, şekerciler çarşısı, limonatacılar çarşısı, çömlekçiler çarşısı, kuşçular çarşısı, hakkâklar çarşısı. Her şehrin yüklerle odun ve çuvallarla kömür satılan bir odun veya kömür pazarı olduğu gibi, çok sayıdaki eşek ve katır sahipleri de ot, saman ve yeşil ot almak üzere saman pazarına giderdi. Bir eşek, binek katırı veya deve, kurban etmek için koyun, yemek için tavuk alınan hayvan pazarını da kaydetmek gerekir.[115]

Ayrıca uluslararası, ulusal veya bölgesel panayırlar vardı. Bunların tarihleri ve nitelikleri takvimlerde yazılıydı.[116]

Başkentin belli başlı ana pazarlarını bu şekilde belirledikten sonra şimdi de ufak çapta alışveriş mekânları olan suveykalardan söz etmemiz yerinde olacaktır. Nasıl ki sadece büyük marketlerden söz edip semt bakkal ve pazarlarından söz etmeden günümüz şehrinin ticarî yapısını ortaya koyamazsak, suveykalara yer vermeden de o dönem Bağdat'ının ticarî portresini tam olarak çizmiş olmayız.

2.2.21. Suveykalar

Şehrin ana ticaret faaliyetlerinin yürütüldüğü büyük pazarlardan farklı olarak ufak çaplı ticarî faaliyetin yürütüldüğü merkezlerdir. Suveyka, o yöre veya mahallede yaşayanların günlük ihtiyaçları için alışveriş yaptıkları basit, ufak bir pazardır.[117] Dönemine göre muazzam bir nüfusun yaşadığı Abbâsî başkentinde belki de pazarlardan fazla suveykanın bulunması gerekir. Ancak kaynaklarda buralarda yürütülen ticarî faaliyetlerin boyutuyla ilgili bilgi ne yazık ki bulunmamaktadır. O yüzden biz burada ismini tespit edebildiğimiz on suveykadan söz etmekle yetineceğiz.

Ebu'l-Verd Suveykası, batı yakasında Kerh ile Sarat Nehri arasındadır,[118] Mehdî'nin mezâlim sorumlusu Ömer b. Mutrif el-Mervezî'ye nispet edilir.

115 Mazaherî, *Ortaçağda*, s. 253.
116 Mazaherî, *Ortaçağda*, s. 254.
117 Chalmeta, "Pazarlar", s. 137.
118 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 35; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 105; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288; *Tekmile*, c. I, s. 41.

Suveykatu'l-Heysem[119] Mansür'un şehrinin yakınında Bağdat'ın batı yakasındadır. Mansür'un mevlası Heysem b. Said'e nispet edilir.

Nasr Suveykası, Nasr b. Malik el-Heysem el-Huzaî'ye nispet edilir. Dedesi Malik b. el-Heysem, Abbâsî Devleti'nin ileri gelen dâilerindendi.[120]

Abdülvehhab Suveykası, Bağdat'ın batısında eski bir mahalle olup, Abbas oğullarından Abdülvehhab b. İbrahim b. Muhammed'e nispet edilir.[121]

Süveykatu'l-Abbase, Halife Hârunürreşîd'in kızı Abbase'ye nispet edilir.[122]

Ebu Ubeydullah Suveykası, Bağdat'ın doğusunda Rusâfe ile Mualla nehri arasındadır, el-Mehdî'nin veziri Ebu Ubeydullah Muaviye b. Amr'a nispet edilir[123]

Haccâc Suveykası, Bağdat'ın doğu yakasındadır, el-Mehdî'nin mevlası Haccâc el-Vasîf'e nispet edilir. [124]

Halid Suveykası, Şemmasiye Kapısındadır, el-Mehdî tarafından Halid b. Bermek'e iktâ olarak verilmiştir ve ona nispet edilir.[125]

Ayrıca kaynaklarda Katûta[126] ve Galip süveykalarından[127] da söz ediliyor.

Bağdat çarşılarındaki ticarî faaliyetlerin sadece sük ve suveykalarda yürütüldüğünü düşünmek pek doğru olmaz. Buralardaki

119 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288.

120 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 306; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 110; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 81; c. XIII, s. 199; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, c. X, s. 334.

121 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 103; Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 32, 38; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 201.

122 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, c. I, s. 306; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 112; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 287.

123 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288.

124 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, c. I, s. 308; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113.

125 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, c. I, s. 306; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 287.

126 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, c. I, s. 305; Taberî, *Tarih*, c. IX, s. 402; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 80. Hatîb el-Bağdadî, Mehdî Nehrî'nin yakınında Sûku Katuta'dan söz etmektedir. *Tarihu Bağdad*, c. XII, s. 385.

127 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 288; *Tekmile*, c. I, s. 68.

faaliyetleri tamamlayan bir unsur olarak yol kenarlarında almak için pazara gitmeye değmeyecek üç beş kuruşluk mallar satanlar ile mesleği icabı malı müşterisinin ayağına kadar getiren seyyar satıcılardan da söz etmemiz gerekir.

2.2.22. Seyyar Satıcılar

Bağdat'ta ayyârların ortaya çıkışından söz ederken bunların arasında yol kenarı satıcıları bulunduğundan ve bunların mâli değeri önemsiz şeyler sattıklarına değinmiştik. Kendilerinden bu şekilde söz edilmesi sayılarının azımsanmayacak miktarda olduğunu göstermektedir. Başkentte her bölge veya mahallenin büyük çarşısı olduğu gibi, mahalle, cadde ve sokakları dolaşıp birçok farklı malı satan seyyar satıcılar da bulunuyordu. Çarşılardaki satıcılar gibi bu seyyar satıcılar da devletin gözetim ve kontrolündeydi.[128]

Buraya kadar bahsettiğimiz çarşıların isimlerini kuruldukları bölgelerden, orada satılan mallardan veya devletin önde gelen şahsiyetlerinden aldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca kuruldukların günle isimlendirilen çarşılar da vardır. Pazarlar geçici, haftalık veya daimi pazarlar olarak üçe ayrılmaktaydı. Seyyar satıcıların ortaya çıkışını ise çarşıların Kerh'e taşındıktan sonra genişlemesi sonrasında meydana gelen bir olgu olarak görmek gerekir.

Sokaklarda her zaman haremlere girebilmek için körlerden yelpaze satıcılarına rastlanabilirdi. Yelpaze satıcısı hurma veya pirinç samanı ve süpürge otundan yapılma ince süpürgeler, ince kesilmiş ucu kükürde batırılmış çöplerden kibritler, fare kapanları ve cevvâle denen kömür ateşini çabuk yakmaya yarayan acaip küçük bir ateş tutuşturucusu satardı. Bu bir zincire asılı pirinç telden yapılma küçücük bir sepetti. Bunun içine birkaç kömür parçası ve alevli bir küçük çaput koyup fırdolayı çevirmek birkaç saniyede kor haline gelmiş ateş elde etmeye yarardı. Orta çağ İslâm dünyasının şehirlerinde çarşılardaki dükkânlar, açık havada kurulan pazar ve panayırlardan başka türlü şeyler satan ve sokakları bağırtıları ve eşeklerinin çanlarının sesleriyle dolduran sayısız gezgin satıcılar vardı.[129]

128 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 236-237; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIV, s. 136.
129 Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 255

Seyyar satıcılar mallarını, boynu mavi boncuklarla ve çıngıraklarla süslü bir katır veya eşeğe, kamıştan büyük sepetler içinde taşıtırlardı. Sepetlerin arasında bir fener bulunur ve sokaklar kuşaklarına asılı terazileriyle bütün şehri dolaşıp çiçeği burnunda hıyar, patlıcan, dolgun bademler, sulu nar ve baldan tatlı karpuz diye bağıran satıcıların sesleriyle inlerdi[130] yazın buzcular sokakları doldururdu. Çünkü bütün İslâm ülkelerinde her gün yığınla buz tüketilirdi. Buz kalıp halinde veya kar kuyularından çıkarılmış kar halinde satılır ve şerbetleri hazırlamak meyve ve içkileri soğutmak için kullanılırdı. Buz kantarlarla tartılır ve gezici eşekli buz satıcılarına toptan verilirdi. Bunlar da onu perakende satarlardı.[131] Sucular tulumlarını şehirlerin üst bölümlerinde, ırmak veya kanallardan doldururlar ve onları deve veya katır sırtında taşırlardı. Bu hayvanların çanlarının sesleri her sabah sokakları doldurur, herkese taze suyun geldiğini bildirirlerdi.[132]

Sonuç ve Değerlendirme

Sūk (çarşı-pazar) kelimesi Arapçada satılan malların konulduğu yer veya ticarî mal ve eşyanın satıldığı mekân anlamına gelir. On beş metre kadar genişlikte, üstü ortasında hava ve ışık girmesi için bir metre çapında boşluklar bırakılmış olan sayısız kubbelerle örtülü genellikle çok uzun bir yola pazar denirdi. Her mahalledeki küçük çarşılar merkezdeki büyük çarşılarla aynı ilkeye göre kurulmuş olup gerekli bütün dükkânları içinde barındırırdı. Genel olarak her çarşı yalnız bir meslek veya zanaatkâr grubuna (*lonca*) ayrılmıştı; ancak ekmekçiler, kebapçılar, içecek satıcıları, aşhaneler, meyhaneler ve sarraflar kendilerine duyulan ihtiyaç dolayısıyla öteki loncaların temsilcileri arasında dağılmıştı.

İslam âleminde üç tür temel ticari ilişkiden söz ediliyor: Kırsal kesim pazarları, fuar ve panayırlar ile şehir pazarları. Belli başlı ticari faaliyetleri ithalat ve ihracat ticareti, erzak ticareti ve şehirden köye satışlar şeklinde sınıflandırabiliriz.

130 Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 255-256.
131 Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 256-257.
132 Mazaheri, *Ortaçağda*, s. 257.

İthalat ihracat ticareti tüccarların elinde olup sabit bir yerleri bulunmadığından sosyoekonomik açıdan özerk bir yapıya sahiptirler. Etkin bir çıkar grubu olup devletçe konan yönergeleri değiştirebilir, gerektiğinde borsayı tekellerine alabilirler. İbn Haldun'un soylular sınıfına dahil ettiği tüccarlar gerçekte daima sahibu's-sûkun üstünde yer almışlardır. Müşterileri tüccarlar ve perakendeciler olup maliyete göre tespit edilen fiyatlar serbesttir.

Erzak ticareti köylülerin eşya karşılığı yaptığı ödemeler ve şehir halkına yapılan satışlardan ibarettir. ed-Dımaşkî'nin Rakkad'ına tekabül eden seyyar satıcılar aracılığıyla kırsal kesimde veya şehirde gerçekleşir. Pazar nüfus yoğunluğunun kalabalık olması durumunda şehir dışında özellikle kapıların civarında kurulur. Mekan belli aralıklarla kullanıldığından maliyetler azdır. Bağdat'taki Salı Pazarı buna en iyi örnektir. Bu tür pazarlarda köylü aynı noktada satış yapıyor ve kendi alışverişini de aynı pazarda tamamlıyordu. Mallar genel talebe ve belirli bir teklife göre oluşturulan fiyatlar üzerinden satılıyordu.

Şehirden köye yapılan satışlar miktar ve ekonomik değer olarak sınırlı olup temelde sabanlar, beller, koşum takımları ve diğer tarım aletleriyle sınırlıdır. Bu da şehirle köy arasındaki ekonomik ilişkilerin dengelenemeyeceğini gösteriyor. Devamlı açık olan şehir pazarlarında şehirliler satış yapar, yerler sabittir. Buralar muhtesibin denetimi altında bulunmakla beraber fiyatlar kriz, pahalılık, kıtlık vb özel durumlar haricinde kontrolsüzdür.

Kırsal kesimi ilgilendiren en önemli alan giyim endüstrisidir. Genellikle özel bir yere ve bol suya ihtiyaç duyduklarından belli yerlerdeki sûklarda bulunur. Üretilen mallar özel binalarda toplanır. Yapılarda kullanılan malzeme ve aletlerin imali ve satışı şehrin kapıları civarında veya dış semtlerde gerçekleştirilir. Metal eşya ve parfüm dükkânları ise şehir merkezinde özellikle cami civarında toplanmıştır. Şehir içi ihtiyaçlara cevap veren malların alım satımı devamlı sûklar oluşturan dükkânların inşasını sağlamıştır. Fiyatlandırma (tes'ir) sabit değildir ve her mala uygulanmaz. Pazar fiyatı ise aşırı pahalılık ve kıtlık durumlarıyla sınırlı olup yalnızca temel gıda maddeleri için geçerlidir.

Pazarların çeşitlenmesinin temelinde uzmanlaşma ve işbölümü yatar. Dairevi şehirde tek bir malın satışında uzmanlaşan

pazar yalnızca meyve pazarı olup her tür meyve satışıyla ün kazanmıştı. Halife el-Mansûr pazarların Kerh'te inşasını planladığında da her sanat ve meslek sahibinin kendine ayrılan çarşı-pazarda işini yapmasını istemişti. Bu planlamada düzenin yanı sıra sağlık ve emniyetle ilgili konulardaki duyarlığın önemli rol oynadığı anlaşılıyor. Bu yüzden olsa gerek kötü ve pis kokulu mal satanların sözgelimi balıkçıların attarlar ve yağ satıcılarıyla aynı çarşıda bulunmamalarına özen gösteriliyordu. Yine çarşıyı yangın tehlikesinden korumak maksadıyla ekmekçi ve demirci gibi mesleğini ateşle icra eden esnafın attarlar, manifaturacılar ve varrâklarla bir arada bulunmamasına dikkat ediliyordu. Her mesleğin ayrı çarşısının olması esnaf ve sanatkârların mali ve siyasi kriz dönelerinde yardımlaşma ve dayanışma içinde olmasını sağlıyordu. Her çarşının bir malın imal ve satışına ayrılmış olması müşterilere daha iyi ve daha hesaplı malı seçme şansını sunarken imalatçı ve satıcıların da kolay satış yapmalarını ve daha çok kazanma imkanı veriyordu. Dolayısıyla çeşitlenmenin temelinde tüccar veya esnafın kendi çıkarları bulunuyordu. Horasanlı kumaş tüccarlarının aralarına başka esnafın karışmasına izin vermemesi bunun göstergesidir. Bu çeşitlenme ve uzmanlaşma sonucunda günümüz loncalarına benzeyen mesleki örgütlenmeler ortaya çıktı. Bağdat çarşı-pazarlarında her mesleğin özel çarşısı bulunduğu gibi, her meslek sahibinin de dükkânlarının düzeninden giyimlerine, sattıkları malı teşhir şekillerine kadar uzanan bir takım ayırıcı nitelikleri vardı. Sözgelimi herisecilerin müşterilerini dükkânlarının üst katında onların rahat bir ortamda yemek yemelerine imkan veren her şey hazırdı. Bu çarşılardan bazılarının özel kapıları vardı; bu kapılar gün doğumunda alışveriş için açılır, gün batımıyla birlikte kapatılırdı. Hayvan pazarı, Salı pazarı, davar pazarı ile hurma pazarının kapıları böyleydi. Çarşıların ihtisaslaşması ve çeşitlenmesinin avantajları arasında denetiminin kolay olması, rekabetin pahalılık ve karaborsayı önlemesi, müşterilerin kısa zamanda en uygun malı en uygun fiyata almasına imkan vermesi yer alıyordu.

Birden çok mal alacağı için bütün çarşıları dolaşmaya zaman ve imkan bulamayanlar için de çok çeşitli malın bir arada satıldığı büyük çarşılar hizmet veriyordu. Bâbü't-Tâk'ta kurulan büyük çarşı bunun en iyi örneğidir. Bağdat'ta ayrıca suveyka

denilen ufak çaplı ticaretin yapıldığı merkezler de bulunuyordu. Suveykalar o yöre veya mahallede yaşayanların günlük ihtiyaçları için alışveriş yaptıkları basit, ufak bir pazardır. Kaynaklarda pek azının ismine rastlanmakla beraber muazam bir insan topluluğunun yaşadığı Bağdat'ta pazarlardan çok suveykanın bulunduğu açıktır. Sabit çarşı-pazarlarda satış yapan bu esnafın dışında yol kenarında veya eşeklerine yükledikleri malları sokak sokak gezerek satan gezgin satıcılar da önemli bir yekun oluşturuyordu. Ayyarların ortaya çıkışından söz ederken değindiğimiz gibi bunların sayıları azımsanmayacak kadar fazlaydı. Başkentin sokakları gün boyu bunların bağırtıları ve eşeklerinin çanlarının sesleriyle çınlıyordu.

IV. BÖLÜM
PAZARLARDAKİ TİCARİ İŞLEMLER (ÖDEME ARAÇLARI)

Bir şehrin pazarlarında ticari faaliyetlerin yürütülmesi sırasında ne tür ödeme araçlarının kullanıldığı kadar, bu araçları kullanan tüccar ve esnafın meslekleri ve ihtisaslaşmaları da önemlidir. Bu bölümde Bağdat pazarlarında hangi ticarî işlemlerin yapıldığı ve ne tür ödeme araçlarının kullanıldığı sorusuna cevap aranmıştır. Bu bölümde trampa, nakit para, sak ve süftece ile yapılan ticari işlemler ile Bağdat pazarlarında bu işlemlere aracılık eden aktörler olan sarraf ve cehbezler ile simsarlardan söz ediliyor.

1. TRAMPA (MUKAYADA)

Çok eski zamanlardan beri trampa[1] sistemi biliniyordu. İnsanlar arasında mal değiş tokuşu için kullanılan ilk yöntem olan trampa, paranın kullanılmaya başlamasından sonra da geçerliliğini korumuştur.[2] el-Makrîzî, Bağdat halkının kullandığı trampaya benzer bir uygulamayla ilgili bir rivayete yer vermiştir: Bağdat halkı pazarlarda lavaş ekmekleri dirhem yerine kullanıyor ve paralar için kullandıkları nitelemelerle onları kabul veya reddediyorlardı. Onunla çoğu yiyeceklerini satın alıyor ve hamamlara onunla giriyorlardı. Bezzâz ve attarlar onu reddedemezdi.[3] Ancak toplumların gelişmesine paralel olarak daha karlı bir alışveriş aracına ihtiyaç duyulmuş, bunun sonucunda da insanlar ve milletler arası ticareti kolaylaştıran bir yöntem olarak para kullanılmaya başlanmıştır. Bağdat'ın özellikle kırsal kesimin ağırlıklı olarak katıldığı bildirilen Salı Pazarı ile hayvan ve yem

1 Trampa (mukayada): Malı verip karşılığını da mal olarak almak şeklinde tanımlanmaktadır. Bkz. İbn Manzur, *Lisan*, c. VII, s. 224. (Mukayada maddesi).

2 Ebû Abdullah Zübeyr b. Bekkar, *Cemheretü Nesebi Đureyş ve AĐbâruhâ*, thk Mahmûd Muhammed Şâkir, Riyad: Matbuatu Mecelletü'l-Arab, 1999, c. I, s. 115-116.

3 el-Makrîzî, *İğâse*, s. 67-68; Se'alibi, *Yetime*, c. I, s. 15.

pazarları gibi ticaret alanlarında paranın yanı sıra bu sistemin geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

2. NAKİT PARA

Nakit para kullanımından söz etmeden önce paranın İslâm dünyasındaki gelişimiyle ilgili kısa bilgi vermenin konunun daha iyi anlaşılması bakımından yararlı olacağına inanıyoruz. Burada kısaca asr-ı saadet ve Emevîler döneminde paranın gelişimiyle ilgili bazı bilgiler vereceğiz.

İslâm'dan önce Araplar, kendileri para basımına ihtiyaç duymadığından Bizans, İran ve pek az Himyerî paralarını kullanıyordu. Arıcak ticarette hâkim olan altın Bizans dinarları ile gümüş İran dirhemleriydi. Bu paraların işlemlerde sayılarak değil de tartılarak kullanılması bir gelenek halini almıştı.[4] Söz konusu dönemde Araplar, habbe[5] ve danik[6] gibi aynı zamanda ağırlık ölçüsü birimi olan bakır paraları da biliyor, ticarette ve gündelik hayatta kullanıyordu. İslâm'dan sonra Hz. Muhammed, bu paralar ve ağırlıklarla işlem yapılmasını onaylamıştı. Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali ve Muaviye de aynısını yapmıştır.[7] Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar Bizans dinarları ile Sâsânî dirhemlerinin basımı ve tedavülü devam etmiş, İslâm parası basılmamıştır. Abdülmelik b. Mervan ve Irak valisi Haccâc tarafından çeşitli faktörlerin etkisiyle paraların ıslahı ve Araplaştırılması faaliyeti başlatılmıştır. O, İslâm tarihinde yabancı paralardan tamamen

4 Belâzürî, *Fütûh*, s. 451-452; Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrizî, *en-Nükûdü'l-İslamiyye*, thk. Muhammed Seyyid Ali Bahrülulum, Necef: el-Mektebetü'l-Hayriyye, 1967, s. 4-5.

5 Habbe: Şer'î geleneğe göre, 1 habbe=1/100 miskal yani 0,0446 gramdır. Prensip olarak habbe sikke ağırlığıdır. Eşya ağırlığı olarak kullanılmaz. Ortaçağ'da Irak'ta kullanılan habbenin gümüş ağırlığı 0,064 gram idi. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 15-16.

6 Danik: Genel olarak altıda bir anlamındadır. Özel olarak ve ağırlık ve para birimi anlamında kullanıldığında 1/6 dirhem veya 1/6 dinar miskaldir. Ağırlık ölçüsü birimi olarak 1 dirhem=3,125 gr'dır. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 6, 13.

7 Belâzürî, *Fütûh*, s. 452-453; Taqi al-Din al-Maqrizi, *Şûzurû'l Ukud fi Zikri'n-Nukud: Texts and Studies*, collected and reprinted by Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 2003, s. 6-7; *İğase*, s. 51; Nasır Seyyid Mahmud en-Nakşibendî, *ed-Dinarü'l-İslamî fi'l-Müthafi'l-Iraki: ed-Dinarü'l-Ümevi ve'l-Abbâsî*, 2. Bs, Dımaşk: Darü'l-Vesaik, 2002, s. 11.

farklı bir şekilde Arapça dinar ve dirhemler basan ilk kişi olarak kabul edilmektedir.[8] Abdülmelik b. Mervan, piyasadaki eski paraları çekmiş, Sâsânî ve Bizans paralarıyla yapılan işlemleri de geçersiz saymıştı. O, ayrıca eski paraların darphaneye getirilerek yenileriyle değiştirilmesini de istemişti.[9] Abdülmelik b. Mervan'ın paraları ıslahı faaliyetini tarihlendirme konusunda farklı görüşler bulunsa da yeni paraların basımına 74/693 yılında başladığı kabul edilmektedir.[10] Pakistan milli müzesinde 74/693 yılına ait paraların varlığı bu görüşü desteklemektedir.[11] Aslında Abdülmelik b. Mervan'ın paraları ıslah faaliyeti, devletin ekonomik istikrarı açısından bir zorunluluktu. İslâm devletininticarî faaliyet alanının genişlemesi Bizans dinarının değerinin istikrarını kaybetmesine sebep olmuştu. İran dirhemlerinin çoğunlukla mağşûş olması da tehlikeli sonuçlar doğurmaktaydı. Ayrıca İslâm devletinin paralarının farklı ağırlıklarda olması da bazı sıkıntılara yol açmaktaydı.[12]

Resmî dirhem darbının ilk olarak Halife Ömer b. el-Hattab tarafından 18/639 yılında gerçekleştirildiği, hatta Osman b. Affan ve Muaviye b. Ebu Süfyan'ın da gümüş para bastırdığı rivayet edilmekte ise de bu paralar günümüze ulaşmamıştır. Bu dönemde Müslümanlar, yabancı paraların yanı sıra sınırlı sayıdaki İslâm parasıylaticarî işlemlerini yürütmüşlerdir. Bugün elimizde bulunan bütünüyle İslâmiyet'e ait en eski dirhemler 75/694 yılından kalmadır. İran'da bir süre daha Arap Sâsânî paralarının basımına devam edilmekle birlikte (*Taberistan'da 180/796 yılına kadar*) bu tarihten itibaren bütün sikkeler yeni tipe göre basıl-

8 Belâzürî, *Fütûh*, 453-455; İbn Rüste, *el-'Alâkü'n-Nefise*, 192; el-Makrîzî, *Şüzûru'l-Ukûd*, s. 11-14; en-Nakşıbendî, *ed-Dirhemü'l-İslami: el-Madrub Ale't-Tırazi's-Sâsânî*, Dımaşk: Darü'l-Vesaik, 2005, s. 57-58.

9 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 167. İslam paralarının tarihi konusunda geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif Zebîdî, *Sahih-i Buhari muhtasarı Tecrid-i sarih tercemesi ve şerhi*, 893/1488; mütercimi ve şarihi Kamil Miras, 7. bs., Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984. 5. c. s. 39-110.

10 Belâzürî, *Fütûh*, s. 453-454; el-Maverdî, *Ahkâm*, s. 148; Kudâme, *el-Harâc*, s. 59; el-Makrîzî, *İğase*, s. 53-54; *Şüzûr*, s. 12; Taberî, *Tarih*, c. III, s. 576; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 167; Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed Kettanî, *et-Teratibü'l-İdariyye: Hazreti Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, trc. Ahmet Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990, c. I, s. 417.

11 Miles, *Early*, s. 212.

12 el-Maverdî, *Ahkâm*, s. 148; Dürî, *Mukaddime fi Tarihi'l-İktisadî*, s. 32.

mıştır. Dirhemin muhtemel ağırlığı 2,97 gramdır. Bu ağırlık mevcut sikkelere, camdan yapılmış ağırlık ölçülerine ve E. T. Rogers tarafından Feyyum'da bulunan el-Muktedir (908-932) dönemine ait sikke vezinlerine uymaktadır. Dirhemin ufaklıklarından (*eczası*) en çok kullanılanı 1/6 (*danik*[13]/*obolus*), en çok yaygınlaşmış olanı ½ (*nısf*) dirhem idi. Dirhemin dinara oranı İslâmiyetin başlangıcında 14/1 olarak belirlenmişti.[14]

Orijinal İslâm î sikke olarak dinar darbının Abdülmelik b. Mervan tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bilinen en eski dinar 74/693 tarihinde basılmış olup Pakistan Milli Müzesinde bulunmaktadır. Bundan başka 76/695 ve 77/696 yıllarında basılmış Bizans tipi iki dinar örneği daha vardır. İlk dinarlar o kadar itina ile basılmıştır ki ağırlığını tespit etmek pek kolaydır. 4,25 gramlık bu ağırlık o zamanki Bizans solidos'unun gerçek veznine tekabül etmektedir. Eskiden beri Doğu'da ödemeler, altın sikkeler ile sayıp vererek değil, tartılarak yapıldığından 4,25 gramlık resmî dinar zaman zaman hakiki dinardan çok farklı olmuştur.[15] Miles, ağırlıkları 3,91 gr. ile 4,20 gr. arasında değişen Emevîler dönemine ait dinarlara yer vermektedir. Cipolla, dinarlara ait 4,25 gr. ağırlığın, İslâm topraklarında tedavül eden aşınmış Bizans sikkelerinin ortalama ağırlığı olduğu görüşündedir.[16]

Altın dinarlar ile gümüş dirhemlerin yanı sıra fels (*çoğulu fülus*) adı verilen bakır sikkeler de kullanılmıştır. Fels Araplar tarafından mutlak sikke gibi değil, ancak kesirleri tamamlamak için ufaklık olarak kabul edilmiştir. En eski İslâm bakır sikkesi 638 tarihli Şam'da basılmış bir felstir. Bu aynı zamanda bütün İslâm âleminin en eski tarihli sikkesidir. Bakır sikke (*fels*)

13 Kelimenin aslı Farsça olup "küçük tane" anlamına gelmektedir. Kelime Arapçada dânek, dânık, dânâk (çoğulu devânik), Türkçede denk veya dank diye söylenmektedir. Dânek, dinar, dirhem ve miskalin 1/6 sı değerinde bir ölçü birimi olup paraların üzeri değerleriyle ağırlık birimlerini ifade etmek için kullanılır. Cengiz Kallek, "*Danek*", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, c. VII, s. 457-458.

14 el-Mes'ûdî, *Murûc*, c. V, s. 327; E.V. Zambaur, "Dirhem", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, c. III, s. 594; 1 *dinar* Ömer döneminde 12 dirhem, Ali zamanında 10 dirheme tekabül ediyordu. Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 205.

15 Taberî, *Tarih*, VI, 256; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 147; Zambaur, "Dinar", *İA*, c. III, s. 591; Miles, *The Early*, s. 212.

16 Miles, *The Early*, s. 4, 5, 19; Carlo M. Cipolla, *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, çev. Ali İhsan Karacan, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993, s. 27-28.

basımı hükümdarlık alametlerinden sayılmadığından valiler ve resmî makamlar bu konuda tamamen serbest bırakılmışlardır. Bu yüzden de felsin kıymeti, vezni ve tipi basıldığı şehre göre değişiyor ve tedavülü de serbest olmayıp basıldığı mahalle sınırlı kalıyordu.[17] Abbâsîler döneminde de dirhemlerin yanı sıra özellikle üç danike denk olan buçuk (*nısf*), sülüs (*dirhemin 1/3ü*) ve danik ödeme ve ticarî işlemlerde kullanılıyordu. Dirhemin altıda biri olan ve günlük hayatta küsürleri tamamlamak ve basit ihtiyaçları karşılamak için kullanılan danikin eczasının da basıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü İbnü'l-Cevzî, yarım danikin 285/898 yılında tedavülde olduğunu bildirmektedir. Basit ihtiyaçları karşılamada kullanılan diğer bir ufaklık ise habbe idi.[18] el-Cahiz'in yaşadığı dönemde para birimi olarak bir tasuc dört fülusa denkti. el-Makrîzî, felslerin varlığını değeri dirhem veya onun eczasıyla alınabilecek olandan daha az ve önemsiz şeylerin (*muhkirat*) varlığına bağlıyor. Zaten Araplar tarafından basit ve önemsiz şeyleri satın almak için kullanılan ve bakırdan darp edilen/basılan bu felsler kullanıldığı bölgelerde iki paradan birinin yerine konulmamıştır. Bununla ilgili bir istisnayı es-Suyûtî, 271/884 yılı olaylarını anlatırken vermektedir. Harun b. İmran el-Haşimî adlı muhtesib, Bağdat halkını ticarî işlemlerini felslerle yapmaya zorlamış, halk istemeyerek bunlarla işlem yapmış ve daha sonra vazgeçmişti. [19]

Bu noktada bir de mahalli paralar konusunda farklı bir örnek olan Buhara ve Maveraünnehr bölgesine mahsus Ğıtrifiye dirhemlerinden de söz edilmelidir. Hârunürreşîd döneminde 175/791 yılında Horasan emiri atanan Ğıtrîf b. Atâ el-Kindî'den Buhara halkı kendileri için başka yere taşınmayacak ve kullanılmayacak, sadece kendi bölgelerinde geçerli dirhem basmasını istemiştir. O, birçok değerli madenlerden oluşmuş, eritildiğinde

17 Zambaur, "Dinar", c. III, s. 591-592; E. V. Zambaur, "Fels", *İA*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1964, c. IV, s. 539. Bakır para örnekleri için Bkz. George C. Miles, *Rare İslamic Coins*, New York: The American Numismatic Society, 1960, s. 107-126

18 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 108; c. VI, s. 5, 176; c. VIII, s. 173; c. X, s. 176; el-Câhız, *Buhalâ*, s. 122, 133; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. II, s. 75; c. VI, s. 31, 90, 275; c. XII, s. 382; c. XIV, s. 436; Makdisî, *Ahsen*, s. 121; Sem'anî, *el-Ensâb*, c. III, s. 551.

19 el-Câhız, *Buhalâ*, s. 124, 127, 203; el-Makrîzî, *Nukûd*, s. 69; Suyûtî, *Târihü'l-Hulefâ*, c. I, s. 316.

ayrıştırılmayacak dirhem bastırmıştı. Horasanlılar altın, gümüş, demir, kurşun, saf kurşun, bakır, sarı (*pirinç*) misk katılmış karışım halinde birleştirilerek Ğıtrîfiye dirhemleri basmışlar ve vali Ğıtrîf b. Atâ el-Kindî'ye nisbet etmişlerdir.[20]

Abbâsîler iktidara geldiklerinde darphaneyi Enbar şehrine nakletmişler ve pazarda tedavülde bulunan dirhemlerde eksiltmeye gitmişlerdir. Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbas es-Seffâh (132-136/749-754) dönemine ait elimize ulaşan ilk para, üzerinde Abbâsî davetinin parolası bulunan ve devletin kuruluşuna eşlik eden Enbar şehrinde basılmış bakır dirhemdir. Bu dirhemin vezni önce bir habbe eksikti. Daha sonra durum düzelince vezni iki habbe eksik hale gelmişti. Anlaşıldığı kadarıyla bu tedbirin alınmasında yeni devleti etkileyen iktisadîşartlar tesirli olmuş ve halife dirhemlerin ağırlığının önce bir habbe daha sonra da iki habbe eksiltilmesini emretmişti.[21] Zorlayıcı şartların baskısı devam etmiş olmalı ki II. Halife el-Mansûr, dirhemlerden bir habbe daha eksiltmiş, 178/794 yılında dirhemdeki eksiklik bir kırattan çeyrek habbe az hale gelmişti. 184/800 yılına kadar durum böyle devam etmiş ve bu yıl eksiltme miktarı dört kırat bir buçuk habbe olmuştu.[22] Ebu'l-Abbas es-Seffâh döneminde 132/749 yılında basılan dinar, vezin olarak 4,25 gr. olan şer'î ölçüyü korumakla beraber şekilde bazı değişiklikler olmuştur. Sikkenin merkezinde bulunan İhlâs Sûresinin yerine "*Muhammedün Resulullah*" ibaresini koymuşlar, kenarına ise "*Lâ ilâhe illallah vahdehu lâ şerike lehu*" ifadesini kazdırmışlardır. Sikkenin arka yüzüne ise, "*Muhammedün Resulullah erselehu bilhüda ve dinülhakkı liyüzhirehu ala'd-dîni kullihî*" ifadesini nakşetmişlerdir. Abbâsîler ayrıca, kendilerinin hilafette hak sahibi olduğuna ve Resulullah'a yakınlıklarına dair yeni bir ayet de nakşettiler: "*kul lâ eselüküm aleyhi ecren ve ille'l-meveddete fi'l-kurbâ*"[23]. Bununla da Abbasoğullarının talep ettiği iktidar hususunda hak sahibi olduğunu göstermeyi hedeflemişlerdi. el-Mansûr'un halifeliği döneminde meydana gelen başka bir değişiklik ise, paraların üzerine veliaht el-Mehdî ve bazı bölgelerin valilerinin isimlerinin nak-

20 Sem'ani, *el-Ensâb*, c. IV, s. 302.
21 el-Makrizi, *İğase*, s. 59; *Şüzürü'l-Ukud*, s. 23; en-Nakşibendi, *ed-Dinar*, s. 32.
22 el-Makrizi, *İğase*, s. 59-60.
23 el-Makrizi, *en-Nükûdü*, s. 250.

şedilmeye başlanmasıdır. Emevîlerin de uyguladığı bu yöntemi el-Mansûr'un halefleri de devam ettirerek paranın önyüzüne halifenin ismi, arka yüzüne ise bölge valisinin adı nakşediliyordu. el-Mehdî'nin halifeliği döneminde (158-169) yuvarlak dirhemler basılmıştı. Üzerine halifenin ismi nakşedilen bu dirhemlerde nokta da bulunuyordu.[24]

Dinarlar üzerinde ismi bulunan ilk halife olan Hârunürreşîd döneminde darphanede para basım işini kontrol için müstakil bir görevli atanmıştı. Ondan önceki halifeler, bu işi kendileri yapmıştı. Bunda halifenin işlerinin çoğalmasının yanı sıra hac veya sefer maksadıyla uzun süre başkent dışında kalmış olması rol oynamıştır. Yönetimde merkeziyetçiliği azaltan ve valilere ilave yetkiler veren Halife Hârunürreşîd tarafından darphane faaliyetlerinin ve para basımının denetimiyle görevlendirilen sahibü'ş-şurta es-Sindî b. Şahik, dinarı yarım habbe eksiltmiş ancak Hârunürreşîd döneminin sonlarına doğru eski ağırlığına getirmişti. el-Makrizî, es-Sindî'nin çabalarını övmektedir çünkü o, altın ve gümüşün her türlü şüpheden uzak olmasına itina etmiş ve bu madenlerden dinar ve dirhemler basmıştı. Müellif, söz konusu dönemde basılan dinarları, el-Mu'tasım döneminde basılanlar için örnek oluşturmaları dolayısıyla saflık konusunda emsal göstererek övmüştü.[25] Kudâme b. Cafer de Hârunürreşîd, el-Me'mûn ve el-Vâsık dönemlerinde basılan dinarları övmüştü. Çünkü bu paralar daha sonra darphanede parada bulunan değerli madenlerin saflık oranlarını belirlemede ölçü alınmıştı.[26]

Muhammed el-Emîn'in halifeliği sırasında (193-198/) oğlu Musa veliaht atanınca onun adına dinar ve dirhemler basılmış, her biri on dirhem veznindeki dinarın üzerine de el-Muzaffer olarak lakaplandırılan Musa'yı öven bir beyit nakşedilmişti.[27]

196/811 yılında el-Me'mûn, veliahd olarak idaresini üstlendiği doğu bölgesinde kendisi ile halife olan kardeşi arasındaki anlaşmazlık dolayısıyla halife el-Emîn'in varlığına işaret etmeksizin altın dinarlar bastırmıştı. İki kardeş arasındaki anlaşmazlık

24 el-Makrizî, *İğase*, s. 59.
25 el-Makrizî, *İğase*, s. 60-61; *Şüzûr*, s. 19.
26 Kudâme, *el-Harâc*, s. 60.
27 el-Makrizî, *Şüzûr*, s. 20.

tırmanınca da ismini paralar üzerine nakşetme cesaretini göstermiş ve Bağdat'taki şer'î halifenin varlığına rağmen kendisi için halife lakabını kullanmıştı. Yine el-Me'mün'un bazı paralarında "*imam*" lafzı zikredilmişti. Ancak el-Me'mün tarafından bastırılan bu paralar 198/813 yılından önce Bağdat pazarlarında işlem görmemiştir.[28]

Halife el-Me'mün döneminde 202/817 yılında paraların bir yüzüne Rüm Süresi 4-5. âyetler, diğer yüzüne ise darp yeri ve tarihi nakşedilmeye başlanmıştı. Bunda el-Me'mün'un kardeşine karşı kazandığı zaferin etkisi olmuş olmalıdır.

Aslında halifeler tarafından basılan sikkeler ile bölgelerin emir ve kumandanları tarafından basılan sikkeler genel yapısı itibariyle birbirinden farklı değildir.[29] Bazı hallerde halife onayı alınmadan basılan paraların geçerliliğini iptal edebilirdi.[30] Nitekim Halife el-Emîn, kardeşi el-Me'mün'un Horasan'da bastırdığı paraların Bağdat pazarlarında kullanımını yasaklamıştı.

Bir yandan paralarla yapılan ticarî işlemleri kolaylaştırmak, diğer yandan da vergi yükümlülüklerini tam olarak ödemek kaygısıyla Emevîler döneminden itibaren dinarların parçaları (*eczası*) yani yarısı, dörtte biri (rubaî) veya üçte biri (*sülüs*) basılmış, aynı durum Abbâsîler döneminde de devam etmiştir. Bu yarım ve üçte bir paraların örnekleri elimizde bulunmaktadır. Yarım dinarların ağırlığı 2,13-2,060 gr, üçte birlerin ağırlığı ise 1,190-1,380 gr arasında değişmektedir.[31]

Para konusundaki bir başka yenilik ise Hârunürreşîd döneminden itibaren özel ağırlıkları olan armağan paralarının (*denânirü's-sıla veya denânirü'l-harîta*) basılmasıdır. Bunlar, her birinin üzerinde "*Mü'minlerinin emirinin kasası için özel olarak*

28 el-Makrîzî, *Şüzûr*, s. 26.

29 Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Derviş Cüveydî, 2. Bs, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995, c. II, s. 638-642.

30 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 389-390.

31 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 108; c. VI, s. 5, 176; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. II, s. 75; c. VI, s. 31, 90; c. XII, s. 382; c. XIV, s. 436; Sabî, *el-Vüzerâ*, s. 19, 260; İbn Hallikan, *Vefeyat*, c. VI, s. 158; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd eş-Şeybanî el-Kufî Sa'leb, *Mecâlisu Sa'leb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 4. Bs, Kahire: Dârü'l-Maârif, 1980, s. 22. Dinarın eczasının örnekleri için Bkz. en-Nakşibendî, *ed-Dinar*, s. 16, 26, 27.

basılmıştır" ifadesi bulunan 100 veya 200 dinar değerindeki özel paralardı.[32] Bunların konulduğu deri veya kumaş keselerin üzerinde de armağan parası olduğunu gösteren ifadeler yer alıyordu. el-Makrîzî, bu paraların halifeler tarafından âlimler, fakihler, şairler vb. ne ihsan edildiği görüşündedir. eş-Şabüştî ise söz konusu özel paraların şarkıcılara bağışlandığını belirtiyor. el-Mu'tez'in halifeliği sırasında (251-255/865-868) halifenin annesi oğlunun sünnet töreninde dağıtılmak üzere her biri normal dinarların iki katı vezninde para bastırmıştı. Ebu'l-Kasım el-Bağdadî (306/918), her biri 100 miskal[33] ağırlığında dinarlardan söz etmektedir. 330/941 yılında Emirü'l-Umerâ olarak göreve başlayan Nâsıru'd-devle (*Hasan b. Abdullah*), Ebu İshak es-Sâbî'ye sıla (*armağan*) dinarlarından on tane göndermişti. Dinarların her biri 500 miskal ağırlığındaydı. Bu paralar tüccar veya sarraflar tarafından asgari değeri üzerinden başka paraya dönüştürüldükten sonra pazarda tedavüle giriyordu.[34]

Bağdat pazarlarındaki diğer bir olgu ise, işleme konulan dinar veya dirhemin vezni tam değilse ve şer'î vezin hesabıyla uyumlu değilse ancak ağırlık olarak kabul edilmesiydi. Bazen bu paraların ticarî işlemlerde vezin miktarları esas alınarak tedavül ettiğini görmekteyiz. Nitekim Hz. Peygamber'in satın aldığı elbise karşılığında ödediği dirhemlerin vezzan tarafından tartılmasını istediği biliniyor. O dönemde çarşılarda sarraflar gibi dinar ve dirhemleri tartan vezzanların da bulunduğu ve yaptıkları iş karşılığında ücret aldıkları anlaşılıyor.[35] Bu arada dinar ve dirhemlerin vezinlerini açıklamak için kullanılan birimlerden söz etmemiz gerekir. Bunlar; habbe, tasuc, miskaldir. Tasuc, resmî dinar ağırlığında 1/4 danik; dinar ağırlığında ise 1/24 idi. Dinar ve dirhemlerin resmî vezinlerine uygunluğunu belirlemede en yaygın ağırlık

32 el-Makrîzî, *İğase*, 59-60; en-Nakşibendî, *ed-Dinar*, s. 35.

33 Miskal: Ağırlık birimi olarak Irak'ta 1 miskal=4,233 gr'dır. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 2.

34 el-Makrîzî, *İğase*, s. 59-60; Reşid b. Zübeyr, *ez-Zehair ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamidullah, 2.Bs, Kuveyt: Vizaretü'l-İ'lam, 1984, s. 116; Şabüştî, *Diyarat*, s. 107; el-Ezdî, *Hikayetu Ebi'l-Kasım*, s. 86; Ebü Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, 2. Bs, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1999, c. I, s. 276.

35 Ebu Davud, Büyü', 7; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 146; c. XII, s. 237; c. XIII, s. 325, 338; el-Kettanî, *Terâtib*, II, 171, 265-266; Nebi Bozkurt, "Sarraflık", *DİA*, c. XXXVI, s. 162-163.

birimi miskal idi. Miskaller birden çok olmakla birlikte vezinleri eşitti. Farklılık miskali oluşturan kıratların sayısında ortaya çıkıyordu.[36]

Darphane, önemli miktardaki gelirleriyle beytülmâle katkı sağlamaktaydı. Burada kişilerin getirdikleri madenlerden şer'î vezne uygun olarak yakacak bedeli ve basım hakkı adı verilen belirli resim karşılığı para basılıyordu. Devletin yalnızca Medinetü's-Selam, Samerrâ, Vâsıt, Basra ve Küfe darphanelerinden sağladığı gelirin miktarı 6.037 dinardı. İbn Hurdazbih, Bağdat'ın pazarları, değirmenleri ve darphanesinden sağlanan gelirin 1.500.000 dirhem olduğunu kaydetmiştir.[37] Kalite, ayar ve saflık bakımından en iyi cins dinar ve dirhemlerin devlet darphanelerinde basılanlar olduğu bilinen bir husustur. el-Câhiz'in bildirdiğine göre, darphaneler özellikle doğu bölgelerinde bütün bir yıl değil de yalnızca bahar aylarında faal idi.[38] Muhtemelen darphane tarafından basılan paralara şer'î güvence sağlamak maksadıyla darphanenin resmî gözetimi Kadı'nın sorumluluğuna verilmişti. Ancak bu kurumun doğrudan denetimi Mütevelli dârü'd-darb isimli görevliye aitti.[39] Bu görevlinin kadı'nın idarî denetiminin yanı sıra darphane çalışanları üzerinde doğrudan otoritesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle o, darphanede cevher halinden tedavüle girmeye hazır basılmış sikke haline gelinceye kadar her aşamada bu işi yapan görevlileri ve yapılan işi kontrolünde tutuyordu.

Burada yeri gelmişken olağanüstü durumlarda altın ve gümüş cevheri bulunmadığında hazinedeki kaplardan para basılma yoluna gidildiğine de değinmek gerekiyor. Sözgelimi el-Mu'tazid, mâli kriz dolayısıyla hazinedeki bütün kapların eritilerek para basılmasını emretmiş, basılan paralar askerlere dağıtılmıştı.[40] Yine el-Mühtedi döneminde de hazinedeki altın ve gümüş kaplardan para basılmak durumunda kalınmıştı.[41]

36 Ebû Abdullah el-Katib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Harizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, Kahire: İdaretü't-Tıbaati'l-Münîriyye, 1923, s. 41; el-Makrîzî, *İğase*, s. 57

37 Belâzûrî, *Fütûh*, s. 454; el-Makrîzî, *İğase*, s. 55; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 125.

38 el-Câhiz, *et-Tâc*, s. 146.

39 İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, c. II, s. 577.

40 Mes'udî, *Muruc*, c. IV, s. 244.

41 Mes'udî, *Muruc*, c. IV, s. 203.

3. PARALARIN DEĞİŞİMİ (TASRİFU'N-NUKÛD)

Bilindiği gibi, Abbâsî devleti çift para sistemi uyguladığından, dinarı ve dirhemi birlikte tanıyor ve dolayısıyla piyasada her iki parayla da işlem yapılıyordu.[42] Başkente devletin bazı bölgelerinin haracı dinar olarak,[43] diğer kısmı ise dirhem olarak geliyordu.[44] Zekâtın her iki parayla toplanması da meşru kabul edilmekteydi.[45]Esasında İran ve Irak'ta özellikle Bağdat pazarlarında işlemler daha çok dirhemlerle yürütülüyordu. Ancak Şam bölgeleri ve Mısır'da temel işlem aracı olarak kabul edilen dinarlar da başkent pazarlarında kabul görüyordu.[46] Buradan her iki parayla yapılan işlemin de geçerli olduğu sonucuna varabiliriz. Üst tabakadan insanların kendilerine gelen malların dinar ile yaptıkları atâ ve ödemelerin ise gümüş dirhemlerle olmasını tercih etmelerinden altın dinarlarla yapılan işlemlerin dirhemlerle olandan canlı/hareketli/çok olduğu sonucuna varabiliriz.[47] Devlet dinar ve dirhemlerin birlikte tedavülünü sağlamakla birlikte doğu bölgeleri pazarlarında dirhemlerin, batı bölgeleri pazarlarında ise dinarların daha yaygın olduğunu söylememiz mümkündür.[48] X. yüzyıldan önce İslâm ülkelerinde servetlerin gümüş para ile ölçüldüğünü savunan Mazaheri, 900'den başlayarak özellikle batı illerinde altın dinar ile ölçüldüğünü belirtiyor ve ekliyor: Fırat'ın doğusunda yalnız dirhem kullanılırken, batısında dinardan başka para yoktu.[49]

Zamanla iki para da eşit şekilde pazarlarda tedavül etmeye başlamış, bu paraların birbiriyle pazarda geçerli bir değişim ücreti mukabilinde değiştirilmesi de, halkın dirhemlerini satıp yeni ve kaliteli dinarlar almaları da mümkün ve kolay hale gelmiştir.[50]

42 Müslim, Itk, s. 24; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 73-74; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 288.
43 İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 75-79; Makdisî, *Ahsen*, s. 122; Sealibî, *Simar*, s. 530.
44 İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 94-124; Kudâme, *el-Harâc*, s. 236-237; Ebu Yusuf, *Kitâbü'l Harâc*, s. 2-21; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 281-282; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 92.
45 Müslim, Itk, s. 24; el-Maverdî, *el-Ahkâm*, s. 147.
46 İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 74, 79; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 20-22; Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 8, 11.
47 el-Câhiz, *Kitabü't Tâc fi Ahlaki'l-Müluk*, thk. Ahmed Zekî Paşa, Kahire: el-Matbaatü'l-Emiriyye, 1914, s. 141-142.
48 el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 281-282, 287-288.
49 Mazaheri, Ortaçağda, s. 367.
50 Mez, *Hadâretü'l-İslamiyye*, c. II, s. 277.

Değişim ücretinin pazardaki dalgalanmalara bağlı olarak sabit kalmadığını ifade etmemiz gerekir. Dinar dirhem oranı İslâm 'ın ilk dönemlerinde 1/10 iken, Emevîler döneminin ikinci yarısında 1/12 olmuştur. Abbâsîler döneminde ise önce 1/13, daha sonra 1/14 veya daha fazla olmuştur.[51] Tenûhî'ye göre, el-Me'mûn döneminde tam bir dinarın değişim fiyatı yirmi dirhem idi. 1/20 rakamı söz konusu dönemde geçerli değişim oranını gösteriyor.[52] el-Mu'tasım zamanında (833-842) bu oran 1/15 idi.[53] el-Mütevekkil döneminde (847-861) bir dinar yirmi beş dirhemi geçmiyordu.[54] 300/912 yılında yeniden bir dinar on beş dirheme denk hale geldi.[55] 307/919 yılında ise bir dinar 14,5 dirhemdi.[56] 315/927 yılında bir dinar 15-16 dirheme yükseldi.[57] el-Kâhir Billâh döneminde 321/933 yılında Irak'ta bir dinar on dört dirhem iken, Rey'de on beş dirheme denkti.[58] Çağdaş bir araştırmacı yuvarlak bir rakam vermek için olsa gerek 900'lerde dinarın 13 dirhem değerinde olduğunu belirtiyor.[59] İnsanların altın parayla işlem yapmaya daha meyilli olmalarının pazarlardaki işlemlere yansıması ise, tüccar ve sarrafların altın parayı kabule daha yatkın olmalarıydı. Bu da altınları gömerek saklama eğilimlerinin bir sonucuydu. Çünkü doğası gereği altın, rakibi gümüşe oranla gömülerek saklanmaya daha uygun ve dayanıklıydı.

Abbâsî Devleti'nin bütün bölgelerinde basılan her çeşit paranın Bağdat pazarlarında geçerli olduğunu vurgulamamız yerinde olur.[60] Çünkü elimizde Abbâsî devletini oluşturan eyaletlerin başkentlerinde para basıldığını ve Bağdat'ta bunlarla işlem yapıldığını gösteren metinler vardır.[61]

51 Müslim, Itk, s. 24; el-Maverdî, *el-Ahkâm*, s. 147.
52 Tenûhî, *Neşvar*, c. II, s. 40.
53 Kudâme, *Harâc*, s. 239.
54 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 143.
55 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 22.
56 Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 212.
57 Kudâme, *Harâc*, s. 239; İbn Miskeveyh, *Tecarib*, c. V, s. 276.
58 Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 213.
59 Mazaheri, *Ortaçağdan*, s. 368.
60 İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 75-125; Kudâme, *el-Harâc*, s. 242-244; Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Harâc*, s. 20-60; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 281-282; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 92-93.
61 Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, 2. Bs, Leiden: E. J. Brill, 1938, s. 404; Mez, *el-Hadâretü*, c. I, s. 187; en-Nakşıbendî, *ed-Dinar*, s. 41, 44, 49.

Paralar, değerli iki madenden altın ve gümüşten basılıyordu. Bu madenlerin seçilmesinin sebepleri arasında dünyada az ve sınırlı miktarda bulunmaları ve bu iki madene evrensel planda giderek artan bir yönelişin varlığı sayılabilir. Altın ve gümüş paralar vezninde ve basıldığı madenin saflık oranında birçok yol ve yöntemle hile, karıştırma ve eksiltmeye maruz kaldığından iki para arasında dengeyi kurmada sarrâflara ihtiyaç duyuluyordu. Sarrâflar, paranın vezin ve saflık bakımından kalitesini kontrol etme görevinin yanı sıra paraların birbirine dönüştürülmesi işlevini de üstlenmişlerdir.[62]

İslâm devletinin kuruluşundan önce Mekke, Yesrib, Hîre, Enbar ve Dımaşk gibi Arap şehirlerinde ve Müslümanlar tarafından sonra kurulan Basra, Fustat, Kayrevan, Vâsıt, Bağdat, Samerrâ gibi şehirlerde sarrafların varlığını gösteren işaretler vardır. Bu şehirlerin pazarlarındaki dükkânlarda sarrâflar para bozma (*sarf*) ve alım satım işleri yapıyorlardı. Esasen sarrâflar altın ve gümüşün saflık derecesini hangi karşılığa tekabül ettiğini iyi bilen ve bunların hassas terazilerde tartımını yapan, bunun için ücret alan kimselerdi.[63]Paraların tartılarak ödenmesi de pazarlarda geçerli bir uygulamaydı.[64]

Paralarla ilgili olarak değinmemiz gereken son husus ise paranın güvenlik ve kalitesinin korunması meselesidir. İslâm devleti bu konuda pek titiz davranmış, dinarlar şer'î ölçüye uygun olarak azamî dikkat gösterilerek basılmıştır. Yetkililer dirhemlerin basıldığı gümüşü de her türlü şüpheden korumak için pek titiz davranmışlardı. Harac vergisi de ancak vezni (*ağırlığı*) güvenli paralarla toplanırdı.[65] Hz. Muhammed ve ondan sonra gelen halifelerin paraları kırpmaya (*kat'*) veya hileli (*tezyîf*) hale getirmeye kalkışanlara sert cezalar verdikleri nakledilmektedir.[66] Alışverişte kullanılan iyi cins dirhemlerin: "saf gümüşten, hileden uzak, sahih, hükümdarın mührüyle mühürlenmiş", dinarların ise "*saf altından, iyi cins/kaliteli, ölçüye uygun*" veya "saf altın

62 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 233, 235.
63 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 237-238; Nebi Bozkurt, "Sarraflık", *DİA*, c. XXXVI, s. 163.
64 Tenûhî, *el-Ferec*, c. IV, s. 360.
65 el-Belâzûrî, *Fütûh*, s. 451-456; el-Maverdî, *el-Ahkâm*, s. 148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 167.
66 el-Belâzûrî, *Fütûh*, s. 454-456; el-Maverdî, *el-Ahkâm*, s. 149.

dinar, ölçüye (*mesakil*) uygun, kaliteli, değerli" olarak nitelendiği görülmektedir.[67] Devlet tarafından kararlaştırılan ölçülere aykırı olarak basılan, kişiler tarafından eksiltme ve hilelere maruz kalan paraları nitelemek için de çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Bu adlandırmalar içerisine katılan ucuz madenlerin oranına ve eksiltme oranına bağlı olarak değişmekteydi.[68] Dinarlar üzerindeki kırma (*kesr*), kesme (*kat'*) veya uçlarını kesme (*selm*) veya kırpma yöntemleriyle yapılan hileler, devletin darphanesinde basılan, ağırlığı ve ayarı sahih/düzgün tedavüldeki paralarda söz konusuydu. Resmi kalıba dökülmeme durumunda ise, hileciler paranın özellikle de dinarların ortasında bir oyuk açarak oradaki değerli madeni çıkarıp yerine ucuz maden koyup hile için altın süsü veriyordu. Kırpıntı (*karade*) ise, nakit paranın etrafından/uçlarından kesilen küçük parçalardan oluşmaktaydı.[69]Devlet, paralar üzerindeki her türlü hile ve aldatmaları, izinsiz para basma girişimlerini engelliyor ve suçluları cezalandırıyordu. Sözgelimi 327/938 yılında bir ev kiralayıp içine para basmaya mahsus aletleri yerleştiren muhtesib İbn Hışîş, yakalanmış ve cezalandırılmıştı.[70] Yine aynı yıl, Emirü'l-Umerâ Beckem, hilafetin içine düştüğü mâli krizi aşmak için fazla miktarda ucuz maden katılmış dinarlar basmıştı. Bu paralar iyi cins paranın ayarından düşük kaldığı için iyi cins para sıfatını kazanamamış ve sarf (*değişim*) değeri de düşük olmuştur.[71] Ebu Abdullah el-Berîdî'nin bastırdığı dirhemler, normal dirhemlerin yarısı ağırlığındaydı.[72] el-Makrizî, hicrî III. yüzyılda el-Mütevekkil'in öldürülmesi, Türklerden oluşan mevalinin zorbalığı ve halifeliğin zaaf içine düşmesi sırasında baskın olan siyâsi konumu analiz ediyor ve o dönemde çıkan pek çok bidat arasında paraların hileye maruz kalmasını da sayıyor.[73] 315/927 yılında 42.000 dirhem tutarındaki eksik paralardan oluşan gelir ağırlığı tam dirhem-

67 el-Câhiz, *el-Buhalâ*, c. I, s. 78; Sâbî, *Rüsûm*, s. 138.
68 el-Câhiz, *el-Hayevân*, c. I, s. 58; İbn Manzur, *Lisan*, c. II, s. 217; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. V, s. 432.
69 el-Maverdî, *Ahkâm*, s. 149; Belâzürî, *Fütûh*, c. III, s. 577; İbnü'l-Ferra Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'la el-Ferra, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, thk. Muhammed Hamid Fıkî, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1938, s. 184; en-Nakşıbendî, *ed-Dinar*, s. 14.
70 Sûlî, *el-Evrâk*, s. 148.
71 Sûlî, *el-Evrâk*, s. 72; en-Nakşıbendî, *ed-Dinar*, s. 136.
72 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 304.
73 el-Makrizî, *en-Nükûdü'l-İslamiyye*, s. 50; *İğâse*, s. 61.

lere uygun olarak değeri hesaplandıktan sonra İbn Ebi's-Sâc'ın adamlarına ve gılmanına maaş olarak dağıtılmıştı.[74] el-Câhiz, kendi döneminde (255/868) bazı hilecilerin gelirleri bol ve düzgün parayla iken ödemelerin çoğunu bölük pörçük yaptıklarını, ancak ellerindeki para yarım ve çeyreklerden oluşuyorsa kötülerini kırpıntı halinde (*karadeten müfetteten*) ödediklerini kaydediyor. Bu kimseler ayrıca, ne kadar onaylanmamış, saf olmayan, sahte, ayarı bozuk veya eksik para varsa ödediği miktarın içine sokuşturuyor, alacaklıları kandırmaya çalışıyor ve hileye başvuruyordu.[75]

Paralar arasında farklılık olması durumunda darphane yetkilileri, sikkelerin kalitesini korumak amacıyla örnek ve ölçü olarak aldıkları bazı paralara imam ve ayar ismini veriyorlardı. Onu esas alarak paralarını test ediyorlar ve eğer buna uymazsa sahte (*zîfen*) sayıyorlardı.[76] Bu "*imam*", madeninin saflığıyla tanınan çok sayıda paranın karıştırılmasıyla elde edilirdi. Kudâme b. Cafer (329/939) kendi yaşadığı dönemde darphanede bu karışımdan elde edilen imamlara işaret ederek bunların ayarının kalitesiyle bilinen üç dinarın karıştırılmasıyla elde edildiğini ve üç halife Hârunürreşîd, el-Me'mün ve el-Vâsık dönemlerinde basıldığını belirtiyor.[77] Sabit bir kaynak olarak dinarın varlığı dolayısıyla ağırlık, saymaktan daha kolay bir yöntemdi. Paraların düzgün olmasını sağlamak için dinarın vezninin dinar ve dirhemler için ortak bir ayırıcı ve sabit bir ölçüt olan resmî ağırlığa uygun olması bekleniyordu.[78] Bu ağırlık ise devlet tarafından belirlenen ölçüt ve niteliklere kıyas edilerek oluşturulmuştu. Bu iş yalnızca devlete mahsustu ve bunu başka hiç kimse yapamazdı. Çünkü bu sultanlara mahsustu. el-Maverdî'nin dediği gibi mühürlü olana güvenildiğinden tedavüldeki paraların kalitesini belirlemek ve gerçekleştirmek için ayar gerekliydi. Bu yüzdendir ki darphane ayar ismini verdiği bir ölçü belirlemişti.[79]

74 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 171.
75 el-Câhiz, *Buhalâ*, s. 85.
76 İbn Haldûn, *Tarih*, I, s. 282.
77 Kudâme, *el-Harâc*, s. 60.
78 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 243.
79 el-Maverdî, *el-Ahkâm*, s. 155; İbn Haldûn, *Tarih*, I, s. 282.

Ticarî ve zirai faaliyetlerin genişlemesine paralel olarak çalışma alanı büyüyen Sarraflar zenginlerden emanet kabul etmeye ve ihtiyaç sahiplerine borç vermeye (*ikraz*) başladılar.[80] Bazı durumlarda borçlunun güvenilirliği teminat olarak yeterli olurken bazı hallerde ise, borçlunun borcunu ödeyememesi veya ödemekten kaçınması durumunda yerine ödeme yapacak bir kefil göstermesi isteniyordu. Bazı durumlarda ise alacaklı, borçludan borcunu ödemeye yetecek miktarda veya biraz fazla rehin almakla yetinirdi. Borç verenin rehini kendi çıkarı için kullanma hakkı da vardı. Para sistemi sarrafların uzmanlık alanına girdiğinden pazarlardaki paraların alınıp verilmesini (*tebadül*) kolaylaştırma konusunda etkin çaba harcıyorlardı. İster para, isterse bozdurulabilir mâli evrak olsun, paraların alınıp verilmesi meselesi şehirlerde iktisadi ve mâli hareketlilik açısından önemli bir konudur. Bu husus özellikle yabancı tüccar Arap İslâm devleti pazarlarında tedavül eden paralardan farklı paraları beraberinde getirdiği için ayrı bir öneme sahipti. Bu durumda sarraflar paraların kalitesinin (*Cevdet*) artırılması, vezninin sınırlanması (*tahdid*) ve pazardaki diğer paralar karşısındaki değerinin belirlenmesi noktasında tek yetkili makam konumundaydı.[81] Tüccarlar da bazen sarraflar aracılığıyla işlem yapmak mecburiyetinde kalıyordu. Çünkü doğu vilayetleri çoğunlukla gümüş dirhemleri, batı bölgeleri ise sıkça altın dinarları işlemlerde kullanıyordu. Böyle bir durumda basıldığı madenin değerindeki dalgalanmalara bağlı olarak kıymetinde iniş ve çıkışlar olan paraların birbiriyle değiştirilmesinde sarrafların varlığı kaçınılmazdı.[82] Sarrafların yaptıkları işlere baktığımızda işlevleri bakımından XIX. yüzyıl Galata bankerlerine benzetebiliriz. Onlar da hükümete kredi açma, teminat verme, paraların değişimi, devlet adamlarına borç temini gibi konularda söz sahibiydiler.

Paraların değişim değeri kadar alım gücü de önemlidir. Bu yüzden paraların alım gücünü de fiyatlar üzerinden ortaya koymamız yerinde olacaktır.

80 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 245-246.
81 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 246-47.
82 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 248-49.

4. FİYATLAR

Elimizdeki verilerin sınırlılığı dolayısıyla, Abbâsîler dönemine ait temel ihtiyaç maddeleriyle ilgili bütün fiyatları verme imkânından ne yazık ki mahrumuz. O yüzden tespit edebildiğimiz bazı malların fiyatını ve alınan ücretleri vererek okuyucuya dönemin hayat standardı hakkında bir fikir vermeye gayret edeceğiz.

Ebu Cafer el-Mansûr döneminde bir dirheme saydıklarımızdan birini almak mümkündü: 90 rıtl[83] sığır eti, 60 rıtl koyun eti, 60 rıtl hurma, 16 rıtl zeytinyağı, 8 rıtl tereyağı, 10 rıtl bal.[84] Bir inşaatçının günlük ücreti ile koyun etinden on rıtl veya sığır etinden 15 rıtl veya 10 rıtl hurma alma imkânı vardı.

Bir kadın sermayesi olan iki danike pamuk alıyor, bunu yarım dirheme satıyor, bir danik kâr ediyordu. Cumadan cumaya geçimini ise kazandığı bir danikle sağlıyordu.[85] Camcılık sektöründe çalışan meşhur nahivci ez-Zeccâc, yevmiye olarak bir dirhem iki danik ile bir buçuk dirhem arasında değişen ücret alıyor, günde bir dirhem karşılığında nahiv dersi alıyordu.[86] Zahid Ebu Nasr el-Mevsilî'nin (ö. 220) misafirlerine ikram için bir defasında iki danike ekmek, bir danike hurma; başka bir defa ise dört danike ekmek, iki danike hurma aldırdığı rivayet ediliyor. Bu da söz konusu dönemde bu fiyatlara alınan ekmek ve hurmanın bir grubu doyurabildiğini, ayrıca Bağdat'ta hurmanın ekmekten ucuz satılacak kadar bol olduğunu gösteriyor.[87] Kâğıtçılıktan 25.000 Razî dirhemi kazanan İsâ b. Ahmed el-Hemedanî, beş dirheme satın aldığı kâğıda üç gecede el-Mütenebbî Divânı'nı yazarak bunu 200 dirheme sattığını anlatıyor. Daha sonra bu fiyatı 150 dirheme indirmiştir.[88] Altı kişilik bir ailenin oturduğu evin kirası otuz dirhem idi.[89] Bir adam ailesine Cuma günleri bir dirheme

83 Rıtl: Prensipte 12 Ukiyye olup Bağdat rıtlı 130 dirhem=406,25 grama denk idi. Ukiyye, ons diye de bilinen bir ağırlık ölçü birimidir. Irak'ta 1 ukiyye(ons)=33,85 gr idi. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 38-39; s. 44.

84 Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. I, s. 70; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 459; İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. X, s. 105.

85 el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XIV, s. 436.

86 el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. VI, s. 87.

87 el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XII, s. 378.

88 el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. VII, s. 340.

89 el-Câhiz, *Buhalâ*, s. 113.

sığır eti, bir danike patlıcan, bir danike kabak, bir danike soğan, mevsimiyse bir danike havuç alıyor, bunların hepsini güveçte pişirerek 1 haftalık beslenme ihtiyacını bu yemekle karşılıyordu. Bu durumda bir ailenin bir haftalık yemek ihtiyacını bir dirhem dört danike karşıladığını düşünebiliriz.[90] Hasan, ailesine her gün yarım dirheme et alıyordu. Eğer pahalılık varsa etin fiyatı bir dirheme çıkıyordu.[91] Bir oğlağın fiyatı ise on dirhem idi.[92] Turfanda iken altı erik bir dirheme satılıyordu.[93] Huveytib b. Abdüluzza, Muaviye'den 45.000 dinara bir ev almıştı. Dilenci kendisine verilen bir dirhemi az bulabiliyordu.[94]

el-Hâdî döneminde halife için 50.000'e bir kılıç alınmıştı.[95] Halife Hârunürreşîd'e 270 dinara bir kadeh satılmıştı (*el-câm*).[96] el-Mu'tazid, sorguladığı hırsızı itirafa razı etmek için 1000 dinar ödül vereceğini söyledikten sonra ayrıca yeme, içme, giyim ve koku masraflarını karşılamaya yetecek aylık 10 dinar maaş bağlama vaadinde bulunmuştu.[97] el-Mu'tazid döneminde başkentteki Abbas oğullarının sayısı 4000 idi. Bunlara verilen ödenek günlük 33,3 dinar üzerinden ayda 1000 dinar tutuyordu.[98]

el-Mansûr döneminde Hemedan'da bir arazinin fiyatı 1 milyon dirhemdi.[99] el-Muntasır döneminde Ali b. Yahya el-Müneccim'in evinin bitişiğindeki arsanın fiyatı 30.000 dirhemdi.[100] Ne yazık ki bu arazi ve arsanın büyüklüğü ile ilgili bilgimiz yoktur. Aynı dönemde nitelikli güzel bir cariyenin fiyatı ise 1000 dinardı.[101] Ali Mazaheri, 1 metrik kental buğdayın değerini toptancı fiyatı bazında Fransız germinal altın frankı ile Bağdat ve Mezopotamya'da 873 yılında 58,09, 941 yılında kıtlık döneminde 152,97; normal dönemde 101,65 frank olarak veriyor. Perakende fiyatı bazında Bağdat'ta 813 yılında bir kilo ekmek 0,10-0,17, 945 yılında

90 el-Câhiz, *Buhalâ*, s. 162-163.
91 el-Câhiz, *Buhalâ*, s. 263.
92 el-Câhiz, *Buhalâ*, s. 69.
93 el-Câhiz, *Buhalâ*, s. 169.
94 el-Câhiz, *Buhalâ*, s. 198.
95 el-Mes'udî, *Murûc*, c. III, s. 368
96 el-Mes'udî, *Murûc*, c. III, s. 398.
97 el-Mes'udî, *Murûc*, c. IV, s. 266.
98 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 25.
99 el-Mes'udî, *Murûc*, c. III, s. 317.
100 el-Mes'udî, *Murûc*, c. IV, s. 150-151.
101 el-Mes'udî, *Murûc*, c. IV, s. 153.

ise 0,31-2,20 frank idi. Aynı şehirde 895 yılında bir kilo sığır eti 0,12, 1006 yılında ise 0,87 frank idi. 763 yılında işçi yevmiyesi 0,12; duvarcınınki 0,625 idi. Aynı duvarcı 813 yılında günde 0,62 frank alıyordu.[102]

920 yılında Bağdat'a buğday girişi engellenince fiyatlar yükselmiş, el-huvvarî ekmeğinin sekiz rıtlı bir dirhem olmuştu. Muhtesib İbrahim b. Bathâ, buğdayın fiyatını bir kurru 50 dinar olarak belirlemiş ve unculardan bu fiyata uymalarını istemişti. Böylece fiyatlar makul düzeye inmiş ve halk rahatlamıştı.[103] 260 yılında meydana gelen ve bütün İslâm dünyasını etkileyen şiddetli pahalılıkta Bağdat'ta buğdayın bir kurru 150 dinara satılmıştı.[104] 323/934 yılındaki pahalılıkta ise buğdayın bir kurru 120 dinara satılmıştı.[105] 330/941 yılında buğdayın bir kurru 220 dinara, daha sonra 316 dinara satılmıştı. Arpanın bir kurru ise 120 dinar olmuştu.[106] Çekirge ve yermantarının 229/843 senesi olaylarında satıldığı kaydedilmektedir. 330/941 yılındaki iktisadi krizde çekirgenin 100 rıtlının iki-üç dirheme satıldığı, şiddetli açlıktan dolayı kedilerin yenildiği kaydediliyor.[107] 331/942 yılındaki kıtlıkta ekmek fiyatındaki aşırı pahalılık dolayısıyla fakir halk elli rıtlı bir dirheme çekirge almak durumunda kalmıştı.[108]

Ebu Abdullah el-Berîdî'nin Bağdat'ı işgal etmesi üzerine fiyatlar yükselmişti. Buğdayın kurru 316 dinara, el-Huşkuvar ekmeğinin iki ritli iki sahih emiri kiratına satılmıştı.[109] İbnü'l-Esir, 410/1019 yılında ayyârların Kerh'i yakması üzerine fiyatların yükseldiğini ve Buğdayın kurrunun 200 kasanî dinarına satıldığını kaydediyor.[110] Bağdat'ta hamallar ve rıhtım işçilerinin grevi kıtlık ve fiyat pahalılığına yol açıyordu.[111]

102 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 264-265, 267.
103 İbn Miskeveyh, *Tecartb*, c. 1, s. 73,75; el-Hemdanî, *Tekmile*, s. 21; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 156.
104 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XII, s. 156; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefa*, s. 265.
105 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIII, s. 350.
106 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIV, s. 19.
107 Mechul, *Uyun ve'l-Hadaik*, c. IV, s. 381; Tenühî, *Ferec*, c. III, s. 286; c. IV, s. 210-211.
108 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 331.
109 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VII, s. 161.
110 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VIII, s. 153.
111 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 242.

285/898 yılında Bağdat'ta bir ay kalan bir şahıs, ramazan ayı nafakasının bir dirhem dört buçuk danik tuttuğunu anlatmıştır. Hamama gittiğinde sabuna da iki danik ödemiştir.[112] el-Mütevekkil döneminde Basralı bir adamda eşsiz bir hint kılıcı bulunduğunu öğrenen Halife, Basra amilinden bu kılıcı satın almasını istemiş, amil kılıcı 10.000 dirheme almıştı.[113]

Zekât verme durumundakilerin tespiti için İslâm hukukçuları tarafından belirlenen ölçü de dönemin hayat standardı hakkında fikir edinmemizi kolaylaştırmaktadır. Buna göre, yıllık geliri 200 dirhem olan kimse zekât verme yeterliğini kazanır. Bundan bir dirhem bile eksik olsa ona zekât düşmez. Bu miktar aylık on altı dirheme tekabül etmektedir. Böylece yıllık 200 dirhemden az geliri olanlar fakihler tarafından muhtaç kabul edilmiş olmaktadır.[114]

Tablo 1: Bazı Mallar ve Fiyatları

Mal – Ürün	Fiyat	Dönem	Yorum	Kaynak
Deve	1/3 Dirhem	Mansûr Dönemi	Ucuz	Tarihu Bağdat, I,70
Koç	1 Dirhem	Mansûr Dönemi	Ucuz	Tarihu Bağdat, I,70
Koç	15 Dirhem	Emîn Dönemi	Pahalı	el-Ezdî, Bedaiû'l-Bedaih, 40
Koyun	20 Dirhem	Emîn Dönemi	-	el-Ezdî, Bedaiûl-Bedaih, 40
Oğlak	10 Dirhemden Fazla	III. Yüzyıl	Pahalı	Cahiz, el-Buhalâ, 43
Oğlak	2 Dirhem	III. Yüzyıl	Ahvaz'da	Neşvarûl-Muhadara, II, 10
Deve	10 Dirhem	III. Yüzyıl	-	el-Egani, XXI, 90
Deve	5 Dirhem	Mu'tazid Dönemi	Ganimetler Sebebiyle Ucuz	İbnü'l-Esir, VII, 76
Keçi	1 Dirhem	Mu'tezid Dönemi	Ganimetler Sebebiyle Ucuz	İbnü'l-Esir, VII, 76
Teke	1 Dinar	IV. Yüzyıl	-	el-Hefevatü'n-nadire, 59
Sığır Eti	90 Rıtlı 1 Dirhem	Mansûr Dönemi	Ucuzluk II. Yüzyıl	Tarihu Bağdat, I,70
Et	6 Dirhem	Reşid Dönemi	Pahalı	Ibn Fakih Bağdat, 60
Karın Eti	1 Dirhem	Mehdî Dönemi	-	Tarihu Bağdat, IX, 18
Kuzu Kelle	1 Dirhem	III. Yüyıl	-	el-Ferra, Tabakatûl-Hanabile, I, 430
İki kişilik kızartma	20 Dirhem	IV. Yüzyıl	-	Makamatu Bediüzzaman

112 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 5.
113 el-Mes'udî, *Murûc*, c. IV, s. 131.
114 Kudâme, *el-Harâc*, s. 239, 242, 253-54; Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Harâc*, s. 148; Yahya b. Âdem, *el-Harâc*, s. 24.

Yumurta	45 tane 1 Dirhem	III. Yüzyıl	-	Tarihu Bağdat, II, 318
Sadeyağ	12 Rıtlı 1 Dirhem	Mansûr Dönemi	Ucuz	Tarihu Bağdat, I, 70
Bal	10 Rıtlı 1 Dirhem	Mansûr Dönemi	Ucuz	Tarihu Bağdat, I, 70
Sıvı Yağ	16 Rıtlı 1 Dirhem	Mansûr Dönemi	Ucuz	Tarihu Bağdat, I, 70
Baklagiller	20 Müddü 1 Dirhem	III. Yüzyıl Sonu	Kûfe'de Ucuz	Tarihu Bağdat, IX, 466-467
Patlıcan	20 Habbesi ½ Dirhem	III. Yüzyıl	Ucuz	en-Nüveyri, Nihayetü'l-Ereb, IV, 14
Marul	20 Marul 1 Dirhem	345 Yılı	Ucuz	Neşvarü'l-Muhadara, I, 129
Badem	Kurrü Önce 60 Sonra 90 Dirhem	III. Yüzyıl	Fiyatlar Yüksek	Tarihu Bağdat, IX, 189
Hurma	60 Rıtlı 1 Dirhem	Mansûr Dönemi	Fiyat Aynı Seviyede Devam Ediyor	Tarihu Bağdat, I, 87
Hurma	2 Rıtlı 1 Dirhem	332	Pahalılık dönemi	Ahbarü'r- Razi, 213
Şeker	Menni 4 Dirhem»	364	816 Pahalılığında Menni 5 Dirhem	el-Muntazam, VII, 776
Döşeme	700 – 50.000 dirhem	III. Yüzyıl		el-Ferec Ba'de'ş- Şiddeti, III, 18, 286
Kalansûve yapımı için 10 parça kumaş	20 dinar	IV. Yüzyıl		el-hefevatü'n-Nadire, 326.
Taylesan	30 dirhem	II. Yüzyıl	Sahibi fakir	Taberi, VIII, 253
Elbise	2 dirhem	III. Yüzyıl		Tayfur. Kitab-ı Bağdat, 14
Mendil	1 dirhem kûsur	III. Yüzyıl	Sahibi huzalı	Nûsusun Daylatün min Kitabü'l Vüzera ve'l-Küttab, 32
Gömlek	4 dirhem	III. Yüzyıl	Sahibi zâhid	Tarih-i Bağdat, IX, 261
Taberi cinsi elbise	400 dirhem	III. Yüzyıl		el- Hayevan, III. 27
Kumisi elbise	100 dirhem	III. Yüzyıl		el-Hayevan, III, 27
Elbise	750 dinar	III. Yüzyıl	Sahibi Bağdat Emiri	ed-Diyarat, 123
Yeşil ipek elbise	100 dinar	III. Yüzyıl		ed-Diyarat, 44
Musammet cinsi elbise	10 dinar	282	Basra'da	el-Muntazam, V, 159
Kûhi cinsi elbise	8 dirhem	289		el-Muntazam, VI, 34
Kadı için yemanî elbise	50 dinar	368		el-Hefevatü'n-nadire, 54
Siklatoni elbise	5 dirhem	372		Neşvarü'l-Muhadara, III, 129
Sarık	18 dirhem	III. Yüzyıl		Bedaiü'l-Bedaih, 44
Saidi cübbe	6-7 dinar	III. Yüzyıl		Tarihu Bağdat, X. 315
İpek Şal	40 dinar	228		Tarihu Bağdat, X. 315
Debiki Cinsi Gömlek Kumaşı	200 dinar	301	Kadı için	Neşvarü'l-Muhadara, 1, 51
Gömlek	20 dinar	301	Vezir Ali b. Isa için	Neşvarü'l-Muhadara, I, 51
Cübbe	170 dinar	363	Halife et-Tai için	el-Muntazam, VII, 67
Ermeni uçkuru	1-10 dinar	II - IV. Yüzyıl		Neşvarü'l-Muhadara, I, 254, İbn Havkal, 296

Köle	200 dirhem	III. Yüzyıl		el-Eganî, III, 212
Köle	10 dinar	III. Yüzyıl	Evde çalışacak nitelikte	el-Hayevan, VI, 114
Cariye	800 dirhem	III. Yüzyıl	Eğitimli ve güzel	İbn Ebi Usaybia, 245
Cariye	100.000 dinar	III. Yüzyıl	Şarkıcı ve Yüksek eğitimli	el-Eganî, XXIII, 85-91
Cariye	120.000 dinar	III. Yüzyıl	Habeşli	Resailü'l-Cahiz, II, 173
Küçük köle (Gulam)	30 dinar	III. Yüzyıl	Basra'da	el-Muntazam, V, 159
Afrikalı köle	30 dinar	IV. Yüzyıl		Acaibü'l-Hid, 111-112
Afrikalı Köle	20 dinar	IV. Yüzyıl	Elbisesiyle	Acaibü'l-Hind, 111-112
Sucu köle (Gulam)	1000 dinar	III. Yüzyıl		Kutbu's-surur fi evsafi'l-humur, 2
Cariye veya gulam gün görmemiş, saf (sazic)	1000 dinar	IV. Yüzyıl	Slav ve nadir	Makdisi, 242; Istahri, 245
Şarkıcı cariye	1500 dinar	IV. Yüzyıl	Ucuz fiyat	Neşvarü'l-Muhadara, V, 280
Büyük ayaklı cariye	5000 dirhem	IV. Yüzyıl		Hikayetü Ebu'l- Kasım, 75
Şarkıcı cariye	30.000 dirhem	VI. Yüzyıl	Meşhur Habbabe	Hikayetü Ebu'l- Kasun, 75
Şarkıcı cariye	1000 dinar	IV. Yüzyıl	Ucuz fiyat	Neşvarü'l-Muhadara, I, 183
Şarkıcı cariye	13.000 dinar	IV. Yüzyıl		el-Muntazam, VI, 391
Cariye	15.000 dinar	IV. Yüzyıl		Sulî Ahbarü'r- Razî, 101
Bir Yük Saman	10 dirhem	IV. Yüzyıl	Pahalı	el-Muntazam, VII, 76
Hamam için Sabun	2 danik	III. Yüzyıl		el-Muntazam, VII, 6
İğne	3-4 iğne 1 dirhem	IV. Yüzyıl		Neşvarü'l-Muhadara, I, 190
Asa	2 dirhem	IV. Yüzyıl		Neşvarü'l-Muhadara, II, 166
Kâğıt	½ dirhem	IV. Yüzyıl		Neşvarü'l-Muhadara, V, 180
Kâğıt	5 dirhem	IV. Yüzyıl	Büyük Kâğıt	Tabakatü'l-Hanabile, II, 187
1 Rıtıl Mürekkep	4 dirhem	IV. Yüzyıl		el-Muntazam, VII, 183
Kırklık	5 dirhem	IV. Yüzyıl		el Muntazam, VII, 279
El yazısı belge (ruka hat)	5 dirhem	IV. Yüzyıl	İbn Mukle hattıyla	el-Muntazam, VII, 279
Bir tür tabak (Sahan)	49 dinar	III. Yüzyıl		el-Muntazam, VII, 280
Renkli topraktan mamül bir tür desti (devrak)	1 danik	III. Yüzyıl		Tarihu Bağdat, IX, 189
Kuş	2000 dirhem	IV. Yüzyıl	Şarkıcı Ziryab'ın Kuşu	el-Ferec, III, 99
Mücevher, gerdanlık	120.000 dinar	IV. Yüzyıl		el-Ferec, IV, 11
Eşe verilen Mihri	2000 dirhem	II. Yüzyıl	Normal Mihir	el-Ferec, III, 150
Eşe verilen Mihir	1000 dirhem	III. Yüzyıl	Normal Mihir	Ali b. Zafir el-Ezdi, Bedaiü'l-Bedaih, 44
Akrepler	20 akrep 1 dirhem	III. Yüzyıl		el-Hayevan, IV, 114

Beyaz Benekli Zehirli Yılan	2 dinar	III. Yüzyıl	Eczacılık için	el-Hayevan, IV, 202
Küçük kedi	1 Dirhem	III. Yüzyıl		el-Hayevan, V, 315
Berber kaplanı derisinden eyer	50 dinar	III. Yüzyıl		Tebessur bi't-ticare, 24

Kaynak: Fehmi Abdurrezak Sa'd, *El Âme fi Bağdad*, Beyrut, 1983, s. 190 – 194.

5. SAKK

Sakkın Anlamı: Farsça kökenli "muahede, tasdikname" manasındaki kelime sak (*çoğulu sıkak, sukûk ve asukk*) şeklinde Arapçaya geçmiş olup sözlük anlamı "yazılı belge, resmi tutanak" demektir. Bu manadan hareketle çeşitli muamele, ikrar ve fiilleri yazılı olarak belgeleyen istihkak senedi, ödeme emri, çek, borç ve icare senedi, temlikname, ibraname, kefaletname, vekâletname, rehin ve emanet makbuzu, tayin menşuru, eda tezkiresi, mahzar gibi muhtelif resmî veya kıymetli evrak sak olarak isimlendirilmektedir. Sak düzenleyene sakkâk veya katibü's-sâk denilir. Önceleri rak (*parşömen; çoğulu rukûk*) veya ruk'a (*tirşe; çoğulu rikâ*) diye adlandırılmalarından da anlaşılacağı gibi deriden hazırlanmış, ancak islam medeniyetinin gelişmesi sonucu kâğıdın bollaşması ve Bağdat'ta üretilmeye başlamasıyla birlikte kâğıtlara yazılı olarak düzenlenmişlerdir. Başlangıçta alışverişlerde takas veya nakit para kullanımı yeterli olurken zaman içerisinde mali işlemlerinin doğasının inceleme, belgeleme, malların muhafazasını ve mâli işlemlerin düzgün yapılmasını gerektirmesi dolayısıyla herkesin mâli haklarını koruyan mâli evrak (*vesaik*) ve hukuku ortaya çıkmıştır.[115]

5.1. Çeşitleri

5.1.1. İstihkak Senedi/Karne

Hak sahiplerinin isimlerini, alacakları istihkak veya erzak/maaş cins ve miktarını gösteren, devlet başkanı veya yetki verdiği kimselerce tasdik (*tevkî*) edilmiş belgeler sak olarak

115 İbn Manzur, *Lisan*, c. X, s. 243, 456; Şeybani, *Meharic*, s. 79; Zebidi, *Tâc*, c. XXVII, s. 243; ed-Dûri, *Tarihu'l-Irak*, s. 192-193; Cengiz Kallek, "Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi olarak Sak", in *Ekonomik Kalkınma ve Değerler*, editör Recep Şentürk; proje koordinatörü Faruk Yazar, İstanbul: Uluslararası Teknolojik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2008, s. 157-158.

adlandırılırdı.[116] Saklerin muhtelif ödemeler için resmî kullanımı Halife Ömer b. el-Hattab döneminden beri biliniyordu. O, 639 yılında başlayıp yıllarca süren korkunç kuraklık döneminde Mısır, Şam ve Irak valilerinden yardım istemişti. Mısır valisi Amr b. As'ın gönderdiği temel tüketim maddeleri Kızıldeniz sahilindeki Câr limanında depolanmış ve Zeyd b. Sabit'in sorumluluğu altında düzenlenen farklı değerlerdeki mühürlü kâğıt istihkak belgeleri (*sukûku'l-erzak*) durumlarına göre ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştı. Böylece Hz. Ömer, İslam tarihinde resmi mühürlü sak hazırlatan ilk halife olarak tarihe geçmiştir. Bazı hak sahiplerinin istihkaklarını aynen çekmek yerine ellerindeki sakleri büyük sermaye sahibi tüccara piyasa fiyatından devretmeye başlandığının kayd edilmesi, bunların hamiline düzenlendiği veya ciro edilebildiğini düşündürmektedir.[117] Ayrıca Hz. Ömer'in söz konusu saklerin alım satımıyla uğraşan sahabî Hakîm b. Hizâm'ın 100.000 dirhemlik işlem yaparak %100 kar elde ettiğini öğrenince bu muamelelerin tümünün feshini ve kazancın hak sahiplerine iadesini emrettiğinden söz edilmektedir. Bu örnekten bunların alım satımının caiz olduğu, ancak Hz. Ömer'in böyle bir felaketten kar elde edilmesini etik bulmadığı için bu işlemi yasakladığı sonucu çıkarılabilir. Câr saklerinin bir dinar civarındaki küçük işlemlere de konu olabildiği izlenimini uyandıran kayıtlar vardır.[118]

5.1.2. Borç Senedi

Öteden beri kullanılan borç senetleri de (*hüccetü'd-deyn, zikru hak*) kaynaklarda sak (*sakkü hak*) olarak geçmektedir.[119] Bir tür bono olarak nitelenebilecek bu iki taraflı saklere genellikle borçlu ve alacaklının adları, düzenleme tarihi, borcun miktarı, cinsi, vadesi ve ödeme şekli (*peşin veya taksitle*), şahitlerin adları, kayıtsız şartsız ödeme vaadi ve (*düzenleme gerekçesini gösteren*) bedel kaydı yazılmaktadır. Borç senedi niteliğindeki sakler kefilleri de içeriyorsa aynı zamanda kefaletname özelli-

116 Harizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, 70.

117 Abdurrahman b. el-Hakem, *Fütuhu Mısr ve Ahbârıha*, Dâru'l-Fikr, 1995, s. 193-194; Kallek, "Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi olarak Sak", 158.

118 İbn Manzur, *Lisan*, c. X, s. 456; *Tâcü'l-Arus*, c. XXVII, s. 243; Kallek, "Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi olarak Sak", 159.

119 Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsî, *el-Mebsut*, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1324, c., XVIII, 11, 20, 94, 172; XXX, 150.

ği taşırdı.[120] Alacaklısı birden çok olan saklerin düzenlenmesi de meşru görülmüştür. Sahabenin kredi işlemlerinde toplamları önemli bir yekün oluşturan borç senetleri kullandıklarına dair örnekler vardır. İnsanlar borçlarını sakklerle varislerine bırakıyor ve bunlar vasiyet olarak isimlendiriliyor ve kullanımının nasıl olacağı da yazılıyordu. Mesela sakkin sonunda *'filan oğlu filan ikrar eder ki filan...'* ibâresi yer alıyordu.[121] Kudame b. Cafer, ilk dönemlere ait saklerde meblağın yanısıra piyasadaki dirhemlerde farklılıklar bulunduğu için, sikke ağırlığının da belirtildiğini, ancak kendi döneminde sikkelerde standartlaşma gerçekleştiğinden ihtiyaç kalmadığından söz ediyor.[122]

Borç senetleri Abbâsîler dönemine gelindiğinde çok yaygınlaşmıştı. Basra, Küfe ve Bağdatlı Tâcirler devamlı mal sevktettikleri mağribli tüccarlarla orada düzenlenen şahitli saklerle muamele yapıyorlardı. İbn Havkal'ın rivayetine göre; Muhammed b. Ebu Sa'dun isimli Sicilmase asıllı bir Tâcir Evdeguştlu (*Merrakeş*) Ebu İshak İbrahim b. Abdullah lehine şahitler tarafından onaylanmış 42.000 dinarlık bir borç senedi düzenlenmişti. Müellif, doğu İslam topraklarında bu tutara ulaşan saklerin varlığından haberdar olmadığını belirtiyor.[123]

5.1.3. Ödeme Emri/Çek

Güvene dayalı ödeme işlemlerinin önemli araçlarından biri de emre hazır mevcut bir karşılık üzerine çekilmiş yazılı ödeme emrini veya bu nitelikteki senedi ihtiva eden saktır. Bir tür çek sayılabilecek olan bu üç taraflı saklere genellikle keşidecinin, lehtarın ve muhatabın adları, keşide tarihi, bedeli ve cinsi yazıl-

120 Serahsî, *el-Mebsût*, XX, 31, 38, XXI, 41; XXX, 170-174, 179, 187; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Abdülhak Minhacı, *Cevâhirü'l-Ukud ve Mutnü'l-Kudat ve'l-Muvakkıin ve'ş-Şühud*, thk. Mûs'ad Abdülhamid Muhammed Sadeni, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996, c. I, s. 26.

121 Bu örnekler için bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk Riyad Zirikli, Süheyl Zekkar, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996, c. IV, s. 32; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, I, 78; Şeybanî, *Meharic*, s. 52; Ebû Ca'fer İbn Habib Muhammed b. Habib b. Ümeyye Bağdadi Haşimi Muhammed b. Habib, *el-Muhabber*, tsh İlse Lichtenstadter, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1942, s. 146; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübela*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esed, 3. Bs, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985, c. IV, s. 166.

122 Kudâme, *el-Harâc*, 61; Kallek, "Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi olarak Sak", 160-61.

123 İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 61, 99, 100; Kallek, "Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi olarak Sak", 161.

maktadır. Bu manasıyla sak kelimesinin haçlı seferleri sırasında Arapçadan Batı dillerine geçtiği tahmin edilmektedir.[124]

Ödeme emri niteliğindeki belgelerin Hz. Peygamber döneminden itibaren kullanılmaya başlandığı anlaşılıyor. Onun, kendisinden yardım isteyen Uyeyne b. Hısn ile Akrâ b. Hâbis adına, istediklerini kendi bölgelerinin zekât gelirlerinden tahsis eden mühürlü bir ödeme emri (*kitab*) düzenletmiştir.[125] Saklerin tarihlenmesi ve mühürlenmesi de Hz. Ömer dönemine tekabül eder.[126] Fazl b. Yahya el-Bermekî'nin 200.000 dirheme satın aldığı day'anın bedelini sak ile ödediği kaydedilmiştir.[127] İbnü'l-Furât el-Akülî'nin İbn Ebu'l-Bağl isimli bir şahsa yapacağı yardım için 3000 dirhem tutarında sak yazdırdığı kaydedilmiştir.[128] Sakler beytülmâl,[129] divân, cehbez[130] ve kanuni temsilcilere (*vekîl*) çekilmiştir. X. yüzyılda sak kullanımının yaygınlaştığı, üzerindeki değerlerin artttığı, hata ve suiistimallerin önlenmesi için ilave tedbirler alınmasına ihtiyaç duyulduğu anlaşılıyor.[131]

Halifelerin mâli bağışları sak ile ödeniiyordu. Hârunürreşîd, kardeşi Ali'ye veliahtlıktan feragat etmesi karşılığında divana çekilmiş 20 milyon dirhemlik bir sak vermişti. Yine o, Fazl b. Yahya el-Bermekî vasıtasıyla İmam Muhammed b. İbrahim'e vereceği 100.000 dirhem tutarında bir sakki bizzat yazmıştı.[132] Anlaşıldığı kadarıyla verilen sakkler bir deftere kaydediliyordu. Bunun sebebi onun beytülmâlden verildiğinin tesbitini sağlamaktı.

Halife el-Mehdî, zor durumdayken kendisini misafir eden ve ikramda bulunan bir şahsa 500.000 dirhem tutarında bir ruk'a

124 Kallek, "Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi olarak Sak", 161. Bu anlamdaki sak ile modern çek arasındaki farklar konusunda aynı sayfadaki 48 nolu dipnotta bilgi bulunmaktadır.

125 Ebu Davud, Zekât, 24.

126 Taberî, Tarih, II, 388-89; Kudâme, *el-Harâc*, 56-57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 12.

127 Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, 214-15.

128 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 84.

129 Beytülmâl: Devlet hazinesi, devlete ait mal varlığını yöneten idarî-malî kurum. Geniş bilgi için Bkz. Meehmet Erkal, "Beytülmâl", DİA, VI, 90-94.

130 Eskiden piyasada bir çeşit bankerlik veya sarraflıkyapanların yanı sıra, muhasip, vergi memuru, hazinedar veya vergi dairesi müdürüne cehbez denilirdi. Geniş bilgi için bkz. Yeniçeri, "Cehbez", *DİA*, VII, 222-223.

131 Kudâme, *el-Harâc*, 35.

132 Tenûhî, *el-Müstecad*, s. 137; İbn Tıktaka, *el-Fahri*, s. 151; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, 196.

yazmıştı.[133] 223/837 yılında Amuriye'deki zaferi sonrasında kendisini metheden şair Ebu Temmâm'a sak ile armağan vermişti.[134] el-Mu'temid-Alellah döneminde (870-892) *Ezimme, Tevkî' ve Beytülmâl* divânlarının mütevellisi Ebu'l-Kasım Süleyman b. Hasan b. Mahled harcamalarından sorumlu vekili Nâfiz'e 1600 dinarlık bir ödeme emri çekmiş ve ertesi gün bunun karşılıksız olduğunu anlayınca yeni bir fon bulmuştu.[135] Askerlerin atâları yazılan saklerle ödenebilmekteydi. Sâbî, aynı ödeme için iki sakkin varlığından söz etmektedir. Buna göre, Müktefî-Billah döneminde (902-908) Divânülharâc kâtipliği yapan İbnü'l-Furât el-Akûlî, ordu atâlarından sorumlu Ebu Abdullah İbnü'l-Cerrah'ın 120.000 dinarlık bir sakki mükerrer ödediğini Beytülmâl emîni Ebu'l-Abbas'ın hazır bulunduğu mecliste ispatlamış ve bundan böyle kendi nişanı olmayan saklerin tediyesini yasaklamıştır.[136]

Bazı sakler, bu amaçla hazırlanmış listelere göre hak sahiplerine ödenecek meblağları içerecek şekilde toplu bir şekilde düzenlenebildiği gibi,[137] kişilere yazılan sakler kararlaştırılan meblağı içerecek şekilde isme göre de tanzim edilebiliyordu. Halife el-Me'mûn, Semerkand Dihkanlarından bazı ailelere yapılacak ödemeler için toplu sakler kullanmıştı.[138] el-Vâsık'ın halifeliği döneminde Cafer el-Mütevekkil'e Beytülmâlden ödenmesi kararlaştırılan maaş bu maksatla yazılan saklerle verilmişti.[139] Sâbî, el-Mu'tazid'in halifeliği döneminde Dârü'l-hilafe'de çalışan usta, boyacı ve terziler gibi meslek sahipleri için aylık olarak yazılan 30.000 dinar tutarında saklerden söz etmektedir.[140] Özel harcamaları karşılamak üzere yazılan resmî sakler vardır. el-Müstekfî'nin halifeliği döneminde 332/944 yılında Dârü'l-hilafe'nin bazı ihtiyaçlarını satın almak için bir cehbeze dokuz dirhem tutarında bir sak verilmişti.[141] Ahmed b. Halid, 219/835

133 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. V, s. 397-398.
134 Sulî, *Ahbaru Ebi Temmâm*, nşr. Halil Mahmud Asakir, Muhammed Abduh Azzam, Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1937, s. 143-144.
135 Tenûhî, *Neşvar*, VIII, 35, Sâbî, *el-Vüzerâ*, 89.
136 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 257.
137 el-Câhiz, *el-Mehasin ve'l-Ezdad*, s. 8; Tenûhî, *el-Ferec*, c. III, s. 295-296; el-Harizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 38.
138 el-Câhiz, *el-Mehasin ve'l-Ezdad*, s. 22; el-Beyhakî, *el-Mehasin ve'l-Mesavî*, c. II, s. 103-104.
139 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 98.
140 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 22.
141 Miskeveyh, *Tecarib*, c. II, s. 80.

yılında el-Mu'tasım için Samerrâ'da satın aldığı araziyle ilgili ödemeyi sak ile yapmıştı.[142] Basra çarşılarını ziyaret eden Nasır Hüsrev, buradaki ticarî muamelelerde para kullanılmadığını, hatta misafirlerin paralarını bir sarrafa yatırarak karşılığında çekler aldıklarını, şehirde kaldıkları sürece bütün harcamalarını bunlarla yaptıklarını anlatıyor.[143]

Ödemelerin saklerle yapılması o denli yaygınlaşmıştı ki en basit ücretler bile onlarla ödenmeye başlamıştı. Harezmî, deveciler vb nin ücretlerinin saklerle ödendiğini söylüyor.[144] Böylelikle yaygınlaşan sakklerin kullanımı pek çok alanı kapsayacak şekilde genişlemişti. Hatta bazı evlerin günlük harcamalarının bile onlarla yapıldığı gözlenmiştir.[145]

Bu dönemde divân kâtipliği yapan Kudâme b. Ca'fer, yanlışlıkların önlenebilmesi için Beytülmâl divânı sorumlusunun saklere nişan (*alamet*) koyduğunu, vezir ve yardımcılarının bu nişanı taşımayan saklere itibar etmediğini kaydediyor. Resmi saklerin yazılması ve gönderilmesinde imza ile mühür olmadan harcanmaması esası benimsenmişti. İbn Dihye, Halife el-Me'mün'a arz edilen bir grup sakin tamamının üzerinde evet onayının bulunduğunu, hiç birine hayır denmediğini belirtiyor.[146] Bu tedbirin amacının gelişi güzel sak kullanımının önüne geçmek ve mükerrer ödemeler ile hazenin zarara uğramasını önlemek olduğu anlaşılıyor.

Cehbezler ve sarraflar saklerin bozdurulması ve kayıtlarının tutulması işini üstlenmişlerdi.[147] Bazı örneklerden bu işlemlerden komisyon aldıkları anlaşılan cehbezlerin zaman zaman ödemede sorun çıkardıkları anlaşılıyor. Sözgelimi şair Cahza, Hasan b. Mahled'in kendisine hibe ettiği 500 dinarı almak için gittiği Derbi Avn'daki sarrafın her dinar için bir dirhem komisyon aldığını söyleyerek hanesini şenlendirmesi durumunda kesintisiz

142 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 213.
143 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, s. 133.
144 el-Harizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 38.
145 el-Câhiz, *Buhala*, c. 104; Tenûhî, *Neşvar*, c. VI, s. 208; Serahsî, *el-Mebsut*, c. XVIII, s. 318-319; c. XXX, s. 428.
146 Ebü'l-Hattab Ömer b. Hasan b. Ali İbn Dihye el-Kelbi, *en-Nibras fî Tarihi Hulefai Beni'l-Abbas*, thk Mediha Şerkavi, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2001, s. 49.
147 Kudâme, *el-Harâc*, s. 36.

ödeme yapmayı teklif ettiğini ve beraber geçirdikleri gecenin sabahında kendisine fazladan 500 dirhem ödediğini belirtiyor. Aynı şair, kendisine hükümdarın verdiği sakkın ödemesinin cehbez tarafından geciktirilmesini bir şiirinde hicvediyor.[148]

Ticarî muamelerde ödemelerin sak ile yapılması gayri Müslimlerin ülkelerindeki tediyeler için de mümkün olabiliyordu. Ebu Şüca'nın rivayetine göre, ticaret Doğu ve Batı ülkeleri arasında yapıldığında bile çok büyük meblağlar üzerinden yürütülüyordu. Müellif, bu şekilde yapılan ticaretin harac ve cibaye malından daha çabuk arttığını kaydediyor.[149]

6. SÜFTECE

Hak edilen malların ödenmesinde kullanılan ticarî muamele araçları, nakit para ve saklerden ibaret değildi. Bu maksatla mâli işlem araçlarından biri olan süfteceler de kullanıldı. Bunlar Abbâsî Devleti'nin farklı bölgelerinden Bağdat'a geliyordu. Bu yolla uzak bölgeler arasında nakit para taşımanın zorlukları azaltılmış, hırsızlık soygun gibi tehlikelerden uzak kalınmış oluyordu. Süftece, dönemin kaybolmaktan güvende, hafif, taşıma masrafları az, yol kesme ve hırsızlık riskinden uzak bir ödeme aracıydı.[150] Süftece, mal sahibinin vekiline borcu olan malı yol tehlikelerinden güvende ödemesi için yazdığı belgedir.[151] Terim olarak süftece şöyle tanımlanmaktadır: Borçlunun alacaklısına, muayyen miktarda parayı borçlanılan yerin dışındaki belli bir yerde bizzat ödeme taahhüdünü veya oradaki muhatabı olan üçüncü kişiye (*ortağına, acentesine, naibine, vekiline, borçlusuna*) kayıtsız şartsız ödeme emrini içeren bir tür poliçe veya kıymetli

148 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 283-284; Yakut el-Hamevî, *The Irshad Al-Arib ila Ma'rifat Al-Adib: Dictionary of Learned Men of Yaqut: İrşadü'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib*, ed. Davud Samuel Margoliouth, London: Luzac and Company, 1907, c. II, s. 244-245; s. 272-273.

149 Ebu Şüca Zahireddin Muhammed b. Hüseyin Ruzraverî, *Zeylu Kitâbi Tecaribü'l-Ümem*, thk Ebü'l-Kâsım Emamî, Tahran: Suruş, 2001, c. III, s. 138-139.

150 Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 109-110; Tenûhî, *Ferec*, c. III, s. 270-272; c. IV, s. 65, 84-85; Süftece, mal sahibinin amiline malı bir başkasına vermesine ilişkin yazısıdır. Harizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 41; Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Fîruzabadî, *el-Kamusü'l-Muhît*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986, c. I, s. 247; İbn Manzur, *Lisan*, c. II, s. 298; *Tâcü'l-Arus*, c. VI, s. 39.

151 Zebidî, *Tâcü'l-Arus*, c. VI, s. 39; İbn Manzur, *Lisan*, c. II, s. 298.

evraka yahut işlemin kendisine süftece denir. Bir tür kambiyo senedini ifade eden süftecede genellikle şu kayıtlar bulunurdu: Muayyen bedel; keşidecinin, muhatabın ve lehtarın adları; düzenleme yeri ve tarihi; ödeme yeri ve vadesi ile süftecenin neden düzenlendiğini gösteren bedel kaydı bulunurdu.[152]

Süftece kullanımı İslâm devletinde erken dönemde ortaya çıkmıştır. İbn Zübeyr'in Basra ve Küfe'de ödenmek üzere Mekke'de süftece düzenlediği rivayet edilmektedir. Abdullah b. Abbas'ın da Mekke'deki tüccardan başka bir şehirde teslim alınmak üzere belge *(varak)* aldığı ve "insanlar süftecelerle bu şekilde işlem yaparlar" dediği rivayet ediliyor.[153]

Süftece alacaklının alacağını tahsil için borçlu tarafından üçüncü bir kişiye havale edilmesi veya bir başka yaklaşıma göre alacaklının muhtemel yol riskini sanki borçluya havale ediyor gibi olması bakımından havaleye benzetiliyor.[154] Bu yönüyle bu işlemde üç taraf arasında ilişki doğar; süfteceyi düzenleyen (*keşideci*), süftece kendi nam ve hesabına düzenlenen veya üzerinde tasarruf hakkı bulunan (*lehtar, müstefid*) ve asıl borçlu olarak bedeli ödeyecek kimse (*muhatap, meshub aleyh*). Süftece ile havale arasında kimi farklar vardır:

1. Havale işleminde transferi yapılan borcun normalde önceden oluştuğu farzedilirken süftece işleminde karz özellikle süftece hazırlanması maksadıyla oluşturulmaktadır.
2. Süftecede karz/borç beldeden beldeye, havalede borç zimmetten zimmete nakledilir.
3. Süftecede sadece mukteriz teberru kabilinden veya iki taraf karşılıklı ek yarar sağlayabilir. Oysaki muhatap açısından sırf zarar içeren ivazsız bir işlem sayılan havalede lehdar keşideciden havaleyi kabul mukabilinde birbedel isteyemez.
4. Havalede muhatap genellikle borçludan daha varlıklı olduğundan kabulünde teberru unsuru mevcutken süftece için böyle bir genelleme yapılamaz.

152 Kallek, "Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi olarak Sak", s. 165.
153 Serahsî, *el-Mebsut*, c. XIV, s. 66.
154 Kallek, "Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi olarak Sak", s. 167.

5. Havalede üç taraf varken süftecede keşideci ile muhatabın aynı olduğu durumlarda fiilen iki taraf bulunmaktadır.
6. Süftecede yol güvenliği endişesi başlıca unsur iken havale böyle değildir.[155]

Mali işlemlerde süftece kullanmanın amacı paraların yol tehlikelerinden uzak bir şekilde bir yerden başka bir yere taşınması hedefini gerçekleştirmekti. Süftecelerle işlem yapılması durumunda malların uzak ülkelere ulaştırılması daha güvenli olarak yapılıyordu. Ayrıca bu işlem yolculuk esnasında uğranabilecek saldırı ve tehlikelerden uzaktı.[156] Süftece, havale işlemlerinde kullanılan mâli belgelerdendir. Bu yolla sarraflar tâcirlerin sermayelerini artırıyor, onlara kredi/itiman ticaretini kolaylaştırıyorlardı. Onlara yapılan havaleler, ticarî muameleleri hızlı ve düzenli hale getiriyordu. Süfteceler farklı ülkeler ve şehirlerarasındaki ticarî hesapları kapatmaya yarıyordu. [157] Tenuhî, Hasan b. Sehl'in Fustatlı bir tüccardan 1000 dinara bir cariye aldığını ve bu meblağa karşılık havale yazdığına işaret ediyor.[158] Havaleler mâli yükümlülükleri yerine getirme ve hesapları tasfiye için de kullanılıyordu. Bağdatlı bir şahsın sarrafa düzenlettiği havale ile 150.000 Mağribi dinarını Kahire'ye gönderdiğine dair örnek vardır. Bir başka örnek Mağribli bir şirketin, hibe ve teberru'larını Merakeş'ten Bağdat'taki üyelerine havale ile göndermesidir.[159]

Süftecelerle iki kişi arasındaki ödünç (*karz*) transferi ve aralarındaki hesabın tasfiyesi mümkün olur. Yine bunlarla farklı şehir ve bölgeler arasındaki hesapların para veya mal gönderilmesine gerek duyulmadan tasfiyesi mümkün oluyordu.[160] Abbâsîler döneminde mahalli beytülmallerden merkezî hazineye yapılan ödemeler için süftece sistemi kullanılıyordu. Ahmed b. Tolun'un 875-879 yılları arasında Mısır'dan Halife el-Mu'temid-Alellah'a gönderdiği süftecelerin toplamı 2.200.000 dinar tutuyordu.[161]

155 Kallek, "Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi olarak Sak", s. 167.
156 Zebidî, *Tâcü'l-Arus*, c. VI, s. 39; Tenûhî, *Ferec*, c. III, s. 185-188.
157 Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 200.
158 Tenûhî, *el-Ferec*, c. IV, s. 352.
159 er-Rafu', *Esvâku Bağdâd*, s. 143.
160 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 43.
161 Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asakir, *Târihu medineti dımaşk*, thk. Muhibüddin Ebü Saîd Amrevi, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995/1415, XVII, 48.

Huzistan, Suriye ve Mısır'ın Bağdat'a gönderdiği büyük meblağlar tutan vergilerin aktarılmasında süfteceler kullanılıyordu.[162] İbn Miskeveyh, Bağdat'a gönderilen biri 600.000 dirhem diğeri 300.000 dinar tutarında iki süfteceden söz ediyor.[163] Mu'tazid-Billah Kâbe ve civarının bakım onarım işleri için Bağdat'tan Mekke'ye yaptırdığı para transferlerinin bir kısmı için süftece düzenletmişti.[164]

304/916 senesinde Vezir Ali b. İsâ'ya Fars, Isfahan ve doğu bölgelerinden gönderilmiş süftecelere yazılmış mallar gelmişti. Süfteceler o görevden alındıktan sonra geldiğinden vezir İbnü'l-Furat tarafından teslim alınmış ve beytülmâldan yapılması gereken harcamalar için kullanmıştı.[165] 324/935 yılında Vezir Ebu Cafer el-Husaybî'nin kasasında doğu bölgelerinden gelen devlet gelirlerini ihtiva eden harcanmamış süfteceler bulunmuştu.[166] Ticari alanda yoldaki tehlikelerden uzak güvenli bir ödeme aracı cazip hale gelmişti. Bu yüzden de süfteceler kullanılmıştır. Tenuhî, 7000 dinarın süftecelere yazılmış olarak Bağdat'a gönderildiğini kaydetmektedir.[167]

Tüccar, resmi ve gayri resmi süftecelerin değişimini, düzenlenmesini, harcanması gereken yere kanuni şartlara uygun olarak tam ödenmesini gözetmeyi üstleniyordu. Sâbî, Vezir Ali b. el-Furat'ın diliyle resmi süftecelere işaret ediyor. O, Mısır amilini, merkezi hazineye göndermesi gereken vergiler hakkında hesaba çekerken laf arasında ona şöyle demişti: "*malları ister elçilerle birlikte gönderirsin ister tüccardan tüccara yazılmış süfteceler halinde*".[168] Buradaki tüccardan kasıt Halifelikle özel muameleleri olan cehbezlerdir. Resmi olmayan süfteceler aynı şekilde tüccara havale edilirdi. Tıpkı Bağdat ile Dinever arasında değiş tokuş edilen ve üzerine "Kerh'te Pamuk Çarşısındaki (*Dârü'l-Kutn*)

162 İbn Miskeveyh, Tecârib, I, 23, 43, 146, 150, 187, 350.
163 İbn Miskeveyh, Tecârib, V, 262.
164 Ebû'l-Velid Muhammed b. Abdullah Ezraki, *Ahbâru Mekke ve ma cae fiha mine'l-asar*, thk. Rüşdi es-Salih Melhese, 3. bs., Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1979, II, 112 .
165 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 42-43; Mechul, *el-Uyun ve'l-Hadâik fi Ahbari'l-Hakaik*, nşr. Ömer Saidi, Dımaşk: Institut Français de Damas, 1972, c. IV, s. 183.
166 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 350.
167 Tenûhî, *Ferec*, c. IV, s. 84-85.
168 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 106.

bir tüccara" yazılmış olan süftecelerin durumunda olduğu gibi.[169] 500 dinar tutarındaki para tüccardan birine teslim edilerek süftecenin değişimiyle ilgili özel şartlara tam olarak uygun olması için kendisinden bununla ilgili bir süftece alınmıştı.[170] Süftecede yazılan meblağın miktarı sayı veya ağırlık olarak belirtilirdi. Süfteceler sahibi için değil hamili için değiştirilirdi.[171] Süftecenin süresi vardı ve süresi dolmadan değiştirilmezdi/harcanmazdı.[172] Süftecenin harcanma zamanının düzenlenme tarihinden itibaren 40 günle sınırlandığı zikrediliyor.[173] 255/868 senesinde Türkler halife el-Mu'tez'e karşı ayaklandıklarında ondan 50.000 dinar istemişlerdi. Halife aniden bu parayı isteyince annesi şu cevabı vermişti: "*Benim malım yok. Bize süfteceler gelmişti. Biz tahsil edene kadar beklesinler, kendilerine verelim*".[174] 324/935 yılında Vezir, varlıklı tüccardan peşin ödeyebilecekleri mallar istemiş, bunların karşılığında onlara süfteceler yazdırmış, onlar da bu belgeleri saklamışlardı.[175] Bu noktada İbn Miskeveyh'in Vezir Muhammed b. Ubeydullah el-Hakanî'yi beytülmâle ait süfteceler konusundaki ihmali ve geciktirmesi yüzünden tenkidini, onu mâli idarede zayıf olarak nitelediğini zikretmemiz yerinde olur.[176] Süftecelerin kullanım alanının genişliği ile ilgili son olarak memurlara rüşvet verilirken de bunların kullanıldığına dair örnek bulunduğunu belirtmemiz yeterli olacaktır.[177]

Süfteceler yolcu sakleri (*seyahat çekleri*) olarak da kullanılmıştır. Ahvaz'daki Düceyl'den Bağdat'a gitmek için yola çıkan bir kişinin yanında taşıdığı para süfteceler halinde düzenlenmişti. Yazılı meblağın toplamı yaklaşık 5.000 dinardı.[178]

Başlangıçta süftece nizamının şer'iliği, özellikle pazarlarda süftece kullanımının bir değişim komisyonunu beraberinde getirmesi yüzünden Müslüman fakihler tarafından tartışma ko-

169 Tenûhî, *Ferec*, c. III, s. 270.
170 Tenûhî, *Ferec*, c. III, s. 188.
171 Tenûhî, *Ferec*, c. IV, s. 84-85.
172 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 22; *Ferec*, c. IV, s. 244.
173 Tenûhî, *Ferec*, c. III, s. 270.
174 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 434.
175 Sûlî, *el-Evrak*, s. 76.
176 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 285-286; Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 23.
177 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 213.
178 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 215.

nusu yapılmıştı. Aynı durum sak kullanımı için de geçerliydi.[179] Fakihler süftece kullanımını şartsız borçlanma olduğundan dolayı mübah görmüştür. Bu maksatla süftece yazılmasında mahzur yoktur. Eğer şart koşulursa bu süftecenin kullanımı mekruh olur. Bu takdirde ondan yol tehlikesini düşürmüş olur. Naslar bu harcama şeklini açıklama konusunda da, Devlet mâliyesinin muhasebe dairelerinin hesap işlemlerini yürütürken süfteceleri nasıl kullandığı hakkında da bizi pek fazla aydınlatmaz. Bundan başka biz süftecelerin değişimini sadece pazarlardaki sarrafların üstlendiğini de söyleyemeyiz. Ancak bu alanda önemli bir rol oynadıkları kesindir. Bu değiştirme işlemi özel banka sahipleri için mühim bir gelir kaynağı oluşturuyordu.[180]

Cehbezler para havalesi yanında takas işlerinde de aracılık yapıyor ve bu iş için de süftece tanzim ediyordu. Tacirler de Irak şehirlerine, Mısır ve Endülüs gibi uzak ülkelere süftece keşide ediyordu.[181] Süftecenin çeşitli ferdi işlemlerde kullanıldığına dair de örnekler vardır. İhtiyacı için Diyarı Rebia emiri Abbas b. Amr el-Ganevî'den civardaki bir emire hitaben 500 dinarlık süftece alan yoksula, muhatabın ödemeden kaçınması üzerine mezalim meclisi kararıyla ödenmesi sağlanmıştı. Dinever'de vefat eden bir şahsın Bağdat'taki amcazadesine olan vasiyeti terekesinin bir kısmı satılarak düzenletilen 700 küsür dinarlık süftece ile tediye edilmişti.[182]

Doktrindeki yasağa rağmen cehbez ve sarrafların süfteceleri iskonto etme karşılığında belli bir komisyon aldığını gösteren örnekler vardır. 913 yılında vezir Ali b. İsa'nın, devletin vergi alacaklarının iskontosu için cehbezlere altmışta bir komisyon verdiği kaydediliyor.[183] Sarraflar ve Vükelâ (*aracılar*) bankaların yerini tutarak bu süfteceleri komisyon veya bir kâr karşılığında paraya çevirme işini üstlenmişlerdi. Bu da Bağdat pazarlarında ticarî işlemlerin uygulanmasını kolaylaştıran bir durumdu. Tacirler bazı durumlarda bu süftecelerin değiştirilmesi işlevini de üstlenirlerdi. Bazen de bu işi beytülmâl yapardı. Bu tacirler, süftece-

179 İbn Manzur, *Lisan*, c. X, s. 456; Mez, *el-Hadâretü'l-İslamiyye*, c. II, s. 279.
180 Serahsi, *el-Mebsut*, XIV, 66; Zebidî, *Tâcü-Arûs*, c. VI, s. 39.
181 İbn Miskeveyh, *Tecârib*, III, 440; Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 359.
182 Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, 168-169.
183 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 93; Tenûhî, *el-Ferec*, c. VIII, s. 41.

leri değiştirmelerinin karşılığı olarak sınırlı bir oranda komisyon alıyordu.[184] Kuşkusuz ödeme yapmanın bu kolay ve güvenli yolu/aracı Bağdat pazarlarındaki tüccarla Abbâsî Devleti'nin bölgeleri arasındaki ticarî ilişkileri kolaylaştırmakta, bu da süftece kullanımını bir bakıma zorunlu hale getiriyordu.

Süfteceler genellikle sarraflar, tüccar, satıcılar ve diğerleri tarafından kullanılırdı. O kadar yaygındı ki hediyeler bile süftece ile gönderilirdi. Ahvaz bölgesinden el-Muktedir'in annesine 100.000 dirhem hediye süftece ile gönderilmişti.[185] Ödeme karşılığı olan ve gerekli şartları taşıyan süfteceler, karşılığı olan (*sefâtic revâic*) diye adlandırılırdı.[186] Ancak bunun tersi bir durum söz konusuysa üzerine, *racia*: karşılıksız diye yazılırdı.[187]Yazılışı sırasında süftecede bir sahtecilik yapılıp yapılmadığı araştırılır, süftecenin bozdurulması olaydan haberi olmayan bir şahsa veya tahrif yoluyla bilinmeyen bir şahsiyete havale edilmiş olabilir. Bütün bunların üzerinde dikkatle durulması, araştırılması gerekiyordu.[188] Süftece bedelleri muhatabın sıkışıklığı veya lehdarın ihtiyacı gibi sebeplerle kısmen veya ara ara ödendiği de oluyordu. Basralı bir uncuya ibraz edilen süftecenin bedeli lehtarı tarafından her gün günlük ihtiyacına yetecek miktarda taksitler halinde tahsil edilmişti.[189]

7. SARRAFLAR

Dinar ve dirhemlerin birbirine oranları ile pazardaki değişim bedelinin ayırt edilmesi gerekir. Pazardaki değişim bedeli çeşitli faktörlere bağlı olarak değişebilir. Bu faktörler arasında madenin saflık derecesi, ayarı, piyasadaki miktarı, para bölgelerinin farklı-

184 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 93; ed-Dalâ'în, Mervân 'Âtıf er-Rabî', *et-Ticâratu fî Bağdâd fi'l-'Asri'l-'Abbâsiyyi'l-Evvel (M. 762-861 / H. 145-247)*, (Basılmamış Doktora tezi, Ürdün Üniversitesi, Kulliyetu Dirâsâti'l-'Ulyâ, danışman: Muhammed Abdulkâdir Hureysât) 2006, s. 132.

185 Hamdan Abdülmecid Kubeysî, *Esvaku Bağdat Hatta Bidayeti'l-Asri'l-Büveyhî*, Bağdat, 1979, s. 268.

186 Sealibî, *el-İ'caz ve'l-İcaz*, thk. İbrahim Salih, 2. Bs, Dımaşk: Dârü'l-Beşair, 2004, s. 135.

187 Tenühî, *el-Ferec*, c. III, s. 188.

188 er-Rafu', *Esvâku Bağdâd*, s. 141.

189 Tenühî, Neşvar, VIII, 222; Kallek, "Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi olarak Sak", 170.

lığı, ticaretin akışı, iktisadi durum sayılabilir.[190] Bunlar sarrafların faaliyetini sınırlandıran unsurlardır. Aynı şekilde paralar çeşit, ağırlık ve kalite bakımından farklılık arzettiği müddetçe paranın başka paraya dönüştürülmesi veya bozulması asli ve cevheri bir iştir. Belirli türden bir paranın başka tür bir paraya dönüştürülmesi bazen dinarın bir başkasıyla dirhemin de başka bir dirhemle değiştirilmesi ile sarrafa yapılan talebe göre dinarların dirhemlerle dirhemlerin de dinarlar ile değiştirilmesi şeklinde olur.

Bu paraların değişimi devlet adına beytülmâlde çalışan cehbezler tarafından gerçekleştirilir. Bunların pazarlardaki değişimi ise diğer muamelelerde olduğu gibi sarraflar eliyle gerçekleştiriliyordu. Sarraflar Bağdat pazarlarındaki nakit akışını sağlıyorlardı. Gerek Bağdatlı tüccarların getirdikleri gerekse dışarıdan gelenlerin getirdikleri olsun bütün nakit akışı onların elinden geçiyordu. Tüccarlar pazardan mal ve diğer ihtiyaç duydukları şeyleri alıyor, özel muamelelerini yürütüyorlardı.[191] Nadir paralar konusunda ise, paranın değiştirilmesi ve bozulmasında sarrafın rolü ön plandadır. Özellikle devlet bildiğimiz kadarıyla bazı dönemlerde topladığı vergilerin eski basım dirhemlerin belirli türleriyle olmasını istiyordu. el-Mansûr'un halifeliği döneminde vergilerde ayar, ağırlık ve kalitesiyle bilinen Yusufiye, Halidiye, Hübeyriye dirhemleri dışındaki Emevî paralarını kabul etmeyişini buna örnek verebiliriz.[192] Bu da sarrafların vergi ödemek için bu tür paralara ihtiyaç duyanların taleplerini karşılamak üzere bir nakit stoklarının bulunduğunu gösterir. Onlar sadece eski paraları iyi muhafaza etmekle kalmıyorlar, kat kat ağırlığa sahip paralar da gelebiliyordu. Ebu Ali es-Sayrafî'nin elinde 100 miskal ağırlığında bir dinar olduğunu ve bu parayı arkadaşına hediye olarak verdiğini et-Tevhidî belirtiyor.[193]

Paraların değiş tokuşu veya birbirine dönüştürülmesi işlemi, ticari hareketliliğin ve dönüştürmenin çok olduğu büyük pazarlarda, en çok talep gören işlemlerdendi. Bu paraların bozulması-

190 Bkz. Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 237.

191 Câhız, Kitabü't-Tebessur Bi't-Ticare, thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhab, 2. Bs, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1983, s. 40.

192 Belâzûrî, *Fütûh*, c. III, s. 576.

193 Ebû Hayyan et-Tevhidî, *el-İmtâ*, c. II, s. 179-180. Bu paranın kişinin bir haftalık nafakasını karşıladığı ve sikke ve nakşının güzel olduğu zikredilmektedir.

nı malın tabiatı, istenen hizmetler ve bunların sayısı sınırlandırırdı. Pazarda tedavüldeki paranın cinsi, buna ilaveten devletin siyasi ve iktisadi durumundaki değişiklik de aynı etkiye sahipti. Bu durum paraların değiş tokuşu konusunda ana belirleyici olan arz ve talebi etkiliyordu. Belki de bu durum resmi sarf fiyatında dalgalanmaya sebep oluyordu. Sarf fiyatı nakdi mübadele esnasında belirlenen fiyattı.[194]

Sarf fiyatına pazarda işlem yapanlara bağlı olarak itibar edilirdi. Halife Hârunürreşîd ile başka bir şahıs arasında bir satış işlemiyle ilgili pazarlık cereyan etmişti. Pazarlıkta dinarın pazarlarda geçerli olan usulde değil de, belirli sayıda dirhemler karşılığında alınması şart koşulmuştu. Ancak aralarında değişim bedelinde anlaşma sağlanamamıştı.[195]

Değişim/tebadül fiyatlarının değişime açık olduğu görülmektedir. Bu noktada paraların bozulması ve değişimiyle uğraşan kişilerin mesleğinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu paraları birbiriyle değiş tokuş eden ve paranın kalitesinin düzeltilmesi, iyisinin ortaya konması, züyufunun/kötüsünün reddine itina gösteren kimseler için sayrafî veya sarrâf ismi kullanılmıştır. Bu meslek sahipleri eşyanın/malların nakdi değerlerini belirlemede uzmanlaşmış olmaları dolayısıyla diğer meslekler arasında temayüz etmişler ve özel bir sosyal statü kazanmışlardır. Bu meslek, nakdi işlem esasına dayalıdır ve bunun gerektirdiği diğer mâli işlemlerin tanziminden de sarraflar sorumludur. Nakdi malları da kapsayan emanetlerin kabulü, mücevherler ve değerli madenlerin kesilmesi sarrafların görevleri arasındadır. et-Tenûhî'nin zikrettiğine göre, Abbâsî Devleti'nin kâtiplerinden İbn Allân isimli bir şahıs el-Muktedir döneminde bazı arazilerin iltizamından Sarraflardan birine emanet bıraktığı 10.000 dinar kazanmıştı.[196] Yine Bağdatlı Tâcirlerden birinin sarraflardan birine emanet bırakılmış 10.000 dinarı vardı.[197]

Kredilere gelince, sarraflar güvence kredileriyle (*kurud itimaniyye*) tüccar işlemlerini genişletme ve nakit akışını artırma

194 Kubeysi, *Esvak*, s. 270.
195 Isfahanî, *el-Eğanî*, c. XXII, s. 529.
196 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 213.
197 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 214.

imkânı bulabiliyordu. Kerh'teki Bağdat tüccarlarının önde gelenlerinden Ebu Bekir b. Cafer es-Sevvâk'ın Derb-i Avn'ın meşhur sarraflarından İbn Abdan es-Sayrafî ile birçok işlem yaptığı ve ondan devamlı kredi aldığı nakledilliyor.[198] Özel durumlarda sarraflardan borç alındığı oluyordu. Halife Ebu'l-Abbas es-Seffah, Ali b. Ebi Talib b. Hüseyin'in oğullarına verilmek üzere İbn Mukarrin es-Sayrafî'den bir milyon dirhem borç istemişti.[199] O sırada beytülmâlında bu meblağı ödeyecek kadar para yoktu. Sahibü'l-Ceyş Ebu'l-Hasan b. Ebi Tahir Muhammed b. Hasan, Ebu Bekir es-Sayrafî'den 3000 dirhem borç almış, sonra 321/933 yılında el-Kahir'in halifeliği sırasında babasıyla birlikte hapse girince sorgulanmış ve bu para müsadere malları arasında kendisinden istenmişti.[200] Sarraflar zenginlerin önde gelenlerinden sayılırlardı. Onlar hakkında el-Câhiz şöyle diyor:

> *Malın çoğunun kâtipler, mücevherciler, nakışçılar, dokumacılar, terziler ve sarraflarda olduğunu görmüyor musun?*[201]

Hamîd es-Sayrafî'nin serveti 100.000 dinar olarak tahmin ediliyor. İbn Mukarrin es-Sayrafî'nin kredi olarak değerlendirilen 100.000.000 dirhemden fazla serveti vardı. Elindeki nakit akışı 80.000 dinarı geçmişti.[202] Hırsızlar 309/921 yılında Ebu İsâ en-Nâkid es-Sayrafî'nin evinden 3000 dinar çalmışlardı.[203] Halife Hârunürreşîd, Yahya el-Bermekî'ye Horasan valisinin ona 10.000.000 dirhem gönderdiğini, Fazl b. Yahya'nın valiliğinde o kadar göndermediğini söylemişti. Yahya cevaben paraların zulmen alındığını söylemiş ve şöyle demişti:

> *Sarrafların Kerh'teki derblerinden (semt) birine gitsen bunun kat kat fazlasını alırdın. Emîrü'l-Mü'minîn her dirhemin yerine on dirhem harcayacak.*[204]

Bağdat'taki sarrafların çalışma alanlarından biri ticaret özellikle de mücevherat ticaretiydi. Avn el-Cevherî, Hârunürreşîd'in hali-

198 Tenûhî, *Neşvar*, c. III, s. 133.
199 Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdi Rabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1968, c. V, s. 74.
200 Tenûhî, *el-Ferec*, c. I, s. 277-278.
201 el-Câhiz, *el-Hayevan*, c. IV, s. 434.
202 el-Câhiz, *Buhala*, s. 35; Rabbih, *İkdü'l-Ferid*, c. VI, s. 178.
203 Muhammed b. Abdülmelik Hemdanî, *Tekmiletu Târîhi't-Taberî*, Thk. A.Yusuf Kenan, Beyrut 1958, s. 22; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 159.
204 Cehşiyarî, el-Vüzera ve'l-Küttab, s. 228.

feliği döneminde sarraflık yapıyordu. Oğlu Yezid b. Avn el-Abbadî de sarraflık yapıyordu.[205] Bağdat'taki Derbi Avn sarraflarından biri (274/887 yılında sağ) olan Muhammed b. İsmail, aynı zamanda manifaturacılık yapıyordu.[206] Sarrafların iştigal ettiği bu işler onlara büyük kâr getiriyordu. Sarraflık aslında yaptıkları işler karşılığında sağladıkları faydalar dolayısıyla çok kârlı bir işti. Mesela halife el-Mu'temid'in veziri Hasan b. Mahled 500 dinarlık bir sak yazmış ve onu Bağdat'taki Derbi Avn sarraflarından birine göndermişti. Sarraf sakkin hamiline şöyle demişti: Bizler kâr karşılığında işlem yaparız. Bu tür kırma/bozma karşılığında alacağımız komisyonu her bir dinar için bir dirhem olarak belirledik.[207] Bağdat'taki her pazarda bir sarraf, Pazar halkına ve oraya gelenlere hizmet verirdi. Bağdat'ta sarraflar kendi mahallelerinde çalışırlardı. Onların Kerh'te Derbi Avn denilen yerde ve Babü'ş-Şam'da özel mahalleleri vardı. İçlerinden oraya nisbet edilenler vardı. Örneğin Ebu Abdullah b. İbrahim b. Kesîr es-Sayrafî el-Babü'ş-Şamî (273/886 Yılında sağ idi), Bağdat'ın meşhur ticarî mahallelerinden biri olan Babü'ş-Şam'a nisbet edilir.[208] Sarraflar müşterileri olan tüccarlarla birlikte toplanır ve ticarî sorunlarla ilgili fikir alışverişinde bulunurlardı. Bunlar çıkarları ve hesapların tasfiyesi amacıyla kendileri tarafından yürütülen muamelelerle ilgiliydi. Bu yüzden de bir kısım tüccarın sarraf tutarak bunların kendilerinin aracıları (*vükelâ*) konumunda çalışmasını gerektirecek durumlar ortaya çıktı. Bu kimseler tüccarın mâli işlerini düzenliyor ve muamelelerini takip ediyordu.[209] Parayla iş yaptıran ve özel banka sahiplerinden biri olarak Tâcir Ebu Bekir b. Karabe servet sahiplerinin ileri gelenlerinden biri olmuştu. Kredilerle ilgili işlettiği mallardan sağladığı kazancı yaklaşık 20.000 dinar olarak tahmin ediliyor. Onun ihtiyati sermayesinin miktarı 300.000 dinar idi.[210] Sarraflar halifeler, vezirler ve komutanlara devlet hizmetinde yardım ediyor ve bazı vezirlerin özel servetlerinin muhafazasını gerçekleştirip borç-

205 Rabbih, *Ikdü'l-Ferid*, c. XV, s. 61-62.
206 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. II, s. 41.
207 Tenûhî, *Neşvar*, c. II, s. 192-193; Yakut el-Hamevî, *Udeba*, c. II, s. 271-272.
208 Sem'anî, *el-Ensab*, c. I, s. 241; Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 247; c. II, s. 188. Ayrıca Bkz. Ebû Ali el-Kadî Muhassin b. Ali b. Muhammed Tenûhî, *Camiu't-Tevarih*, thk. Margoliouth, Kahire: Matbaatu Emin Hündüsiyye, 1918-21, c. I, s. 204.
209 el-Lübab fî tehzibi'l-Ensab, c. I, s. 100.
210 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 247; c. II, s.188.

ödünç (*kurud*) veriyorlardı. Öyle ki sarraf İbn Karabe, "*vezirlerin işleri sarraflar vasıtasıyla yürür, onlarsız iş yapamazlar*" demiştir.[211]

Bağdat'ta III./XIX. yüzyılın sonunda sarraf ve cehbezlerin temsil ettiği bankalar ve müesseseler o kadar çoğalmış ve güçlenmişti ki insanlar gerek siyâsi otoriteden veya bir zarara uğramaktan korktuklarından gerekse alım satım ve tasarruf işlemlerini kolaylaştırmak için mallarını onlara emanet etmeye başladılar. Bunların başında vezirler ve tüccarlar geliyordu. Vezir İbnü'l-Furat, emanetteki servetinin çokluğuyla biliniyordu. Bağdat'ta yanında İbnü'l-Furat'ın emaneti olmayan hiç bir kadı, noter (*adl*) ve varlıklı Tâcir kalmamıştı.[212] Azledilmesi üzerine ihtiyaçlarını karşılamak için borç almak mecburiyetinde kalmış, borçlarını kapadıktan sonra emanet verdiği kimselerde hâlâ epey malı kalmıştı.[213] Emanet verenlerin bir bölümü bunu tasarruf ve çocuklarının geleceğini güvenceye almak için yapıyordu. el-Me'mün döneminde harac kâtiplerinden olan İbnü'l-Müdebbir'in 5000 dirhem tutarındaki servetinin kaynağı, babasının tanıdıklarından birine bıraktığı emanet idi.[214] Vezir İbnü'l-Furat'ın bir grup tüccarda büyük meblağlarda emaneti vardı. Bu meblağın 700.000 dinarlık kısmı tanıdığı iki tüccarda, 10.000 dinarı ise Tâcir Ebu Bekir b. Karabe'deydi.[215] Oğlu Muhsin'in ise Bağdat'taki Sükü'l-Ataş'taki bir grup tüccarda emanet serveti vardı.[216] Bu zat yani Muhsin b. el-Vezir Ali b. Muhammed b. el-Furat, eşine ait 30.000 dinarı akarlarının satışını üstlenmiş olan Ahmed b. Maşallah'a emanet vermişti.[217]

8. CEHBEZLER

Cehbezler, kar amacı gütmeden erken ödeme/teslif, borç verme/ kredi açma, emanet kabul etme işlemlerini yürütüyorlardı. Cehbezler aslında sarraflık mesleğini ve kredi vermeyi kendine iş edinmiş tüccarlardı. Bu durum ise beytülmâlde harac kâtibi ola-

211 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 90-91.
212 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 190; Arîb, *Sıla*, s. 26.
213 Sâbî, el-Vüzera, s. 97.
214 Cehşiyarî, *el-Vüzera ve'l-Küttab*, s. 199-200.
215 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 44, 66-67.
216 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 69.
217 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 236.

rak çalışan ve para konusunda uzmanlaşmış görevliler ile piyasada sarraflık yapanları ayıran en önemli özelliktir. Cehbezin böyle adlandırılmasının kökeninde nakit para konusundaki yüksek beceri ve zekâları vardı. Halife el-Mansûr döneminde *'kastar'* gibi sınırlı kullanımı olan lafızlar ortaya çıkmışsa da bu en çok kullanılan ve en yaygın kalıptır (*siyga*).[218] Cehbez kelimesi iş ve meslek kelimesini anlatan bir kavramdır. Çeşitli kalıplarda gelmiştir. Ancak bunların hepsinin odak noktası para konusunda uzmanlıktır. Sem'anî bunu, *"altın para konusunda bilinen bir meslek"* olarak kabul etmiştir.[219] Bağdatlı Ebu Muhammed Abdülaziz b. el-Hasan b. Ali b. Ebu Sabir es-Sayrafî bu meslekle meşhur olmuştu. Kalkaşendî'ye göre cehbez, gümüş ve altının kusurlarını ayırmada uzmandır... Onları inceler, iyisini kötüsünden ayırır.[220] Cehbez, Tâcü'l-Arus'ta ise şöyle tanımlanmıştır: *"İşlerin inceliklerini ve değer ölçme yollarını bilen uzman, usta kimse"*.[221] Bu kavram, cehbezin işlerinden sadece birini gösterir. Bu iş, meslek olarak cehbezdir. Vazife olarak cehbeze gelince, devletin mâli ve idari kurumlarının işleyişinin gerektirdiği muhasebe ve bankacılık konularıyla ilgilidir. Adlandırmada ihtilaf edilse de tümü cehbezin hükümet çalışmaları kapsamında giriştiği mâli görevi anlatır. O da resmî sarraflıktır. el-Cehşiyarî'nin rivayetine göre halife Hârunürreşîd'in Mısır'daki amili İmran b. Mihran aynı zamanda muhasip görevi yapan bir cehbezdi[222] Halife el-Mehdî, divân cehbezine kadılardan birinin erzakının ödenmesi konusunda emir vermişti.[223]

Bu durum pazardaki ticaret ve bankacılık işlemleriyle uğraşan Cehbezden onu ayırır. Bunlar sarraflık ve itiman/kredi verme konusunu meslek edinmiş tüccarlardır. [224]

Cehbezlerin bir kısmı vakıfların idaresinde görev almıştır. Yapıları gereği mâli uygulamalar gerektiren bu divân için devlet cehbezlerin tecrübe ve ihtisaslarından yararlanmıştır. Bu çerçevede 333/941 yılında cehbezin dokuz dirhemin belli maddelere

218 Ezdî, *TarihiMevsıl*, s. 214-215.
219 Sem'anî, *el-Ensab*, c. II, s. 132; İbnü'l-Esir, *el-Lübab fi Tehzibi'l-Ensâb*, Beyrut: Dârı Sadır, c. I, s. 316.
220 el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. VI, s. 45; es-Sem'anî, *el-Ensâb*, c. II, s. 132.
221 Zebidî, Tâc, c. XIX, s. 392.
222 el-Cehşiyarî, *el-Vüzera* s. 221; bkz. ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 185
223 Mes'udî, *Muruc*, c. III, s. 340.
224 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 185.

harcanmasını içeren bir mâli işlemi kayıtlarda yer almıştır. Onun tafsilatı işleme derc edilmiştir.[225] Fey malı ancak değer tesbiti yapan/Mustahrec ile Cehbez arasında tedavül ederse beytulmala konulması sahih olurdu.[226] 304/919 yılında vezir İbnü'l-Furat, Harun b. İmran'ı merâfik divânının idaresi ile amiller ve mutasarrıflardan oraya gelen malların tamı tamına teslim alınmasıyla ve hesaplarının tutulmasıyla görevlendirmişti. Günlük olarak hesabı ayrıntılı olarak kontrol edip saymak ve 1500 dinar tutarındaki meblağı halife el-Muktedir'e ödemek de onun göreviydi.[227]

Vezir Ali b. İsâ ilk vezirlik görevi sırasında (301-304/913-916) Halife el-Muktedir'e ait "*Diyau'l-birr*'in" özel mâli işleri için cehbez İsâ en-Nakıd'dan yardım istemişti. Muktedir'in 'Divânu'l-Birr' isimli özel bir divânı vardı.[228]

Devlet, Harac gelirlerinin incelenmesi konusunda cehbez meclisinden yararlanmıştı. Bu meclis Bağdat'taki harac divânına gelen para ve diğer gelirlerin murakebesi/gözetimi ile görevli idi. Bu meclisin en önemli görevi bütün gelirlerin Bağdat'taki harac divânına tam olarak ulaşmasını sağlamaktı. Bu hizmetlerine karşılık zorunlu vergilerden cehbez hakkı denilen bir ücret alırlardı. Bunun miktarı cehbezin tayini sırasında belirlenirdi.[229]

Cehbez divânı iki meclisten oluşurdu: Cehbez meclisi ve hesap meclisi. Hesap meclisi gelen bütün nakit/ayni yardımların düzenlenmesi ve her birine ait hesap cetvelleri hazırlanarak kiymetlerinin belirlenmesinden sorumlu idi. Cehbez meclisi ise, hazinede bulunan nakitleri ve diğer malları yönetirdi. Her ay ve yılın sonunda gelir giderlerin hesabını beytulmala sunmak bu meclisin göreviydi. Her ay ve yıl sonu için hatme[230] yapmak da bu meclisin sorumluluğundaydı.[231]

225 Miskeveyh, *Tecarib* c. II, s. 80
226 Ebü Hayyan et-Tevhidî, *el-İmtâ*, c. I, s. 133.
227 Sabi, *el-vuzera* s. 49-50; Miskeveyh, *Tecarib* c. 1,s. 42, 108
228 Sabi, *el-Vüzera*, s. 316; İbn Tıktaka, *el-Fahri*, s. 240
229 Hasan b. Muhammed b. Hasan Kumi, *Tarih-i Kum*, trc. Seyyid Celaleddin Hüse Tahrani, Tahran: İntişarat-ı Tus, 1982, s. 149,150
230 el-Harizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 36-37. Hatme, Cehbezin her ay için harcamaların hesap dökûm icmallerini sunduğu bir defterdir. Özetle, sanki cehbez bu sunumla ayın bütün hesaplarının bitirip mühürlemiş olur. Genel Hatme ise her sene bu şekilde yapılır.
231 Bkz Hüsameddin Samerrâi, *el-Muessesatü'l-İdariyye Fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 2. bs. Mekke: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1983, s. 196-197; Er-Rafu', Esvaku Bağdad, 122.

Arib, mustakil bir cehbez divânına işaret ediyor (316/928). Bunu 315/927 de vezir Ali b. İsâ'nın cehbez İbrahim b. Eyyub'a huzurunda kendisine gelen malların tesbiti ve Beytulmal sorumlusunun kendisine hazırladığı günlük raporları kontrol görevini vermesinden anlamaktayız. Haftalık olarak hazırlanan bu raporlarda çeşitli gelir ve giderler açıklanırdı. Aralarında önceden kararlaştırılanın yerine. Eğer hatme yapılmışsa ilk ayın ikinci yarısına kadar divâna rapor sunulmazdı. 316/928 yılında Cehbez İbrahim b. Eyyub'a vezirin kendisi geniş yetkiler vermişti. Bunlar arasında mâli kontrol ve inceleme ile vezirle aracısız görüşme yer alıyordu.[232] Vezir İbn Mukle, onun bu yetkilerini tanıdığı gibi, önceki vezir için yürüttüğü işleri kendisi için yapmasını da istemişti.[233] Cehbezlere verilen görevlerden biri de müsadere edilen özel servetlerin korunmasıyla ilgiliydi. Bu müsaderelere örnek olarak İbnü'l-Furat'ın ilk vezirliği sırasında el-Muktedir (296-299/908-911) hakkında aldığı kararı verebiliriz. Vezir, müsadere edilen malları Yusuf b. Fihnas ve Harun b. İmran adlı iki cehbeze emanet etmişti.[234] Bu iki cehbez, 296/908 yılında halife el-Muktedir'in azline ve Abdullah b. el-Mu'tez'in atanmasına iştiraklerinden dolayı haklarında müsadere kararı alınan İbnü'l-Mu'tez ve vezir Abbas b. el-Hasan'ın servetlerinin kaydını da tutmuştu. Hepsinin toplamı 1.000.000 dinara yaklaşıyordu.[235] Sabî, İbnü'l-Furat'ın ikinci vezirliği sırasında Halife el-Muktedir, vezirler, kâtipler ve cehbezlerden müsadere edilen meblağın toplamda 1.470.546 dirheme ulaştığını zikrediyor. Bunların tahsil edilmesi ve korunması sorumluluğunu da cehbezler üstlenmişti.[236] Özel servetler de cehbezlere emanet verilmişti. Bu servetlerin gelirleri vezirler, valiler, kâtipler gibi her birinin cehbezlerle özel işlemleri olan devlet büyüklerine aitti. Sözgelimi 176/792 yılında Halife Hârunürreşîd'in Mısır amili Ömer b. Mihran, harac erbabından kendisine gelen "giysi/siyab, güzel koku/tıyb, altın-ayn ve gümüşü/varak cehbezine emanate etmekteydi. Cehbez bu malların devrini (bidevrihi), tasnifini harac erbabının/görevlilerinin adla-

232 Arib, *Sıla*, s. 94.
233 Arib, *Sıla*, s. 93; Miskeveyh, *Tecarib* c. I, s. 151-152.
234 Tenühî, *Neşvar*, c. VIII, s. 38; Sâbî, *el-Vüzera*, s. 90.
235 Arib, *Sıla*, s. 17.
236 Tenühî, *Neşvar*, c. VIII, s. 39-41. Cehbezin burden elde ettiği kar da her dinar için bir danik ve yarım fidda/gümüş olarak belirtilmektedir. Aynı eser s. 41.

rını yazıyordu ki belirlenen zamanda amilin iade etmesi kolay olsun.[237] el-Mu'temid'in veziri Süleyman b. Vehb (263-265/876-878) ve oğlu Ubeydullah b. Süleyman mallarını bir cehbezde emanet olarak tutuyorlardı. Özel malları kendi mülklerinde/*diya* değildi. Bu vezirin başka bir cehbezde Sehl b. Nazîr de korunan malları da vardı.[238] el-Furat ailesinin Yusuf b. Finhas ve Harun b. İmran'da emanet malları vardı. Vezir Ali b. Muhammed b. el-Furat'a ait 306/918 yılında vezirlikten azli sırasında Halife el-Muktedir'in onayladığı 700.000 dinar da bunlardandı.[239] Cehbez Harun b. İmran, el-Furat ailesine ait akarların idaresini üstlenmişti. Bu akarların gelirleri onlar için nakit akışı sağlamaktaydı. Yıllık idare ettikleri gelirin miktarı 250.000 dinar idi.[240]

Vezir Hamid b. Abbas'ın cehbezi İbrahim b. Yuhanna'da muhafazaya aldığı mallarının yekûnu 100.000 dinara yaklaşıyordu.[241] Vezir Ebu'l-Abbas el-Husaybî 315/927 yılında cehbeze emanet bırakılmış 180.000 dinar bulmuştu. Ayrıca Ebu Abdullah Beridî'ye ait cehbeze verilmiş 10.000 dinar ve adamlarında da 7000 dinar bulunduğunu tespit ederek bunları aldı.[242] 315/927 yılında el-Muktedir'in Ahvaz amili Ebu Selasil tarafından cehbezine emanet bırakılmış 10.000 dinar bulmuştu.[243] Cehbezlerin tüccarla birlikte yürüttüğü özellikle emanetlerin muhafazası ve ticarî faaliyetin gereklerine uygun olarak mâli işlemlerinin kaydının tutulması gibi özel sorumlulukları da vardı.[244]

Cehbezlerin kârları ve kendilerine emanet edilen mallardan sağladıkları yararlar farklılık arzediyordu. Müsadere ve merafik malları açısından ise bunların miktarlarının fazlalığına rağmen geçici emanetler olmaları dolayısıyla çalıştırmaktan elde edilen yarar sınırlıydı. Çünkü güvenceler gereğince kararlaştırılmış belli meblağların ödenmesini üstlenmeleri gerekiyordu.[245] Halifeliğin isteklerini karşılamak ve istihkakları ödemek için acil nakit te-

237 Taberî, *Tarih*, c. IV, s. 634-635; el-Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 220-221.
238 Tenûhî, *Neşvar*, c. III, s. 31; c. VIII, s. 98-99.
239 Arîb, *Sıla*, s. 52.
240 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 239.
241 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 95; Sâbî, *el-Vüzera*, s. 248.
242 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 158.
243 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 157-158.
244 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 41-42.
245 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 42.

minine ihtiyaç duyuluyordu. Devletin bu tür ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan işlemler de kar sağlıyordu. Her ne kadar kaynaklar belirtmese de cehbezler bu hizmetleri karşılarken sağladıkları yararlara ilaveten özel malların korunması ve idaresinden de iyi kar sağlamaktaydı. İşlem yapan tüccardan cehbezlerin her 100 dinar için 1/6 ile 1/8 arasında değişen oranda resim aldığını zikretmektedir.[246] Sarrafların devletle yaptıkları bu işlemler ve işlerinde kalma konusundaki hırsları insanların güvenini kazanmalarını sağlamış ve mallarının hacmini artırmıştı. Bu yüzden Tenuhî şöyle demişti:

> *sultan cehbezlerin tüccar arasındaki ününün korunmasından yana olduğundan bunların –Yusuf b. Finhas ve Harun b. İmran isimli cehbezleri kastederek- görevden alınmasını uygun görmüyor ve zaruret olduğunda tüccar cehbeze borç veriyor.*

Eğer cehbez işten el çektirilse ve görevi başkası üstlense tüccar onunla işlem yapmaz ve halifenin işi aksar.[247] Cehbezler ihtiyaçları olan mâli kaynağı temin için tüccar olan müşterileriyle yardımlaşıyordu. Farklı alanlarda sunduğu bu hizmetlerin karşılığında zahmetine ve çalışanların emeğine karşılık bir bedel isterdi. Bu bedel her şahsa ödenecek meblağın aslına ve elinden geçen çeşitli mallar ve diğer vergilere göre kararlaştırılırdı.[248]

Cehbezlerin cehbez hakkı resimlerinden kazandıkları meblağların büyüklüğü dolayısıyla bu vazife için alınan güvence (*dıman*) konusunda aralarında bir rekabet ortaya çıktı. İçlerinden bazıları buna imkân buldukları kimi bölgelerde güvenceyi verene yüklenen cehbezlik güvencesini (*dımani'l-cehbeze*) artırdılar. Bu alanda ortaya çıkan artış halka (raiyye) ve onlarla iş yapan diğer ilgililere karşı bir haksızlık ve düşmanlığa dönüştü.[249]

Cehbezlerin haraç kâtipliğinden beytülmâl görevliliğine intikal merhalesi bazı cehbez tüccarların halifeliğe bağlı bölgelere atanmasıyla gerçekleşti. Yusuf b. Finhas, İbnü'l-Furat'ın ilk vezirliği sırasında (296-299/908-911) devletin vergi zamanından önce nakite ihtiyaç duyması sebebiyle Ahvaz'a cehbez olarak atanmış-

246 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 198.
247 Tenühî, *Neşvar*, c. VIII, s. 41-42.
248 Kummî, *Tarihu Kum*, s. 150.
249 Kudame b. Cafer, *el-Harâc*, s. 62.

tı. Bu cehbez istenen meblağı devlete önceden borç olarak vermeyi (teslif) üstlenmişti, sonra da bunu Ahvaz vergilerinden gelen mallardan tastamam alacaktı.[250] Devlet el-Muktedir dönemine (295-320-908-932) kadar cehbezlere borçlanma dışında yollara da başvurmuştu. Sözgelimi el-Mu'tazid'e biat edildiği zaman (279/892) devlet hazinesi boştu. Bu problem, bazı bölgelerin vergilerinin güvence (*duman*) karşılığı et-Tâî'ye devletin ihtiyaçlarını karşılamak üzere günlük 7000 dinar ve aylık 6000 dinar ödemesi şartıyla verilmesiyle çözülmüştü.[251]

301/912 yılında devletin ihtiyaç duyulan nakiti önceden borç almasından önce cehbez atanması nizamı resmî bir uygulama değildi. Cehbezlerle kurulan ilişkiler tüccar kökenli olmaları dolayısıyla şahsi idi. Halid el-Bermekî, el-Mansûr döneminde Hıristiyan bir cehbeze mal emanet etmekle suçlanmıştı.[252] Hârunürreşîd'in amillerinden birinin mallarını emanet ettiği bir cehbezi vardı.[253] Hârunürreşîd döneminde tüccarın ve ehli haracın getirdiği hediyelerin tartılması ve ehline dağıtılması işini bir cehbez yapmıştı.[254] et-Tenûhî de cehbezlerin aslında tüccar olmaları dolayısıyla halifelerle ve vezirlerle ilişkileri bulunduğundan bahisle el-Mu'temid'in veziri Süleyman b. Vehb ve oğlu Ubeydullah'ın Leys diye çağrılan özel bir cehbezleri olduğunu, nakitlerini emanet ettiklerini, yapacakları ödemeler için ona sakk yazdıklarını zikrediyor.[255] Süleyman'ın vezirlikten azlinden sonra cehbez Leys, Vehb ailesinin ona emanet ettiği paraları almak için orada alıkonuldu. Evinde içinde 80.000 dinar bulunan bir kuyu bulundu. Cehbeze soruldu: "*Bu senin malın mı yoksa arkadaşlarının mı?*" o, "*hayır benim malım, ben Tâcir bir adamım*" diye cevap verdi.[256]Genellikle vezirler tâcirlerden borç alırdı.[257] İlk vezirliği sırasında İbnü'l-Furat'ın Yusuf b. Finhas ve Harun b. İmran isimli iki Yahudi cehbezle ilişkisi şahsi idi. Kendisinin de belirttiği gibi onlara 296/908 yılında sorumlu-

250 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 198.
251 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 13-14.
252 el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 100.
253 el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 220-221.
254 Taberî, *Tarih*, c. IV, s. 635
255 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 98-99.
256 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 100.
257 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 13-14.

luk vermişti.[258] Onlara İbnü'l-Mu'tez'in destekçilerinden (*ensar*) müsadere edilen malların *beytülmâli'l-âmme ve'l-hâssa*nın eline geçmeden muhafazası görevini vermişti. Fakat kâtibi İbn Ferceveyh, onların sorguya çekilmesinde ve ellerindekinin tastamam alınmasında aşırı gitmişti. O, onları hesaba çekiyor fakat onların sorgusundan ve itirafla geri aldıklarınnhiçbir şeyi divânlara yansıtmıyordu.[259] Tenuhî, ilk vezirliğinden sonra hapsedilen İbnü'l-Furat'ın Hacib Mu'nis'e Yusuf b. Finhas ve Harun b. İmran adlı iki cehbezde kendisine ait mallar kaldığını, yeni vezirin onları takip edip sorguladığını ve onların resmî cehbezler değil İbnü'l-Furat'ın özel cehbezi olduğunun ortaya çıktığını zikrediyor.[260]

Neticede cehbezin aslında tâcir olduğu, sonraları yaptığı işlemlerinin ve çalışma alanının genişlediği, zamanından önce ödeme (*teslif*) ve borç vermeyle meşgul olduğu, taleplerin ve diğer cehbezlerle yapılan işlemlerin artışına bağlı olarak müşterilerine en iyi hizmeti sunduğu anlaşılmaktadır. Cehbezin sunacağı en iyi hizmet ise malların muhafazasıdır.

İnsanların ve devletin mala olan ihtiyacı cehbezlerin çalışma alanlarının ve ticarî ilişkilerinin genişlemesinde en önemli rolü oynamıştır. Erken ödeme (*teslif*) ve borç verme Bağdat Pazarı'nda geçerli bir bankacılık uygulamasıydı.

İlk resmî devlet bankası kurma önceliği vezir Ali b. İsâ'ya aittir. Bu durum ilk vezirliğinde (300-304/912-916) iki Yahudi cehbez Yusuf b. Finhas ve Harun b. İmran'a 301/913 yılında bankayı kurma sorumluluğunu verdiğinde gerçekleşmişti. Söz konusu banka devletin ihtiyaç duyduğu nakit parayı önceden ödeme konusunda 316/928 yılına kadar tek resmî banka olarak kaldı. Bu güvence olarak Ahvaz bölgesi gelirlerine dayanan bir sistemdi.[261] Cehbezler ve sarraflar emanet kabul etme, erken ödeme (*teslif*) ve borç verme işiyle uğraşıyorlardı. Bu ödemelerin hepsi için genel bir ifade olarak iktiraz ve istilaf kalıbını

258 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 38; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 90.
259 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 38; Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 90.
260 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 38-39.
261 Sabi, *el-vüzera*, s. 90-91; Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 41; bkz. Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 187-188.

kullanıyorlardı.[262] Bu, bedelin peşin ödendiği, malın bu vasfının nitelik olarak belirli bir süreye kadar korunduğu bir satış işlemiydi.[263]

202/817 yılında İbrahim b. el-Mehdi'ye halife olarak biat edildiğinde işlerini yürütmek için paraya ihtiyaç duymuş, bunun için tüccardan borç istemiş ve tâcir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'tan 10.000 dinar almıştı.[264] Vezirler de aynı şekilde onlara dayanırdı. Vezir Ali b. İsâ kendisinden para istenir de ödeme imkânı bulamazsa tüccardan süftece karşılığı erken ödeme alırdı.[265] Sülî, Halife er-Razî'nin kendisine kimsenin para yardımında bulunmadığından yakınarak şöyle dediğini naklediyor:

> *Zamanımda tüccar arasında bana yardım edecek, derdi olanın kendisine sığındığı, sıkışanın başvuracağı İbnü'l-Cessas ve arkadaşları gibi zengin kâtipler ve tüccarları nerede bulurum.*[266]

Tüccar, fertlere de kredi veriyordu. 149/776 yılında Ali b. İsâ b. Mahan'ın mâli bir darlık yaşadığı ve tüccarın birinden yol harcamalarına yetecek miktarda borç almaya mecbur kaldığı kaydediliyor.[267] el-Me'mün döneminde halifelik görevlilerinden biri olan Reyyan b. es-Salt, tüccarın birinden 2000 dirhem borç istemiş, ancak üzerindeki borçları ödeyemediği için alamanıştı.[268] Tüccar birbirine de borç veriyordu.[269] Bir manifaturacı (*bezzâz*), tüccardan 4000 dinar tutarında borç almıştı.[270] Geri ödemenin problemsiz gerçekleşmesini güvenceye almak için bazı tedbirler alınmıştı. Bunlar arasında ödeme vaktinin sınırlanması, ödemenin yapılmaması durumunda borç alınan meblağı karşılayacak güvenceler alınması gibi hususlar yer alıyordu.[271] Önceden öde-

262 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 41; Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 213; Sabi, *el-Vüzera*, s. 90.

263 Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir Razi, *Muhtârü's-Sıhah: Mu'cemü'r-Razi*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 326 (sîf maddesi).

264 Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah eş-Şatranci Sülî, *Eş'aru Evladi'l-Hulefâ ve Ahbaruhum Min Kitâbi'l-Evrak*, 3.bs, Beyrut: Dârü'l-Mesire, 1982, s. 26.

265 Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 41.

266 es-Sülî, *Ahbaru'r-Râzî*, s. 16.

267 Ezdî, *Tarihu'l-Mevsıl*, s. 210.

268 Tenûhî, *el-Ferec*, c. II, s. 246-247.

269 Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 151.

270 Tenûhî, *Neşvar*, c. III, s. 50.

271 ed-Dımaşkî, *el-İşare*, s. 60; ayrıca Bkz. ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 151.

me şeklinde alınan borçlar arasında taksitli olanlar da vardı.[272] Her taksitin zamanı ve miktarı belirlenirdi.[273] Kerh halkından bir attarın 600 dinar borcu vardı. Taraflar üçte biri peşin ödenen borcun kalanının iki yıl içinde her yıla ortalama 200 dinar düşecek şekilde iki taksit olarak ödenmesinde anlaştılar.[274] Sarraflar ve cehbezler paraların birbiriyle değişimi (*sarf*), erken ödeme ve borç verme ile meşgul olmak suretiyle insanlarla darphane arasında aracılık ediyor ve emanet kabul ediyorlardı. Böylelikle ticarî mübadeleleri teşvik ettiler ve teminat (*ittimân*) muamelelerini kolaylaştırdılar. Böylece sarraf ve cehbezler mâli evraklar konusunda yetkili ve uzman haline gelmiş oldular.[275] Bu durumda da sarraflar, cehbezler, tüccarlar ve satıcılar kar karşılığında süftece ve saklerle işlem yapabiliyordu. Süftece vadesinden önce bozdurulursa ondan elde edilen kâr (*faiz*) oranı artardı.[276] Çünkü daha fazla komisyon alınırdı.

9. SİMSARLAR

Ortaçağda İslâm dünyasında ticarî faaliyetlerde önemli yeri olan dellallar, simsarlar, vükela, ticarî şirketler gibi konuları birçoğu bilinmekteydi. Ancak kaynaklarda uygulamayla ilgili bilgi azdır. O yüzden bizim konuyla ilgili vereceğimiz bilgiler teorik kalabilir.

İbn Manzûr, simsarı, '*satışı tamamlamak üzere, aracı olarak, satıcıyla müşteri arasına giren*' şahıs olarak tanımlar. Mal alım ve satımında aracı işlevi gören simsar bu işe karşılık ücret alırdı. Peygamberimiz simsarlar için tüccar tabirini kullanmıştır.[277] Haccac b. Minhal el-Basrî enmat[278] satışında simsarlık yapmaktaydı ve sattığı takdirde her dinar için bir habbe alıyordu.[279] Manifaturacılar (*bezzâz*) ellerindeki kumaşları ve hazır elbiseleri

272 ed-Dımaşkî, *el-İşare*, s. 60.
273 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 150.
274 Tenûhî, Neşvar, c. II, s. 243-245; el-Ferec, c. II, s. 276-278; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, c. VI, s. 353-354.
275 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 192-193.
276 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 286.
277 İbn Manzûr, *Lisan*, c. IV, s. 380; el-Buharî, Tarih, c. IV, s. 149; Ebu Davud, Buyû', 1; Serahsî, *el-Mebsût*, c. XV, s. 209.
278 Enmât: Boyalı elbise veya bir tür döşemelik. İbn Manzûr, *Lisan*, c. VII, s. 417.
279 Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 353; el-Hanbelî, *Şezerat*, c. II, s. 37.

satmak için dellal ve simsarlardan yardım alırlardı. Satış borçla yapılırsa simsarlar müşteri ve kefilinin ismini yazardı. Bezzâz da problem çıkması ihtimali ne karşı simsarın adını yazardı.[280] Simsarlık ücreti konusunda fakihler ihtilaf etmişlerdir. eş-Şeybanî buna şöyle bir çıkış yolu öneriyor: Simsar malı satın alır, sonra kendisine satın alma yetkisi veren tüccara satar. Bu da ücretine denk bir kârla olur. Bu konuda o şöyle der: Bir adam sarraftan 100 dinar karşılığı dirhemler almak istiyor. Ancak sarrafta yalnızca 500 dirhem var. Sarraf dürüst, borçlu kalmak istemiyor. Çözüm nedir? Dedi ki: *Ondan elli dinara dirhemleri alır. Karşılıklı alıp verirler. Sonra sarraftan aldığı dirhemleri ona ödünç verir. Daha sonra elli dinardan sonraki bakiyeyi ondan satın alır.* Dedim ki: *Simsarın aldığı kârı hoş görmüyor musun? Evet, dedi. Dedim ki çözüm nedir?* Dedi ki: *onlardan biri malı kendisi için satın alır, elinde tutar, sonra malı isteyene satar. Alacağı kadar kâr eder. İşte o simsardır.*[281]

Vekil ise, mal sahibinin işini yapması için yetki verdiği kimsedir. Çünkü bu iş ona emanet edilmiştir. Vekillerin görevi, mal sahibi tâciri başka şehirlerin pazarlarındaki malların durumu, fiyatları, piyasa şartları gibi lüzumlu konularda bilgilendirmektir. Vekil iş kendisine emanet edildiğine göre, tüccar adına mal alıp satmaya da yetkilidir.[282]

Sonuç ve Değerlendirme

Ödeme yollarının en eskisi olan trampa sisteminin paranın kullanıma girmesinden sonra da geçerliliğini koruduğu biliniyor. Bağdat'ın özellikle kırsal kesimin yoğun olduğu bildirilen Salı Pazarı ile hayvan pazarı ile yemciler pazarında yapılan alışverişlerde pratik olduğu durumlarda paranın yanı sıra belki de ondan fazla geçerli olduğu söylenebilir.

Nakit para kullanımı konusuna gelince İslam'dan önce Arapların Bizans, İran ve Himyeri paralarının kullandığı biliniyor. İslam dünyasında ilk dönemlerde Emevîler dönemine gelin-

280 Şeyzerî, Nihayetü'r-Rütbe, 64; Rebî', *et-Ticaretü fi Bağdad*,135.
281 Şeybanî, *el-Meharic*, s. 42-43; Buharî, *Ticaret*, s. 14.
282 İbn Manzûr, *Lisan*, c. XI, 736. Ayrıca bkz ed-Dımaşkî, "Ticaretin Güzelliklerine İşaret", 343-344 ve 334-35.

ceye kadar piyasada mevcut paraların kullanımı devam etmiştir. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan İslam tarihinde Arapça dinar ve dirhemler basan ilk kişi olarak kabul ediliyor. Bugün elimizde mevcut İslamiyet'e ait en eski dirhemler 75/694 yılından kalmadır. Dirhemin muhtemel ağırlığı 2,97 gr 'dır. Ufaklıkları (eczası) da basılan dirhemlerin en çok kullanılan birimleri 1/6 sı olan danik, en yaygını 1/2 (nısf) dirhem idi. Dirhemin dinara oranı İslamiyetin başlangıcında 14/1 olarak belirlenmişti. Bilinen en eski dinar ise 74/693 tarihinde basılmış olup Pakistan milli müzesinde bir örneği bulunmaktadır. Dinarlar o kadar itina ile basılmıştır ki ağırlıklarını tespit etmek pek kolaydır: 4,25 gr. Günümüze ulaşan örneklerden Emevîler dönemine ait dinarların ağırlıklarının 3,91 ile 4,20 gr arasında değiştiği anlaşılıyor. Altın dinarlar ile gümüş dirhemlerin yanı sıra tedavülde bulunan fels adı verilen bakır paralar, mutlak sikke gibi değil de kesirleri tamamlamak için ufaklık olarak kullanılmıştır.

Abbâsî devletinde bölgesel geçerliliği olan mahalli paralar da basıldığı anlaşılıyor. Buna en güzel örnek Horasanlılar tarafından basılan Ğıtrifiye dirhemleridir. Sadece kendi bölgelerinde geçerli olarak bastırdıkları bu paralar altın, gümüş, demir, kurşun, saf kurşun, bakır, sarı (pirinç) misk katılmış bir karışımdan oluşuyordu.

Abbâsîlerden es-Seffâh dönemine ait 132/749 tarihinde basılan dinarın ağırlığı şeri ölçüye uygun olarak 4,25 gr idi. el-Me'mûn ve el-Vâsık dönemlerine ait dinarlar saflıkları dolayısıyla övülmüştür. Çünkü bunlar daha sonra basılan paraların saflıklarını belirlemede ölçü olarak kullanılacak ölçüde saf idi. Dinarların da çeyrek, yarım ve üçte birleri basılmış olup yarım ve üçte birlerin örnekleri günümüze ulaşmıştır. Yarımların ağırlığı 2,13-2,060 gr, üçte birlerin ağırlığı ise 1,190-1,380 gr arasında değişiyor.

Harunurreşîd döneminde itibaren özel ağırlıkları olan armağan paralarının basıldığı biliniyor. Her biri 100 veya 200 dinar değerindeki bu paralar halifeler tarafından alimler, fakihler, şairler, şarkıcılar vb ne ihsan edilmek üzere basılmışlardı. Her biri 100 miskal ağırlığında örneklerinin basıldığı kaydedilen bu paraların pazarlarda tedavüle girebilmesi için sarraflar tarafından

asgari değeri üzerinden başka paraya dönüştürülmesi gerekiyordu. Bağdat pazarlarındaki diğer bir olgu ise doğu geleneklerine uygun olarak paraların tartılarak ağırlıklarına göre tedavül etmesi idi.

Bu noktada devlet tarafından kurulan darphanelerin özel şahıslara da para basmak suretiyle hazine için önemli bir gelir kaynağı oluşturduğundan da söz etmeliyiz. Kişilerin getirdikleri madenlerden şer'î vezne uygun olarak yakacak bedeli ve basım hakkı adı verilen resim karşılığında bara basılıyordu. Devletin yalnızca Bağdat, Samerrâ, Vâsıt, Basra ve Kûfe darphanelerinden elde ettiği gelir 6.037 dinardı. İbn Hurdazbih, Bağdat'ın pazarları, değirmenleri ve darphanesinden elde edilen geliri 1.500.000 dirhem olarak veriyor. Ayrıca devletin olağanüstü durumlarda altın ve gümüş cevheri bulunmadığında hazinedeki kaplardan para basma yoluna gittiğini de kaydetmemiz gerekiyor.

Başkent Bağdat'a bazı bölgelerin gelirleri dinar olarak, bazı bölgelerinki ise dirhem olarak geliyor, dolayısıyla pazarlarda her iki parayla da işlem yapılıyordu. Zaman içerisinde her iki para da eşit olarak tedavül etmeye başlamıştı. Zekât ve haracın da her iki parayla toplanması kabul ediliyordu. Ancak bu paraların birbiriyle değiştirilmesi ihtiyacı doğunca bu işi belirli bir komisyon karşılığı sarraflar üstlenmişlerdir. Böylelikle halkın değişim (sarf) ücreti denilen bir komisyon karşılığı dirhemlerini satıp dinarlar almaları imkan ve kolaylığı doğmuştur. Değişim ücretinin nasıl oluştuğuna gelince, bu sabit olmayıp pazarlardaki dalgalanmalara bağlı olarak değişebiliyordu. Bu noktada en önemli faktör dinarın dirheme olan oranıydı. Bu da paranın saflık oranı ve ülkedeki siyasi istikrara bağlı olarak artıp eksilebiliyordu. Ayrıca altının rakibi gümüşe oranla saklanmaya daha müsait olması dolayısıyla halkın sakladığı servette altını tercih etmesi de dinara olan rağbeti artırıyordu. Dinar dirhem oranına tarihi seyri içinde göz attığımızda İslam'ın ilk döneminde 1/10 iken, Emevîler döneminde 1/12 ye yükseldiği anlaşılıyor. Abbâsîler döneminde bu oran önceleri 1/13 veya 1/14 iken; el-Me'mûn döneminde 1/20, el-Mu'tasım döneminde 1/15, el-Mütevekkil döneminde 1/25; 315/927'de tekrar normal oran olan 1/15-16 olmuştur. Bu durumda ortalama dinar dirhem oranının 1/15 olduğu ortaya çıkıyor.

Bu noktada paranın güvenlik ve kalitesinin korunması meselesi gündeme geliyor. Bu konuda İslam devleti pek titiz davranmış, dinar ve dirhemlerin her türlü şüpheden uzak altın ve gümüş cevherinden şer'î ağırlığa uygun olarak basılması hususunda hassas davranmışlardır. Devletin paralar üzerindeki her türlü hile ve aldatmalarla izinsiz para basma girişimlerini engellediği ve suçluları cezalandırdığına dair kayıtlar mevcuttur.

Darphane yetkilileri sikkelerin kalitesini ve saflığını korumak maksadıyla örnek ve ölçü aldıkları paralara imam ve ayar ismini veriyorlardı. Diğer paraları bunlara göre test ediyorlar, buna uymayanları sahte sayıyorlardı. İmam ve ayar denilen bu para, madeninin saflığıyla bilinen çok sayıda paranın karıştırılmasıyla elde ediliyordu. Kudame b. Cafer, bu karışıma esas alınan paraların Harunurreşîd, el-Me'mün ve el-Vâsık dönemlerinde basılanlar olduğunu kaydediyor.

Bağdat'ta ticari ve zirai faaliyetlerin artması ve ticaret hacminin büyümesi sonucunda sarrafların çalışma alanı genişlemiş, para değişiminin yanı sıra zenginlerden emanet kabul etmeye ve ihtiyaç sahiplerine borç vermeye başlamışlardır. Sarrafların yaptıkları işlemlere baktığımızda o dönem toplumunda XIX. Yüzyıl Galata bankerlerine benzer işlevler gördüklerini söyleyebiliriz. Sarraflar hükümete kredi açma, teminat verme, paraların değişimi, borç temini gibi konularda söz sahibiydiler.

Abbâsîler döneminde pazarlarda geçerli fiyatlar konusunda elimizde çok detaylı bilgiler bulunmamakla birlikte Bağdat'ın kurulduğu dönemde düşük olan fiyatların zamanla nüfusun artışına paralel olarak yükseldiği anlaşılıyor. Siyasi kriz, yangın, kıtlık ve doğal afet gibi durumlarda fiyatlarda meydana gelen aşırı yükselmeler Bağdat'ta özellikle yoksullar için hayatı dayanılmaz hale getirebiliyordu.

Başlangıçta alışveriş ve ödemelerde takas ve para yeterli olurken zamanla mali hakları koruyan, mali işlemlerin düzgün yapılmasını sağlayan sak ve süftece gibi mali evraklar ortaya çıkmıştır.

Çeşitli muamele, ikrar ve fiilleri yazılı olarak belgeleyen istihkak senedi, ödeme emri, çek, borç ve icare senedi, temlikname,

ibraname, kefaletname, vekâletname, rehin ve emanet makbuzu, tayin menşuru, eda tezkiresi, mahzar gibi muhtelif resmî veya kıymetli evrak sak olarak isimlendirilmektedir. Sakkin en çok kullanılan çeşitleri istihkak senedi/karne, borç senedi ve ödeme emridir.

Hak sahiplerinin isimlerini, alacakları istihkak veya erzak/maaş cins ve miktarını gösteren, devlet başkanı veya yetki verdiği kimselerce tasdik (*tevkî*) edilmiş belgeler sak olarak adlandırılırdı. Saklerin muhtelif ödemeler için resmî kullanımı Halife Ömer b. el-Hattab döneminden beri biliniyordu. Hatta o resmi mühürlü sak hazırlatan ilk halife olarak tarihe geçmiştir. Kullanımıyla ilgili örneklerden bunların hamiline düzenlendiği veya ciro edilebildiği, ayrıca alım satımından kar edenlerin bulunduğunun bildirilmesinden de alım satıma konu olabildikleri anlaşılıyor.

Borç senetleri de kaynaklarda sak olarak geçiyor. Borç senedi niteliğindeki sakler eğer kefilleri de içeriyorsa aynı zamanda kefaletname özelliği taşırdı. Alacaklısı birden çok olan saklerin düzenlenmesi meşru görülmüştür. Sahabenin kredi işlemlerinde borç senetleri kullandıklarına dair örnekler vardır. İnsanlar borçlarını bunlarla varislerine bırakıyorlardı. Borç senetleri Abbâsîler döneminde çok yaygınlaşmıştı. Bağdatlı tacirlerin devamlı mal sevk ettikleri mağripli tacirlerle orada düzenlenen şahitli saklerle muamele yaptıkları bildiriliyor.

Güvene dayalı ödeme araçlarından biri de emre hazır mevcut bir karşılık üzerine çekilmiş yazılı ödeme emrini veya bu nitelikteki senedi içeren saklerdir. Bu anlamıyla sak kelimesinin haçlı seferleri sırasında Arapçadan batı dillerine geçtiği tahmin ediliyor. Hz. Muhammed döneminden itibaren kullanılmaya başlanan ödeme emri niteliğindeki belgelerin (sak) tarihlenmesi ve mühürlenmesi Hz. Ömer dönemine tekabül eder. X. Yüzyılda kullanımı yaygınlaşan, üzerindeki değerler artan, hata ve suistimallerin önlenmesi için ilave tedbirler alınmasına ihtiyaç duyulan bu mahiyetteki sakler beytülmal, divan, cehbez ve kanuni temsilcilere çekiliyordu. Halifelerin mali bağışları ve askerlerin atâları da saklerle ödenebiliyordu. Sakler toplu olarak düzenlenebildiği gibi, isme göre de tanzim edilebiliyordu. Ödemelerin saklerle yapılması o denli yaygınlaşmıştı ki en basit ücretler, evlerin günlük

harcamaları bile onlarla ödenmeye başlamıştı. Harezmî, deveciler vb.nin ücretlerinin saklerle ödendiğini belirtiyor. Yanlışlık ve sahteciliğin önlenmesi için saklere vezir ve yardımcılarının nişanlarının konulduğu ve bunları taşımayan saklere itibar edilmediği kaydediliyor. Ayrıca resmi saklerin mükerrer ve sehven ödenmesinin önüne geçmek için de ön onay sisteminin getirildiği anlaşılıyor. Saklerin bozdurulması ve kayıtlarının tutulması işini üstlenen sarraf ve cehbezlerin bu işlemlerden komisyon aldıkları ve zaman zaman ödemelerde sorun çıkardıkları kaynaklarda geçen örneklerden anlaşılıyor.

Dönemin kaybolmaktan güvende, hafif, taşıma masrafı az, yol kesme ve hırsızlık riskinden uzak bir ödeme aracı da süftece idi. Borçlunun alacaklısına, muayyen miktarda parayı borçlanılan yerin dışındaki belli bir yerde bizzat ödeme taahhüdünü veya oradaki muhatabı olan üçüncü kişiye kayıtsız şartsız ödeme emrini içeren bir tür poliçe veya kıymetli evraka yahut işlemin kendisine süftece denir. Fakihler süftece kullanımını şartsız borçlanma olduğundan dolayı mübah görmüşlerdir. Şart koşulursa kullanımı mekruh olur.

İslam'ın ilk dönemlerinde itibaren kullanılmaya başlandığı anlaşılan süfteceler alacaklının alacağını tahsil için borçlu tarafından üçüncü bir kişiye havale edilmesi veya alacaklının muhtemel yol riskini sanki borçluya havale ediyor gibi olması bakımından havaleye benzetilmiştir. Bu yönüyle bu eylemde üç taraflı bir ilişki ortaya çıkıyor: keşideci, lehtar ve muhatap. Ancak süftece ile havle arasında bazı farklar bulunduğu da açıktır.

Süfteceler farklı şehirler ve ülkeler arasındaki ticari ve diğer hesapları kapamaya yaradığı gibi, mahalli beytülmallerden merkeze yapılacak ödemeler için de kullanılıyordu. İbn Tolon'un Mısır'dan el-Mu'temid'e gönderdiği süftecelerin toplamı 2.200.000 dinar tutuyordu. Sütftecelerin yolcu sakleri (seyahat çekleri) olarak kullanıldığını gösteren kayıtlar vardır. Hediyeler bile süfteceler halinde gönderilebiliyordu.

Resmi veya gayri resmi süftecelerin düzenlenmesini, değişimini ve ödenmesi/harcanması gereken yerlere tam olarak harcanmasını gözetmeyi tüccarlar arasında uzmanlaşan bir kesim olan sarraf ve cehbezler üstleniyordu. Süftecelerin değişimi belli

bir kesimin tekelinde olmamakla birlikte, bu işlemin özel banka sahipleri veya bankerler için önemli bir gelir kaynağı olduğu kesindir. Doktrindeki yasağa rağmen cehbez ve sarrafların süftece-leri iskonto etme karşılığında belli bir komisyon aldığını gösteren örnekler vardır. 913 yılında vezir Ali b. İsa'nın, devletin vergi alacaklarının iskontosu için cehbezlere altmışta bir komisyon verdiği kaydediliyor.

Süftece bedellerinin muhatabın sıkışıklığı veya lehdarın ihtiyacı gibi nedenlerle kısmen veya ara ara ödendiği de oluyordu.

Tedavüldeki paraların değişimi devlet adına beytülmâlde çalışan cehbezler tarafından gerçekleştirilirken, pazarlarda ise bu işlem diğer muamelelerde olduğu gibi sarraflar aracılığıyla yapılıyordu. Sarraflar Bağdat pazarlarındaki nakit akışını sağlıyorlardı. Bu değişim işlemi pazardaki arz talep dengesine bağlı olarak değişen sarf fiyatı üzerinden yapılıyordu. Bu durum sarraflık mesleğini ön plana çıkarıyor. Paraları birbiriyle değiş tokuş eden ve paranın kalitesinin düzeltilmesi, iyisinin ortaya konması, kötüsünün reddine itina gösteren kimseler için sayrafî veya sarrâf ismi kullanılmıştır. Bu meslek sahipleri malların nakdi değerlerini belirlemede uzmanlaşmış olmaları dolayısıyla diğer meslekler arasında temayüz etmişler ve özel bir sosyal statü kazanmışlardır. Bu meslek, nakdi işlem esasına dayalı olup bunun gerektirdiği diğer mâli işlemlerin tanziminden de sarraflar sorumludur. Nakdi malları da kapsayan emanetlerin kabulü, mücevherler ve değerli madenlerin kesilmesi de sarrafların görevleri arasındadır. Sarraflar güvence kredileriyle tüccar işlemlerini genişletme ve nakit akışını artırma imkânı bulabiliyorlardı. Özel durumlarda hazinenin acil ihtiyacı için sarraflardan borç alındığı da oluyordu.

Faaliyet alanlarının genişliği ve yaptıkların işlemlerin hacmi dolayısıyla sarraflar Bağdat'ta zenginlerin önde gelenlerinden sayılıyordu. Bağdat'taki her pazarda bir sarraf, pazar halkına ve oraya gelenlere hizmet veriyordu. Sarraflar kendi mahallelerinde çalışıyorlardı. Onların Kerh'teki merkezleri Derbi Avn semti idi, Babü'ş-Şam'da özel mahalleleri vardı.

Sarraflar halifeler, vezirler ve komutanlara devlet hizmetinde yardım ediyor ve bazı vezirlerin özel servetlerinin muhafazasını gerçekleştirip borç-ödünç veriyorlardı. Öyle ki sarraf İbn Karabe,

"*vezirlerin işleri sarraflar vasıtasıyla yürür, onlarsız iş yapamazlar*" demiştir. Bağdat'ta III./XIX. yüzyılın sonunda sarraf ve cehbezlerin temsil ettiği bankalar ve müesseseler o kadar çoğalmış ve güçlenmişti ki insanlar gerek siyâsi otoriteden veya bir zarara uğramaktan korktuklarından gerekse alım satım ve tasarruf işlemlerini kolaylaştırmak için mallarını onlara emanet etmeye başladılar. Bunların başında vezirler ve tüccarlar geliyordu. Vezir İbnü'l-Furat'ın emanetteki serveti o kadar çoktu ki Bağdat'ta yanında onun emaneti olmayan hiç bir kadı, noter ve varlıklı tâcir yoktu.

Görev olarak cehbez, devletin mâli ve idari kurumlarının işleyişinin gerektirdiği muhasebe ve bankacılık konularıyla ilgilidir. Kavram cehbezin hükümet çalışmaları kapsamında giriştiği mâli görevi anlatır. O da resmî sarraflıktır. Halife Hârunürreşîd'in Mısır'daki amili İmran b. Mihran aynı zamanda muhasip görevi yapan bir cehbezdi.

Cehbezlerin bir kısmı vakıfların idaresinde görev almıştır. Yapıları gereği mâli uygulamalar gerektiren bu divân için devlet cehbezlerin tecrübe ve ihtisaslarından yararlanmıştır. Devlet, Harac gelirlerinin incelenmesi konusunda cehbez meclisinden yararlanmıştı. En önemli görevi bütün gelirlerin Bağdat'taki harac divânına tam olarak ulaşmasını sağlamak olan bu meclis hizmetlerine karşılık zorunlu vergilerden cehbez hakkı denilen bir ücret alırdı. Cehbez divânı iki meclisten oluşurdu: Cehbez meclisi ve hesap meclisi. Hesap meclisi gelen bütün nakit/ayni yardımların düzenlenmesi ve her birine ait hesap cetvelleri hazırlanarak kiymetlerinin belirlenmesinden sorumlu idi. Cehbez meclisi ise, hazinede bulunan nakitleri ve diğer malları yönetirdi.

Özel servetler de cehbezlere emanet ediliyordu. Vezir Hamid b. Abbas'ın cehbezi İbrahim b. Yuhanna'da muhafazaya aldığı mallarının yekûnu 100.000 dinara yaklaşıyordu. Özel malların korunması ve idaresinden de iyi kar sağlayan cehbezlerin işlem yapan tüccardan her 100 dinar için 1/6 ile 1/8 arasında değişen oranda resim aldığı kaydediliyor. Cehbezlerin cehbez hakkı resimlerinden kazandıkları meblağların büyüklüğü dolayısıyla bu vazife için alınan güvence konusunda aralarında bir rekabet ortaya çıkmış, içlerinden bazıları kimi bölgelerde güvenceyi verene yüklenen cehbezlik güvencesini artırmışlardı.

Cehbezlerin haraç kâtipliğinden beytülmâl görevliliğine intikal merhalesi bazı cehbez tüccarların halifeliğe bağlı bölgelere atanmasıyla gerçekleşti. 301/912 yılında devletin ihtiyaç duyduğu nakiti önceden borç almasından önce cehbez atanması nizamı resmî bir uygulama değildi. Cehbezlerle kurulan ilişkiler tüccar kökenli olmaları dolayısıyla şahsi idi. İlk resmî devlet bankası kurma önceliği vezir Ali b. İsâ'ya aittir. O, iki Yahudi cehbez Yusuf b. Finhas ve Harun b. İmran'a 301/913 yılında bu bankayı kurma sorumluluğunu verdiğinde gerçekleşmişti. Cehbezin aslında tâcir olduğu, sonraları yaptığı işlemlerinin ve çalışma alanının genişlediği, zamanından erken ödeme (*teslif*) ve borç vermeyle meşgul olduğu, taleplerin ve diğer cehbezlerle yapılan işlemlerin artışına bağlı olarak müşterilerine en iyi hizmeti sunduğu anlaşılmaktadır. Cehbezin sunacağı en iyi hizmet ise malların muhafazasıdır. Sonuç olarak sarraf ve cehbezlerin para ve mali evrak konusunda yetkili ve uzman haline geldikleri anlaşılıyor.

Simsar ve dellallar da pazarlardaki muamelelerde aracılık yapıyorlardı. Özellikle manifaturacıların ellerindeki kumaş ve elbiselerin satışında simsar ve dellallardan yararlanıyorlardı.

V. BÖLÜM
BAĞDAT PAZARLARINDAKİ TİCARİ FAALİYETLER

Uluslararası siyasi bir merkez olmasının yanında ticari bir üs konumunda olan Bağdat pazarlarının ticari faaliyetlerine konu olan mal değiş tokuşunu hangi ülke veya bölgelerle yaptığı ve ne tür malların bu işlemlere konu olduğu şehir-Pazar ilişkisini irdelerken üzerinde durulması gereken bir başka önemli konudur. Bu yolla Bağdat'ın hangi malları nereden ne yolla temin ettiği sorusu da cevaplanmış olacaktır. Büyük bir devletin başşehri olması dolayısıyla Bağdat pazarlarının dünyanın dört bir yanındaki ülke ve bölgelerle ticari ilişkileri vardı. Bu bölümde bu ilişkilerin kurulmasını kolaylaştıran yol ve güzergâhlar, ticari faaliyetlerin yürütüldüğü belli başlı ülke ve bölgeler ile alım satıma konu olan mallar söz konusu ediliyor.

Abbâsî Devleti'nin sınırlarının büyük ölçüde genişlemiş olması ve medeniyet seviyesinin yüksekliği, geniş ölçüde bir uluslararası ticareti gerektiriyordu. İlk tüccarlar Hıristiyanlar, Yahudiler ve Mecusiler olmakla birlikte Müslümanlar da bunların yerini almakta gecikmemişti. Bu dönemde Bağdat, Basra, Siraf, Kahire ve İskenderiye gibi limanlar kara ve deniz ticaret merkezleri olarak gelişip büyümüştür. Zaten Bağdat'ın Abbâsî Devleti'nin yeni başkenti olarak seçilmesinde bu yerin stratejik öneminin yanı sıra, kurulacak şehrin pazarlarına malın kolaylıkla ulaşmasının da dikkate alındığı açıktır. Fırat gemileri erzakları oraya getiriyordu, batıdan çölden, Şam'dan ve Mısır'dan kervan kafileleri de buraya geliyordu. Denizden de Hint ve Çin malları, Dicle üzerinden Bizans, Ermenistan ve Musul malları Bağdat'a ulaşıyordu.[1] Şüphesiz Bağdat'ın coğrafi konumu, nehir gemileriyle ulaşımın kolaylığı ve Dicle üzerinde birçok köprünün bulunması, burayı uluslararası ticaretin merkezi hali-

1 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 8; Taberî, *Tarih*, c. IV, s. 458; Makdisî, *Ahsen*, s. 119-120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 166; İbn Tıktaka, *el-Fahrî*, s. 143; Mez, *el-Hadâre*, c. II, s. 290.

ne getirmişti. Bu da bu asrın büyük ve önemli tezahürlerinden biriydi.[2]

Bağdat tüccarları, dışarıdan mal getirmekte büyük bir zorlukla karşılaşmadılar. Bunun sebebi buranın hilafet merkezi olmasıydı. Birçok yolun ve şehrin de Abbâsî Devleti'nin elinde olması da bu malların gelişini kolaylaştırmıştı. Ticarî hareketliliğin yoğun olduğu Fırat ve Dicle suyolları kanalıyla birçok mal başkent pazarlarına ulaşıyordu. Buna ilaveten Fâris ülkesinden, Arap yarımadasından, Musul ve Şam bölgelerinden de karayoluyla Bağdat'a mallar geliyordu.[3] İsâ, Fırat ve Dicle nehirleri Bağdat pazarlarına mal getirmeyi kolaylaştıran başlıca suyollarıydı. Bağdat yakınlarında gemilerin Fırat'tan Dicle'ye veya Dicle'den Fırat'a geçirilmesi mümkündü.[4] Bu da mal akışında büyük kolaylık sağlıyordu.

Ülkenin arazi yapısının genel olarak düz olması kara ulaşımını kolaylaştırmıştı. Ortaçağda eski dünyanın iki ucunu birbirine bağlayan iki ana yoldan söz edilmektedir. Bunlar İpek Yolu ve Sibirya Yolu'ydu. Buna Hint Yolu ile Volga-Hazar Yolu'nu eklemek gerekir. Bu yol Hazar Krallığı'ndan geçerek uzak kuzeyi İslâm ülkelerine bağlıyordu. Ülkenin çeşitli yerlerini birbirine ve dünyaya bağlayan üç anayol Bağdat'ta birleşiyordu. Bunlar:

1. Bağdat'tan çıkıp Hemedan, Rey, Nişabur, Tûs, Merv, Buhara, Semerkand'dan geçerek kuzeydoğu yönünde başkenti Seyhun üzerinde kurulu şehirlerle Çin sınırındaki şehirlere bağlayan Horasan şehirlerarası yolu (*İpek Yolu*),

2. Bağdat'tan çıkıp Dicle boyunca ilerledikten sonra Vâsıt ve Basra üzerinden Huzistan'daki Ahvâz bölgesine varıp oradan Fâris bölgesindeki Şiraz'a ulaşan ana yol. Doğu ve batı kollarına ayrılarak ilerleyen bu hat, diğer yerleşme birimleriyle buranın şehir ve kasabalarını birbirine bağladıktan sonra Horasan ana yoluyla birleşirdi. Hac yolculuğuna çıkanlar tarafından çok kullanılan bu hatta hacılar, Bağdat'tan hareket ettikten sonra Küfe

2 Muhammed Celaleddin Surur, *Tarihü'l-Hadâreti'l-İslamiyye fi'ş-Şark*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1965 s. 143-144.

3 Sürur, *Tarihu'l-Hadâre*, s. 143.

4 Câhız, *et-Tebessur*, s. 1; Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 8; Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 175-176.

ve Basra'yı geçtikten sonra Mekke hac yoluna varırlardı. Bu ana yollar hacılar ve seyyahların faydalanmaları için kervansaraylar, hanlar ve su sarnıçlarıyla donatılmıştı. Bu hanlar Horasan Yolu boyunca Emevîler döneminde inşa edilmişti.

3. Bağdat'ı Musul, Amed (*Diyarbekir*) ve Bizans hududundaki müstahkem mevkilere (*sugûrlar*) bağlayan kuzey yolu. Bağdat'ın kuzey batı tarafı, el-Anbar ve er-Rakka şehirleri üzerinden Şam, Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika ile irtibatlandırılmıştı.

Devlet bu yolların inşasına, korunmasına, tamirine önem veriyordu. Hükümetin istikrarlı olduğu dönemlerde bu yollar güvenliydi ve mallar başkent pazarlarına emniyetli bir şekilde ulaşıyordu.[5] Bu gibi yolların en önemli taşıma aracı develerdi. Tâcirler yolculuklarında kılavuzlardan yardım alıyorlardı.[6] Karayolu ticareti daha canlı olmakla beraber siyâsi durumun istikrarsız olmasına paralel olarak düzensizlik arz edebiliyordu. Ticaretin zamanla Arap Körfezi üzerinden deniz yoluna kayması, deniz yoluyla yapılan alışverişteki gözle görülür bir artışın işaretiydi.[7]

Kara ulaşımında deve, katır ve atlardan faydalanılıyordu. Taşınan mallar ve ambalajları çok çeşitliydi. Eşit olarak ikiye ayrılan yük hayvanın iki yanına konurdu. Bal, katran, petrol, tereyağı gibi sıvı maddeler keçi derisinden tulumlarla taşınırdı. Tahta, pamuk, yün, sıkıca bağlanmış balyalar halinde, kuru ot, saman ise küçültülüp sıkıştırıldıktan sonra fileler içinde götürülürdü. Tuz ve tahıl heybelere doldurulur, kumaşlar ve değerli eşya alacalı kilimden kervan çuvallarında taşınırdı. Meyve, kavun, üzümler derin kamış sepetlere yerleştirilerek taşınırdı.[8]

Yolcular pasaport, sicil taşımak zorunda değildi. Sicil ancak geçilecek ülkelerde karışıklık veya savaş çıkması halinde istenirdi. Yalnız köleler bir yerden başka bir yere vizesiz gidemezdi.[9]

5 Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995, c. II, s. 493; ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, 166-67; es-Seyyid Muhammed Yusuf, "Alakatü'l-Arab et-Ticariyye bi'l-Hind münzü Akdemi'l-Usûr ile'l-Karni'r-Rabi' el-Hicrî, *Mecelletü'l-Külliyeti'l-Adab*, c. XV/1, Kahire, 1953, s. 4; Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 342-343.

6 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 174.

7 Muhammed Yusuf, "*Alakatü'l-Arab*, s. 4.

8 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 346-47.

9 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 349.

Bağdat'ın yukarılarında da gidiş gelişe elverişli olan Dicle, aynı zamanda bu büyük şehrin beslenme ihtiyacının karşılanması için gerekli sebze ve meyvelerin Doğu Anadolu'dan getirilmesinde kullanılan yoldu. Bağdat şehri sularında gece gündüz her türlü geminin dolaştığı Venedik'ti adeta. Bağdat halkı bir pazardan diğerine gitmek için sandallara biniyordu. Kabe'den dönen hacılar da zevrak denilen 1000 kadar yolcu alan gemilerle Musul'dan Bağdat'a geliyorlardı.[10]

X. yüzyılda Dicle sularında çalışan 30.000 gemi bulunuyordu. Boy ve kapasitelerine göre değişik adlarla anılan gemilerden bir kısmına Sümer gemisi anlamında sümeriyye (*sümeyreyat*) deniyordu. Yukarda sadece bu tip gemilerden Bağdat'ta 30.000 adet bulunduğundan ve gemicilerin günlük kazancının toplam 90.000 dirhem olduğundan söz etmiştik. Epey geniş aralıklarla kurulan köprüler kanalları geçmeyi kolaylaştırıyordu. Bu köprüler arasında kemerlerinin genişliği on metre olan ve en büyük gemilerin geçmesine elverişli olanları vardı. Ancak belki de askeri kaygılarla büyük ırmakların üzerine hemen hiç taş köprü yapılmamıştı. Bu maksatla cisr adı verilen birbirlerine dev zincirlerle bağlı gemilerden oluşan köprüler kullanılırdı. Bu köprüler gerektiğinde ırmak, gümrük yönetimine baraj vazifesi görüyordu.[11]

Devlet tarafından kurulan ve yürütülen posta hizmeti halkın emrindeydi. Posta eskiden beri var olan yol sisteminin de yardımıyla oldukça düzenli ve hızlı işliyordu. Posta taşımacılığında gemilerin yanı sıra deve, katır ve güvercinlerden yararlanılıyordu. Ekspres haberleşme için ışık işaretleri kullanılmaya başlanmıştı. Bağdat ile Rakka, Musul, Basra, Küfe arasında kullanılan kuryeler 24 saatte bir gidip dönebiliyordu. Nil ve Dicle üzerinde hızlı posta gemileri çalışıyordu. Günde otuz fersah (*180 mil*) yol alan bu gemilere yolcular da binebiliyordu. Haberlerin ulaştırılmasında güvercinler kullanılıyordu. Her saat ülkenin dört bir yanına haber taşıyan güvercinler görevlerini tamamlayıp güvercinliklerine dönerlerdi. Emirler ve tüccarların kendi özel güvercin postaları vardı.[12] Paket, mektup veya telgrafın ücretleri gönderildikleri

10 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 358.

11 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 359. Gemiden yapılan köprüler (cisr) için Bkz. İstahri, *Mesâlik*, s. 62, 84-85.

12 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 360-61.

yerdeki alıcıdan tahsil edilirdi. Bu tahsilâtlar devlet için oldukça düzenli bir gelir kaynağıydı. 918 yılında Bağdat ile Fırat üstündeki Hit adası arasındaki posta yılda 30.250 dinar getiriyordu. Bu rakam 1.625.000 altın franka eşittir.[13]

Basra ile Bağdat arasında gidip gelen veya Musul'a giden ticarî gemilerin yoğunluğundan Bağdat pazarlarına gelen malların miktarını kestirebiliriz.[14] Bu durum el-Mansûr'un şehrinin yukarısında Bâbü'ş-Şa'îr Mahallesi'nde özel bir limanın inşasını gerektirmişti. Basra ve Musul'dan gelen gemiler buraya demirliyordu. Bu limandaki ticarî canlılık civarında bir pazarın kurulmasını gerektirmişti. Burasının ticarî hareketliliği bize, Bağdat pazarlarıyla diğerleri arasındaki ticarî mübadelenin büyüklüğü konusunda yeterli fikir veriyor.[15] Bağdat pazarlarına gelen bazı mallar İsâ Nehri üzerinden gemilerle taşınıyordu. Bu nehrin suları gemilerin kolayca seyretmesini sağlayacak kadar boldu.[16] Bu gemilerden bazısının büyüklüğü 16-20 zira arasında idi. Nehrin üzerinde yer alan Dimâme Köprüsünün kapılarının genişliği kara zirasıyla 22 zira idi. Bu da Bağdat'a giden yük gemilerinin geçişi için yeterliydi.[17] Önemli nehir yolları üzerinde muhafızlar tarafından korunan istasyonlar bulunuyordu. Buralarda vergi alınıyordu. Buradakilerin otoritesi Bağdat'taki merkezi idarenin gücüne paralel olarak değişebiliyordu.[18]

Bağdat pazarları kendi üretiminin sakinlerinin ihtiyacını karşılayamaması dolayısıyla çevre bölgelerin ürünlerine büyük ölçüde bağımlıydı. Özellikle Bağdat'ın zaman zaman yaşadığı siyâsî ve ekonomik kriz dönemlerinde bu durum daha bir önem kazanıyordu. Sözgelimi 251/865 yılında Halife el-Müsta'în Billâh ile Türk askerleri (*cündü'l-etrak*) arasındaki mücadelenin kızıştığı esnada Ebu Ahmed b. el-Mütevekkil, Bağdat'a gıda ve un dolu beş gemi göndermişti.[19]

13 Mazaheri. *Ortaçağ'da*, s. 361-62.
14 es-Sûlî, *el-Evrak*, s. 206.
15 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 308.
16 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 23; Istahrî, *el-Mesalik*, s. 84-85, Mez, *el-Hadâre*, c. II, s. 290
17 es-Sâbî, *el-Vüzera*, s. 278-79; Mez, *el-Hadâre*, c. II, s. 290.
18 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 166.
19 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, c. VI, s. 176.

Halife el-Mu'tazid Billâh'ın beş yaşındaki oğlu Cafer'i on arkadaşıyla oturmuş önlerindeki tabaktan o mevsimde genellikle Bağdat pazarlarında bulunmayan yaş üzüm yediklerini gördüğü zikredilmektedir.[20] Bu üzümün çevre bölgelerden Bağdat'a getirilmiş olduğunu düşünmek yanlış olmaz.

Bağdat pazarlarının çevre bölgelerden gelen ürün ve mallara ne ölçüde bağımlı olduğu siyâsi kriz anlarında daha bariz hale geliyordu. İsyancılardan İbn Râik, Vâsıt ve Basra'dan gelen malları ve el-Berîdî, Ahvaz ve civarından gelen malları engellediği zaman Bağdat'ta iktisadi durum sarsılmış, Vezir Ebu Cafer el-Kerhî, işlerin üstesinden gelmekten aciz kalınca 324/935 yılında makamını kaybetmek durumunda kalmıştı.[21] 328/939 yılında Ebu Abdullah el-Berîdî'nin Vâsıt ve civarlarında isyan etmesi ve pirinç ve diğer ürünlere el koyması üzerine Halife er-Râzî ve Emîrü'l-Ceyş Beckem, başkent halkını himaye etmek üzere harekete geçmişti. Çünkü Vâsıt ve civarından gelen malların yokluğu Bağdat pazarlarını büyük ölçüde etkilemişti.[22]

Bağdat pazarlarına çok farklı bölgelerden çok büyük miktarlarda mal girdiği ve bu malların bir kısmının da uzak bölgelerden geldiği bilinmektedir. Bu mallar genellikle Bağdat halkının ihtiyaçlarını karşılamak üzere başkent pazarlarında kalırken, çok küçük bir miktarı ise Bağdat tüccarları tarafından diğer şehir veya bölge pazarlarına ihraç ediliyordu. Bağdat'ın ticarî faaliyette bulunduğu eyalet, şehir ve bölgelerin daha iyi anlaşılması bakımından Abbâsîler dönemi vilayetlerin bir listesini vermenin yerinde olacağı inancındayız. Abbâsîlerin ilk devrinde belli başlı eyaletler şunlardır:

1. Sicilya ile birlikte Libya Çölü'nün batısını içine alan Afrika
2. Mısır
3. Zaman zaman ayrı tutulan Suriye ve Filistin
4. Hicaz ve Yemâmeh (*Orta Arabistan*)
5. Yemen yahut Güney Arabistan
6. Eyalet merkezi Irak'taki Basra olmak üzere Bahreyn ve Umân

20 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 71.
21 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, c. VII, s. 122.
22 Mechul, *el-Uyun ve'l-Hadâik*, c. I, s. 335.

7. Sevâd yahut Bağdat'tan sonra ileri gelen şehirleri el-Kûfeh ve Vâsıt olan Irak (Aşağı Mezopotamya)
8. el-Cezîreh (*yani "ada" daha çok "yarımada", eski Asurlular ülkesi*) ki başşehri el-Mevsul (*Musul*)'dur.
9. İleri gelen şehirleri Erdebil, Tibriz ve Merâga olan Azerbaycan
10. Daha sonraları el-Iraku'l-A'cemî (*Yani İran Irak'ı*) adını alan ve ileri gelen şehirleri Hamedân (*Eski Ecbatana*), er-Reyy ve İsbahan (*yahut İsfahân, İspahân*) olan el-Cibâl (*dağlar, eski Media*)
11. İleri gelen şehirleri el-Ahvâz ve Tüster olmak üzere Huzistan
12. Başşehir Şiraz olan Fâris
13. Şimdiki başşehri aynı adı taşıyan Kirman,
14. Bugünkü Balucistan bölgesini de içine alan ve İndus vadisindeki yaylalara kadar yayılan Mukran
15. Başşehri Zerenc olan Sicistan yahut Sistan
16. Kûhistan
17. Kûmis,
18. Tabaristan
19. Cürcân
20. Ermenistan
21. Başta gelen şehirleri Naysabur (*Nişabur*), Merv, Herat ve Belh olan ve bugünkü Afganistan'ın kuzey-batı kesimlerini içine alan Horasan
22. İlk zamanlar başşehri Kâs olan Harezm (*Horezm, Hwarizm*)
23. Buhara ve Semerkand adındaki iki meşhur şehri barındıran Ceyhun (Amu Derya, oxus) ve Seyhun (*Sir Derya, Jaxartes*) nehirleri arasında kalan Suğd (*eski Yunancada Sogdiana*)
24. Ferğâna, Şâş (*bugünkü Taşkent*) ve başka Türk ülkeleri.[23]

Bağdat'ın ticarî konum ve öneminden bu şekilde bahsetmiş olduk. Şimdi ise, Bağdat'ın iç ve dış ticaretinin bağlantılı olduğu belli başlı ülke ve bölgeler ile bu yolla ticareti yapılan mallardan söz etmemiz yerinde olacaktır.

23 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 508-509.

Bölgedeki geniş suyollarının Bağdat'ı Basra Körfezi'ne bağlaması sayesinde Hint Okyanusu'nda seyrü sefer imkânına kavuşan Müslümanlar bütün dünya ticaretini canlandıran aktif bir unsur konumundaydılar. Bağdat'ın büyük tüccarları Çin'in ipeklerini, Hindistan'ın baharatlarını, kala (*Java*)'nın tahta, ceviz ve tenekelerini temin edip bunları İslâm ülkeleri üzerinden Avrupaya taşıma imtiyazına sahiptiler. Bu ticarî emtianın bir kısma Basra Körfezi'ne uğramadan Aden yoluyla Kızıldeniz üzerinden İslâm âleminin batısına ulaşıyordu. Afrika mahsulleri de aynı yolu izliyor, fildişleri Habeşistan'ın Zeyla Limanı'ndan yükleniyordu.[24]

Deniz yoluyla yapılan bu ticaretin daha önemlisi karayoluyla ve çöl gemisi olan develerle yapıldığını, Batı dünyasının uzun bir süre çöl nakliyatı konus unda Müslüman milletlere üstünlük sağlayamadığını da hatırlatmamız gerekir. Ayrıca son dönemde yapılan motorlu taşıt ve hava taşımacılığının kadim kervan güzergâhlarını izlediğini de kaydetmemiz gerekiyor. İslâm medeniyetinin zirve dönemini oluşturan Abbâsîler döneminde de kervanlar bütün ticaret hareketinin idarecisi konumundaydılar. Kervanlar ve gemilerde danışman olarak fıkıh bilginlerinden faydalanılıyordu. Hacıları beraberlerindeki mallarla Mekke'ye kervanlar götürüyor, Bağdat'tan Afrika'ya, İslâm dünyasının batısına ve oradan Avrupa'ya, öte yandan Hindistan ve Çin'e, Rusya'ya ve İskandinav ülkelerine giden malları da onlar taşıyordu.[25]

1. HİNDİSTAN VE ÇİN İLE TİCARİ İLİŞKİLER

Hindistan ve Çin'e deniz yoluyla gitmek daha kolay olduğundan bu yöne kara yoluyla yapılan kervan ticareti diğer taraflara olduğu kadar önemli değildi. Hindistan'a giden karayolu Afganistan dağlarının sarp yolları yüzünden güçlükle yapılabiliyordu. Çin ile ticaret yapabilmek için Türk boylarının oturduğu bölgelerden geçmek gerekiyordu. Çin'in en önemli mahsulü ipek İran'da da üretilmeye başlanmıştı.[26]

24 J. H. Kramers, *İslam medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza, İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi, 1934, s. 31.
25 Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 31-32.
26 Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 32.

Irak ile Hindistan arasındaki ticarî ilişkilerin tarihi çok eskilere dayanır. Hindistan'ın İran'a doğru sevk ettiği ürünlerinin büyük bir kısmı sahilleri denizden izler ve bunlar ya Basra Körfezi'nin en iç kısmına, ya da yatağının aşağı tarafı seyrü sefere uygun olan Dicle ve Fırat'ın karaya yanaşma noktalarından birine erişilmeden boşaltılmazdı. Buradaki ilk antrepoları Übülle idi. İranlılar Hindistan'a doğru ticaret gemileri sevk ederlerdi. Bunların hedefi özelikle Seylan adası idi. O zamanlar, Hint Denizi'nin bütün denizci ulusları, mallarını mübadele için, gemilerini bu adaya gönderirlerdi. Batılı tüccarlar burada, memleket ürünleri yanında, Çin ipeği, karanfil, sarısabır veya sandal ağacı bulurlardı; Hind-i Çin ürünlerinden olan bu mallar ipek gibi, Çin gemileriyle getirilmiş idi; bunlar dönüşte, Malabar sahili boyunca ilerleyerek, oradan biber alabilir, Sind munsabında Tibet miski yükleyebilirlerdi. Hint-İran arasındaki bu ticarî ilişki fiyatı/değeri yüksek baharat, fildişi ve sert ağaç ve bazı ipekli dokumalar gibi tamamlayıcı mallara dayanıyordu.[27] Abbâsî Devleti'nin kuruluşuyla birlikte zamanla ticaret yolları Kızıldeniz'den Bağdat, Basra ve Arap körfezi yoluna kaymıştı. Bu değişiklik Bağdat tüccarının lehine olmuştur. Böylece onlar birçok alanda ticarî faaliyetlerini genişletme imkânı buluyorlardı.[28] Hindistan'ın Irak'a nispeten yakınlığı dolayısıyla deniz ticareti epey canlanıyor, bazı Hint soyluları (*ahrar el-hünûd*) Arap tüccarları teşvik ediyordu. Bağdat- Hindistan karayolu ise uzun ve sıkıntılıydı. Bu yüzden de karayolu ticareti pek önemsiz kalıyordu.[29] IX ve X. yüzyıl Arap seyyahlarının raporlarına göre, Hint kıtasında, Müslümanlara yönelim gösteren sayısız hükümdar vardı; Zamorin Kerouman Permal ile bazı Malabar prensleri İslâm lığı kabul ederek ülkelerinin herhangi bir bölgesinde Arapların yerleşme yerleri kurup camiler yaptırmasına izin verdiler.[30] el-Mesudî, 916'da Hindistan'ı ziyaret ettiğinde bugünkü Bombay şehri yakınında bulunan Saimour kasabasında böyle kalabalık bir koloniye rast gelmiştir. Orada aşağı yukarı 10.000 Müslüman bulunmakta, bunlar

27 İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, s. 72, 92; W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, trc. Enver Ziya Karal, Ankara: Türk tarih Kurumu, 1975, s. 9,11.

28 el-Câhız, *Tebessur bi't-Ticare*, s. 34-35.

29 İbn Batuta, *Rihle*, c. II, s. 156-157; Heyd, *Ticaret*, s. 42.

30 Hindistan'da İslamiyet'in yayılışı konusunda geniş bilgi için bkz. Sir Thomas Walker Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Ankara: Akçağ Yayınları, 1971, s. 359-416.

yalnız Siraf'tan, Uman'dan, Basra'dan, Bağdat'tan veya halifeler imparatorluğunun diğer pazar yerlerinden gelen insanlar değildi. Bunlar arasında, o memlekette, Arap ana babadan doğma fertler de vardı; bu kimseler içinde büyük tüccarlar mevcut olup hükümdar bunlardan birine, bütün koloni üzerinde kazâ (*kadılık*) hakkı vermişti. Hindistan'dan Bağdat pazarlarına getirilen malların en önemlileri panter, kaplan, fil, kaplan derisi, kırmızı yakut, değerli taşlar, her nevi güzel koku, öd (*ud*) ağacı, beyaz sandal ağacı, abanoz ağacı, Turan adasından kâfur idi. Amber, Hindistan'ın iç sahillerinden getirilip Uman sahillerinde el değiştirdikten sonra Basra ve diğer şehirlere nakledilliyordu. Amberlerin en meşhuruna bunu getirmekte uzmanlaşan Hint kavminin ismine nispetle(*kerek balus*) adı verilirdi.[31] Bir başka çeşit amber ise Endülüs denizinden geliyordu. Renk olarak şıhrî amberine benzeyen bu amberi tâcirler Mısır'a taşıyordu.[32] Hint ülkesindeki Mendel'den çok kaliteli (*fahir*) öd (*ud*) ağacı getirilirdi. Hint toprağı bereketinin bolluğuyla ün salmıştı. Örneğin Hindistan cevizi ve karanfil aşağı Hindistan'dan, Sindan ve Meli'den biber ve narcıl, pamuktan yapılmış kadife iyi cins elbiseler, ketenden yapılmış elbiseler ün salmıştı. Kıss şehri ise kaliteli, lüks elbise çeşitleri, renkli şal ve örtüleriyle tanınmıştı. Bütün bunlar Hindistan'dan gelen en kaliteli elbiselerdi.[33] Aynı şehirden elbise boyamaya mahsus en iyi kalite çivit getiriliyordu. Seylan'dan ise her cins ve şekilde yakut, inci ve billur ile mücevher tamirinde kullanılan sünbazic getiriliyordu.[34] Kilah şehri[35] de *kal'aî* diye bilinen kurşunla ün salmıştı ve bundan Irak'a bol miktarda ulaşmaktaydı. Hurfufil'den[36] ise kalitesiyle meşhur Hint kılıç ve mızrakları gidiyordu. Hindistan'da bu şehrin kılıcından daha kaliteli kılıç yoktu. Hicri IV/miladi X. yüzyıllarda Hindistan'dan Irak'a bazı

31 el-Câhız, *Tebessur*, s. 25-26; Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 211; Heyd, *Ticaret*, s. 38-39, 181.

32 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 211.

33 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 209; İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, s. 72, 92.

34 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 346.

35 Kilah: Hint'ten sayılır. Çin ile Umman arasındaki yolun ortasında bulunan kilah ekvator çizgisi üzerinde mamur bir şehirdir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 478. İbn Hurdazbih, *el-Mesalik*, s. 92.

36 Hurfufil: Hind ülkesinde bir yer olup oradan kalitesiyle meşhur hint kılıç ve mızrakları getirilirdi. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 400; İbn Abdülhak, *Merâsid*, s. 189.

zirai ürünler de getiriliyordu. Uman yoluyla portakal ve limon ağaçları önce Basra'ya getirilip daha sonra bölgenin diğer şehirlerine dağıtılıyordu. Hindistan'dan getirilen turunç ve narenciye ağaç ve fidanları Bağdat pazarlarında satılıyordu. Bağdat'ta ev yapımında kullanılan en kaliteli ağaç kabul edilen Sac ağacı da Hindistan'dan getiriliyordu.[37] Hindistan'dan gelen pamuklular, tıbbi bitkiler, Necef, altın, değerli taşlar, mücevherler, pik halinde veya hançer, kılıç, zırh ve miğfer haline getirilmiş demir veya çelik gibi mallar Kabil vadisinden Gazne ve Buhara'dan geçerek ipek yolunu tutardı.[38]

Arap ülkeleri ile Çin arasındaki ticaretin başlangıcını Hz. Peygamber dönemi öncesine kadar götürmek mümkündür.[39] VI. yüzyılda Seylan adası, İran ve Habeş gemilerinin erişebileceği en uç nokta sayılırken, Araplar, Abbâsîler zamanında, bu noktayı cüretkarane aşıyorlardı. İslâm gemileri Çin'in bugün Kanton namile anılan limanı Hanfu'ya varmıştı. O dönemde burada önemli sayıda bir Müslüman cemaati yaşıyordu. Burası Çin ile yapılan ticaretin merkezi olmuştu. Aynı dönemde Çinliler de denizde yoğun bir faaliyet gösteriyordu. Çin gemileri Malabar sahilleri boyunca Sind munsabına kadar buradan da Basra Körfezi'nde Siraf'a bazen de Fırat munsabına kadar giderlerdi. Çin gemileri dönüşte Basra'dan Uman'dan gelen malları yüklemiş olarak önce Maskat'a uğrar, sonra Malabar sahilinde tekrar karaya yanaşır, Seylan adasını solda bırakarak yollarına devam eder, Bengale Körfezi'ni bir çizgi doğruluğunda olmak üzere keserler ve Malaka boğazını geçip vatanlarına ulaşırlardı. Araplar zamanla sık sık Çin'e kadar seyahat ettiler, bunun sonucu olarak Basra Körfezi'nde Çinliler daha az gözükmeğe başladılar. Çin ile Arap ülkeleri arasındaki ticaret H. II./M. VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha düzenli hale geldi. Sonra III./IX. yüzyılda ve sonrasında daha da gelişti. Bu arada Abbâsîler ile Çin imparatorları arasında gelişen ilişkiler sonucu M. VIII.

37 el-Câhız, *Tebessur*, 26; Sûrur, *Tarihul-Hadâreti'l-İslamiyye fi'ş-Şark*, s. 131; Robert S. Lopez and Irving W. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York: Columbia University, 1990, s. 28.

38 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 343.

39 Arapların Çinlilerle münasebetlerinin başlangıcı ve bu ülkede İslamiyet'in yayılması konusunda Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 417-439. Sayfalarda geniş bilgi bulunmaktadır.

asır ortalarından itibaren karşılıklı elçilik heyetleri teati edilmeye başlanmıştı. Bu asırla ilgili Çince kaynaklarda Emîrü'l-Mü'minîn Ebu'l-Abbas, "*hanmi-mo-mo-ni A-bo-lo-ba*", Harun "*A-Lun*" olarak geçmektedir. Bu dönemde Müslümanlar Çin'e gelip yerleşmişlerdir. Abbâsî yönetimi, oradaki vatandaşlarının durumunu gözetmek üzere bir Müslüman görevli tayin etmişti. Orada bayram namazı kılınmakta ve minberlerde halife için dua edilmekteydi. İki ülke arasındaki kara ticareti yok denecek kadar azdı. Çünkü yolculuk çok uzundu ve çoğunlukla Çin hükümeti yabancıların ülkeye gizlice sızmasını önlemek maksadıyla Çin'e götüren yolları kapatmaktaydı. Deniz yolu ise bir ölçüde daha kolaydı. Hatta bazı Horasanlı ve Semerkandlı tüccarlar Basra'ya gelip oradan deniz yoluyla Çin'e gitmeyi tercih ediyordu. Bağdat'ın Çin ile güçlü ticari ilişkileri vardı. Çin'den Bağdat'a çok büyük miktarlarda mal getiriliyordu. Çünkü iki ülke arasındaki irtibatı sağlayan ticaret yolları o döneme göre epey güvenli sayılırdı. Müslüman tüccarların Çin'e gittiklerinde ikametlerine ayrılmış özel otellerde (*fenadık*) veya Çin'de yerleşmiş Müslüman tüccarların yanlarında kalmaları mümkündü. Bu yerleşik tüccarlar, bölgeye gelen bütün yabancı tüccarlar için her türlü yardım ve kolaylığı sağlıyorlardı. Bağdat pazarlarına gelen malların başında çok sayıda defterin yapımında kullanılan kaliteli Çin kâğıdı, mürekkep, çelik, ipek, porselen, rahvan savaş atları, brokar, eyer, keçe, darçın, saf ravend bitkisi, kaliteli kazanlar, tavus kuşları yer alıyordu. Ya'kubî, Bağdat pazarlarına gelen Çin mallarının çok yaygın olduğunu ve geniş bir taleple karşılaştığını zikrediyor.[40] Çin malları, Bağdat pazarlarında bol miktarda bulunmasına rağmen fiyatları çok pahalıydı. Bunun sebepleri arasında ticaret yollarının uzun ve tehlikeli oluşu, ticaret gemilerinin batması ve ara sıra korsan saldırılarına maruz kalması sayılabilir.

Bağdat tüccarları başkentte bulunmayan malları getirmek için bazen Japonya, Kore gibi çok uzak ülkelere seyahat etmek durumunda kalıyorlardı. Japonya'dan muhtelif ipek elbiseler,

40 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 27; el-Câhiz, *Tebessur*, s. 24; Mesudî, *Murûc*, c. I, s. 147; İbn Battuta, *Rihle*, c. II, s. 156-57; ed-Durî, *Tarihu'l-Irak*, s. 177; Arnold, *ed-Davetu ile'l-İslam*, s. 331-332; Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 527-528; Lopez and Raymond, *medieval Trade*, s. 28; Heyd, s. 33, 34; Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 25.

kaplar, iyi cins ağaç üzerine ince işçilikle yapılmış el sanatları mamulleri, Kore'den tıbbî ilaçlar ve ibrişim (*ipek*) Abbâsî başkentine getiriliyordu.[41]

2. BİZANS VE RUSYA İLE TİCARİ İLİŞKİLER

İslâm ticaretinin Avrupa'ya girmesini sağlayan yollardan biri de Hazar Denizi ile Bizans arasındaki Hazar devleti ve Rusya'nın yarı barbar fakat orta Avrupa ile canlı bir ticaret yapan milletleri idi. X. yüzyılda Bizans hududunda bulunan Trabzon liman şehri İslâm ve yunan ticaretinin buluştuğu en önemli pazardı. Burada birçok Müslüman tâcir yaşıyor, Trabzon hükümeti gümrük gelirlerinden büyük faydalar elde ediyordu.[42]

Bizans ülkesinden Bağdat pazarlarına pek çok mal geliyordu. Bunların başlıcaları: Meşhur Bizans ipek elbiseleri, keten elbiseler, kilim, güzel kokulu bitkiler, zamk, sakız ağacı reçinesi, deriler, postlar, samurlar ve kılıçlar, altın ve gümüş kaplar, sağlam kilitler, muhtelif ilaçlar, halis Bizans dinarı, seramik kaplar (*beryun*), bahar gülleri (*ebrun*), atlas, saf ipek, çevik savaş atları, pirinç madeni, badem, mercan, pantolon kemerleri (*uçkur-tikek*), su mühendisleri, ziraat uzmanları, saban süren çiftçiler ve mermer ustaları, rum ve Slav cariyeler ve hadım köleler.[43]

Akdeniz ile Kızıldeniz'i birleştirerek Doğu ve Batı arasındaki ticarî ilişkilere daha başka bir faaliyet şekli verilebilirdi. Bu maksatla Halife Hârunürreşîd, Süveyş berzahında bir kanal açılması fikrini ortaya atmıştı. Ancak bu yolla Yunanlıların Kızıldeniz'e varmak için kendilerine apaçık bir yol bulmuş olacakları ve yine buradan mukaddes Mekke ve Medine'ye hacca engel olacak asker gönderebilecekleri kendisine hatırlatılınca bu fikrinden vazgeçtiği söylenir. Belki de bu yüzden Müslümanların Akdeniz ticareti hiçbir zaman büyük bir önem kazanmamıştır. Karadeniz, aynı şekilde bu ticaretin bir alanı olmaktan da uzak kalmıştı.[44]

41 Mez, *Hadâretul İslamiyye*, c. II, s. 224-225; Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 26.

42 Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 37.

43 İbn Hurdazbih, *el-Mesalik*, s. 92, 153-154; el-Câhiz, *Tebessur*, s. 24-25; Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 27; ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 164.

44 Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 28.

Doğu ve Batı arasındaki yolların incelenmesini tamamlamak için Müslümanların kuzey sınırlarını da düşünmek gerekir. Bu sınır güney yarısına sahip oldukları Hazar Denizi'nden doğudan Aral Denizi'ne kadar uzanıyordu. Buralarda da büyük bir ticarî faaliyet söz konusuydu. Geniş ilişkileriyle Semerkand, Buhara ve eski Rey gibi büyük pazarların komşuluğundan başka, İran kuzeyinin çok ileri sanayii tarafından da beslenmekteydi. Bütün Hazar Denizi kıyılarına sıralanmış limanlarda, kuzeydoğuda Abiskun'dan Estarabad'a, güneyde Derbend'e kadar büyük bir seyrü sefer faaliyeti vardı. Esterabad şehri, ipekli elbiseler, başlıklar ve takkeler ihraç ediyordu. Derbent pazarları da bütün sahil ticaret ürünlerini bir araya topluyordu. Hazar Denizi civarının sakinlerinin ticaretlerine büyük bir canlılık kazandırmak için kuzeye doğru büyük bir açık kapıları vardı, bu Volga yatağı idi. Hazarların kralları bu bölgede birçok şeyi düzene koydular, Yahudilerin, Hıristiyanların ve Müslümanların memleketlerine serbestçe yerleşmelerine, kendi dinlerini serbestçe korumalarına ve kazâ (*kadılık*) hakkının dindaşları tarafından kullanılmasına izin verdiler. Bundan sonra Arap tüccarları Hazarların başkenti ile Hazar Denizi'nin kuzey taraflarıyla daha düzenli ilişki kurabildiler. Volga ağzı üstlerinde bulunan İtil şehri onların gemilerinin ve kervanlarının gelişine tanık oldu. Gemiler için hareket noktalarından biri Esterabad Limanı, kervanlar için de sınır şehri olan ve Aral Denizi kıyısında bulunan Curcaniye şehri idi. İlerde Arapların İtil'e varmakla kalmadıklarını ve kürk ticareti yapmak için Volga Nehri'nin yukarılarına çıkarak Rusya'nın ta göbeğine girdikleri görülecektir. X. asırda kuzeyde Volga bölgesinde yaşayan halk zümreleriyle yapılan canlı bir kara ticareti dikkati çekmektedir. Fakat Hazar Denizi, bu denizin İran'daki merkezlere ve Semerkand ve Buhara gibi şehirlere ve bunların hinterlantlarına yakınlığı sebebiyle ticari alışverişin sahnesi olarak görülmektedir. Müslüman tâcirler buralara hurma, şeker, pamuklu ve yünlü kumaşlar, demirden mamul alet edevat ve cam eşya ihraç ederler ve bunlar karşılığında buralardan diğer birçok eşya arasında baharat, kâfur, iç Asya'dan ipek ve Afrika'dan da fildişi, siyahî köleler ithal ederlerdi. el-Câhiz, Hazar'dan gelen mallar arasında köle, cariye, yumurta, zırh ve miğfere yer veriyor.[45]

45 Câhız, *Tebessur*, s. 28; Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 529; Heyd, s. 47, 52-54.

Araplarla Rusya arasında bu dönemde yapılan ticaretin en önemli kanıtı kuzey Avrupa'da yapılan kazılarda çok sayıda Arap sikkesinin bulunmasıdır. Rusya ve Baltık eyaletlerinde bulunan gümüşten yapılmış Arap sikkelerinin üzerlerinde bulunan tarihlerden VII. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başlarına ait oldukları anlaşılmaktadır. 795-816 yılı dirhemlerine daha sık rastlanılmakla birlikte en çok bulunan IX. yüzyıl sonu ve X. yüzyıl dirhemleridir. Rusya ve İsveç'te bulunan sikkeler üzerindeki yazı ve resimlerde Semerkand ve Buhara, Kâş (*Taşkent*), Belh, Enderab, Nişabur isimlerine çok rastlanır. Daha sonra Cürcan, Taberistan, Deylem memleketleri gelir. Ermenistan'ın özellikle de Hazar Denizi'nin güneydoğusunda bulunan Erran eyaletinin Berdaa (*Berzaa*) şehrinde basılmış sikkeler ile bu memleketlerden daha kuvvetle temsil edilmişlerdir. Bağdat sikkelerine çok rastlanırken Şam sikkelerine çok az rastlanır. Bulunan sikkeler genellikle Maveraünnehr, İran, kuzey Kür, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı ülkelerdir. Güney İran, Arabistan, Suriye, Mısır, asıl Afrika, Fas ve İspanya sikkelerine çok az rastlanır. Ruslar kürk ve esirden ibaret görünen mallarını Bulgar pazarlarına getiriyorlardı. Bunları Bulgarlara veya Araplara devrediyorlar ve orada karşılık olarak mevcudu pek bol olan Asya veya bunlara çok benzeyen Bulgar sikkelerini alıp götürüyorlardı. Aslında her zaman burada durmuyorlar, büyük nehrin akımına kendilerini bırakınca Hazarların başkenti olan İtil'e kadar iniyorlar, orada depolar vücuda getiriyorlardı. İbn Hurdazbih, onların Hazar Denizi'nde yalnız korsan gemilerinin değil ticaret gemilerinin de görüldüğünü ve yüklerinin Cürcan'dan Bağdat'a deve sırtında taşındığını bize bildirir. O halde gemileriyle Hazar Denizi'nin güneyine kadar iniyorlar, mallarını da İslâm âleminin ortasına kadar götürüyorlardı. Böylece Rusya, bütün İslâm âleminin sikkeleriyle dolmuş ve bu sikkeler onlar aracılığıyla bütün kuzeye yayılmıştı. Baltık eyaletlerinde ve Rusya'da kalmış olan önemli miktardaki Arap gümüş sikkeleri Arapların elinden çıkıp bir daha kendilerine dönmediğine göre kuzey uluslarının Araplardan sattıklarından daha az mal aldıklarını ispat eder gibi görünmektedir. Kazılarda Arap sikkeleri yanında bulunan mücevheratın (*gümüşten örülmüş halkalar*) aynı madenden, yani gümüşten yapılmış olması dikkati çekiyor. Bu tesadüfî değildir ve göz önünde bulundurul-

ması gereken bir şeydir. Bundan çıkarılacak sonuç, ticaret ilişkilerinin doğudan gümüş para kadar mücevherat da getirdiğidir. Bu gümüşün menşei Araplar olsa bile kuzey Avrupa halkının Arap kaynaklı eşyalardan pek az aldıkları kesindir. Buraya aktardıklarımızdan Rusya ile Doğu arasındaki ilişkilerin başlangıcının VIII. yüzyıla çıktığını ve bu ilişkilerin parlak devresi olarak da IX. yüzyıl sonları ile X. yüzyıl ortalarını kabul ediyoruz demektir. X. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu paraların azalması bizi, ilişkilerin gittikçe zayıfladığı sonucuna götürmektedir.[46]

Rusya'dan beyaz köle geliyordu. Baltık Denizi'nden amber ve mescitlerde çok büyük miktarda tüketilen uzun mum, kürk ve kılıçlar geliyordu.[47] Rusya ve Finlandiya'da bulunan sikkeler Müslüman Arapların bu ülkelerle yaptıkları ticaretin genişliğini göstermektedir. Aynı şekilde Volga Nehri yatağı boyunca bulunan paralar Abbâsî hilafet merkezinin bu bölgelerle gerçekleştirdiği ticarî alışverişin gücüne delalet etmektedir.[48] Bu paraların en eskisi II/VIII. yüzyıla aittir. Fakat çoğunluğu III./IX. yüzyılın sonuyla IV./X. yüzyılın ortalarına aittir. Bu bölge tüccarlarıyla Bağdat tüccarları arasındaki bağlantıyı söz konusu paraların Bağdat menşeli olması teyit etmektedir. Bu yüzden Iraklı tüccarlar bu ticaretin önemli bir parçasıdır. Rus tüccarları Bağdat pazarlarına kara tilki derisi, kılıçlar, bal, mum, kürk ve beyaz köle getiriyordu.[49]

İslâm dünyası ile Hıristiyan Avrupa arasındaki ticaretin başlangıçta bir durgunlukla karşılaşmasının sebebi dolaysız ticarî ilişkilerin kurulmamış olmasıydı. Mevcut ticaret ise Yahudi tâcirlerin elindeydi. Bu sıralarda yalnızca ticaretle uğraşan Yahudiler iki taraf arasında serbestçe hareket edebiliyordu.[50] Dünya ticaretinde ilk zamanlardan beri önemli rol oynayan Yahudilerin yaptıkları esir ticareti dolayısıyla Müslümanlarla ilişkide bulunduklarını düşünebiliriz. Yahudi tabipler Arapça kitaplar okuyorlar ve ancak ticaret yoluyla sağlanabilen Doğu

46 Heyd, *Ticaret*, s. 70-71, 73, 75; Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 33-34.
47 Jacques C. Risler, *el-Hadâretü'l- Arabiyye*, çev. Halil Ahmed Halil, Beyrut: Dâru Uveydati'd-Devliyye, 1993, s. 134; Hitti, *Tarihu'l-Arab*, c. II, s. 378.
48 Hitti, *Tarihu'l-Arab*, c. II, s. 379; Durî, *Tarihu'l-Irak*, s. 176.
49 Durî, *Tarihu'l-Irak*, s. 176; İbn Hurdazbih, *el-Mesalik*, s. 154.
50 Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 36.

ilaçlarına başvuruyorlardı. Bu devirde Yahudiler toptancı tâcir olarak dünyanın bilinen hemen bütün kıtalarını dolaşıyorlardı; bunun müspet bir kanıtını İbn Hurdazbih'in eserinin ilginç bir bölümünde buluyoruz. Bu yazarın yaşadığı zamanda, yani IX. yüzyılın ortalarına doğru, karadan olduğu gibi, denizden de Franklar ülkesinden Çin'e kadar olan uzun yolu geçen Yahudiler daima vardı. Süveyş'ten başlayan bu yol, Kızıldeniz limanlarını geçtikten sonra Hint Denizi'ne çıkardı. Ama bazen de Asya kıtasına geçip Antakya'dan Fırat'a, oradan da Bağdat'a geçerlerdi. Oradan da Dicle Nehri, Übülle, Basra Körfezi, Uman yolu ile Hint Denizi'ne çıkarlardı. Fakat İzledikleri yol ne olursa olsun Yahudilerin gayesi Sind Nehri ağızlarına, Hindistan'a ve Çin'e varmaktı. Dönüşte de aynı yolu izlerlerdi. İbn Hurdazbih, Farsça, Rumca, Endülüsçe, Arapça, Frenkçe, Slavca bilen Yahudilerin bu yolla naklettikleri ticaret maddelerini kaydediyor. Batıdan doğuya doğru olan seferlerinde hadımlar, kadın ve erkek esirler, ipek (*ipek ancak Bizans imparatorluğundan gelebilir),* kürkler ve kılıçlar; doğudan batıya doğru olanlarda misk, sarısabır, kâfur, tarçın, kimyon vb ürünler taşıyorlardı. Bu maddelerin Avrupa dillerinde asıl isimlerini taşımayı sürdürdükleri belirtiliyor. Bu Yahudilerin vatanı konusunda kaynaklar bize pek fazla yardımcı olmuyor. İbn Hurdazbih bunlara, Razaniyye (*Radanites*) demektedir. "*Memleket gezen, göçmen*" manasındaki bu kelime onların vatanlarıyla ilgili bilgi vermediği gibi, Doğulu mu Batılı mı olduklarını da açıklamıyor. Doğulu olduklarını varsayarsak bu tür seyahatlere girişmek için ancak Arap dünyasında ve özellikle merkezin, Bağdat'ın bilim çevrelerindeki coğrafî bilgilere sahip olmak gerekirdi. Fakat öte yandan da, İspanya'dan Çin'e kadar bir sıra mahalli Yahudi birlikleri vardı, bunlar aralıksız birbirlerine bağlı idiler, öyle ki, bütün ülkelerin Yahudileri buralarda çeşitli ticaret mevkileri, yollar ve ele geçirilecek fırsatlar hakkında çok zengin bilgiler sağlayabilirdi. Bu türlü bir dayanak sayesinde Batı Yahudileri de en uzun yolculuklara çıkabiliyorlardı. Kendi ticaretlerinin yararı için büyük seferler düzenledikleri kolayca kabul edilebilir; çünkü İbn Hurdazbih'in kaydettiği devir, yani Karolenjiyen devri (*M. VIII. yüzyıl*) onlar için harikulade bir refah devri oldu. Arap yazarın ifadesinden anlaşıldığına göre, bahsettiği toptancı tâcirler Batılı idiler; çünkü yaptığı nitelemede önce

Avrupa'dan Asya'ya, sonra da Asya'dan Avrupa'ya doğru olan yolu çiziyor.[51]

3. ORTA ASYA İLE TİCARİ İLİŞKİLER

Çin ve Hindistan'la yapılan ticaretten söz ederken Bu ülkelere yönelik karayolundan yapılan ticaretin pek ehemmiyetsiz kaldığından ve bu ülkelere gitmek isteyen tüccarların bütün dolambaçlılığına rağmen denizyolunu karayoluna tercih ettiğinden söz etmiştik. Kervanlar Arapların Sind Nehri munsabına egemen oldukları zamanlarda buralardan İran içlerine, Sicistan vilayetlerinden geçerek gidiyorlardı. Daha kuzeyde Pencap kervanları Afganistan'ın yüksek yaylalarından Kabil ve Gazne'ye büyük miktarlarda eşya ulaştırıyorlar, böylelikle bu iki şehir büyük aktarma merkezleri oluyorlardı. Buradan da bir yandan batıya Horasan'a, diğer yandan da kuzeye Buhara'ya doğru yola koyuluyorlar ve böylelikle Hint baharatı denizden pek uzak oldukları halde bu bölgede de yayılıyordu. Buhara'da Çin'den Orta Asya yoluyla getirilmiş diğer mallarla buluşuyorlardı. Semerkand ve Buhara'nın yanı sıra o zaman çok mamur bir "*tüccarlar şehri*" daha vardı ki ismi Baykent idi. Halifeler imparatorluğundan Çin'e gitmek isteyen bir tüccar, çöl seyahatinin zaruri yorgunluklarını, yoksunluklarını göze aldığı takdirde yolunun üzerinde hemen hiçbir resmi engele rast gelmiyor gibiydi. Amu Derya'yı geçtikten sonra önce bu nehrin kuzeyinde Karlukların başkentine varıyor; sonra o zamanın en önemli Türk kabilesi olan Dokuz oğuzların, Tiyan-şan dağlarının iki yamacına kadar uzanan toprağından geçiyordu. el-Mes'udî zamanında çok işlek iki yol vardı; birisi daha uzundu, dört hafta sürüyordu ve yük beygirleri için elverişliydi. Diğeri daha kısa idi, yalnız kırk gün sürüyordu. Fakat müellif,

51 İbn Hurdazbih, *Mesalik ve'l-Memalik*, s. 153-154; İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, c. I, s. 540; Heyd, s. 137-139; Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 36-37. Lewis, *Tarihte Araplar*, 124. Kaynakların bu Yahudilerin Endülüsçe konuştuklarından söz etmeleri, bu tâcirlerin Avrupalı ve belki de İspanyol olmaları ihtimalini akla getirmektedir. Söz konusu dönemde Endülüs'ün Müslümanlar tarafından kurulan Endülüs Emevi Devleti'nin idaresinde olduğu ve Arapça konuşulduğu unutulmamalıdır Bu yüzden sözkonusu kaynakta Endülüsçe olarak belirtilen dilin İspanya dili olan İspanyolca olduğunu düşünmek makul gözüküyor. Ladino dili hakkında bilgi için Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Yahudi_İspanyolcası.

bu yolun yönünü tam olarak gösteremiyor. Bir de Tibet'ten geçen yol vardı. Fakat öyle zorluklar gösteriyordu ki, bu yoldan yalnız Çin'e Tibet miski götüren Semerkand tüccarları istisnai olarak gidebiliyorlardı.[52]

Bu dönemde Çin'e giden kervan seferleri gittikçe seyrekleşiyordu. Bu kervanların amacı ipek ticareti idi, oysa ipek artık İran'ın kuzeyinde de üretilmeye başlamıştı. Önceleri Merv şehrinde başlayan ipek böceği yetiştiriciliği ve ipek kumaş üretimi buradan İran'ın kuzey kıyılarını izleyerek Taberistan ve Cürcan vilayetlerine doğru yayıldı. Taberistan ipek iplik ve ipekli kumaş ihracatının önemli merkeziydi. Sonraları Yezd, Bamın, Kirman ve Huzistan'da Şuster (*Tüster*) de bu merkezler arasına katıldı.[53]

İran dokuyucuları İslâmiyet ile birlikte fethedilen bütün topraklar üzerinde müşterilerinin çoğaldığını gördüler. Merv ve Nişabur şehirleri, güneyde Huzistan ve Farsistan eyaletlerinde faaliyete devam edilen bu sanayi şubesinde özel bir başarı göstererek yükseliyorlardı. Oralarda ipek imâli nin Sâsâniler döneminden beri pek geçerli olduğunu biliyoruz. Tüster şehri o bölgede bulunuyordu. Halifeler bu sanatkârane imalatın mutlaka yeni başkentlerine yerleşmesini isterlerdi, bu maksatla da Tüster şehri dokumacılarından birçoğunu memleketlerinden alıp Bağdat'a götürdüler. Fakat bu Tüster ipekhanelerinin eski şöhretlerini XIV. yüzyıl ortalarına kadar korumalarına engel olmadı. Şam'da ve aşağı Mısır'ın bazı şehirlerinde özellikle Tennis'de elbise için ince ve güzel kumaşlar dokunuyor, halılar, çadır perdeleri örülüyordu. Mısır'da Dimyat yakınlarındaki Debik'te debiki denilen ve bazen daha parlaklık vermek için altın veya gümüş teller karıştırılan dünyanın en iyi keteni dokunuyordu. Bir top debiki aşağı yukarı 100 dinara satılıyordu.[54]

Bağdat'taki Attabiye Mahallesi'nde attabi kumaşları üretilmekteydi. Günümüzde bile Küfiye adı hâlâ kullanılan saf veya karışık ipekten mamul başa sarılan bir cins sarık kumaşı Küfe şehrinde üretilirdi. Fâris eyaletinin Tevvec, Fesâ ve diğer şehirleri halı,

52 Heyd, s. 42, 43, 44.
53 Heyd, s. 44; Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 334.
54 Makrizî, *Hıtat*, c. I, s. 417; Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 176; Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 332; Heyd, s. 45, 46.

süslü işlemeler, ipek işlemeli ince kadife ve Doğuda kaftan olarak insanlar arasında üstünlük ve asalet işareti kabul edilen merasim elbiselerinin başlangıçta ilk defa saray mensupları için üretildiği çok sayıdaki imalathaneleri içlerinde barındırmaları dolayısıyla gurur duymuşlardır. Bu çeşit mamul mallar (*Farsçadan gelen*) tıraz adıyla biliniyorlar ve üzerlerine işlenen halife veya sultanın adı yahut lakabıyla anılıyorlardı. Çok değerli kumaşlardan yapılan elbiselerin yaka kenarlarına, yenlerine, ön veya arkalarına işlenen genellikle kûfî bir yazı şeridi biçimindeki süslere tıraz, üzerine tıraz işlenmiş kumaşa mutarraz, bunların üretildiği imalathanelere dâruttıraz/turuz adı verilir. Dâruttıraz bulunan şehirler arasında Cehrem, Darebcird ve Tüster de bulunduğu kaydediliyor. Harunurreşid'in Horasan'ın el-me'mün'a tevcihinden söz edilen vasiyetnamesinde dâruttırazdan da bahsedilmesi ve divânu't-tıraz'ın varlığı daha ilk dönemlerden itibaren bu kurumun kazandığı önemi gösteriyor. Halifelere mahsus sembol ve yazılar içeren tırazlar değerli kumaşlar üzerine işlenirdi. İbn Haldun, hükümdarların ipek, diba ve ibrişimden elbise veya kaftanlarının üzerindeki sırma şeklindeki işlemeleri (*tıraz*), mülk, saltanat ve hanedanlarla ilgili geleneklerde görülen ihtişam ve debdebeler arasında saymaktadır. Tıraz zamanla bir hâkimiyet sembolü haline gelmiş, sözgelimi Me'mün kardeşi Emîn'e isyan ettiğinde onu halife olarak tanımadığını göstermek için ismini ve unvanını tırazlardan çıkarmıştı. Yüksek memurlardan kendi özel tıraz imalathanelerine sahip olanlardan söz ediliyor. Muktedirbillah döneminde vali olarak geniş bir bölgeyi yöneten ve ölümünde büyük bir servet bırakan Emir Ali b. Ahmed er-Rasibî'nin içinde kendisine ait kumaşların dokunduğu seksen tıraz atelyesinin bulunduğu kaydediliyor. Bu imalathaneler sahibu't-tıraz denilen görevliler tarafından yönetilirdi. Genellikle hükümdara yakın ve sadık kimselerden seçilen sahibu't-tıraz'ın görevi dokuma ustalarına ve kuyumculara nezaret etmek, kullanılan aletleri muhafaza etmek ve imalathanenin düzgün çalışmasını sağlamaktı. Bugün dünya müzelerinde muhafaza edilen çok sayıda dokuma örneği arasında VIII. Yüzyıldan kalma olanlar da bulunuyor. Bu tırazların enleri 1 cm ile 55 cm arasında değişiyor. Tırazlarda genellikle şu ibareler yer alır: Besmele, kelime-i tevhid, hükümdarın adı, aile efradı, ömrünün ve saltanatının uzun olması için dua. Hükümdarlara ait tırazlar büyük bir

titizlikle hazırlanır ve tıraz reisi tarafından mühürlenerek halifeye arz edilirdi. Müslüman hükümdarların tırazları batı dünyasına örnek olmuş, Sicilya'daki tıraz geleneği Norman egemenliği döneminde de bir süre devam etmiştir. Hatta tırazlardaki Arapça küfî hatlar ve ibareler de korunmuştur.[55]

Huzistan bölgesinin Tüster ve es-Süs şehirlerinde Dımaşk üslubunda altın iplikle işlenmiş ve eğrilmiş ipekten mamul (*hazz*) olması dolayısıyla şöhret kazanan birçok imalathane bulunuyordu. Bu şehirlerin deve ve keçi tüyünden olduğu kadar, eğrilmiş ipekten yapılan paltoluk kumaş imalathaneleri pek meşhurdu. Şiraz şehri, yollu desenlere sahip yünden mamul paltoluk kumaşları olduğu kadar, tül gibi pek ince ve işlemeli ipek-kadife kumaşları da dokuyup üretiyordu. Horasan ve Ermenistan bölgesi, sofra ve yatak örtüleri, duvarlara kaplanan askı halılar, sedir, divân ve minder örtüleri ile ün salmışlardı. Orta Asya'da Ortaçağların başlarında büyük bir ticaret merkezi haline gelen Buhara, namaz seccadeleriyle bilhassa dikkat çekiyordu. Maveraünnehir'deki ticari ve sınaî gelişme hakkında tam bir fikir, isimleri el-Makdisî tarafından sayılan şehirlerde gerçekleştirilen ihraç ürünlerinin listesinden edinilebilir. Bunlar: Sabun, halı, bakırdan mamul kandiller, kurşun mamulleri, aba'dan paltolar, kürkler, amber, bal, doğan kuşları, makaslar, iğneler, bıçaklar, kılıçlar, ok-yay, etler, Türk ve Slav soyundan gelen köleler vs. Bu arada masalar, divânlar, kandiller, şamdanlar, vazolar, seramik kaplar ve mutfak eşyaları Suriye ve Mısır'da da yapılıyordu. Dimyat şehrinde yapılmaları dolayısıyla Dimyatî, Debik dolayısıyla Debikî, Tennis dolayısıyla Tennisî adı altında üretilen Mısır dokuma ürünleri dünyaca tanınmıştı ve İran'da taklitlerine rastlanıyordu. Sidon, Tir ve diğer Suriye şehirlerinde üretilen cam mamulleri şeffaflık ve incelik bakımından dünyaca ünlüydü. Suriye'de üretilen mine kaplamalı, ebrulu ve rengârenk cam mamulleri haçlı seferleri sonucunda Avrupa'nın büyük kiliselerindeki renkli camların öncüleri olmuşlardı. Cam veya madenden mamul Suriye işi vazo ve kaplar aranan mallardandı. Çeşitli renklerde üzerleri mineden Arapça yazılarla donanmış duvar şamdanları cami ve

55 Nebi Bozkurt, "Tıraz", *DİA*, c. XLI, s. 112-113; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 673; Corci b. Habib Zeydan, *Medeniyet-i islamiye tarihi*; trc. Zeki Megamiz, Dersaâdet: İkdam Matbaası, 1328. 1. c. s. 120-122.

sarayları süslüyordu. Şam, mozaik ve kaşani sanayiinde pek ileri gitmiş bir üretim merkeziydi. Kâşanî, media (*el-Cibâl*) bölgesindeki Kâşan şehrinden gelen bir terim olup kare veya altıgen sırlı tuğlalara verilen addır.[56]

Bağdat'ta VIII. asrın sonunda ilk kâğıt imalathanesi kurulmuştu. Bağdat ve Samarrâ ve diğer şehirlerde yeni sabun ve cam fabrikaları açtığı söylenen halife el-Mu'tasım, nakledildiğine göre, kâğıt imalatını da teşvik ediyordu.[57]

Halifeler imparatorluğu içinde bir yandan uzak Doğu ürünlerinin benzerleri üretilirken, diğer taraftan da daha az aranmayan birçok maddeler de çıkartılıyordu. Kül rengi amber Arabistan'ın güney kıyılarında bulunuyordu. İnci ve değerli taşlar Basra Körfezinde, Bahreyn, Keş ve Halek adalarında da bulunuyordu. İran dağlarında ise kıymetli taşlar özellikle Firuze veya lacivert taşı (*lapis-lazuli*) çıkarılıyordu; Mukran ve Huzistan bataklıklarında şeker kamışı yetişiyor, Suriye ve Mezopotamya ovalarını pamuk fidanları kaplıyordu. Kısır Arabistan hiç olmazsa mirsafî ve günlük yetiştiriyordu.[58]

Mücevherat ve kuyumculuk sanatı da o devirde en parlak devirlerini yaşamıştır. İnci, safir, yakut, zümrüt ve elmas gibi taşlar saray mensuplarınca çok sevilmekteydi; türkuaz, akik ve alacalı akik ise, avam tabakasının rağbet ettiği taşlardı. İmparatorluk camiasında altın ve gümüş de dâhil mücevherat sanayiini imkân dâhiline sokan başlıca maden kaynakları, aynı zamanda mermer ve civanın da çıktığı Horasan bölgesinde bulunuyordu. Yakutlar, lacivert taşı (*lapis lazuli*),kıymetli bakır madenleri ve asbestos Maveraünnehir'den, kurşun ve gümüş Kirman'dan, inciler Bahreyn'den, türkuaz Nişabur'dan, akik taşı San'a'dan ve demir Lübnan dağından çıkarılıyordu. Diğer maden çeşitleri kaolin ve mermer Tebriz'den, antimuan Isfahan yakınlarından, bitüm ve neft Gürcistan'dan, mermer ve sülfür Suriye-Filistin'den ve cam, demir, cıva, kurşun, kalay, altın, tunç, gümüş, neft, zift, firuze, nişadır ve katran Fergana'dan temin ediliyordu.[59]

56 Makdisî, *Ahsen*, c. I, s. 180, 203, 324, 443; Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 530- 532.
57 Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 533.
58 Heyd, *Ticaret*, s. 44, 45.
59 İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, c. II, s. 309, 311, 449, 488, 505; Hitti, *İslam Tarihi*, c. II, s. 535.

Çelik Semerkand, Horasan ve Azerbaycan'da imal ediliyordu. Semerkand vergi olarak her yıl 1300 büyük demir levha veriyordu. Fars'taki Çalak'ın kılıçları çok aranırdı. Aynı şekilde Yemen kılıçları ve Bahreyn adalarından Hatt'ın mızrakları makbuldü. Aslında bu mızrakların demiri Hindistan'dan geliyor, ama burada işleniyordu. Musul'da çok hassas teraziler, düz veya bugünkü kürelerimizi andıran yuvarlak usturlablar (*astrlablar*) yapılıyordu. Ancak bunlar kıtaların yerine yıldız burçlarını gösterirlerdi. Musul'da miğfer ve zırhlar da yapılıyordu.[60] Buhara'da yün elbiseler, seccadeler, kilim, halı, minberler için pirinç (*safr*), atlar için gem üretiliyordu. Buhara'dan pamuklu kumaşlar, buhariyye denen kumaş, kilim ve yün elbiseler de gönderiliyordu.[61]

Irak'ın başlıca toprak ürünleri arpa, buğday, pirinç, hurma, susam, pamuk ve ketenden ibaretti. Ceviz, fındık gibi kabuklu yemişler, portakal, patlıcan, şeker kamışı, bakliyat çeşitleriyle gül ve menekşe gibi çiçekler bölgede bol miktarda yetişiyordu.

Semerkand ve Buhara arası, Basra şehrinden güneye doğru uzanan, Übülle suyolu bahçeleri ve Dımaşk'ın meyve bahçelerinde hurma, elma, kayısı, şeftali, erik, limon, portakal, incir, üzüm, zeytin, badem, nar, patlıcan, turp, hıyar (*salatalık*), gül ve nihayet reyhan gibi meyve, sebze ve çiçeklerin muhtelif çeşit ve cinsleri yetiştiriliyordu. Harezm'den buz kalıpları içinde muhafaza edilen kavun ve karpuz Bağdat'taki halifelere gönderiliyordu. Bu kavunların tanesi Bağdat'ta 700 dirheme satılıyordu. el-Ahvâz ve Fâris bölgesinin şeker kamışı ekim alanları dikkati çeken şeker fabrikaları ile birlikte aşağı yukarı aynı devirlerde Suriye kıyılarına kadar aynı yolları kat ederek gelmiş ve haçlı seferleri esnasında Avrupalılar şeker kamışı ve bundan üretilen şekeri ülkelerine götürmüşlerdir.

Bahçecilik sadece meyve ve sebze ile sınırlandırılmamıştı, ticarî maksatlarla çiçek yetiştirme ve üretme işi gelişmişti. Gül, nilüfer, portakal, menekşe vb çiçeklerden güzel koku ve esansların hazırlanması, Dımaşk, Şiraz, Cûr ve diğer şehirlerde gelişmişti. Fâris eyaletinin Cûr bölgesi kırmızı güllerden çıkarılan gül

60 Makdisî, *Ahsen*, s. 325, 340; Mazaherî, *Ortaçağ'da*, s. 316.

61 Câhız, *Tebessur*, s. 34; el-Mukaddesî, *Ahsen*, s. 396; İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, c. II, s. 490; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 285.

yağı kokusu ile meşhurdu. Cür bölgesinden çıkarılan gül yağı Doğuda Çin, Batıda Mağrib'e kadar uzak ülkelere ihraç ediliyordu. Fâris bölgesinden ödenen haraç vergisinin içinde Bağdat'taki halifeye her yıl gönderilen 30.000 şişe gül yağı da bulunuyordu. Şapur ve üzerinde kurulu olduğu vadi menekşe, nilüfer, nergis, hurma çiçeği, süsen, akzambak, Cezayir menekşesi, mercanköşk çiçeği, limon ve portakal çiçeklerinden çıkarılan kokulu yağlar yahut merhemlerin on çeşidi üretiliyordu.[62]

Harezm'den[63] tilki derisi, kakım(*as*), samur, sincap, vahşi eşek ve tavşan derisi, kaliteli misk, iyi cins şeker kamışı, kurşun, mum, başlık ve balık zamkı, balık dişi, bal, fındık, ok, kılıç, zırh gibi silahlar, köle, küçük ve büyükbaş hayvanlar getiriliyordu. Semerkand'dan kâğıt, katır, Semerkand elbisesi (*semerkandiye*), bakır kazanlar, ince ipek elbiseler, as kürkü; Türkistan'dan elbise, Şaş'tan yüksek semerler (*sürûc*), tabaklanmış deri, seccadeler; Fergana'dan elbiseler, yumurta, kılıç ve mızrak, bakır, demir ve köle[64] ihraç ediliyordu. Bu bölgeler beyaz köle ticaretinin kaynağı olarak biliniyordu. Halife el-Mu'tasım'ın çok sayıda Türk köle edindiği bilinmektedir.[65] Hatta bu Türk kölelerden güvendiği güçlü bir ordu oluşturmuş, bunların Bağdat halkını rahatsız etmesi üzerine başkenti Samarrâ'ya nakletmek durumunda kalmıştı.[66] Bu köleler Irak'a savaşlar sonucunda getiriliyordu. Hicri IV/X. yüzyıldan itibaren askerî hareketliliğin azalması sonucunda bu kölelerin sayısı azalmıştı. Bazı İslâm vilayetleri Bağdat'a ödemeleri gereken haracı köle olarak gönderiyorlardı. Horasan emîri Abdullah b. Tahir, Bağdat'a yıllık iki bin vatansız

62 Hitti, İslam tarihi, c. II, s. 537-540. İslam dünyasında bitkilere özellikle tarıma ve çiftçiliğe verilen önem ve bu konudaki literatür hakkında bilgi için bkz. İlhan Kutluer, "İlm-i Nebât", *DİA*, c. XXII, s. 134-137.

63 Harezm: Horasan ülkesinde çok sayıda şehri bulunan bir eyalet olup aynı zamanda Ceyhun Nehri'nin döküldüğü Aral Gölü'nün güneyinde ve bu nehrin iki tarafında uzanan arazinin adıdır. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah Himyerî, *Ravzu'l-Mitar fî Haberi'l-Aktar*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Müessesetu Nasır es-Sekâfe, 1980, s. 224; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984, s. 30.

64 el-Câhız, *Tebessur*, s. 28; Makdisi, *Ahsen*, s. 324-325; Lopez and Raymond, *Medieval Trade*, s. 28; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 30-31.

65 Ahmed Muhtâr Abbadi, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fatımî*, İskenderiye: Müessesetu Şebabi'l-Câmia, 1987.

66 Türk unsurunun Bağdat'tan uzaklaştırılmasının sebebini bunların oradaki diğer askerler tarafından yozlaşma ve nifaka maruz kalmalarını önlemeye yönelik olduğu yorumu yapılmaktadır. Bunun için bkz. Dûrî, *İlk Dönem*, s. 133.

Türk köle (*etrâkı'l-ğurbe*) gönderiyordu. Bağdat'a satın alma yoluyla da köleler geliyordu. Bu, hicri IV. yüzyılda köle edinmenin en temel yoluydu. Semerkand ise bu kölelerin eğitimi için en büyük merkez ve pazar haline gelmişti.[67]

Yakut ve dokumalar ise Orta Asya'daki Türk topraklarından Bağdat'a getiriliyordu.[68]

Merv'den[69] Bağdat'taki Abbâsî halifelerine Merv karpuzu gönderiliyordu. Bu karpuzların bir tanesine Bağdat'ta 700 dirhem değer biçiliyordu. Bu çeşit karpuz, halife el-Me'mün ve el-Vâsık'a buzla kaplı kurşun kalıplar içerisinde taşınıyordu. Ayrıca Merv'den Bağdat pazarlarına zebercet, lüks pamuk elbiseler, kadifemsi halılar, ipek peçeler, ibrişim, pamuk, inek, peynir, bakır, savaş atları, iyi cins udla birlikte ud çalan sanatkârlar, Merv elbiseleri (*merviyye*) getiriliyordu.[70]

Cürcân'dan[71] iyi cins nar taneleri, kaliteli ibrişim, zeytin, hurma, ceviz, şeker kamışı, turunç, hububat, menekşe, nergis, reyhan, iyi cins üzüm, sülün, yumuşak yermuk ve iyi cins ipek gelirdi.[72] Rey'den[73] şeftali, 1000 rıtl kurutulmuş şeftali, pamuk, cıva, yermuk, muhtelif silahlar, ince pamuklu kumaşlar, ince elbiseler, taraklar, melekî başlık (*kalanis*), kısyat (*bir tür elbise*), keten ve nar geliyordu.[74] Isfahan'dan bal, bal mumu, ayna, armut, çin armudu, ayva, elma, tuz, safran (*zaferan*), çöven otu, üstübeç, sürme, sıkıştırılmış yatak, iyi cins elbise, meyvelerden

67 İbn Hurdazbih, *el-mesalik*, s. 39; ed-Durî, *Tarihu'l-Irak*, s. 88-89.

68 el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 284.

69 Merv: Horasan'ın en önemli ve en eski kentlerindendir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 112.

70 Câhız, *Tebessur*, s. 29; Makdisî, *Ahsen*, s. 324; Himyerî, *Ravz*, c. I, s. 533; Mez, *Hadâretül-*, c. II, s. 229. Himyerî, buranın toprağının kalitesinden dolayı karpuzunun dilimlenip kurutularak başka bölgelere taşındığından ve tek bir karpuzun çeyrek kıntardan (kıntar=100 rıtl) daha ağır geldiğinden söz ediyor. Himyerî, *Er-Ravz*, c. I, s. 533.

71 Cürcan: Taberistan yakınında büyük bir vadide yer alan güzel bir şehirdir. Kazvinî, *Asar*, s. 348-49.

72 Câhız, *Tebessur*, s. 29; Kazvinî, *Asar*, s. 348-49; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 120; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 284.

73 Rey: İran'ın en meşhur şehirlerinden biridir. Himyerî, doğuda Bağdat'tan sonra buradan mamur şehir bulunmadığını kaydediyor. Himyerî, *Ravz*, s. 321

74 Câhız, *Tebessur*, s. 30-31; Mukaddesî, *Ahsen*, s. 396; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. VII, s. 159-160.

yapılmış içecekler temin ediliyordu.[75] Kums'tan[76] baltalar, çuval bezi, şemsiye (*citr*), yün atkılar,[77] Kirman'dan[78] çivit, elbise ve kimyon,[79] Fâris'ten[80] keten elbiseler, gül suyu, nilüfer yağı, yasemin yağı, içecekler, fıstık, meyve çeşitleri, cam, Kum'dan safran (*zaferan*), taht (*kerasî*), gem, eyer, kumaş getiriliyordu.[81]

Sâsânîler döneminde pamuk tarımı geliştirilen Horasan'da bu ürünün endüstrisi o kadar önem kazanmıştı ki, oradan Çin'e, Bağdat'a ve Mısır'a pamuklu ihraç edilirdi. Pamuk ekimi Hamdanî prensleri zamanında Suriye'de organize edilmiş, ayrıca Kuzey Afrika ve İspanya'ya da geçmişti.[82] Pamuklu dokunan merkezler arasında Merv, Nişabur, Belh, Buhara, Sicistan ve Kirman bulunuyordu. X. yüzyılda bir top pamuklu kumaş otuz Nişabur dinarına satılıyordu. Sinizî de denilen siniz kenti çamaşırcılığı çok meşhurdu. Saf ketenden çamaşır yalnız zengin ve şık kimselere özgüydü. Ancak Merv'de pamuk flanel üretilirdi ve halk çamaşır ve sarıklarını bundan yapardı.[83]

Tibet'ten miskin koku ve cins olarak en güzeli geliyordu. Türk topraklarından ise daha az kaliteli soğd miski gelirdi. Ya'kubî'ye göre, kalite olarak miskin en güzeli Tibet miski, sonra Soğd miski, sonra da Çin miskidir. Bundan sonra ise Hint miski gelir. Hint miskinden sonra ise Kunbar miski gelirdi. Kunbar miskinin altında ise Dokuz Oğuz miski yer alırdı.[84] el-Câhiz da miskin en güzelinin Tibet miski olduğu görüşündedir.[85] Tibet'ten gelen misk Hotan'da depolanırdı.[86] Miskin en güzeli Çin'in büyük liman şehri Hanfu'dan getirilirdi. Kokusu o kadar keskindi ki Übülle'ye

75 Câhız, *Tebessur*, s. 31.
76 Kums: Rey ile Horasan arasında bir şehirdir. Himyerî, *Ravz*, s. 485
77 Câhız, *Tebessur*, 31.Yakut el-Hamevî, Nişabur'a giden ana yol üzerinde bir belde olan Kums'in iyi cins kırmızı elmasının Irak'a gönderildiğini ve el-Bistamî olarak bilindiğini kaydetmektedir. *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 421.
78 Kirman: Fars ile Mukran arasında birçok şehrin bulunduğu bölgenin adıdır. Himyerî, Ravz, s. 492.
79 Câhız, *Tebessur*, s. 31; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 282.
80 Fâris: Sabur, Istahr, Ezdeşir, Errican gibi vilayetleri kapsayan bölgenin adıdır. Himyerî, *Ravz*, s. 433; Makdisî, *Ahsen*, s. 420.
81 Câhız, *Tebessur*, s. 29-32; Lopez and Raymond Medieval Trade, s. 28.
82 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 334.
83 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 334.
84 Ya'kubî, *el-Büldân*, s, 209.
85 el-Câhız, *Tebessur*, s. 17.
86 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 343.

yaklaştığında Irak sınırındaki öşür memurlarından mal gizlemek mümkün olmuyordu. Bunun daha az kalitelisi Kunbar miskidir. Tüccarlar bunu çoğunlukla ayıramıyor ve Tibet miski olarak biliyorlardı. Çin'den Irak'a getirilen güzel kokulardan biri de öd (*ud*) ağacı idi. Getirildiği yer olan Çin'deki bir bölgenin (*sanj*) adına nispetle sanfî diye adlandırılıyordu.[87]

Ya'kubî, ticaret gemilerinin Arap mallarıyla dolu olarak sürekli olarak Fırat Nehri'ne, daha sonra İsâ Nehri üzerinden Bağdat'a kadar ulaştığını zikrediyor. Gemilerin yükleri arasında un, ipek dokumalar, pamuk ve pamuklu dokumalar, tohumlar, zeytinyağı, şeker, cam bulunuyordu.[88]

4. SURİYE VE FİLİSTİN İLE TİCARİ İLİŞKİLER

Irak'tan Suriye'ye giden önemli bir yol ise, Basra Körfezinden Akdeniz yakınlarına kadar sefere elverişli olan Fırat Nehri idi. Bağdat ve Basra şehirlerinden itibaren (*Basra şehri de Fırat'a bir kanal ile bağlıydı*) nehir boyunca nehir kenarını izleyen kervan yoluyla hiç durmayan bir mal akını devam edip gidiyordu. Eski Arap coğrafyacılarına göre bu güzergâh üzerinde iki önemli nokta vardı: Rakka ve Balis şehirleri. Rakka, Romalıların İranlılardan ipek aldıkları pazaryerlerinden biriydi. Balis Fırat kıyısında küçük bir şehirdir. Irak'tan Suriye'ye gidenlerin o dönemdeki ilk durağı olup yolu bakımlıdır. Balis şehrine Arap coğrafyacısı İstahrî, Suriyelilerin Limanı diyor. Bu da Suriyeli tâcirlerin X. yüzyılda buraya geldiklerine ve sınırları üzerinden Doğuya gitmek ve sonra geri dönmek üzere gemilere bindiklerine yeterli bir kanıttır. Suriye'ye gelen mallar Halep üzerinden Antakya'ya oradan da Akdeniz'e ulaşıyordu.[89]

Bağdat ile Şam arasındaki ticaret epey canlı ve düzenliydi. Öyle ki Şam'dan Irak pazarlarına götürülen sebzeler bozulmadan ulaşabiliyordu. Şam elmasının kalitesi ve güzelliği dolayısıyla örnek gösterildiğinden söz edilmektedir. Şam'dan Irak'a giden elma miktarı yıllık 30.000 adet idi. Ve bunlar özel deri torbalarla taşını-

87 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 209, 212; Kubeysî, *Esvaku Bağdat*, s. 209.
88 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 44.
89 İstahrî, *Mesalik*, s. 62, 65-67; Heyd, *Ticaret*, 48-49.

yordu. Şam'dan zeytin ve zeytinyağı, kuru üzüm, develer üzerinde nakledilirdi.[90] Kuşkonmaz (*asparagus*) ise, bozulmaması için özel kurşun kaplar içerisinde gönderiliyordu.[91] Şam'dan ayrıca elma, incir gibi meyveler, şeker, cam eşya ve aletler, ipek dokumalar ile pamuk da geliyordu.[92]

Filistin'den yağ (zeyt), kuru üzüm, harnub, savaş aletleri (*melahim*), sabun, peştemallar (*fut*), Beytü'l-makdis'ten[93], peynir, pamuk, bol miktarda aynevî ve devrî/dûrî cinsi kuru üzüm, elma, benzersiz deriden elde edilmiş parşömen (*kudumi kureyş*), aynalar, tencere/kazanlar, kandiller, iğne, Eriha'dan[94] bol miktarda çivit, Sağr ve Beysan'dan çivit ve hurmalar, Amman'dan hububat, kuzular, bal, Taberiye'den şikakulmetarih, kâğıt ve kumaş, Kudüs'ten çiçek desenli elbiseler (*siyab müreyyera*), ip/sicimler, Sur'dan şeker, inci (*harez*), işlenmiş cam ve mamulleri, Meab'den baklava şeklinde badem şekeri (*kulûbü'l-lûz*), Beysan'dan pirinç, Şam'dan ipek, menekşe yağı, pirinç/sarı eşyalar, kâğıt, ceviz, kuru üzüm, Halep'ten pamuk, elbise, üşnan geliyordu.[95] Filistin bölgesine has belli başlı ürünler şunlardır: parşömen, sarımsak otu (*garlic mustard*), aynunî ve dûrî cinsi kuru üzüm, Kâfûrî armudu, Sibaî ve Şam inciri, kolakas, firavun inciri, hünnap, kenger (*gundelia*), şeker kamışı, şamı elması, hurma, zeytin, turunç, çivit, andız otu (*rasin*), narenciye, adamotu, sidre, ceviz, badem, kuşkonmaz, muz, sumak, lahana, yermantarı, acıbakla, olgun hurma, kar, manda sütü, iyi cins bal, asımî ve temrî cinsi üzümler, karnabahar.[96]

5. MISIR İLE TİCARİ İLİŞKİLER

Mısır kendi ürettiği kâğıt ve kumaş gibi mamulleri ve doğal zenginliklerinin yanı sıra Kuzey Afrika ve Endülüs yolunun bura-

90 Sealibî, *Simar*, s. 531-532; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 287; Mesudi, *Müruc*, c. IV, s. 322.
91 Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin b. İbrâhim Sabi, *Rûsumu Dâri'l-Hilafe*, thk. Mikail Avvad, 2. Bs, Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabî, 1986, s. 18.
92 Makdisî, *Ahsen*, s. 163; ed-Dûri, *Tarihu'l-Irak*, s. 163.
93 Beytü'l-Makdis: Filistin vilayetinin merkezi olup diğer ismi İliya'dır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 293; c. IV, s. 274.
94 Eriha: Ürdün bölgesinde Gür yakınlarında zorbaların şehri olarak bilinen beytü'l-makdis'e bir günlük uzaklıktaki yerdir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 165.
95 Makdisî, *Ahsen*, s. 180-81.
96 Makdisî, *Ahsen*, s. 181.

dan geçmesi bakımından Irak bölgesinin ticarî ilişkileri açısından önemi büyüktü. Sözgelimi Bağdat'a kâğıt Mısır'dan geliyordu. Ebu Cafer el-Mansûr, hazinesinde kâğıdın çokluğundan dolayı kâğıt alımını durdurmuş ve elindekileri satmaya koyulmuştu. Sahibu'l-musalla'ya kâğıdın tomarının bir dirheme satıldığı bir dönemde hazinede istiflenmiş olan kâğıtları tomarını bir danike bile olsa satmasını tavsiye etmişti. Ancak el-Mansûr bu görüşünden caydı ve Sahibu'l-musallâ'ya şöyle dedi: Kitaplarımızın kâğıtlara yazılı olduğunu düşündüm. Mısır'daki olayların seyri bize güven vermiyor. Bu olaylar yüzünden oradan kâğıt temini kesintiye uğrayabilir. Böyle bir durumda amillerimiz alışık olmadıkları şeyleri yazma gereği duyabilir. Kâğıtları olduğu gibi bırak."[97] el-Cehşiyârî, halife el-Mansûr'un gerçekleşmesinden korktuğu olayın mahiyetini açıklamamıştır. Yani bu Mısır'dan Abbâsî başkentine kâğıdın ulaşmasını engelleyen tabii bir olay mıdır, yoksa Ebu Cafer, Endülüs Emevî nüfuzunun Kuzey Afrika'ya ulaşmasından ve Mısır'ın Abbâsî hilafetinin elinden çıkıp Emevî sancağı altına girmesinden mi endişeleniyordu? Durum her ne olursa olsun Semerkand kâğıdı Bağdat pazarlarını doldurana kadar Mısır'dan Bağdat'a kâğıt gelmeye devam etmiştir.[98]

Mısır keten dokumalarıyla meşhurdu. Keten dokuma işi Feyyum, Buhayra civarı, Tennis, Dimyat şehirleri, Şatta ve Debîkî elbiselerinin nispet edildiği Debik şehirleri civarlarında toplanmıştı. IX. yüzyılda Mısır dokuma işçilerine yarım dirhem yevmiye ödeniyordu. Bununla ancak ekmek alınabilirdi.[99] Tennis şehri tek başına Irak'a yılda 20.000-30.000 dinar tutarında elbise ihraç ediyordu.[100] Bu ve benzeri ürünler devamlı olarak Bağdat pazarlarına geliyordu.[101] Başkent'te aralarında özellikle Vezir Ali b. el-Furat'ın evindeki hizmetkârlarının da bulunduğu bazı insanlar Debikî elbiseleri giyiyordu. Dönemin müellifleri Debik elbise ve dokumalarının kalitesinde uzlaşmış gibi görünüyor.[102]

97 el-Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 138.
98 Sealibî, *Simar*, s. 543; el-Câhiz, *Tebessur*, s. 27-28.
99 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 176; Hasan İbrahim, *Tarihu'l-İslam*, c. III, s. 329; Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 333. Debikî elbiseleri için ayrıca bkz. Dımaşkî, *el-İşare*, s. 46.
100 Hasan İbrahim, *Tarihu'l-İslam*, c. III, s. 329.
101 el-Hemdanî, *Tekmile*, c. I, s. 60-61; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 255.
102 es-Sabi, *el-Vüzera*, s. 55, 261-262; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 187; 196; Mesudî, *Müruc*, c. IV, s. 247.

Bağdat'ta halka hizmet veren sucular (*sakâ'l-âmme*) Mısır fuları takıyor ve debikî mendiliyle de güneşten korunuyordu. Halka hizmet veren sucuların durumu böyleyken sultana ve diğer insanlara hizmet veren sucuların neleri kullandığını düşünmek zor olmasa gerek.[103] Ebu'l-Heycâ Abdullah b. Hamdan'ın kölesi el-Muktedir Billâh'ın tahttan indirilmesi sonrasında meydana gelen olaylarda yün Mısır cübbesi giymişti. İbn Hamdan, kendi özel elbiselerini çıkarıp Mısır cübbesi giyerek düşmanlarının elinden kurtulmaya çalışmıştı. Fakat bu hilesi onu ölümden kurtarmaya yetmemişti.[104] Bağdat pazarlarına nakışlı Debik halı, kilim ve sergileri geliyordu.[105] Tennis ve Dimyat dokumalarından senelik 20 ile 30 bin dinar değerinde ürün Bağdat pazarlarına giriyordu. Bu malların Bağdat pazarlarına gelişi h. 360/970-71 yılı sonrasına kadar devam etmişti.[106] el-Câhiz, Mısır'dan gelen elbiseleri ince olarak nitelemektedir. Bu da o malların kalitesinin bir göstergesidir.[107] Mısır'dan ithal edilen ve genellikle halifelerin giydiği bir çeşit elbisenin fiyatı 1000 dinara ulaşmıştı. Bu ürünlerin yaygınlaşmasının sebebini Halifelerin özel elbiselerinde bu dokumaları kullanmasına veya devlet büyüklerine bu hilatleri giydirmelerine bağlamak mümkündür.[108]

Mısır'dan pirinç, buğday, keten, bakır, altın, zümrüt, mısır fuları (mendil), örtü, halı, kilim, sergi ve hasır, kuşak ve kemer ile mendiller, zebra (*el-humru'l-hemalic*), ince elbiseler, kâğıt, pelesenk yağı, çok kaliteli zebercet madeni de temin ediliyordu.[109] Hicri III./IX. miladi asrın sonlarına kadar halifeler Mısır'dan gereğinden fazla bilinen ibareler ve dualar içeren küfi yazılarla süslenmiş dokumaları almaya devam ettiler.[110]

103 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 50; el-Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 250; İbnü'l-Cevzî, *Ahbaru'z-Ziraf ve'l-Mütemacinin*, Dımaşk: 1347, s. 68.

104 Arîb, *Sıla*, s. 144; İbn Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 197; el-Hemdanî, *Tekmile*, c. I, s. 60-61; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VII, s. 52.

105 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 102.

106 Ebü'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrizî, *el-Mevaiz ve İ'tibar bi-(fi) Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar: el-Hıtatü'l-Makriziyye*, ed. M.Gaston Wiet, Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995, c. I, s. 177.

107 el-Câhiz, *Tebessur*, s. 27.

108 Seyyide İsmail Kâşif, *Mısr fi Fecri'l-İslamî/ne'l-Fethi'l-Arabî ila Kıyamı'd-Devle*, 3.bs, Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabî, 1986, s. 274.

109 el-Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 250; el-Câhiz, *Tebessur*, s. 27; Hitti, Tarihu'l-Arab, c. II, s. 379; ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 140. Zümrüt hakkında bkz. ed-Dımaşkî, *el-İşare*, s. 33.

110 Hitti, *Tarihu'l-Arab*, c. II, s. 379.

Araplar Mısır'ın batısından da Afrika'nın bütün kuzey kıyısı boyunca, ta Endülüs'e (*İspanya*), Sicilya'ya kadar Doğu ve Batı ticaretine pekâlâ aracılık edebilecek birçok hükümdarlıklar kurmuşlardı. Kayrevan ve Palermo saraylarında Doğu ürünlerine değer veriliyordu. Doğu mallarının büyük bir kısmı Afrika'nın ve Asya'nın kuzey limanlarına Mısır ve Suriye'den deniz yoluyla getiriliyordu. Bu limanlar arasında İskenderiye, Berka, Trablusgarp'tan Fas'a kadar uzanan en önemlisi el-Mehdiyye olan bir sıra liman bulunuyordu. Doğudan İspanya'ya getirilen mallar arasında Hindistan'dan kıymetli ağaçlar, Mısır ve daha uzak yerlerden kokular, değerli taşlar bulunuyordu. Doğudan getirilen pamuk fidanı, şeker kamışı, hurma ağacı gibi bitkiler İspanya ve Sicilya'da yetiştirildi. Bu iki ülkede ipek sanayii büyük gelişmeler gösterdi ve muhtaç oldukları hammaddenin bir kısmını kendileri üretmeyi başardılar. Berka'dan yün kumaş ve elbiseler, Sicilya'dan ağartılmış kaliteli elbiseler, beyaz nişadır ihraç ediliyordu. Kuzey Afrika'dan kaplan, deri tabaklamada kullanılan palamut ağacının (*es-silm*) yaprağı (*el-karz*), keçe, şahin ve doğan gibi av kuşları,[111] sıvı yağ (*zeyt*), fıstık, safran, badem, berkük[112], erzak çantaları (*mezavid*), deri sergiler (*enta'*), su tulumları (*kureb*) gönderiliyordu. Fas'tan hurma çeşitleri, Endülüs'ten bol miktarda kumaş ile mercan ve amber gibi Endülüs iklimine özgü mallar, Tudela'dan bol miktarda samur getiriliyordu.[113] Endülüs'ten ayrıca cantiyyat (*bir çeşit ilaç*) ve Endülüs cariyeleri temin ediliyordu.[114]

Öd ağacı, farklı ilaçlar, Habeş ve Sudan menşeli zenci köleler ya Mısır üzerinden ya da deniz yoluyla Zengibar üzerinden Irak'a ulaştırılıyordu. Aynı şekilde donuk amber, fildişi, abanoz, altın tozu ve köleler Doğu Afrika'dan sağlanıyordu.[115]

111 el-Câhız, *Tebessur*, s. 27.

112 Berkük: gülgiller familyasından ılıman iklimde yetişen bir ağaçtır. Çiçekleri beyaz gül olup meyvesi farklı renklerdedir. İ'dad İbrâhim Mustafa, Ahmed Hasan Zeyyat, *el-Mu'cemü'l-Vasit*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986, s. 51.

113 İstahrî, *Mesalik*, s. 37-38, 46; Makdisî, *Ahsen*, s. 216, 239; Heyd, s. 55-56.

114 Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 10; Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Makkari, *Nefhü't-Tib: el-Feharisü'l-Amme: Nefhü't-Tib Min Gusni'l-Endelüsi'r-Ratib ve Zikru Veziriha Lisani'd-Din İbni'l-Hatib el-Bağdadî: Urfü't-Tib fi't-Ta'rif bi'l-Vezir İbni'l-Hatib el-Bağdadî el-Makkarî*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadır, 1988,c. I, s. 141; İbn Hurdazbih, *el-Mesalik el-Memalik*, s. 92.

115 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 211; Hitti, *Tarihu'l-Arab*, c. II, s. 379, 422.Amber'in çeşitleri hakkında bkz. Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 210-211.

Bu noktada Müslümanların Afrika'da yaptıkları altın ticaretinin Doğu ve Batı kara ticaret yolu şeklinde iki sahaya ayrıldığından söz etmemiz gerekiyor. Asvan'ın doğusunda bulunan ve İslâm ülkesinin ötesinde yer alan Bujo eski Mısır zamanından beri altın ticaretiyle meşhurdu. Buradan gelen altının miktar ve önemi hakkında bir fikir vermesi için şu husus üzerinde düşünmek yeterlidir. Mısır'ın Abbâsî halifeliğinin hâkimiyetinden çıkmasından sonra bu değerli madenin buradan temin edilmemesi sonucunda Bağdat'ta altın kıtlığı baş göstermiş ve altın para basımında sıkıntılar yaşanmıştı.[116]

6. YEMEN İLE TİCARİ İLİŞKİLER

Afrika ve Hint mallarının önemli sevkiyat limanlarına sahip olması dolayısıyla Yemen'le Bağdat arasındaki ticari ilişkiler çok önemliydi. Deniz yoluyla Basra Körfezi üzerinden yapılan ticaretin yanı sıra kervanlarla Hicaz üzerinden kurulan ticari bağlar mevcuttu. Yemen'den akik taşı, sürme, tabaklanmış deri, köleler, zürafa ve manda derileri, eczacılık aletleri, ıtriyat çeşitleri, misk, bakkam, selc (*yenebilen bir tür bitki*), sasim, fildişi, inci, ipek (*dibac*), yakut çeşitleri, abanoz, hindistan cevizi, kand (*terbiye edilmiş şeker*), iskenderus, sarısabır, demir, kurşun, bambu (*benekli hint kamışı*), gadâr (*yapışkan yumuşak kıvamlı çamur*), sandal ağacı, kristal, biber, Aden'den amber, içecekler (*şurûb*), kalkan, Habeş (*köleleri*), hadımlar, kaplan derileri, buhur/tütsü (*kundur*), boya otu (*hıtr*), yemen safranı (*zaferan*), ilaçlar, amber (*anber*), akik taneleri, yünlü terlikler, deri sergiler (*post*), bakrani, sa'vani (mumluk), damarlı akik (*el-Cez'*) gibi farklı isimlerdeki diğer şeyler geliyordu.[117] Bunlara çok fazla talep vardı. Salih Ali, Hicazlıların altını Irak'a götürdükleri görüşündedir. Bu durum kesin olmasa da altının Abbâsî hilafetinin merkezine sokulması burada altın fiyatının zamanla düşmesine yol açmıştı. Aynı şekilde özellikle ticarî mübadele aracı olarak altını kullanan Hint ile olan ticaretin canlanmasına da vesile olmuştu.[118]

116 Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 34-35.
117 Câhız, *Tebessur*, s. 27; İbn Rüste, *Alaku'n-Nefise*, 112; Makdisî, *Ahsen*, c. I, s. 97; Lopez and Raymond, *Medieval Trade*, s. 28-29.
118 Ahmed Ali, *Tanzimatu'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye*, s. 217.

Arap bölgelerinden ise, Arap atları, deve kuşu, asil hayvanlar (*necaib*), kâne[119], tabaklanmış deri geliyordu.[120]

7. BAĞDAT'IN KOMŞU BÖLGELER İLE TİCARİ İLİŞKİLERİ

7.1. Ahvâz'dan Gelen Mallar

Ahvâz[121] ve civarındaki bölgeler Bağdat pazarlarını şeker, brokar, ipek kumaş ve büyük döşemelikler ile besliyordu. Ayrıca oradan başkente çalgıcılar (*sanacat*), dansözler, hurma çeşitleri, pekmez ve kand (*terbiye/ıslah edilmiş şeker-sukker murebbâ*) de getiriliyordu.[122] Tüster[123] şehrinden ise brokar, döşemelikler, kurşun, demir, meyveler ve diğer sanayi ürünleri,[124] ipek, şeker, menekşe, semer (*berazu'*), ipek peçeler, mendiller ve hasır[125] geliyordu.

7.2. Fâris'ten Gelen Mallar

Bağdat pazarlarının mallarının birçoğu Uzak Doğu ve Fâris ülkelerinden geliyordu. es-Sealibî, Fâris ülkesinden Cür şehrinin gülsuyundan otuz şişe ve tuziye elbisesinden 5.000 elbise, 200 elbise (*eksiye*), siyah kuru üzümden ise 20.000 rıtl, reçellerden 15.000 rıtl, 150.000 adet nar ve ayva geldiğini zikreder. Bunlara Başkent pazarlarına gelen yünler de eklenmelidir.[126] Aynı şekilde Fâris ülkesinden siyah kuru üzüm, nar, keten dokumalar, rengârenk işlemeli kumaş, halife ve devlet büyüklerinin giydiği yünden (*şa'r*) dokunmuş elbiseler, cibinlik, tül, seccadeler, yasemin, içecekler, ipekler, kokular, katırlar, tevvezî ve sabirî cinsi keten elbise, gül suyu, nilüfer yağı, yasemin yağı ve içecekler geliyordu.[127]

119 Kâne: Yay yapımında kullanılan ve Tihame'de yetişen bir cins ağaç. Bkz. İbn Manzur, *Lisan*, c. XIII, s. 352.
120 Câhız, *Tebessur*, s. 27.
121 Ahvâz: Huzistan vilayetinde Isfahan'a 45 fersah mesafedeki şehrin adıdır. Himyerî, *Ravz*, s. 61.
122 el-Câhız, *Tebessur*, s. 32-33; Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 282; Lopez and Raymond Medieval trade, s. 28.
123 Tüster: Ahvâz vilayetindeki şehrin adıdır. İbn Hurdazbih, 42; Himyerî, Ravz, 140. Hitti, Tüster ve Ahvâz'ı Huzistan vilayetinin içerisinde saymakatadır.
124 Makdisî, *Ahsen*, s. 277.
125 el-Câhız, *Tebessur*, s. 26; Makdisî, *Ahsen*, s. 277; es-Sealibî, *Sımar*, s. 536-37.
126 Sealibî, *Sımar*, s. 537. *Ticaret*, s. 187.
127 el-Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 282; el-Câhız, *Tebessur*, s. 32.

Fâris'teki Errican'dan[128] Bağdat pazarlarına kaliteli üzüm pekmezi, üzüm, incir, sabun, sıvı yağ (zeyt), peştamal, Kendekî elbiseleri gelirdi. Bölgenin yerleşim merkezlerinden Mehriban'da[129] balık çeşitleri, hurmalar, kaliteli su tulumları, Siniz'de[130] simliye benzeyen elbiseler, Siraf'ta[131] peştamal, inci, keten peştamallar, tartılar; Dârebcird'de[132] güzel (*nefis*) elbiseler, yüksek, orta ve düşük (*dûn*) kalitelerde, ayrıca Taberistanîye benzer elbiseler; Abadanî'ye benzer hasırlar, iyi cins halılar, örtüler; Suzancerd'de[133] tohum (*bezr*), kuru ve yaş hurma (*duşab*), iyi cins zambak; Fürc'de[134] elbiseler, halılar, perdeler, iyi cins pekmez, tohum ve keten; Tarm'de[135] yaş ve kuru hurma, iyi cins kırbalar, kovalar, büyük pervaneler (*meravih kebira*); Cehrem'de[136] halılar, örtüler, sağlam yaygılar; Şiraz'da[137] hiçbir yerde benzeri olmayan burkanî elbiseler, incelik, güzellik ve işçilikte benzersiz işlemeli elbiseler, kaliteli elbiseler; orada ayrıca ipek, brokar, şeker kamışı ve hulel (*elbiseler-cübbeler*) de üretilirdi. Fesâ'dan[138] ipekli elbiseler, dört bir yana gönderilen yaygılar, örtüler, peştamallar, Isfahanî'ye benzeyen işlemeli elbiseler, işlemeli kumaşlar, kıymetli örtüler, yüksek döşekler, ibrişim örtüler, usfur (*yalancı safran*), sofralar (*mâide-mevâid*), krallara layık çadırlar, içki mendilleri (*menâdili'ş-şarabiyye*) ve

128 Errican: Fâris'te hayratının çokluğuyla meşhur, hurma, zeytin ve meyve ağaçları bulunan bir şehir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s 143.

129 Mehriban: Fâris'te deniz kıyısında Abadan ile siraf arasında küçük bir belde. Yakut el-Hamevî *Mu'cemü'l-Büldân*; c. V, s. 233.

130 Siniz: Fars denizi kıyısında Basra'ya Siraf'tan daha yakın bir belde. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 300.

131 Siraf: Fars denizi kıyısında önemli bir şehir olup, önceleri Hindistan'a giden gemilerin limanı idi. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 294.

132 Dârebcird: Fâris'te Cibal bölgesinde bir şehirdir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*; c. II, s. 446.

133 Suzancerd: Yakut el-Hamevî, Bağdat'ın karyelerinden olduğunu söyler. *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 281.

134 Fürc: Fâris vilayetine bağlı şehirlerden biri. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 247

135 Tarm: Kazvin ile Cilan arasında çok sayıda köyü bulunan şehir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 6.

136 Cehrem, Fâris'te bir şehir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 194.

137 Şiraz: Fâris bölgesinin büyük ve önemli bir şehri olup valiler oraya yerleşmekteydi. Ya'kubî, el-Büldân, I, 203; Yakut el-Hamevî döneminde ise Fâris bölgesinde bir kasabadır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 380.

138 Fesâ: Fâris'te bir şehir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 251.

başka şeyler gelirdi.[139] Sabur'dan[140] on çeşit yağ, menekşe, nilüfer, nergis, karde, sevsen *(inci çiçeği)*, zambak, mersin, mercanköşk, turunç, baderenk, bol meyve, ceviz, sıvı yağ (*zeyt*), utrunç (*turunç-ağaç kavunu*), şeker kamışı, söğüt ağacı (*safsaf*), yağlar çok uzak memleketlere, meyveler Mısır'a ihraç ediliyordu. Kazrun[141], Tevvez[142] ve Deriz'den[143] simli elbiseler vb; Cür[144] ve Kül'den[145] benzersiz gül suyu ve bol miktarda elbise, İstahr'dan[146] pirinç ve yiyecekler ihraç ediliyordu.[147]

Isfahan'dan Bağdat pazarlarına yılda 20.000 rıtl bal, 20.000 rıtl mum geliyordu. el-Câhiz, Isfahan balını kalitesi ve saflığı dolayısıyla (şehd) övüyor.[148] İbn Rüsteh, Isfahan'dan getirilen safranın (*zaferan*) kalitesini, güzel örtülerini ve beyaz dikenli çöveni *(üşnan)* övüyor. Taberistan'dan ipekten mamul elbise çeşitleri, yün, çok pahalı pamuk geliyordu.[149] Hemedan'dan terlik, samur, keten kumaş, safran (zaferan), tilki, yarış atı, bal gönderiliyordu.[150]

Keten İran'da Siniz ve Kâzrün, Azerbaycan'da Derbent şehirlerinde dokunurdu. İran'ın manifatura şehirleri Siniz, Gandaba ve Tevvec idi. Ancak bu endüstrinin merkezi Kâzrün'da idi.[151] Kazrun ayrıca kaliteli hurmasıyla meşhurdu. Irak'ta hurma bol olmasına rağmen Kazrun'dan oraya muhtelif hurma çeşitleri gidiyordu.[152]

139 Makdisî, *Ahsen*, s. 425, 442; Hitti, *Tarihu'l-Arab*, c. II, s. 379.
140 Sabûr: Fâris'in Huzistan ile Isfahan arasında bulunan şehirlerinden biridir. İran kisralarından Sabur b. Erdeşir tarafından kurulmuştur. İstahri, *Mesalik*, s. 97; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 167; Himyeri, *Ravz*, s. 299.
141 Kazrun, Fâris'te Şiraz ile deniz arasında kalan bir şehir. Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 429.
142 Tevvez: Fâris'te bir belde. Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 58.
143 Deriz: Sabur vilayetinin şehirlerindendir. Makdisi, *Ahsen*, c. I, s. 424.
144 Cür: Fâris'te Şiraz'a 20 fersah uzaklıkta bir şehirdir. Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 181.
145 Kül: Fâris'te gül üretimiyle bilinen mamur bir şehirdir. Makdisî, *Ahsen*, s. 432.
146 İstahr: Fâris bölgesinin en gözde kalelerinden ve en önemli ve büyük şehirlerinden olup vilayet merkezidir. Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 211; Istahri, *Mesalik*, 97.
147 Makdisî, *Ahsen*, s. 424, 443.
148 Sealibî, *Simar*, s. 538; el-Cehşiyari, *el-Vüzera*, s. 285; Câhız, *Tebessur*, s. 31; Makdisi, *Ahsen*, s. 324.
149 İbn Rüste, *Alaku'n-Nefise*, s. 157-159.
150 Câhız, *Tebessur*, s. 34; Makdisî, *Ahsen*, s. 396; el-Cehşiyari, *el-Vüzerâ*, s. 285.
151 Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 333.
152 Kazrun: Fâris'de denizle Şiraz arasında yer alan meşhur bir şehirdir. Belâzürî, *Fütuh*, c. II, s. 478; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 429.

Hulvan'dan[153] nar, incir, üzüm ve turşu çeşitleri,[154] Kazvin'den[155] elbise, çorap geliyordu.[156]

Belh[157] ve civarından Bağdat pazarlarına iyi cins üzüm, vişne,[158] susam, pirinç, ceviz, badem, sabun, kuru üzüm, balık, üzümden mamul pekmez (*aseli'ş-şems*), incir, nar özü, kibrit, kurşun ve deriler, nilüfer, şeker kamışı, turunç ve sadece sıcak ülkelerde yetişen diğer şeyler gönderiliyordu. En iyi cins develer olan navk ve buht cinsi develer de Belh ve kazalarında yetişiyordu.[159]

Deylem[160] bölgesinden ipek, yün, meyveler, keten kumaş Irak'a taşınıyordu. Bu malların bir kısmı Mısır'a ihraç ediliyordu.[161]

Nihavend'den[162] çokluğundan dolayı meyveler Irak'a taşınıyordu. Bezehşan'dan[163] ise değerli taşlar ve harika mücevherler getiriliyordu.[164]

Dameğan'dan[165] kaliteli elma; Kaşan'dan kaşani kazanları;[166] Kayin'den ise kumaş[167] gönderiliyordu.

153 Hulvan: Bağdat'tan Cibal bölgesine giderken sevad hududunda bulunan şehirdir. Irak şehirlerinin dağlara en yakın şehridir. Narının ve incirinin dünyada eşi yoktur. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 290-91.

154 Câhız, *Tebessur*, s. 34; el-Mukaddesî, *Ahsen*, s. 123; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 285.

155 Kazvîn: Rey'e yedi fersah uzaklıkta büyük, meşhur ve mamur bir şehir olup bostanlar, bağlar ve ağaçlık alanlarla çevrilidir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 342; İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, c. I, s. 543; Kazvînî, *Asaru'l-Bilad*, s. 434 vd.

156 Câhız, *Tebessur*, s. 34; el-Mukaddesî, *Ahsen*, s. 396; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 285.

157 Belh: Horasan'ın meşhur şehirlerindendir. Horasan'ın en önemli şehirlerindendir. Mahsulü bol olup bütün Horasan'a ve harezm'e taşınırdı. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 479.

158 Câhız, *Tebessur*, s. 29.

159 Câhız, *Tebessur*, s. 30; İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, c. II, s. 450-51; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 284.

160 Deylem: Kuzeyde Kazvin, Tarın, Azerbaycan ve Rey'in bir kısmı, Doğuda Rey ve Taberistan, kuzeyde Hazar denizi, batıda ise Azerbaycan ve Ran kasabalarının birleştiği bölgenin adıdır. İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, c. II, s. 375; Makdisî, *Ahsen*, c. I, s. 353.

161 el-Mukaddesî, *Ahsen*, s. 353.

162 Nihavend: Hemedan'ın kıble tarafında büyük bir şehirdir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 313.

163 Bezehşan: Yukarı Toharistan'da bir beldedir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 360.

164 İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, s. 368, 381, 449.

165 Damegan: Rey ile Nişabur arasında yer alan büyük bir şehir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 433.

166 Kaşan, Isfahan yakınlarında meşhur bir şehirdir. Belâzürî, *Fütuh*, c. II, s. 383; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 296-97.

167 Kayin: Nişabur ile Isfahan arasında yer alan bir şehirdir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 301.

Mukran'da[168] şeker kamışı, hurma, nöbet şekeri (*paniz-faniz*) bol miktarda üretiliyordu. Ülkenin dört bir yanına nöbet şekeri buradan gönderiliyordu.[169]

7.3. Basra'dan Gelen Mallar

Basra'nın Irak'ın iç ticaretinde dinamik bir rol oynamasını sağlayan faktörlerin başında bütün belli başlı Irak şehirlerinin kara ve suyoluyla Basra'ya kolayca ulaşması gelir. Böylece Basra, bütün bu bölge ve şehirlerin mahsullerini kendisine çeken bir pazar niteliğindeydi. Ayrıca Basra, çöle giden Arap kervanlarının çeşitli ihtiyaçlarını karşıladıkları bir konak yeriydi.

Dünyanın muhtelif bölgelerinden gelen mallar bu bölgelerle Irak arasındaki ticarî bağların gücünün de bir göstergesidir. Yollarda herhangi bir engelle karşılaşmadığı sürece Bağdat'a sürekli bu mal akışı devam ediyordu. Bazen iç karışıklıklar, ayaklanmalar, kargaşalar veya azgın hırsız çeteleriyle yol kesen eşkıyalar bu akışı kesintiye uğratıyordu. İbnü'l-Esir, H. 252/865 senesi başlarında Bağdat'a ulaşan malların çokluğundan söz ederken şöyle der: Bağdat'a ticaret malları ve çok sayıda koyun taşıyan 200 den fazla gemi girdi.[170] Irak'a gelen malların çoğu başta Basralılar olmak üzere Iraklı tüccarlar tarafından getirilmekteydi. Bu tüccarlar kendi vatanlarına özlem duymamakla birlikte doğu ve batı bölgelerine yapılan uzak seferlere duydukları sevgiyle meşhur oldular. Bu tüccarların yanı sıra Arap kaynaklarında Raziniyye (*Radanites*) olarak bilinen Yahudi tüccarlar da vardı. Irak'a gelen mallarla giden mallar arasında bir mukayese yaptığımızda şu önemli sonuca ulaşırız: Abbâsîler döneminde tüccarlar mal satmaktan çok almayı tercih ediyorlardı.[171] Bağdat pazarlarına gelen mallar arasında hediyeler de önemli bir yer tutuyordu. Bazı bölgeler ürettikleri arpa, buğday ve diğer mahsulleri Bağdat pazarlarına gönderiyordu.[172]

168 Mukran: Batısında kirman, kuzeyinde sicistan, güneyinde deniz, doğusunda Hindistan ile çevrili birçok şehir ve kasabayı kapsayan geniş vilayetin adıdır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 180.

169 İstahrî, *Mesalik*, s. 177; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 180.

170 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VI, s. 182

171 Durî, *Tarihu'l-Irak*, s. 171.

172 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 187.

189/804 yılında Horasan valisi Ali b. İsâ b. Mahân, Halife Hârunürreşîd'e aralarında mallar, misk, köleler ve atın da bulunduğu pahalı hediyeler göndermişti. Bu hediyelerin miktarı halifeye önemli görünmüş ve sevinmişti. Bunun üzerine vezir Yahya b. Halid el-Bermekî, "şayet müminlerin emîri emretse bir saat içinde Kerh tüccarlarından bunun iki katını temin edebilirdim". Bu da Bağdat pazarlarının muhtelif bölgelerden gelmiş değerli mallarla dolu ve mamur bir pazar olduğunun açık bir göstergesidir.[173] el-Câhiz 255/868 yılında sadece Bağdat'ta üretilen malların çeşitlerin tasvir ederken şöyle der: Beyaz Merv elbiselerini giymede, camdan sağlam kadehler, ahşap kadehler, kâseler, taslar, taştan büyük taslar kullanmada kimse onlarla yarışamaz. Kaplama cam eşya yapımında da usta idiler. Dini yazılara yer verilen kandil imalatında da ayrıcalıklı bir yere sahiplerdi. Çeşitli hacim ve renklerde bardak yapımında da uzmanlaşmışlardı. Aynı şekilde Bağdat, muhtelif pamuk elbise imalatı, ipek imalatı, mendil, izar, sarık ve cam seramik, madeni eşya ve çömlek kap ve edevat yapımıyla da ün kazanmıştı.[174] Dokumacılık Bağdat'ta H. III/M. IX. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştı.[175] Bağdat kâğıt yapımıyla da meşhur olmuştu. Hârunürreşîd döneminde burada bir kâğıt fabrikası kurulmuştu. Fazl b. Yahya el-Bermekî, ona kâğıt sanayiinin kurulmasının öneminden söz etmişti.[176]

Basra'dan Bağdat pazarlarına hurma çeşitleri gidiyordu. Basra ve Übülle limanı yoluyla çeşitli ticaret mallarıyla yüklü Çin ve Hint gemileri gelmekteydi. Gemilerin yükünün önemli bir kısmı Bağdat pazarlarını Doğu mallarıyla beslemekteydi. Böylelikle Bağdat pazarlarına gelen malların çokluğunu anlayabiliriz. Basra Limanı'ndaki gelen giden gemi trafiğinin yoğunluğundan gemiler birbirine geçmiş gibi görünüyordu.[177] Limanındaki gemilerin çokluğunun yarattığı izdihamdan Basra yoluyla gelen malların miktarı hakkında bir fikir sahibi olabiliriz.[178] el-Makdisî, bunu şöyle açıklamaktadır: "Basra'nın ipeğini, ketenini, pirincini ve ilgi çekici şeylerini duymadın mı, Orası yüksek kaliteli şeyler

173 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 314.
174 Câhız, *Tebessur*, s. 29; Makdisî, *Ahsen*, s. 124; ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 109.
175 Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 117-118
176 İbn Haldûn, *Târih*, c. I, s. 421-422.
177 Sûli, *el-Evrak*, s. 213; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 50-51.
178 İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 238; Sührab, *Acâib*, s. 136.

ve mücevherlerin merkezi, denizin limanı, kararın da mekânıdır (*matrah*), rastıktaşı (*rasuht*), zincifre (*kırmızı boya, sülüğen*), zencar (*zengar: pasın Arapçalaştırılmışı*), mürdesenk (*doğal kurşun oksit=PbO*) orada üretilir; oranın hurması, kınası etrafa gönderilirdi. Onların ipeği, menekşesi ve gülsuyu da vardı. Übülle'de yapılan yüksek kaliteli ince keten elbiseleri, Küfe'nin ipek sarıklarını ve yüksek kaliteli menekşesini, Bağdat'ın ilginç şeylerini, eşsiz rengârenk ipek elbiselerini ve başka şeyleri duymadın mı?"[179]

Irak şehirlerinin çoğu başta hububat, hurma ve meyveler olmak üzere gıda maddeleri ile deve, koyun ticaretiyle ün salmıştı.[180] Bağdat'ta hurma o kadar boldu ki sekiz rıtlı bir habbeye satılıyor, ayrıca Basra'ya da gönderiliyordu.[181] Samerrâ'nın hurma ihtiyacı da Bağdat ve Basra'dan karşılanıyordu.[182] Vâsıt'tan Bağdat pazarlarına büyük halı, kilim, sergi (basat), arpa, pirinç ve susam geliyordu.[183]

7.4. Küfe'den Gelen Mallar

Küfe'den Bağdat tüccarları için pazarlara büyük miktarlarda yiyecek (*taam*) geliyordu. Küfe, Bağdat pazarlarını hububat ve diğer gıda ürünleriyle besliyordu.[184] 330/941 yılında da Küfe'den Bağdat pazarlarına gelen 500 kurr hububata isyancı Ebu Abdullah el-Berîdî zorla el koymuştu.[185] Kesker Bölgesi buğday ürünleriyle meşhurdu. Bağdat halkı için temel gıda maddesi niteliğindeki bu ürünle başkenti besliyordu.[186]

Küfe, susam, keten ve pamuk çekirdeklerinden elde edilen yağların ticaretiyle temayüz etmişti. Yağcıların, Küfe emirlik binası yakınında büyük bir çarşıları vardı. Ayrıca Küfe, Bağdat pazarlarını gönderdiği önemli miktarda yiyecek ile de besliyor,[187] başkent pazarlarına 500 kurr[188] hububat gönderiyordu. Hire,

179 Makdisi, *Ahsen*, s. 128.
180 Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 160-161.
181 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 196.
182 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 38.
183 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 102; el-Hemdanî, *Tekmile*, c. I, s. 84.
184 el-Hemdanî, *Tekmile*, c. I, s. 127.
185 Miskeveyh, *Tecârîb*, c. I, s. 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 161.
186 Ahmed Ali, *Tanzimatü'l-İctimaiyye*, s. 209.
187 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 405; Miskeveyh, *Tecârîb*, c. I, s. 146; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 196.
188 Kurr: Bir Babil ölçeği olup Irak'ta 60 kafîze tekabül etmekteydi. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 52.

içki (*humur*), meyveler ve reyhanların ticaretiyle meşhurdu. Meysan'da yastıklar ve çarşafların ticareti yaygındı. Kerbela şehrinde de ticaret yaygınlaşmış, birçok Irak şehrinden tüccarlar oraya yönelmişti.[189]

Arap Yarımadasıyla Bağdat pazarları arasındaki ticaret özellikle hac mevsiminde canlı idi. Çünkü hacılar Hicaz topraklarından dönüşlerinde bol miktarda malı da beraberlerinde getiriyorlardı. Bu yolla yapılan ticaretin boyutunu Ebu Tahir el-Karmatî'nin 311/923 yılında el koyduğu Hicaz'dan dönen hacılara ait mal, güzel koku ve diğer şeylerin değerinin yaklaşık 1 milyon dinar olmasından anlamak mümkündür.[190]

Altın ticareti bireylere bırakılmıştı. Bu işle uğraşan tüccarlar bu değerli madeni çok fazla talep olan Irak'a getiriyordu. Altını Irak'a Hicazlıların getirdiği tahmininde bulunulmaktadır. Bu kıymetli madenin Abbâsî başkentine getirilmesi fiyatının zamanla düşmesinin yanı sıra, dış ticaretin özellikle de mübadelede altını tercih eden Hint ile ticaretin canlanmasına sebep olmuştu.[191]

7.5. Musul'dan Gelen Mallar

Görünen o ki Bağdat pazarları özellikle gıda maddeleri konusunda Musul bölgesinden gelen mallara bağımlıydı. 320/932 yılında Halife el-Muktedir Billâh ile ordusunun kumandanı Mu'nis el-Muzaffer arasında yaşanan siyâsi kriz esnasında kumandan, Musul bölgesini ele geçirip gıda maddelerinin Bağdat'a gitmesine engel olunca başkent pazarlarında gıda maddeleri kıtlığı ortaya çıkmıştı. Bu durumda Bağdat'ta merkezi otorite zayıflamış, asker ayaklanmış ve vezirin evi yağmalanmıştı. Bu konuda onları, açlık ihtiyaçlarını gideremeyen ve fiyat pahalılığını durduramayan hükümete duydukları öfkeyi ifade etmek için yüzlerini siyaha boyayıp açlık diye haykıran Hâşimîler izlemişti.[192] Halife, 323/934 yılında vezir Ali b. İsâ'nın Hasan b. Abdullah el-Hamdanî ile yazışarak onu limandaki yüklerin gönderilmesini engellemeye teşvik ettiğini öğrenince çok kızmıştı. Bunun üzerine Halife Ali b. İsâ'nın -yüksek konumuna, seçkinler ve halk arasındaki iyi

189 Câhız, *Tebessur*, s. 32; ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 161.
190 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 188.
191 Ahmed Ali, *Tanzimatü'l-İctimaiyye*, s. 217.
192 Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, c. I, s. 288.

itibarına rağmen- tutuklanmasını ve 50.000 dinar malının müsaderesini emretmişti. Bu olay Bağdat pazarlarının Musul ve civarından gelen mallara ne kadar bağlı olduğunu açıklamaktadır. Bu malların akışının kesintiye uğraması ülkede ekonomik krize yol açacaktı. Bu yüzden de Halife, Musul'a, veziri Muhammed b. Mukle komutasında bir ordu göndermiş ve orada Vezir, Musul tüccarından ödünç mal almak durumunda kalmıştı.[193] 324/935 yılında Hasan b. Abdullah el-Hamdânî, Samarrâ ve Bağdat'a dağıtılmak üzere 100 kurr un göndermişti. Vezir, zengin tüccarlardan mal istemiş ve karşılığında süfteceler vermişti.[194] 327/938 yılı muharrem ayında Nâsırü'd-devle, Musul'dan Bağdat'a un ve arpa yüklü kayıklar göndermişti.[195]

Musul malları Bağdat'a gelmeye devam ederken 329/940 yılında Ebu Abdullah el-Berîdî, Halife el-Muttakî Lillah'in vezirliği görevini üstlenmiş, işlerin kontrolünü eline almış ve yoldan çıkmıştı. Türkler Vâsıt ve Bağdat'tan Musul'a kaçmıştı. Bu askerler ayaklanmaları sırasında Bağdat'a giden un kayıklarını batırmışlardı.[196] 332/943 yılında Emîr el-Hamdânî, Tikrit'te un, buğday, arpa, içyağı, bal, elbise ve başka malların bulunduğu 150 kayığa el koymuş, Başkenti ele geçirmiş olan rakibi Tüzün'un faydalanmaması için Bağdat'a gitmelerini engellemişti.[197] Musul Emîri Nâsırü'd-Devle ile Emîrü'l-Ceyş Tüzün arasındaki anlaşmazlık açığa çıkınca Musul'dan Bağdat'a mal gidişi engellenmiş ve başkentte fiyatlar yükselmişti.[198]Bütün bunlar Bağdat pazarlarının Musul'dan gelen mallara ne kadar çok bağlı olduğunu ve oradan mal akışının bir şekilde engellenmesinin başkent pazarlarındaki fiyatları nasıl doğrudan etkilediğini bariz bir şekilde göstermektedir.

334/945 yılı başlarında İbn Şirzâd, Nâsırü'd-devle'den emirliği kendisine bırakması karşılığında mal, erzak ve gıda göndermesini istemiş, Musul Emîri de ona, un ile 500.000 dirhem tutarında süftece göndermişti.[199]

193 Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 324-325.
194 es-Sûlî, *el-Evrâk*, s. 76.
195 Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 405.
196 es-Sûlî, *el-Evrâk*, s. 201.
197 es-Sûlî, *el-Evrâk*, s. 252.
198 es-Sûlî, *el-Evrâk*, s. 264.
199 Miskeveyh, *Tecârib*, c. II, s. 83.

Musul malları devamlı olarak Bağdat pazarlarına geliyordu. es-Sealibî'ye göre Musul'dan Bağdat'a 20.000 rıtl mum ve 20.000 rıtl bal gönderiliyordu. Yine Musul'dan gelen mallar arasında keklik, bıldırcın, örtüler ile evlerde örtü ve sergi olarak kullanılan dokumalar, hububat, bal, kömür, iç yağı, peynir, kudret helvası, sumak, nar taneleri, katran, demir, tahta veya demirden kovalar, bıçaklar, nişasta, zincir, ok, tuzlanmış balık bulunuyordu.[200] Sincar'dan Bağdat pazarlarına nar tanesi, badem, şeker kamışı, sumak; Nusaybin'den ise, kurşun, kestane (*şahbellut*), kurutulmuş meyveler, (*fevâkih el-mukaddere*), tartılar, yarış develeri gelmekteydi.[201] Rakka'dan, sabun, ceviz, zeytinyağı, kalemler; Harran'dan hurma balı, pamuk, tartılar;[202] Fırat ceziresinin (*el-Cezire*) önemli ticaret malları arasında ceviz, badem, sadeyağ, savaş atları (*hayl ceyad*), üzümler, yaş ve kuru meyveler, kuru üzüm, Haseniyye'den ise, peynir, süt ürünleri, kurutulmuş meyveler, kuru üzüm, kömür, üzümler, yaş meyveler, kendir bulunuyordu.[203] Rahbe'den üstün kaliteli ayva, Amed'den yün elbiseler, Sicilya işi Bizans keten elbiseleri, nakışlı elbiseler, mendiller, örtü ve çarşaflar, yün atkılar (*taylesan*) ve köle (*mekarime rıkak*) geliyordu.[204] Bu bölgenin atları, sabunları, zincirleri, kayış-kemerleri (*süyûr*), Harran'ın üzümden yapılan bir çeşit tatlısı, pamuğu, tartıları meşhurdu.[205]

Ya'kubî, Fırat ve İsâ nehirleri yoluyla Rakka üzerinden un ile Şam ve Mısır bölgesinin ticaret malları yüklü büyük gemilerin devamlı geldiğini, pazarların ve tüccarların dükkânlarının bulunduğu iskeleye yanaştığını kaydediyor.[206]

Abbâsî asrı boyunca gerek hilafet merkezi, gerekse diğer Irak şehirleri büyük ölçüde Musul vilayetinden gelen mallara özellikle de gıda maddelerine bağımlıydı. Herhangi bir sebeple bu malların başkent Bağdat'a gelişi engellendiği zaman pazarlarda bu malların kıtlığına yol açıyor, bu da mâli kriz yaratıyordu.

200 es-Sealibî, *Simar*, s. 538; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 285; el-Câhiz, *Tebessur*, s. 33.

201 Müellif, Şahbellutu, yuvarlak olmayan, fındıktan daha büyük ve lezzetli bir meyve diye niteliyor. el-Makdisî, *Ahsen*, s. 145; el-Câhiz, *Tebessur*, s. 32.

202 Câhız, *Tebessur*, s. 26; Makdisî, *Ahsen*, s. 145.

203 Makdisî, *Ahsen*, s. 145; Durî, *Tarihu'l-Irak*, s. 161.

204 Câhız, *Tebessur*, s. 30; el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 284.

205 Makdisî, *Ahsen*, s. 145

206 Ya'kubî, *el-Büldân*, s. 44.

Bu da fiyatların pahalanması ve toplumsal kargaşayla kendini göstermekteydi.[207] es-Sealibî, Musul'dan 150 kayıkla (*zevrak*) un, buğday, arpa, susam, bal ve elbise getirildiğini zikrediyor. Sadece Musul'dan Bağdat pazarlarına 20.000 rıtl bal geliyordu.[208] Irak alçısı o kadar meşhurdu ki, Bağdat'tan Kayrevan'a mescitlerin tezyinatı için epey bir miktar gönderiliyordu. Vafî camlar Irak dışında da biliniyordu. Arap seyyahlar Kâbe'de süslemeleri güzel camdan yapılmış Irak kandilleri gördüklerini kaydetmişlerdir.[209] Musul ise birçok Irak şehrine ahşap ihracıyla ün salmıştı.[210]

Arap tüccarlar, dokumaları, değerli madenleri, aynaları ve güzel kokuları Bağdat'a getiriyorlar, daha sonra bunların ihtiyaçtan fazla olanını devlet hudutları dışına ihracını üstleniyorlardı. Böylece Bağdat, malların fiyatlarının belirlendiği uluslararası ticarî bir merkez haline gelmişti.[211]

Bağdat pazarlarından Horasan'a büyük miktarda ticaret malı gönderiliyordu. Buradan Horasan'a doğru yola çıkan bir kervan kafilesinde 6000 dinar değerinde mal bulunuyordu. Bu örnek Bağdat'ın ticarî önemini açıkça göstermektedir. Bağdatlı bir tâcirin sattığı mallar için ödediği hamal ücreti 2000 dinar tutmuştu. Başka bir tüccar ise bir ticarî alışverişten 20.000 dinar kar etmişti.[212]

Iraklı tâcirler, denizde de önemli bir ticarî faaliyet başlatarak deniz yolculuklarına çıktılar. Bağdat'tan başlayan bu yolculuklar Basra'dan gemilerle deniz yoluyla Arap Körfezi'nden uzak Doğuya yönelmekte ta Hint limanlarına kadar uzanıyordu.[213] Bu dönemde Hint Okyanusu'nun Asya sahillerinin önemli bir kısmı Abbâsî egemenliği altına girmişti. Iraklıların önünde açılan bu alan Doğuyla ticaretlerini geliştirme imkân ve fırsatı sunmuştu onlara. Irak tüccarları ayrıca Çin yöneticilerinden aralarındaki anlaşmazlıkları kendi kadılarına götürebilme imtiyazı da almayı başarmıştı.[214]

207 Câhız, *Tebessur*, s. 32-33; Makdisi, *Ahsen*, s. 133-134; ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 136-137.
208 es-Sealibî, *Sıvar*, s. 538.
209 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 127-128.
210 Câhız, *Tebessur*, s. 32; ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 161.
211 Hitti, *Tarihu'l-Arab*, c. II, s. 379. Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 405.
212 Sûli, *Evrak*, s. 193.
213 Câhız, *Tebessur*, s. 27.
214 Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 122-123.

8. BAĞDAT PAZARLARINA MAL SEVKİNİ ENGELLEYEN FAKTÖRLER

Abbâsî Devleti'nin muhtelif bölgelerinde meydana gelen bazı olaylar malların Bağdat pazarlarına ulaşmasını etkiliyordu. 148/765 yılında Hasan b. Mücalid el-Ecda' el-Hemedanî liderliğinde Musul civarlarında Hariciler ayaklanmışlardı.[215] H. 177/793 yılında Attaf b. Süfyan el-Ezdî, Halife Hârunürreşîd'e karşı çıkmış ve etrafına 4000 kişi toplayarak Musul ve civarında iki yıl boyunca haraç toplamışlardı.[216] Bu tür olayların Bağdat pazarlarına gelen veya giden mal miktarı üzerinde bariz bir etkisi vardı.

Hârunürreşîd'in oğulları el-Emîn ile el-Me'mûn arasındaki çatışmadan dolayı maruz kaldığı sıkıntıyı Bağdat bir türlü üzerinden atamamıştı. Daha başka olaylar güven ortamının bozulmasına, pazara mal akışının ve ticarî hareketliliğin durmasına sebep olmuştu. Bağdat'ı ele geçiren el-Me'mûn'un askerleri komutanları Tahir b. el-Hüseyin'e karşı ayaklandılar ve bazı mallarını yağmaladılar. Tahir'i kendileriyle savaşa hazırlanacağı Akrküf'a kaçmaya zorladılar. Eğer Tahir, dört aylık rızıklarını vermeyi emrederek onların gönlünü almasaydı iki taraf arasında savaş çıkıyordu.[217]

el-Me'mûn ordusunun Bağdat'ı kuşatması esnasında Tahir b. el-Hüseyin, denizcilerin, tüccarların ve başkalarının Bağdat'a mal sokmalarını engellemişti.[218]

el-Me'mûn ordusunun komutanı, aralarında pazar esnafının da bulunduğu Bağdat halkının bu yakıp yıkma, öldürmeden yılmadığını görünce, tüccarın un ve diğer faydalı şeylerin Medinetü Ebi Cafer, eş-Şarkiyye ve el-Kerh bölgelerine girişini engellemişti.[219]

Sahibü'z-Zenc'in[220] 255-270/868-883 yılında Irak'ın güneyinde ortaya çıkması Basra bölgesinden ve Arap Körfezi bölgesinden Bağdat bölgesine gelen malları bariz bir şekilde etkilemişti.

215 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 185.
216 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 300, 310.
217 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 412.
218 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 82.
219 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 397.
220 Ali b. Muhammed b. Ahmed b. İsâ b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib (a.s).

Özellikle Sahibü'z-Zenc'in Bahreyni ele geçirip oranın haracını toplaması da bunda etkili olmuştu. Bağdat'a ulaşacak bütün mallar için Batiha bölgesini çıkış/dağıtım noktası olarak almış ve böylece Bağdat pazarlarına gidecek bazı malları hapsetmiş oluyordu. Sahibü'z-Zenc'in idareyle çarpışması sırasında o ve adamları 255/868 yılında içinde un ve mal bulunan 200 gemiye saldırıp yağmalamışlardı.[221]

Sahibu'z-Zenc, adamlarını sağa sola baskın ve yağma için dağıtmıştı. Halifelik ordusu zencilere ulaşmadı, ancak 24 tekneyi ele geçirip buldukları çok sayıda malı alıp içindeki herkesi öldürdüler. Oysa bu teknelerdeki malların çoğunun veya bir kısmının Bağdat pazarlarına ulaştırılması düşünülmekteydi.[222] 259/872 yılında Basra bölgesinde zencilerle hilafet ordusu arasındaki savaş şiddetlendi.[223] Bu tür olaylar 260/873, 262/875, 264/877, 265/878 yıllarında tekrarlandı.[224] Bu şekilde Sahibü'z-Zenc 267/880 yılına kadar Bağdat üzerindeki baskıyı sürdürdü.[225] Zencilerle hilafet orduları arasında çetin savaşlar oldu.[226] Bu kriz durumunun Bağdat pazarlarına gelen malların miktarını önemli ölçüde etkilemesi kaçınılmazdı.

Bu dönemde Şam Valisi İsâ b. Şeyh, Bağdat'a erzak akışını durdurdu. Bununla da yetinmeyerek Mısır'dan başkente giden mallara da el koydu.[227] 289/901 yılı sonlarında Şam beldesinde Karmatî bir adam ortaya çıktı. Aynı yıl içerisinde Irak Karmatileri Küfe sevadında[228] harekete geçtiler.[229] Bu tür eylemlerden Bağdat pazarları zarar gördü. Yakub es-Saffâr'ın Ahvâz'ı ele geçirmesinin, Bağdat'a mal akışı üzerinde pek fena tesiri olmuştu.[230]

221 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 206-208.
222 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 209, 225
223 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 8, 19.
224 İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, c. I, s. 229-230; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, c. II, s. 74; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 45; c. V, s. 49-50; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, c. II. s. 75.
225 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 58; İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, c. I, s. 231.
226 Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, c . II, s. 77.
227 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 226.
228 Küfe Sevadı; Mezopotamya'da Kesker'den Zab'a, Hulvan'dan Kadisiye'ye kadar olan sulak ve verimli bölgeye verilen isimdir. Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 273; Söylemez, *Küfe*, 177.
229 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 363.
230 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 252.

9. BAĞDAT'TAN İHRAÇ EDİLEN MALLAR

Bütün kafileler Bağdat'ta üretilen malları İslâm âleminin dört bir yanına taşıyordu. Abbâsî halifeleri önemli bir servet kaynağı olarak gördükleri sanayinin ilerlemesi için çalışmaya özen gösterdiler. Bağdat ve Samarrâ'da cam, çömlek, ipek elbiseler ve diğer şeylerin imali için birçok fabrika kurdular.[231] Bağdat'ta ayrıca izar üretilmekteydi.[232]

Bağdat'ta birçok sanayi bölgesi vardı. Cam yapım fabrikalarının sayısı 4000'e, çömlek fabrikalarının sayısı ise 30.000'e ulaşıyordu.[233]

Kuşku yok ki IV./X. yüzyılın başlarında Bağdat zenginlerin kullandığı lüks eşya yapımında meşhur olmuştu.

VII. yüzyılda Semerkand'da bilinen kâğıt endüstrisi oradan Irak'a intikal etti. Hârunürreşîd döneminde VIII. asırda Bermekî vezirler (749-803) tarafından Bağdat'ta kâğıt imal etmek üzere fabrika kuruldu. Ya'kubî, Mu'tasım'ın Mısır'dan kâğıt ustaları getirdiğini kaydediyor. Bu endüstri daha sonra X. yüzyıla kadar Şam, Taberiyye ve Trabzon'a kadar yayılmıştı. Pamuktan kâğıt imali Doğu İran'da icat edilmesine rağmen lüks kâğıt karayoluyla Çin'den getirilmeye devam ediyordu. Fazl. b. Yahya el-Bermekî, kâğıt fabrikasının kurulmasının gerekliliğine işaret etmişti.[234] Kardeşi Cafer'e devlet divânlarında parşömen yerine Bağdat pazarlarında üretilen kâğıdın kullanılmasını emretti.[235]

Bağdat'ta Kerh yakınında sabun imali için özel bir yer vardı.[236] Bağdat'ta tüketilen sabun miktarı 1.500.000 rıtl olarak tahmin edilmektedir.[237]

Bağdat'ta halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere pamuklu veya yünlü dokumalar, ayakkabı, bakır kap kacak üretilmekteydi. Kaynaklar[238] Bağdat'ta dokumanın III/XIX. yüzyıldan beri geliş-

231 Surur, *Tarihu'l-Hadâre*, s. 134; Makdisî, *Ahsen*, s. 128; M. Cevad-A. Suse, *Delilu Haritatı*, s. 105, 132-133.
232 Makdisî, *Ahsen*, s. 128; İzar: Arap kadınlarının genellikle sokağa çıktıklarından sarındıkları kumaş parçası. Dozy, *el-Mu'cemu'l-Mufassal*, s. 31-34.
233 Hasan İbrahim, *Tarihu'l-İslam*, c. II, s. 254.
234 İbn Haldûn, *Tarih*, c. I, s. 352; Ya'kubi, *el-Büldân*, s. 65; Mazaheri, *Ortaçağ'da*, s. 320.
235 Surur, *Tarihu'l-Hadâre*, s. 135.
236 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 113-114;
237 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I. s. 118.
238 Dımaşkî, *el-İşare*, s. 44-47.

tiğine işaret etmektedir. Bağdat'ta lüks ipek dokumalar, çeşitli renklerde muhtelif ipek elbiseler, pamuk kumaşlar, ince sarıklar, her çeşit mendil,[239] Attabiye Mahallesi'nde,[240] ipek ve pamuk ipliğinden dokunan çizgili meşhur Attabiye elbiseleri üretilirdi.[241] Irak Kaşanîsi[242] o kadar meşhurdu ki 228/862 yılında Bağdat'tan Kayrevan'a oranın mescitlerini süslemek için gönderildi. Aynı şekilde Irak camları bölge dışında da bilinmekteydi. Ünü Endülüs'e kadar ulaşmıştı. İbn Cübeyr, Kâbe'de güzel nakışlarla süslenmiş Irak camından yapılma kandiller görmüştü. Bağdat, cam kadehler ve kap kacak yapımında da ustalaşmıştı.[243]

Halife el-Mehdî'nin Bağdat pazarlarından Hicaz'da dağıtmak üzere satın aldığı 150.000 elbiseyi de bu pazarlardan ihraç edilen mallar arasında saymamız mümkündür.[244]

Başkentteki Dârü'l-kuz Mahallesi Doğunun her tarafında kâğıt yapımıyla şöhret kazanmıştı.[245] Mez'e göre, III. ve IV. yüzyıllar Bağdat kâğıt yapımında esaslı bir değişme kaydedilmişti. Bunun sayesinde yazı işleri bir memleketin tekeli olmaktan kurtulup esaslı bir şekilde ucuzlamıştır. Papirüsün kullanıldığı süre boyunca Mısır'a bağımlılık vardı. Şimdi ise sadece Çin ve Semerkand'da imal edilen Çin kâğıdı sayesinde Mısır papirüsü ve eskilerin kullanmış oldukları parşömen kullanılmaz oldu.[246] Bağdat pazarlarında üretilen kâğıdın bir kısmı dışarıya ihraç ediliyordu.

Kerh'in yakınında Babü'l-Basra ile Dicle arasında Tüsterliler Mahallesi'nde Tüsterliler oturuyor ve Tüster elbiseleri (*siyâbü't-Tüsteriye*) imal ediyordu.[247] İleri gelenlerin de Tüster elbiselerini tercih ettikleri nakledilliyor.[248] Burada üretilen Tüster elbiseleri iç

239 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 101.
240 M. Cevad-A. Suse, *Delilu Haritati*, s. 105. Bu mahalle, Halife Ebu Bekir dönemine kadar Mekke amili olarak görev yapan sahabeden Attâb'a nisbetle bu adla anılmıştır.
241 Makdisî, *Ahsen*, s. 323; Dımaşkî, *el-İşare*, s. 45; İbn Cübeyr, *Rihle*, 180.
242 Mescitlerin kubbelerini süslemeye yarayan bir çeşit çini/seramik.
243 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 127-128.
244 Hüseyin b. Muhammed b. Hasan DiyarBekrî, *Tarihü'l- Hamisfî Ahvâli Enfesi Nefis*, Beyrut: Müessesetu Şa'ban, 1283, c. II, s. 330.
245 Yakut el-Hamevî, *el-Büldân*, c. II, s. 422.
246 Mez, *İslam Rönesansı*, s. 527.
247 Yakut el-Hamevî, *el-Büldân*, c. II, s. 31. Tüster elbiseleri için ayrıca bkz. Receb Abdülcevad İbrâhim, *Mu'cemü'l-Arabî Li'l-Esmâi'l-Melabis*. Kahire: Dârü'l-Âfâkı'l-Arabiyye, 2002, s. 92.
248 Mesudi, *Müruc*, c. IV, s. 247.

pazarın ihtiyacından fazlaydı. Bu durumda bu üretim fazlasının diğer İslâm ülkelerine ihracı gerekiyordu. Bağdat pazarlarından ihraç edilen ürünler arasında pamuklu kumaşlar, ipek dokumalar, özellikle mendiller, izarlar, sarıklar, çömlekler ve cam aletler, yağlar, macunlar, aletler yer alıyordu.[249]

Bağdat pazarlarının ihracatı sadece kendi ürettikleri ile sınırlı değildi. Bazen diğer şehirlerde üretilen malları da ihraç ediyordu. Kesker şehrinde üretilen mallar Bağdat üzerinden ihraç ediliyordu.[250] Öte yandan Arap tüccarları Bağdat'a dokumalar, değerli taşlar (*cevahir*), aynalar, inciler, güzel kokular getiriyorlar, Bağdat tüccarları ise bu malların fazlalarını Uzak Doğu'nun her tarafına, Afrika ve Avrupa'ya ihraç ediyorlardı.[251] 313/925 yılında Bağdat'ta taze hurma o kadar çok oldu ki, bunlar kurutularak Vâsıt ve Basra'ya gönderildi.[252] Bağdat'tan Basra'ya taze ve kuru hurmanın ihracı alışılmamış bir şeydi. Bu yüzden de İbn Miskeveyh'in,[253] Basra'nın hurma merkezi olması dolayısıyla bu durumu yadırgadığını görüyoruz.

Bağdat pazarlarından Horasan ve civarına ihraç edilen birçok malın bulunduğu kesindir. Ayrıca Halife el-Emîn, kardeşi el-Me'mûn ile arasında artan ihtilafın sonucu olarak 194/809 yılında tüccarların Horasan'a mal taşımalarının yasaklanmasını emretmiş olması bölgeyle başkent arasındaki ticaretin önemini gösteriyor.[254] Yaklaşık bir yıl içerisinde Bağdat tüccarı Horasan'a yaklaşık 100.000 yük hurma ihraç etmişti. Aynı şekilde kuzey Afrika'ya da kuru hurma ihracatı yaptılar.[255] Bağdat pazarlarından Horasan'a çok büyük miktarlarda mal sevk edildiğini destekleyen başka kayıtlar da vardır. Sözgelimi Muttaki Billâh'in hilafetinin başlangıcında Şazincan Kürtleri 329/940 yılı cemadilula'sında Bağdat'tan Horasan'a giden bir kervanın yolunu kesmişlerdi. Bu kervanda altın ve gümüş olarak 3000 dinar, aynı miktarda da mal bulunuyordu.[256]

249 Makdisî, *Ahsen*, s. 128.
250 Ahmed Ali, *Tanzimatü'l-İctimaiyye*, s. 225.
251 Hittî, *Tarihu'l-Arab*, c. II, s. 379.
252 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VII, s. 25.
253 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 146.
254 Taberî, Tarih, c. VIII, s. 405.
255 Mez, *Hadâre*, c. II, s. 226-227.
256 Sûlî, *el-Evrâk*, s. 192; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 318.

Bağdat pazarlarından gönderilen malların değerini şuradan anlayabiliriz: es-Sülî'nin bildirdiğine göre, Katiatü'r-Rebi'den bir tüccar mallarını kervana yüklemek için hamal kirası olarak 2000 dinar ödemişti. Hamal kirası bu kadar olunca malın kıymetinin ne olacağını tahmin etmek zor olmasa gerek.[257]

Bağdat tüccarları denizde de çok büyük bir ticarî faaliyete başladılar. Bağdat'tan başlayıp Arap Körfezi'ne oradan da Uzak Doğu'ya ulaşan deniz seferlerine çıktılar. Abbâsîler döneminin başlarında Seylan'a yapılan ticaretin tamamı Arap tüccarların elindeydi. Çinlilerin Arap Körfezi ve Hint sahillerinin çoğunu dolaşmaya başlamasından sonra bu körfezdeki varlıkları azaldı. Çünkü genelde Arap tüccarları özelde Bağdat tüccarları onların yerini almış ve Çin hindine ve Çin'e ulaşmaları mümkün hale gelmiştir. Onların Seylan yoluyla Çin'le yaptıkları ticaret çok yaygın hale geldi. Bu tüccarların bir kısmı Kanton şehrine yerleşti.[258]

Bağdat pazarlarından ihraç edilen mallar arasında Bağdatlı bir tâcirin Rakkalı bir tâcirle yapmış olduğu anlaşma karşılığında tek seferde 10.000 dinar kar ettiği sıvı yağ (*zeyt*) bulunuyordu. Rivayete göre, Bağdatlı tâcir Ahmed b. Ebi Avf, Rakka'dan gelen bir süvariyi misafir etmişti. Misafirin eşyaları arasında, içerisinde Rakka tüccarlarının mektuplarının bulunduğu bir kese gördü. Bir tüccar tarafından Bağdat'taki arkadaşlarına ve tanıdıklarına yazılmış olan bu mektupta, Rakka'da bulunmayan Bağdat yağından ne kadar bulurlarsa satın almaları isteniyordu. Ahmed b. Ebi Avf, vekillerine buldukları bütün yağları satın almalarını emretmiş, gün sonunda 10.000 dinar kıymetinde yağ satın alınmıştı. Ertesi gün Rakka'dan gelenler, Ahmed b. Ebi Avf'ın yağını 10.000 dinar kârla almak zorunda kalmışlardı.[259]

Çin'e gitmek üzere Basra'dan denize açılan gemiler, yol üzerinde Maskat'a uğruyorlar, sonra Hint sahilinden seyrederek Bengal Körfezi'ne gidiyorlardı. Daha sonra Sumatra adasına yöneliyorlardı. Çin limanlarına ulaşana kadar da Çin Denizi'nden gidiyorlardı.[260]

257 Sûlî, *el-Evrâk*, s. 193.
258 Surûr, *Tarihu'l-Hadâre*, s. 146-147; Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 25.
259 el-Hemdanî, *Tekmile*, c. I, s. 9.
260 ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, s. 171; Sürur, *Tarihu'l-Hadâre*, s. 147.

Irak ile Hint arasındaki ticaretin boyutuna örnek olarak Irak'tan Hint krallarından birine içki taşınmasını verebiliriz.[261]

Bağdat pazarlarının bu iktisadi gelişimi sonucunda Irak mahsullerinin ticaretini yapmak üzere muhtelif milli şirketler kuruldu.[262] Bu şirketler Başkent pazarının ihtiyacının dışındaki malların ihracını üstlenmişti. Belki de bu şirketler büyük miktarda Irak hurmasının Hint ve Çin pazarlarına ihracını gerçekleştirmişti.[263]

Hicri IV./X. yüzyılın başları Doğu Avrupa ile ticaretin zirvesiydi. Abbâsî Devleti'nden bu ülkelere çok miktarda mal ihraç edilmekteydi. Irak ticareti bunun önemli bir parçasıydı.[264]

10. GÜMRÜK VERGİSİ

Ticaret mallarının devletlerarası bazen de devlet içi sınırlardan geçişinde alınan vergi olarak tanımlanan gümrük vergisi Cahiliye Arapları arasında meks (*çoğulu mükûs*) ve uşûr adlarıyla biliniyordu. Kaynaklarda verilen bilgilerden Hz. Peygamber döneminde çarşı ve pazara dışarıdan mal getiren Müslümanlardan bu tür bir vergi alınmadığı, İslâm 'a yeni giren kabilelerle yapılan anlaşmalara da kendilerinin uşûr vergisinden muaf tutulacağı yönünde hükümler konulduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in Müslümanların uşûr ödemeyecekleri yönündeki hadisleri ve Medine'de onlar için pazar vergisi alınmayan bir çarşı kurdurması, serbest ticari dolaşımı teşvik ederek canlı bir piyasa ekonomisi oluşturmayı amaçladığı bunun için de pazar ve gümrük vergisini en aza indirmeyi hedeflediği söylenebilir. Gümrük vergisinin ilk defa Hz. Ömer tarafından konulduğu bilgisi de kaynaklarda yer almaktadır.

İslâm hukukunun aslî kaynaklarında gümrük vergisi tatbikatında uyulması gereken esaslar ve bunlara göre belirlenmiş sabit oranlar bulunmadığından bu vergilendirme türünün tarih

261 İbn Hurdazbih, *Mesalik ve Memalik*, s. 67.
262 el-Cehşiyarî, *el-Vüzerâ*, s. 186, 319-320; M. Cevad-A. Suse, *Delilu Haritati*, s. 132.
263 Sürur, *Tarihu'l-Hadâre*, s. 132.
264 ed-Dürî, *Tarihu'l-Irak*, s. 153-154.

boyunca çeşitli İslâm toplumlarında farklı uygulama, yasak ve muafiyetlere konu olduğu gözlenmektedir. Gümrük resminin tesbitinde malın kıymeti (*ad valorem*) yerine genellikle şahısların müslim veya gayri müslim, yani zımmî yahut harbi-müste'men, ülkenin de dârülharp veya dârülislâm olması esas alınmıştır. İslâm devleti tutumunu dârülharbin tavrına göre belirlemiş, genelde serbest ticaretten yana olunmakla birlikte gümrük ve geçiş resimlerinin konulmasında ve uygulanacak oranların belirlenmesinde karşıda bulunan dârülharbin Müslüman tüccarlara tavrı ölçü alınmış, çoğunlukla da mütekabiliyet esasına uyulmuştur. Gümrük resmi uygulaması zamana ve yere göre farklılıklar göstermekle birlikte genellikle oran Müslümanlar için %2,5, zımmîler için %5, harbî-müste'men için %10 olarak belirlenmiştir. Verginin farklı statüdeki zümrelerden farklı oranlarda alınması eşitliği ve adaleti zedeleyen değil belirleyen bir durumdur. Çünkü kadın erkek bütün Müslümanlar gümrükten geçsin veya geçmesin yılda bir defa mallarının ayrıca zekâtını ödemek durumundaydılar. Harbînin ülkesinin Müslüman tüccardan aldığı oran biliniyorsa mütekabiliyet esasına uyuluyor, bilinmiyorsa prensip olarak %10 luk oran uygulanıyordu. Harbîlerin kadın ve çocukları gümrük vergisinden muaf tutulduğu gibi, mallarını taşıdıkları hayvanlar için de her hangi bir ödeme yapmıyorlardı. Vergi yılda bir kere alınır ve karşılığında bir tezkire (*cevaz belgesi*) verilirdi. Değeri 200 dirhem veya 20 miskalden düşük olan mallardan ise vergi alınmazdı.

Teoride gümrük resmi sadece dârülislâm sınırlarında alınır ise de uygulamada Emevîlerden itibaren her İslâm devleti kendi bölgesinde belirli sınırlar içinde bu uygulamayı yapmıştır. Gümrük vergileri, şehir kapılarında, yollarda, köprülerde ve limanlarda alınırdı. Sonraları değişen ekonomik şartlara göre yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerden malın geliş yolu, geçtiği bölgeler, malın taşındığı hayvanın cinsi gibi unsurlar etkili olmuştur. Mesela Samaniler zamanında Türkistan'da her bir deve yükünden 2 dirhem, dağlık bölgeden mal getirenlerden 1 dirhem gümrük vergisi alınmaktaydı. Deve yükü başına uygulanan bu rakam Isfahan ve Kirman'da daha yüksekti. Cidde'de buğdaydan her bir deve yükü için 1 dinar; Mısır keten kumaşından ise her balya için kalitesine göre 2 veya 3 dinar, her bir

deve yükü yünden 2 dinar; Kulzüm'da *(Süveyş)* her bir deve yükü yünden 1 dirhem alınıyordu.

Gümrük resmiyle doğrudan ilgili bir husus da yol güvenliği idi. Esasen alınan vergi karşılığında İslam Devleti bu güvenliği sağlamayı taahhüt etmiş oluyordu. Abbâsî hükümdarlarının yol güvenliğini sağlamaya itina ettiklerinden söz etmiştik. Irak'ta da kara, deniz ve nehir gümrükleri vardı. Sıkı arama ve eziyeti dolayısıyla Basra gümrüğünün kötü bir ünü vardı. Halifeye ait bölge ile Karmatilere ait bölge arasında sınır vardı. Şehrin Kapısında her iki devletin gümrük görevlileri karşılıklı olarak konum almışlardı. Bu sınırda her koyun için gerçek değerinin iki misli, yani 4 dirhem gümrük ödeniyordu. Ayrıca Karmatî gümrük bürosu günde yalnız bir saat çalışmaktaydı. Isfahan'ın tüccar mahallesi olan Yahudiyye'de her bir deve yükü için 30 dirhem giriş gümrüğü ödeniyordu. Sind'in bir vilayetinde de farklı gümrükler vardı: Hindistan'dan gelen malların gümrüğü Sind'in diğer bölgelerinden gelen malların gümrüğünden daha yüksekti. İhracat için de gümrük alınmaktaydı. Maveraünnehir'de Ceyhun'dan geçmek için her erkek köle başına 70-100 dirhem, her Türk cariye için 20-30 dirhem ve her deve için 2 dirhem, yolcunun bagajı için 1 dirhem alınıyordu. Sind'de ise köle dışında her mal için çıkış gümrüğü ödeniyordu. İhracata prim ödenmesi ancak hurma bolluğu ile tanınan Kirman'da söz konusuydu ve Horasan'a 100.000 deve yükü hurma ihraç eden kervanların sürücülerine hükümet birer dinar ödüyordu. Uman gümrükçülerinin aramaları da fena eziyet vericiydi.[265]

Sonuç ve Değerlendirme

Birçok faktörün bir araya gelerek İslam medeniyetinin başkenti Bağdat'ı dünya ticaretinin hedefi ve pazarı haline getirdiği anlaşılıyor. Bunlar arasında kara ve deniz ulaşım ağının tam

265 Makdisî, *Ahsen*, s. 104, 134, 340, 400, 469, 485; Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Harâc*, s. 146; Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellam el-Herevî el-Ezdî, *Kitabü'l- el-Emval*, thk. Halil Muhammed Herras, Beyrut: Dâru'l-Fikr, s. 636; Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud Mevsılî, thk. Züheyr Osman el-Caid, *el-İhtiyar li-ta'lili'l-muhtar*, Beyrut: Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, [t.y.] c. I, s. 124; *el-İhtiyar: metni el-Muhtar li'l-Fetva: Arapça ve Türkçe*, İmam-ı A'zam Numan b. Sabit Bağdadi Ebu Hanife, terc. Celal Yeniçeri, 3. bs. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2012, s. 111; Mübahat S. Kütükoğlu, "Gümrük", *DİA*, c. XIV, s. 260-268.

ortasında bulunması ilk sırada gelir. Gerçekten de İsa, Fırat ve Dicle nehirleri Bağdat'a mal sevkini kolaylaştıran başlıca su yollarıydı. Bölgenin arazi yapısının düz olması kara ulaşımını da kolaylaştırıyordu. Ortaçağda eski dünyanın iki ucunu birbirine bağlayan iki ana yol ipek yolu ve Sibirya yoluydu. Buna Hint yolu ile Hazar krallığından geçerek kuzeyi İslam ülkelerine bağlayan Volga-Hazar yolunu eklemek gerekiyor. Ülkenin çeşitli yerlerini birbirine ve dünyaya bağlayan üç anayol Bağdat'ta birleşiyordu. Kara ulaşımında en güvenli taşıma aracı deve olmakla birlikte at ve katırlardan da faydalanılıyordu. Tacirler yolculuklarında kılavuzlardan yardım alıyorlardı. Hükümetin istikrarlı olduğu dönemlerde yollar güvenliydi ve mallar başkent pazarlarına emniyetli bir şekilde ulaştırılıyordu. Taşınan mallar ve ambalajları çok çeşitliydi.

Devlet tarafından kurulan ve yürütülen posta sistemi halkın hizmetindeydi. Posta eskiden beri var olan yol ağının yardımıyla oldukça düzenli ve hızlı işliyordu. Posta taşımacılığında gemilerin yanı sıra at, katır, deve ve güvercinlerden faydalanılıyordu. Bağdat ile Rakka, Musul, Basra, Küfe arasında kuryeler 24 saatte bir gidip dönebiliyorlardı. Dicle üzerinde hızlı posta gemileri çalışıyor, günde otuz fersah (180 mil) yol alan bu gemilere yolcular da binebiliyordu. Paket, mektup veya telgraf ücretleri alıcıdan tahsil edilirdi. Posta tahsilatları devlet için önemli bir gelir kaynağı oluşturuyor, 918 yılında Bağdat ile Fırat üstündeki Hit adası arasındaki posta yılda 30.250 dinar, yani 1.625.000 altın frank gelir getiriyordu. Önemli nehir yolları üzerinde muhafızlar tarafından korunan istasyonlar bulunuyor, buralarda vergi toplanıyordu. Bağdat nüfusunun kalabalık olması dolayısıyla özellikle çevre bölgelerden gelen gıda maddelerine büyük ölçüde bağımlıydı. Bu bağımlılık özellikle siyasi kriz anlarında daha bariz hale geliyordu. Bağdat'ın ülkedeki yirmi dört vilayetle ticaret yaptığı dikkate alındığında başkent pazarlarının ticaret hacminin büyüklüğü kolaylıkla anlaşılır.

Bölgedeki geniş su yollarının Bağdat'ı Basra körfezine bağlaması sayesinde Hint okyanusunda seyrü sefer imkanına kavuşan Müslümanlar dünya ticaretini canlandıran aktif bir unsur konumundaydılar. Çin'in kağıt ve ipkelerini, Hint baharatlarını,

Java'nın tahtalarını Avrupa'ya taşıma imtiyazı onlara aitti. Bu malların bir kısmı Basra körfezine uğramadan Kızıldeniz üzerinden İslam âleminin batısına oradan da Avrupa'ya ulaşıyordu. Afrika mahsulleri aynı yolu izliyor, fildişleri Habeşistan'ın Zeyla limanından gemilere yükleniyordu. Bağdat'tan Mısır ve Afrika'ya, İslam dünyasının batısına ve oradan Avrupa'ya; diğer taraftan Avrupa'dan ve batıdan gelen malları Hindistan, Çin, Rusya ve İskandinav ülkelerine de Müslümanlar taşıyordu.

Irak ile Hindistan arasındaki ticari ilişkilerin tarihi çok eskilere dayanır. Hindistan'dan Basra Körfezine gemiler sevk edildiği gibi, Basra Körfezinden de oraya ticaret gemileri gönderiliyordu. İran'dan Hindistan'a doğru giden gemilerin hedefi Seylan adası idi. Çünkü o zamanlar Hint denizinin bütün denizci ulusları mallarını mübadele için buraya gönderirdi. Batılı tüccarlar burada memleket ürünlerinin yanında Çin gemileriyle getirilmiş Çin ipeği, karanfil, sarısabır, veya sandal ağacı bulurlardı. Dönüşte Malabar sahili boyunca ilerleyerek biber alabilir, Sind munsabında Tibet miski yükleyebilirlerdi. Hint iran arasındaki bu ticari ilişki kıymetli baharat, fildişi, sert ağaç ve bazı ipekli dokumalar gibi tamamlayıcı mallara dayanıyordu. Abbâsî devletinin kuruluşuyla birlikte ticaret yolları Kızıldeniz'den Bağdat, Basra ve Arap Körfezi yoluna kaymıştı. Bağdat tüccarının lehine olan bu değişiklik sayesinde pazarların işlem hacmi ve faaliyet alanı genişlemişti. Hindistan'ın Irak'a nispeten yakınlığı dolayısıyla deniz ticareti epey canlanmış, uzun ve sıkıntılı olan karayolu ticareti ise önemsiz kalıyordu. Bazı Hint soyluları Arap tüccarları teşvik ettiği gibi, Hint kıtasında Müslümanlara meyil gösteren sayısız hükümdar bulunuyordu. Hatta bazı prensler Müslümanlığı kabul ederek ülkelerinin herhangi bir bölgesinde Arapların koloniler kurmalarına ve camiler yapmasına izin vermişlerdi. Bazı Müslüman kolonileri hükümdardan kadılık hakkı elde etmişti. Hindistan'dan Bağdat pazarlarına gelen malların en önemlileri panter, kaplan, fil, kaplan derisi, kırmızı yakut, değerli taşlar, her nevi güzel koku, öd ağacı, beyaz sandal ağacı, abanoz ağacı, kâfur idi. Amber Hindistan'ın yanı sıra Endülüs'ten de getiriliyordu. Hindistan'dan ayrıca kaliteli elbiseler, eşsiz kılıç ve mızraklar, değerli taşlar, portakal, limon, turunç ve narenciye ağaçları ve sac ağacı getirilerek Bağdat pazarlarında satılıyordu.

Arapların Çin ile ticari ilişkileri İslam öncesi döneme kadar uzanır. VI. Yüzyıla kadar İran ve Habeş gemilerinin erişebileceği en uç nokta sayılan Seylan adasını Abbâsîler cüretkarane bir şekilde aşmışlardı. İslam gemileri Çin'in bugün Kanton olarak bilinen Hanfu limanına varmışlardı. Çin ile yapılan ticaretin merkezi olan bu şehirde önemli sayıda bir Müslüman cemaati yaşıyordu. Çinliler denizde de yoğun bir faaliyet gösteriyorlardı. Araplar Çin'e daha sık gitmeye başlayınca Çinliler Basra körfezinde daha az gözükmeye başladılar. Çin ile Arap ülkeleri arasındaki ticaret VIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenli hale gelmiş IX. Yüzyıl ve sonrasında daha da gelişmiştir. VIII. Yüzyılda iki ülke hükümetleri arasında elçilik heyetleri teati edilmeye başlandı. Çin kaynaklarında Abbâsî halifelerinin isimlerinin geçtiği kaydediliyor. Bu dönemde çok sayıda Müslüman Çin'e yerleşmiş, Halife oradaki vatandaşlarının durumun gözetmek üzere Müslüman bir görevli tayin etmişti. Orada bayram namazı kılınıyor ve minberlerde halifeye dua ediliyordu. Karayolu çok uzun ve meşakkatli olduğundan kara ticareti yok denecek kadar azdı. Deniz yolunun kolaylığı yüzünden Horasan ve Semerkand tüccarlarının Basra'ya gelerek oradan deniz yoluyla Çin'e gitmeyi tercih ettikleri bildiriliyor. Çin'den Bağdat'a çok büyük miktarda mal geldiğinden Bağdat'ın bu ülke ile güçlü ilişkileri vardı. Ancak yolun uzun ve sıkıntılı olması dolayısıyla Bağdat pazarlarında bol miktarda bulunduğu halde Çin malları pahalıydı. Çin'den Bağdat pazarlarına gelen mallar arasında Çin kâğıdı, mürekkep, çelik, ipek, porselen, rahvan savaş atları, brokar, eyer, keçe, darçın, saf ravend bitkisi, kaliteli kazanlar, tavus kuşları bulunuyordu. Bağdat tüccarlarının Japonya ve Kore'den de bazı malları ülkelerine getirdikleri biliniyor.

İslam ticaretinin Avrupa'ya girmesini sağlayan yollardan biri de Hazar denizi ile Bizans arasındaki Hazar devleti ve Rusya'nın yarı barbar fakat orta Avrupa ile canlı bir ticaret yapan milletleri idi. X. Yüzyılda Bizans hududunda bulunan Trabzon limanı İslam ve Yunan ticaretinin buluştuğu önemli bir pazardı. Birçok Müslüman'ın yaşadığı şehirde hükümet gümrük gelirlerinden önemli kazançlar sağlıyordu. Bizans'tan Bağdat pazarlarına gelen pek çok mal vardı: Meşhur Bizans ipek elbiseleri, keten elbiseler, kilimler, güzel kokulu bitkiler, zamk, sakız ağacı reçinesi, deriler, postlar, samurlar ve kılıçlar, altın ve gümüş kaplar, sağ-

lam kilitler, muhtelif ilaçlar, halis Bizans dinarı, seramik kaplar, bahar gülleri, atlas, saf ipek, çevik savaş atları, pirinç madeni, badem, mercan, pantolon kemerleri, su mühendisleri, ziraat uzmanları, saban süren çiftçiler ve mermer ustaları, Rum ve Slav cariyeler ile hadım köleler.

Müslümanların kuzey sınırları boyunca Hazar denizinden doğuda Aral denizine kadar uzanan bölgede büyük bir ticari faaliyet söz konusuydu. Hazar denizi kıyılarına sıralanmış limanlarda büyük bir seyrü sefer faaliyeti vardı. Hazar kralları bu bölgede birçok şeyi düzene koymuş, Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların ülkelerine serbestçe yerleşmelerine, kendi dinlerini rahatça yaşamalarına ve kazâ hakkının dindaşlarınca kullanılmasına izin vermişlerdi. Hazar denizi pek çok merkeze yakınlığı dolayısıyla ticari alışverişin sahnesi durumundaydı. Müslüman tacirler buralara hurma, şeker, pamuklu ve yünlü kumaşlar, demirden mamul alet edevat ile cam eşya ihraç ederler ve bunların karşılığında baharat, kâfur, iç Asya'dan ipek, ve Afrika'dan fildişi, siyahi köleler ithal ederlerdi. Hazar'dan gelen mallar arasında köle, cariye, yumurta, zırh ve miğferin de bulunduğu kaydediliyor. Rusya ve Baltık vilayetlerinde yapılan kazılarda bulunan sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla Rusya ile doğu arasındaki ticari ilişkilerin başlangıcı VIII. Yüzyıla kadar gidiyor, en parlak devresini ise IX. Yüzyıl sonları ile X. Yüzyıl başları oluşturuyordu. Rus tüccarları Bağdat pazarlarına kara tilki derisi, kılıçlar, bal, mum, kürk ve beyaz köle getiriyordu. Dünya ticaretinde önemli rol oynayan Yahudiler yaptıkları esir ticareti dolayısıyla Müslümanlarla ilişki içindeydiler. Yahudi tabipler Arapça kitaplar okuyor ve ancak uluslararası ticaretle edinilebilen doğu ilaçlarına başvuruyorlardı. İbn Hurdazbih'in eserinde Razaniyye diye söz ettiği Yahudiler IX. Yüzyıldan itibaren karadan ve denizden Frank ülkesinden Çin'e kadar olan yolu geçiyordu. İster Kızıldeniz güzergahını izlesinler isterse Basra körfezi bu Yahudilerin gayesi Hindistan ve Çin'e varmaktı. Müellif, Farsça, Rumca, Endülüsçe, Arapça, Frenkçe ve Slavca bilen Yahudilerin taşıdıkları ticaret maddelerini de kaydediyor. Batılı olduğu anlaşılan bu Yahudi toptancı tacirler batıdan doğuya doğru yaptıkları seferlerinde, hadımlar, kadın ve erkek esirler, ipek, kürkler ve kılıçlar; doğudan batıya doğru ise misk sarısabır, kâfur, tarçın, kimyon vb taşıyorlardı.

Maveraünnehir'den ihraç edilen ürünler buranın ticari ve sanayi kapasitesi hakkında fikir edinmeye yeter: Sabun, halı, bakırdan mamul kandiller, kurşun mamulleri, aba'dan paltolar, kürkler, amber, bal, doğan kuşları, makaslar, iğneler, bıçaklar, kılıçlar, ok-yay, etler, Türk ve Slav soyundan gelen köleler vs.

Harezm'den tilki derisi, kakım(*as*), samur, sincap, vahşi eşek ve tavşan derisi, kaliteli misk, iyi cins şeker kamışı, kurşun, mum, başlık ve balık zamkı, balık dişi, bal, fındık, ok, kılıç, zırh gibi silahlar, köle, küçük ve büyükbaş hayvanlar getiriliyordu. Semerkand'dan kâğıt, katır, Semerkand elbisesi (*semerkandiye*), bakır kazanlar, ince ipek elbiseler, as kürkü; Türkistan'dan elbise, Şaş'tan yüksek semerler (*sürüc*), tabaklanmış deri, seccadeler; Fergana'dan elbiseler, yumurta, kılıç ve mızrak, bakır, demir ve köle geliyordu. Bu bölge beyaz köle ticaretinin merkezi olarak kabul ediliyor, hatta bazı vilayetler merkeze ödemeleri gereken haracı köle olarak gönderiyordu.

Halifelere özel kaplar içinde gönderilen çok kaliteli Merv karpuzundan başka Merv'den başkente şu mallar geliyordu: zebercet, lüks pamuk elbiseler, kadifemsi halılar, ipek peçeler, ibrişim, pamuk, inek, peynir, bakır, savaş atları, iyi cins udla birlikte ud çalan sanatkârlar, Merv elbiseleri (*merviyye*).

Miskin koku ve cins olarak en güzeli Tibet'ten geliyordu. Türk topraklarından ise daha az kaliteli soğd miski gelirdi. Ya'kubi'ye göre, kalite olarak miskin en güzeli Tibet miski, sonra Soğd miski, sonra da Çin miskidir. Bundan sonra ise Hint miski gelir. Hint miskinden sonra ise Kunbar miski gelirdi. Kunbar miskinin altında ise Dokuz Oğuz miski yer alırdı.

Irak'tan Suriye'ye giden önemli bir yol ise, Basra Körfezinden Akdeniz yakınlarına kadar sefere elverişli olan Fırat Nehri idi. Bağdat ve Basra şehirlerinden itibaren nehir boyunca nehir kenarını izleyen kervan yoluyla hiç durmayan bir mal akını devam edip gidiyordu. Bu güzergâh üzerinde iki önemli nokta vardı: Rakka ve Balis şehirleri. Rakka, Romalıların İranlılardan ipek aldıkları pazaryerlerinden biriydi. Balis Fırat kıyısında küçük bir şehirdir. Irak'tan Suriye'ye gidenlerin o dönemdeki ilk durağı olup yolu bakımlıdır. Balis şehrine Arap coğrafyacısı İstahrî, Suriyelilerin Limanı diyor.

Bağdat ile düzenli bir ticarete sahip olan Şam'dan gelen malların başında özel deri torbalarla taşınan yılda 30.000 adet elma bulunuyordu. Şam'dan zeytin ve zeytinyağı, kuru üzüm, develer üzerinde nakledilirdi. Kuşkonmaz ise, bozulmaması için özel kurşun kaplar içerisinde gönderiliyordu. Şam'dan ayrıca incir, şeker, menekşe yağı, kağıt, ceviz, cam eşya ve aletler, ipek dokumalar ile pamuk da geliyordu.

Bağdat'a önemli miktarda ticari mal sevk eden Filistin bölgesine has ürünler şunlardır: Parşömen, sarımsak otu (*garlic mustard*), aynunî ve dürî cinsi kuru üzüm, Kâfûrî armudu, Sibaî ve Şam inciri, kolakas, firavun inciri, hünnap, kenger (*gundelia*), şeker kamışı, şam elması, hurma, zeytin, turunç, çivit, andız otu (*rasin*), narenciye, adamotu, sidre, ceviz, badem, kuşkonmaz, muz, sumak, lahana, yermantarı, acıbakla, olgun hurma, kar, manda sütü, iyi cins bal, asımî ve temrî cinsi üzümler, karnabahar.

Mısır'ın Irak bölgesi özellikle de Bağdat ile önemli ticari ilişkileri vardı. Kendi üretimi olan kağıt, kumaş ve elbiseler ile doğal zenginliklerinin yanı sıra Kuzey Afrika ve Endülüs yolunun buradan geçmesi dolayısıyla ticari önemi büyüktü. Keten dokumalarıyla meşhur olan Mısır'da Feyyum, Buhayra, Tennis, Dimyat, Şatta, Debik şehirleri civarlarında toplanmıştı. Nakışlı Debik halı kilim ve sergileri de Bağdat pazarlarına gelen Mısır malları arasında bulunuyordu. Yalnızca Tennis ve Dimyat dokumalarının Bağdat'la ticari ilişkilerdeki payı yıllık 20.000 ile 30.000 dinar arasında değişiyordu. Mısır'dan gelen ve genellikle halifelerin giydiği bir çeşit elbisenin fiyatı 1000 dinarı buluyordu. Mısır'dan temin edilen mallar arasında pirinç, buğday, keten, bakır, altın, zümrüt, mısır fuları (mendil), örtü, halı, kilim, sergi ve hasır, kuşak ve kemer ile mendiller, zebra (*el-humru'l-hemalic*), ince elbiseler, kâğıt, pelesenk yağı, çok kaliteli zebercet madeni de bulunuyordu.

Bağdat'ın Kuzey Afrika, Endülüs ve Sicilya ile de ticari bağları vardı. Berka'dan yün kumaş ve elbiseler, Sicilya'dan ağartılmış kaliteli elbiseler, beyaz nişadır gönderiliyordu. Kuzey Afrika'dan kaplan, deri tabaklamada kullanılan palamut ağacının yaprağı, keçe, şahin ve doğan gibi av kuşları, sıvı yağ, fıstık, safran, badem, berkük, erzak çantaları, deri sergiler, su tulumları gönderiliyordu. Fas'tan hurma çeşitleri, Endülüs'ten bol miktarda kumaş

ile mercan ve amber gibi Endülüs iklimine özgü mallar, Toledo (Tudela)'dan bol miktarda samur getiriliyordu. Endülüs'ten ayrıca cantiyyat (*bir çeşit ilaç*) ve Endülüs cariyeleri temin ediliyordu.

Öd ağacı, farklı ilaçlar, Habeş ve Sudan menşeli zenci köleler ya Mısır üzerinden ya da deniz yoluyla Zengibar üzerinden Irak'a ulaştırılırken; donuk amber, fildişi, abanoz, altın tozu ve köleler Doğu Afrika'dan sağlanıyordu.

Yemen'in Irak ve Bağdat'la eskiden beri ticari ilişkilerinin bulunduğu biliniyor. Bu ilişkiler deniz yoluyla gemilerle ve karadan Hicaz üzerinden kervanlarla yapılan mal sevkiyatına dayanıyordu. Yemen'den Bağdat pazarlarına gelen malların çeşitliliği burayla yapılan ticaretin önemini göstermeye yeterlidir: Akik taşı, sürme, tabaklanmış deri, köleler, zürafa ve manda derileri, eczacılık aletleri, itriyat çeşitleri, misk, bakkam, selc (*yenebilen bir tür bitki*), sasim, fildişi, inci, ipek yakut çeşitleri, abanoz, hindistan cevizi, kand, iskenderus, sarısabır, demir, kurşun, bambu, gadâr, sandal ağacı, kristal, biber, Aden'den amber, içecekler, kalkan, Habeş köleleri, hadımlar, kaplan derileri, buhur/tütsü, boya otu, yemen safranı, ilaçlar, amber, akik taneleri, yünlü terlikler, deri sergiler ve daha başka şeyler.

Bağdat'ın komşu bölgelerle de önemli ticari ilişkileri vardı. Ahvâz, Fâris, Basra, Küfe ve Musul bölgeleri tarımsal ürünleri, sanayi mamulleri ve doğal zenginlikleri ile Bağdat pazarlarını besliyordu. Bu bölgelerden gelen malların bir kısmı Başkentin ihtiyacını karşılamak üzere satışa sunuluyor, ihtiyaç fazlası ürünler ise diğer bölge ve ülkelere gönderiliyordu. Bağdat özellikle yakın bölgeler olan Basra Küfe ve Musul civarlarından temin ettiği gıda maddelerine çok fazla ihtiyaç duyuyordu. Siyasi krizler, iç karışıklıklar ve isyanlar gibi kritik durumlarda bu bölgelerden Bağdat'a yapılan erzak sevkiyatı hayati önem arz ediyordu. Bu yüzden de Bağdat'ı muhasara edenler ilk iş olarak buralardan erzak sevkini engelleyerek Bağdat'ı savunanları zor durumda bırakmaya çalışıyorlardı. el-Emîn-el-Me'mûn çekişmesi ve zencilerin isyanı sırasında bu tür sıkıntılar yaşanmıştı. Bağdat pazarları civar bölgeler ile yabancı ülkelerden gelen malların başka ülkelere satışına aracılık ettiği gibi, Başkentte üretilen malların da ihracını gerçekleştiriyordu. Bağdat pazarlarından ihraç edi-

len ürünler arasında kâğıt, pamuklu kumaşlar, ipek dokumalar, özellikle mendiller, izarlar, sarıklar, çömlekler ve cam aletler, yağlar, macunlar, diğer aletler yer alıyordu. Bağdat'ın ihraç malları arasında hurma önemli bir yer tutuyordu. Horasan'a bir yıl için 100.000 yük hurma ihraç edilmiş olması bunun bariz delilidir. Bağdatlı bir tacirin malını kervana yükletmek için hamal kirası olarak 2000 dinar ödediği dikkate alınırsa gönderdiği malın kıymeti kolayca anlaşılır. Özellikle Attabiye mahallesinde üretilen çizgili attabiye elbiseleri, Tüsterliler mahallesinde üretilen tüsteriye elbiseleri ile dârü'l-kuz mahallasinde üretilen kâğıt Bağdat'ın önemli sanayi ürünleri arasındaydı. Irak kaşanisi o kadar meşhurdu ki Bağdat'tan Kayrevan'a oranın mescitlerini süslemek için gönderiliyordu. Irak camları da bölge dışında da biliniyordu. Bağdat, cam kadehler ve kap kacak yapımında da ustalaşmıştı. Meşhur seyyah İbn Cübeyr'in Kâbe'de Irak camından nakışlı kandiller gördüğünü bildirmesi söz konusu mamullerin ihraç edildiğini de gösteriyor.

Kaynaklar İslam dünyasında gümrük vergisinin ilk defa Hz. Ömer tarafından konulduğunu kaydediyor. Gümrük vergisiyle ilgili belirlenmiş sabit oranlar bulunmadığından bu vergilendirme türü tarih boyunca farklı uygulama, yasak ve muafiyetlere konu olmuştur. Gümrük resminin tesbitinde genellikle şahısların Müslim veya gayri Müslim, yani zımmî yahut harbî-müste'men, ülkenin de dârü'lharp veya dârülislâm olması esas alınmıştır. Gümrük geçiş ve resimlerinin konulması ile uygulanacak oranların belirlenmesinde karşıda bulunan dârülharbin Müslüman tacirlere tavrı esas alınmış, çoğunlukla da mütekabiliyet esasına uyulmuştur. Genellikle oran Müslümanlar için %2,5, zımmîler için %5, harbî-müste'men için %10 olarak belirlenmiştir. Vergi yılda bir kez alınıyor, karşılığında cevaz belgesi veriliyordu. Değeri 200 dirhem veya 20 miskalden düşük olan mallardan vergi alınmıyordu. Gümrük vergileri şehir kapılarında, yollarda, köprülerde ve limanlarda alınırdı. Irak'ta deniz, nehir ve kara gümrükleri vardı. Gümrük resmiyle doğrudan ilgili olan husus ise yol emniyeti idi. Esasen vergi almakla devlet tacirlerin yol güvenliğini garanti etmiş oluyordu. Sıkı arama ve eziyeti dolayısıyla Basra gümrüğü ile Uman gümrükçüleri kötü ün yapmışlardı.

VI. BÖLÜM
ÇARŞI PAZARLARIN DENETİMİ

Bir şehrin çarşılarını incelerken yapılan ticari işlem hacmi, alım satıma konu olan malların, ilişki kurulan ülke veya bölgelerin çeşitliliği kadar önemli olan bir konu da denetim ve kontrol faaliyetlerinin mahiyeti ve niteliğidir. Günümüz deneyimlerinden de çok iyi biliyoruz ki denetim ve kontrolün olmadığı başıboş ticari faaliyetler birçok probleme yol açmaktadır. Bu yüzden de tarih boyunca çarşı pazarlarda müşterilerin çeşitli yollarla aldatılmasının önüne geçmek, mal ve hizmet arzında kaliteyi ve standartlara uygunluğu sağlamak için çeşitli yol ve yöntemlerle denetim faaliyeti yürütülmesi gerekli görülmüştür.

Medine'de ilk islam devletinin kuruluşundan itibaren çarşı pazarlardaki ticari faaliyetler başıboş bırakılmamış, denetim ve kontrol altına alınmıştır. Bu bölümde bu denetim ve kontrol faaliyetinin Bağdat'a kadar olan dönemdeki tarihçesine değinildikten sonra teşkilatın başındaki muhtesibin nitelikleri, konumu, ücreti ve görev alanı söz konusu edilecektir. Abbâsî Devleti'nin başkentindeki çarşı-pazarlarının denetimi keyfiyetinden söz etmeden önce Hz. Peygamber döneminden itibaren Bağdat'ın kuruluşuna kadar Medine başta olmak üzere başlıca İslâm şehirlerinde bu fonksiyonun kimler tarafından nasıl yerine getirildiğinden kısaca söz etmek gerektiği inancındayız.

1. TARİHÇE

Medine'de İslâm Devleti'ni kurduktan sonra çarşı pazarların denetim faaliyetinin başladığı kabul edilmektedir. Rivayet edildiğine göre, bir keresinde Hz. Peygamber, bir buğday yığının yanından geçerken içine elini daldırmış ve eline ıslaklık değmesi üzerine satıcıya bunun nedenini sormuş, yağmurdan olduğu söylenilince de insanların görmesi için niçin en üste çıkarılma-

dığını sormuş ve "*aldatan bizden değildir*" demiştir.[1] Yine onun hadislerinde ve tavsiyelerinde pazarlara bariz bir önem verdiği görülmektedir.[2] Hz. Peygamber'in bu maksatla Medine Pazarı'na Ömer b. el-Hattab'ı, fethinden sonra Mekke Pazarı'na ise Sa'd b. Saîd b. el-Âs'ı amil olarak atamıştı.[3]

Râşit halifeler yararının genelliği ve sevabının çokluğu dolayısıyla pazarların denetimine önem vermiş ve bu görevi bizzat üstlenmişlerdir.[4] Halife Ömer b. el-Hattab, bizzat pazarları dolaşır, pazarcıların durumlarını kontrol ederdi. Pazarların denetimi konusunda temel esasları ortaya koyan da odur.[5] O, Medine Pazarı'na Saib b. Yezid ve Abdullah b. Atebe'yi atamış[6], yine Süleyman b. Ebi Hasme[7] ve Şifa bint Abdullah el-Adeviyye el-Kureşiyye[8], de onun pazarlara amil olarak atadığı kimselerdir. Osman b. Affan döneminde de pazarların denetimine devam edilmiş, bu dönemde atanan *âmilu's-sûk* el-Haris b. el-Hakem'in görevi vergi toplamanın yanı sıra satılan malları, müşterileri ve tartıları kontrol etmekti.[9] Ali b. Ebi Talib döneminde de pazarların denetimine önem verilmeye devam edilmişti. O, elinde kamçısıyla pazarları dolaşır ve tüccarlara "*tam alıp tam verin, kazancın azına razı olmazsanız çoğundan mahrum kalırsınız*" derdi.[10] Yine o başka bir seferinde pazarcılara, Allah'tan korkmalarını, eksiksiz satış yapmalarını, ölçü ve tartıyı tam yapmalarını ve etlere üflememelerini emretmişti.[11]

1 Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Muhammed el-Malakî el-Endelûsî Sakâtî, *Fî Adâbi'l-Hisbe*, thk. Hasan ez-Zeyn, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Hadis, 1987, s. 4; el-Kettânî, *et-Terâtib*, c. I, s. 239; Tirmizî, Sünen, c. III, s. 598.
2 eş-Şeyzerî, *Nihayetü*, 12-13; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 65-66.
3 Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî İbn Abdülber Nemerî, *el-İstiab fi Ma'rifeti'l-Ashab*, thk. Ali Muhammed Bicavi, Kahire: Dâru Nehdati Mısr, c. II, s. 621; Ebü'l-Ferec Nureddin Ali b. İbrâhim b. Ahmed Halebî, *İnsanu'l-Uyûn fi Sireti'l-Emîn ve'l-Me'mûn (es-Sîretü'l-Haleblyye)*, Beyrut: Dârü'l-Maârif, 1290, c. III, s. 424; Kettanî, *Teratibü'İdariyye*, c. I, s. 240.
4 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb Maverdî, *Ahkâm*, Kahire: Daru'l-Hadis, s. 349, İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 7.
5 Taberî, *Tarih*, c. IV, s. 213; Hasan İbrahim, *Tarihü'l İslam*, c. II, s. 261.
6 Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas Şafiî, *Kitâbü'l-Üm: Mevsuatü'l-İmam eş-Şafii*,Ali Muhammed, Adil Ahmed; şariki fi't-tahkik Ahmed İsa Hasan Ma'saravi, Beyrut, 1990, c. IV, s. 217; Ebu Ubeyd, *el-Emval*, s. 640
7 İbn Abdülber Nemeri, *el-İstiab*, c. II, s. 649.
8 İbn Abdülber Nemeri, *el-İstiab*, c. IV, s. 1868-69
9 Belâzürî, *el-Ensab*, c. V, s. 537.
10 Vekî', *Ahbârü'l-Kudat*, c. II, s. 196.
11 İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübra*, c. III, s. 20; İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. VIII, s. 3-5.

Emeviler döneminde de pazarların denetim faaliyetlerine devam edildi. Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik pazarlara önem veriyor, bakkallara uğrayıp satış fiyatlarını soruyor, tartıyı artırmalarını istiyordu.[12] O, Osman b. Affan'ın mevlası İbn Harmele'yi Medine Pazarı'na amil olarak atamıştı.[13] Emeviler döneminde bu görevi yapanlar arasında Ali b. Abdullah b. Abbas'ın oğulları Davud ve İsâ bulunmaktadır. Onlar Irak pazarlarının denetiminde Halid b. Abdullah'ın (125/754) yardımcılarıydı.[14] İbn Hübeyre'nin valiliği döneminde (103-106/720-724) Mehdi b. Abdurrahman ile İyas b. Muaviye art arda Vâsıt pazar âmilliği görevini üstlenmişlerdi.[15]

Bu dönemde görev yapan pazar âmillerinin (âmil ala's-sûk) görevleri ölçü ve tartıların denetimi, dükkânlara ve imalatçılara konulan vergilerin toplanması ile sanat ve meslek sahipleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözümlemekten ibaretti.[16]

Hz. Peygamber'in zamanından Emeviler döneminin sonlarına kadar meslek ve sanatların, alışverişin, ticarî işlemlerin, ölçü ve tartıların denetimi, hile, aldatma ve çeşitli yollarla fiyatlarla oynamanın önlenmesi ve tüketicinin korunması amacıyla pazar âmilleri atanmaya devam etmiştir.

2. MUHTESİP VE NİTELİKLERİ

Abbâsîler iktidara geldiklerinde bu teşkilatın görev ve yetki alanını genişleterek muhtesip kavramını kullanmaya başladılar. Hicri II ve III./miladi IX ve X. asırlarda bu teşkilatın genel çizgileri ortaya çıkmış, ilgi alanı başlangıçta ölçü ve tartıların denetimiyle sınırlı olan pazar âmilinin ötesine geçmiştir.

Bu noktada bu teşkilatın yapısını ve gayesini anlamak bakımından ihtisab ve hisbe kavramlarının tanımlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. İhtisab ecir kazanmak maksadıyla iş yapmak an-

12 Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 496; *el-Muntazam*, c. VI, s. 268; Ebü Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1963, c. IV, s. 424.

13 Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, nşr. Clement Imbault Huart, Tahran: Mektebetü'l-Esedî, 1962, c. VI, s. 51-52.

14 Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 202.

15 Vekî', *Ahbar*, c. I, s. 353, 357.

16 Ebu Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 640; Kettanî, *Teratib*, c. II, s. 36.

lamına gelir. Hisbe ise bir kimsenin kötü amelini reddetmektir.[17] Bu iki temel anlam muhtesibin çalışmasının özünü oluşturur. Çünkü şeriatta hisbe ile kast edilen "*açıkça terk edildiğinde iyiliği emretmek ve açıkça yapıldığında münkeri engellemek*"tir.[18] Bu aynı zamanda Al-i İmran suresi 14. ayetinde yer alan İslâm 'ın çağrısının vurgulanmasından ibarettir.

Çok farklı tanımları yapılan hisbe kavramını İbn Haldun, "*iyiliği emretme ve kötülükten sakındırmakla alakalı dinî bir görev*"[19] olarak tanımlamıştır. Sonuç olarak hisbeyi iyiliği emir ve kötülükten sakındırma prensibi doğrultusunda gerçekleştirilen genel ahlakı ve kamu düzenini koruma faaliyeti olarak tanımlamak mümkündür.[20]

Ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte İbn Sa'd'ın yer verdiği bir kayıt dolayısıyla bu kavramın Abbâsî halifesi el-Mansûr döneminde (137-158/754-774) kullanılmaya başlandığını söylemek mümkündür. Müellif, Asım b. Süleyman el-Ahvâl (ö.141 veya 142/758-759)'den söz ederken "Kûfe'de ölçü ve tartılarla alakalı hisbe görevine bakardı" ifadesini kullanıyor.[21] et-Taberî ise, Halife el-Mansûr'un pazarları Kerh semtine taşıdıktan sonra Ebu Zekeriya Yahya b. Abdullah'ı Bağdat hisbesine ve pazarlarına sorumlu olarak atadığından söz ediyor.[22] Muhtesib atamakla yetinmeyen Halife el-Mansûr, ayrıca Bağdat pazarlarında olup biteni kendisine haber veren görevliler çalıştırıyordu.[23] Halife el-Mehdî de tüccar kılığına girerek pazarları teftiş ediyordu.[24] Ayrıca o, muhtesibi ölçü tartıları kontrol etmesi, hileyi önlemesi ve ticarî işlemleri gözlemlemesi ve malların gasp edilmesini engellemesi konularında teşvik ediyordu.[25]

17 İbn Manzur, *Lisan*, "ha-se-be maddesi", s. 314, 317; Zebidî, *Tâc*, c. II, s. 278.
18 Maverdî, *Ahkâm*, 349; Şeyzerî, *Nihayetü*, 8, 114; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 7; Ömer b. Muhammed b. Avvad Senamî, *Nisabü'l-İhtisab*, thk. Merizen Said Merizen Asiri, Mekke: Mektebetu Talibi'l-Câmii, 1986, s. 82-83; Kettanî, *Teratibü'l-İdariyye*, c. I, s. 240.
19 İbn Haldûn, Tarih, I, 280-81.
20 Kallek, "Hisbe", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, c. XVIII, s. 133.
21 İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübra*, c. VII, s. 190; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XII, s. 241.
22 Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 653.
23 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 96.
24 Dûrî, *Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 104.
25 Hasan İbrahim, *Tarihu'l-İslam*, c. II, s. 261; Müdevver, *Hadâre*, s. 109.

Halife el-Me'mün, ülkede ticaretin güven ve emniyet içinde yapılabilmesi için yol güvenliğinin sağlanmasına önem veriyor ve bu maksatla gözetleme noktalarına yerleştirdiği muhafızlar izin belgesi olmayan şüpheli kişilerin geçişini engelliyordu.[26] Bu durum aynı zamanda şurta (*polis*) ile hisbe kurumlarının işbirliğine bir örnektir. Belki de bu yakın işbirliği dolayısıyla Bağdat şurta sorumlusu Muhammed b. Yakut, bu makamı elde etmeye çalışmış ve el-Muktedir onu 319/931 yılında bu göreve atamıştı. Ancak bu duruma ordu komutanı (*kâidü'l-ceyş*) Munis el-Muzaffer itiraz ederek onun bu görevden alınarak yerine İbrahim b. Muhammed b. Batha'nın muhtesib atanmasını sağlamıştı. İtirazına gerekçe olarak da "*hisbe görevini ancak kadılar ve yardımcılarının yapabileceği*" ilkesini göstermişti.[27]

Ticaretin düzenlenmesine önem veren Halife Hârunürreşîd, muhtesibe pazarları denetlemesini, ölçü ve tartıları kontrol etmesini, ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını gözetim altında bulundurmasını, hileyi önlemesini, insanların mallarının gasp edilmesini engellemesini emretmişti.[28]

Başkent Bağdat'ta muhtesib tayininden Halife sorumluyken vilayetlerde ise bu yetki valilere aitti. Bu durum valilere verilen ahitnamelerden anlaşılmaktadır. Halife Muti' lillah (334-363/946-973) tarafından Nasıru'd-devle'ye verilen resmî görevler arasında hisbe de bulunuyordu.[29] Vilayetlerdeki muhtesipler, Bağdat muhtesibi kendilerine belirli bir görev vermediği sürece görevlerini müstakil olarak sürdürürdü. Söz gelimi Halife el-Mehdî (158-168/774-784), muhtesip Abdülcabbar'a Halep'teki zındıkları yakalayıp etkisiz hale getirme görevini vermişti [30]

el-Mehdî döneminde hisbe ve kadılık görevlerini Halid b. Talik üstlenmiş, sonra o azledilerek yerine Osman b. Ömer atanmıştır.[31] el-Hâdî'nin (169/758) halifeliği döneminde Nafi b.

26 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 379.
27 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 210-11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 64; İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. XI, s. 389.
28 Hasan İbrahim, *Tarihu'l-İslam*, c. II, s. 261; Müdevver, *Hadâre*, s. 118.
29 Ebû İshak İbrâhim b. Hilâl b. İbrâhim el-Harranî, *el-Muhtâr min Resaili Ebî İshak İbrahim b. Halil b. Zehrun*, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadise, s. 197, 204, 206.
30 Taberî, *Tarih*, VIII, 148.
31 Vekî', *Ahbar*, II, 133.

Abdurrahman bu görevi üstlenmiştir.[32] el-Mu'tasım döneminde ise bu görevi Süneyd lakaplı Hüseyin b. Davud el-Masîsî (ö. 220) yerine getirmiştir.[33] el-Mu'temid döneminde (256-279/869-892) Harun b. Ahmed el-Haşimî 271/884 yılında hisbe görevine atanmış, Bağdat halkından ticarî işlemlerini felslerle yapmalarını istemiş, halk da bunları zoraki alış verişlerde kullanmış, sonra da vazgeçmişlerdi.[34] Halife 272/885 yılında Ebu Cafer el-Hırakî'yi Harîm'deki hisbe işlerini düzenlemekle görevlendirmişti.[35]

el-Mu'tazid'in halifeliği döneminde (279-289/892-901) muhtesiplik yapanlar arasında 282/895 yılında hisbe, mevârîs ve köle pazarı sorumluluğuna atanan Ahmed b. et-Tîb es-Serahsî[36],Ubeydullah b. Ali el-Hâşimî (ö.284)[37] ve el-Mu'tazid'de gördüğü münkeri hayatını riske atarak değiştirdiği için cesaretinin ödülü olarak serbestçe istediği münkeri değiştirme izni alan ancak daha önce Allah rızası için yaptığı işi şimdi halifenin bir memuru olarak yapmak istemediğini belirterek ondan görevden affını ve Bağdat'tan gönderilmesini isteyen Ebu'l-Hasen en-Nûrî[38] sayılabilir. 318/930 yılında Ebu Talib'in oğlu Cafer'in soyundan gelen ed-Danyalî, Bağdat hisbesine atanmıştı.[39] 319/931 yılında hisbe ve şurtaya birlikte atanan Muhammed b. Yakut azledilerek yerine İbn Bathâ atanmıştı.[40] İbn Batha (ö. 324/935)319/931 yılında Bağdat ve köle pazarı muhtesibi olarak geçmektedir.[41]

32 İbn Hallikan, *Vefeyat*, V, 368; Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb fî Ahbari men Zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmüd Arnaut, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986, c. II, s. 312; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 317.

33 Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 627-28.

34 Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *Tarihü'l- Hulefa*, thk. Hamdi Demirdaş, Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, 2004, c. I, s. 266.

35 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XVI, s. 205.

36 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, c. I, s. 548-549. Halife el-Mu'tazid tarafından hisbe, mevârîs ve köle pazarı sorumluluğuna atanan bu muhtesibin halifeyi ilhada (dinden çıkmaya) çağırdığı için öldürülmesiyle sonuçlanan ilginç öyküsü için bkz. Safedî, el-Vafî Bi'l-Vefeyat, c. VII, s. 5; İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, Thk. Süheyl Zekkar, Beyrut: Dârü'l-Fikr, [t.y.], c. II, s. 846.

37 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. X, s. 337; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. XII, s. 376.

38 İmam Gazzalî, *İhya-ı Ulumi'd-Din*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1983, c. II, s. 356; İbnü'l-Uhuvve, Mealim, s. 19.

39 Taberî, *Tarih*, c. XI, s. 266; Miskeveyh, *Tecarib*, c. V, s. 297.

40 Miskeveyh, *Tecarib*, c. V, s. 288.

41 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 176.

Ebu'l-Hüseyin b. el-Üşnanî (ö.339) de Bağdat'ta hisbe sorumluluğunu üstlenmişti.[42]

Sonuçta muhtesib halife veya naibi tarafından halkın durumuyla ilgilenmek, işlerini ve yararlarını gözetmek üzere atanan görevlidir.[43] Bu göreve atanacak kişilerde aranan özellikler arasında dindarlık, takva, ilim ve marifet niteliklerine sahip, yetişkin, güçlü Müslüman erkek olması[44], hür, adil, akıllı, tavizsiz, açık münkerleri bilen[45], iffetli, dindar, asil, meseleleri bilen, kıvrak zekâlı, bilgili, deneyimli, rüşvet almayan, tarafsız bir kimse olması yer alıyordu. İslâm hukukçuları hisbenin dinî mükellefiyetlerden sayılması ve otorite tesisi ile bazı durumlarda güç kullanılmasını gerektirmesi dolayısıyla sorumlusunun eda ehliyeti tam (*hür ve mükellef*) ve Müslüman olması üzerinde durmuşlardır. Fakihlerin çoğunluğu muhtesibin meşru olanla olmayanı (*maruf-münker*) ayırabilecek seviyede dinî-mesleki bilgisi bulunmasını yeterli görmüşlerdir. Muhtesibin şeriatı bilmesi ve esnaf ile zanaatkârların işleyişinden haberdar olması gerekiyordu. Asr-ı Saadet döneminde kadın sahabiler de hisbe faaliyetlerine katıldıkları için kadınların bu göreve atanmaları da caiz görülmüştür. Muhtesibin ayrıca ölçü, tartı, para ayarı ve fiyat denetimi yapacak kadar hesap bilmesi de bu görevlide aranan niteliklerdendir. Muhtesipte adalet, güzel ahlak, güvenilirlik gibi erdemlerin bulunması ihtisabın adabından,[46] hatta bazılarına göre şartlarındandır.[47] Bu bakımdan halife dindarlığı, takvası, bilgi ve tecrübesiyle temayüz etmiş kişileri bu göreve tayin ederdi.[48]

2.1 Muhtesibin Konumu ve Yardımcıları

Bağdat ve köle pazarı muhtesibi İbn Bathâ kâtiplerin yazışmalarında Mısır, Ahvaz, Fars gibi büyük eyaletlerde bu görevi yapanlarla birlikte birinci derecedekiler için kullanılan unvanlar-

42 Sem'anî, *Ensâb*, c. I, s. 171.
43 İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 7.
44 Gazali, *İhya*, c. II, s. 333; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 7.
45 Maverdî, *Ahkâm*, s. 228; Şeyzerî, *Nihayet*, s. 6; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 7.
46 Gazali, *İhya*, c. II, s. 333-335; Şeyzerî, *Nihayet*, s. 6-9; Senamî, *Nisab*, s. 331-342; Dürî, "Hükümet Kurumları", s. 73.
47 Ebü Abdullah Muhammed b. Ebü Muhammed el-Malakî el-Endelüsî Sakatî, *Fî Âdâbi'l-Hisbe*, thk. Hasan ez-Zeyn, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Hadis, 1987, s. 5; Kallek, "Hisbe", *DİA*, c. XVIII, s. 133.
48 İbn Haldûn, *Tarih*, c. I, s. 280-81; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XI, s. 211-13.

la anılıyordu.[49] Bu da Abbâsî bürokrasisi içerisinde Bağdat muhtesibinin kadılardan sonra geldiğini, ancak muhtesiplerden ilk tabaka içerisinde yer aldığını göstermektedir.

Kaynaklara göre, Bağdat'ta bir muhtesib vardı. Fakat bu kadar büyük bir şehirde bu işlere bakan başka dairelerin bulunması muhtemeldir. Abbâsî asrında Bağdat pazarlarının genişleme-büyümesi, işlemlerin karmaşıklaşması ve farklılaşması muhtesibin sorumluluklarını artırmış, *a'vân* ve *gılman* denilen yardımcılar çalıştırması ve gönüllü yardımcılardan faydalanması ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Bu kimseler ona, çalışmasında ve istediklerini icra etmesinde yardımcı oldukları gibi, pazar halkının hile ve aldatmalarını ortaya çıkarma ve pazarcıların en çok korkup çekindiği husus olan kuralları ihlal edenlerin takibi ve sorgulanmasında yardım ediyorlardı.[50]

Muhtesibin birçok yardımcısı vardı. Çünkü bu şekilde etkili olabiliyordu. Meslektaşlarını denetleyerek ona rapor eden her zanaatin tecrübe sahibi ariflerinin oluşturduğu *'urefa* da muhtesibe yardım ediyordu. Ayrıca zanaatlerin hükümet tarafından atanan şeyhleri hükümet karşısında atandıkları zanaati temsil ediyorlardı. Bu kimselere *şeyhü's-sınıf* deniyordu.[51]

Muhtesip için gerekli şartlar yardımcıları ve çalıştırdığı diğer görevliler için de geçerli sayılıyordu. Çünkü onların rüşvet, iltimas gibi bir suçlamaya maruz kalmaları muhtesibi de töhmet altında bırakıyordu.[52] Muhtesib yardımcılarını yeterlilik, dürüstlük, iffetlilik, kavrayış ve âlicenaplık gibi övülecek ahlaki niteliklere sahip kimseler arasından seçerdi. Terbiyeleri ve görevlerine hazırlanma ve kuralları ihlal edenleri ortaya çıkarma konusundaki eğitimleri muhtesibin gözetimi altında yürütülürdü.[53] Özel pazarların da amilleri vardı. es-Sabî, muhtesibin bu özel pazarların gözetimi için atadığı *âmil* unvanlı yardımcılarından söz ediyor. Bunlar davar pazarı, bostan pazarı ve pamuk pazarı *âmil*leridir. Ayrıca köle pazarı amilinden de söz edilir. el-Mu'tazid döneminde bu amil-

49 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 176.
50 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 12-20; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 220-21; el-Ferrâ, *Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 284.
51 Dürî, "Hükümet Kurumları", s. 73.
52 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 10.
53 İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 221.

lerin her biri şehir muhtesibi gibiydi. Muhtesibu'l-Hazra olarak nitelenen Bağdat muhtesibi en yüksek rütbedeydi.[54] et-Tâî lillah döneminde (366/976) köle pazarı sorumlusuna verilen emirler arasında; satışa sunulan kölelerin kaydının tutulması, konunun takibi ile bu emrin ihlal ve ihmalinin önlenmesine itina edilmesi, şüpheli ve şaibeli satışları onaylanmaması yer alıyordu.[55] Vezir Ali b. el-Furat ise, misk pazarı sorumlusundan çarşıya gelen malların değerinin kayıt edilmesini istemiş ve bu konuda dikkatli ve uyanık olmasını istemişti.[56] Ayar sorumlusuna yazılan bir emirde ise dinar ve dirhemlerin her türlü hile ve karıştırmadan uzak olarak başkentte belirlenen "imam" adı verilen örneğe uygun olarak basılmasının sağlanması, tedavüldeki sikkelerin her türlü şüpheli ve hileli durumdan korunması, basılan altın gümüş her sikkenin üzerinde emirü'l-müminînin isminin bulunmasına özen gösterilmesi isteniyordu.[57] et-Tâî döneminde hisbe sorumlularından ölçü ve tartıların ayarlarını yapmaları, eksik veya yanlış ölçüp tartanların ölçü tartılarının düzeltilmesini sağlamaları istenmekteydi.[58] Muhtesip ölçü ve tartıların ayarlarıyla oynandığını fark ederse bundan vazgeçmelerine kadar yapanları cezalandırırdı.[59] Miskaller, sanclar ve habbelerin ayarını sahiplerinden habersiz kontrol etmek de muhtesibin görevleri arasında yer alıyordu.[60]

eş-Şeyzerî, pazarcıların hile ve aldatmalarını ortaya çıkarmada muhtesibe yardım etme noktasında arîflerin öneminden söz ediyor.[61] Pazarcıların iş ve üretimlerinin tamamını muhtesibin kontrol etmesinin zor olması kendisine görevini yerine getirmede yardım edecek bir takım kişiler çalıştırmasını zaruri hale getiriyordu.[62] Böylece o, her sanat ve meslekten bir arîf görevlendiriyordu. Bu kişiler meslek ve sanatını iyi bilen, tecrübeli, doğ-

54 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 176; Dûrî, "Hükümet Kurumları", s. 73.
55 Sâbî, *Resâil*, s. 164.
56 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 266.
57 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 164-65
58 Sâbî, *Resâil*, s. 165.
59 Yahya b. Ömer Endelûsî. *en-Nazar ve'l-Ahkâm Fî Cemîi Ahvâli's-Sûk*, thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhab, Tunus: eş-Şeriketü't-Tunusiyye, 1975 s. 31, 32; Sâbî, *Resâil*, s. 165.
60 Yahya b. Ömer, *Ahkâm*, s. 31, 32; Şeyzerî, *Nihaye*, s. 19; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 83-88; Makrizî, *Hıtat*, c. I, s. 464.
61 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 12-20.
62 Maverdî, *Ahkâm*, s. 227; Şeyzerî, *Nihaye*, s. 12; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 220.

ruluk ve güvenilirliğiyle meşhur kimseler arasından seçiliyordu. Bunların görevi muhtesibi çarşıda olan bitenler ve fiyatlar konusunda bilgilendirmekti. Çoğunlukla muhtesip, bir meslekle ilgili olarak bilgi alması gerektiğinde onların uzmanlığını ve sanatlarındaki tecrübelerini bilmesi dolayısıyla arifîlerden yardım istiyordu.[63] Pazarlara gelen ve giden malları kontrol etmek ve gerektiğinde muhtesibi bilgilendirmek de arifîlerin görevlerindendi. Meslek ve sanat mensuplarının çalışma usulleriyle kullandıkları alet ve araçların denetimi de arifîlerin görevleri arasındaydı. Bağdat'ta hemen her pazarın bir arif ve amili bulunduğundan söz etmiştik.[64]

Kaynaklarda geçen bu tür örnekler muhtesibin bilhassa başkentte pazarların çeşitliliği dolayısıyla çok sayıda yardımcısının bulunduğunu göstermektedir. Bu sorumlular (*âmil*) el-Mu'tazid döneminde diğer şehirlerin muhtesipleriyle aynı konumda, Bağdat muhtesibi ise onların üstünde yer alıyordu.[65] Ayrıca bu görevin ve gereklerinin yerine getirilmesinin doğası devleti bu görevi toplumun ileri gelenlerinden güçlü insanlara vermeye yöneltti. Halife el-Muti' lillah döneminde emir Nasıru'd-devle Abdullah b. Hamdan'ın atanmasıyla ilgili ahitnamede muhtesibin görevleri arasında alışverişte her türlü hile ve aldatmanın önlenmesi, ölçü ve tartıların titizlikle kontrol edilerek eksik ölçüp tartmanın önlenmesi yer alıyordu.[66] Yine Halife et-Tâî lillah (363-381/973-990) döneminde muhtesib olarak atanan Fahrü'd-devle Ali b. Rüknü'd-devle'nin başlıca görevleri şöyle sıralanıyordu: *pazarda alım satım işlemlerinin kontrolü, sanat ve meslek erbabının çalışmalarının denetimi, ürettikleri veya sattıkları mallarda ortaya çıkabilecek hile ve aldatmaların önlenmesi, ölçü ve tartılar konusunun dikkatle takip edilerek yapılacak hileler konusunda uyanık olunması.*[67]

2.2 Muhtesibin Ücreti

Hisbe kurumu devlet otoritesinin halkla doğrudan ilişkiye giren bir organı olması ve sorumlularının adaletin gerçekleştirilmesi, pahalılık, eksik ölçüp tartma, hile ve aldatmalarla mücadele etmesi bakımından büyük önem taşıyordu. Bu önemin hisbe

63 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 12.
64 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 176; Şeyzerî, *Nihaye*, s. 12; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 235.
65 Sâbî, *el-Vüzera*, s. 176; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XII, s. 315-317.
66 Sâbî, *Resail*, s. 141-142; Dürî, *Tarihu'l-Irak*, s. 113.
67 Sâbî, *Muhtar*, s. 165; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. X, s. 13 vd.

sorumlularının bürokratik hiyerarşideki konumlarına ve aldıkları ücretlere yansıtılmaya çalışıldığı görülüyor. Söz gelimi Vezir Hüseyin b. el-Kasım, muhtesip atadığı ed-Danyali'ye ayda 100 dinar maaş bağlamış, ancak o yetmediğinden yakınarak artırılmasını istemiş, bunun üzerine vezir fukahânın statüsünü/konumunu (*resm*) gerekçe göstererek buna 100 dinar daha ekleyerek 200 dinara yükseltmişti. Bağdat'ta 318/930 yılında muhtesib ayda 200 dinar maaş alıyordu.[68] Cömert olarak nitelenen Halife el-Muktedir döneminde ülkede hisbe ve mezâlim görevini yürütenlere ödenen toplam ücret 430.439 dinar; kadılara verilen ücret 560.569 dinar; berid sorumlularına verilen meblağ ise 79.400 dinar idi.[69] Muhtesipler için bütçeden ayrılan rakamın, devletin istikrar ve güvenliğini sağlamak gibi riskli ve tehlikeli bir görevi üstlenen berid sorumlularınınkinden yüksek olması, onların konumlarına ve yaptıkları işe verilen önemin açık bir göstergesidir. Muhtesip maaşlarının kadılarınkinden düşük olması ise aralarındaki derece farkını gösteriyor. Muhtesibin yardımcılarının ücretiyle ilgili kaynaklarda bilgi bulunmamakla beraber görevleriyle orantılı ve geçimlerine yetecek bir maaş aldıklarını söylemek yanlış olmaz.

2.3 Muhtesibin Görev Alanı

Muhtesibin görev alanıyla ilgili ilk bilgiler el-Mansûr döneminden kalmadır. Herşeyin adalete uygun olması için ölçü ve tartıları kontrol ediyor ve bunlarala ilgili şikâyetleri takip ediyordu. Muhtesib imalat ve satışlarda hile ve sahtekârlığa karşı tedbir alıyor, tekelciliği ve istifçiliği önlemeye çalışıyor, fiyatları kontrole ve kalpazanlığı engellemeye gayret ediyordu. Ayrıca şehrin caddeleri, sokakları ve pazaryerlerinin temizlik ve düzeni ile ev ve dükkânlardan cadde ve sokakları daraltacak ihlalleri önlemekle de o sorumluydu.[70]

Devletin pazarlar üzerindeki gözetiminin bir diğer yansıması olarak buralarda kurulacak yapıların planlanmasında yükseklik ve genişliğinin uygun ölçülerde olmasına, çarşılarda yayaların geçişinin kolaylaştırılmasına özen gösteriliyordu.[71] Pazar ve

68 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 217; Taberî, *Tarih*, c. XI, s. 266; Hemdanî, *Tekmile*, s. 65.
69 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIII, s. 64.
70 Dûrî, "Hükûmet Kurumları", s. 72-73.
71 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 11.

dükkânların inşası muhtesibin gözetimi altında gerçekleştiriliyordu. Bunun sonucu olarak dükkânların ve teşhir raflarının onun çizdiği sınırları ihlal ederek trafiği aksatmasına ve yayaların geçişini engellemesine izin verilmiyordu. Pazarların yüksek ve geniş inşa edilmesine, yayaların geçmesine mahsus boşluklar bırakılmasına itina ediliyordu.[72] Pazarcıların tezgâhlarını dükkânlarının gölgeliğini taşacak şekilde genişleterek gelip geçenlerin yolunu daraltıp onlara sıkıntı vermesi doğru görülmediğinden, muhtesipten bu tür ihlalleri önlemesi beklenirdi.[73] Pazarlarda her bir çarşı belli bir malın üretim veya satışına ayrılmıştı. Bunu pazarlara verilen isimden anlamak mümkündür. Buradan titiz bir mesleki ayırıma gidildiğini görmemiz mümkündür. Ayrıca muhtesibe her meslek ve sanat erbabını ihtiyaç ve gereklerine uygun özel çarşılarda toplaması öneriliyordu. Mesela fırıncı-ekmekçi ve aşçı dükkânlarının ateşle çalışmaları dolayısıyla manifaturacı ve attârlardan uzakta olmasının sağlanması gerekli görülüyordu. Çünkü aralarında ortak nokta olmadığı gibi, ilk grubun diğerlerine zararı da dokunabilirdi.[74]

el-Maverdî, muhtesiplerin üç konu açısından meslek ve sanat erbabını denetlemesi gerektiği görüşündedir. Bunlar; yeterlilik-yetersizlik, güvenilirlik-güvensizlik, kalite-kalitesizlik. Birinci konuda denetleyeceği meslekler tabiplik ve öğretmenliktir. Bunlardan ilkinin kusuru veya ihmali insanın ölümüne veya sakatlanmasına yol açacağı; ikincisininki ise çocukların eğitimiyle ilgili olduğu için gerek onların eğitiminde takip ettiği yöntem ve öğrettiği muhteva açısından yetersizliği ve kusurlu hareketleri nesillerin ahlakının bozulmasına ve kişiliklerin tahribine sebep olabilir. Güvenilirlik-güvensizlik açısından kuyumcular, terziler, elbise-kumaş ağartıcılar ve boyacılar denetlenmediği takdirde çoğunlukla insanların mallarını çalarlar. Kalite-kalitesizlik konusu muhtesibin özellikle üzerinde durması gereken hususlardandır. Çünkü eş-Şeyzerî'nin de ifade ettiği gibi, bu konuda pazarlardaki sanat ve meslek erbabının yapabileceği hile ve kandırmaların haddi hesabı yoktur.[75]

Muhtesibin görevleri arasında devlet memurlarının görevlerini yapmalarını gözetmek de bulunuyordu. Bağdat muhtesibi

72 İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 79.
73 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 11; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s.78; Makrîzî, *Şüzûr*, s. 118.
74 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 11; Hasan İbrahim, *Tarihi İslam*, c. II, s. 256.
75 Maverdî, *Ahkâm*, s. 370; Şeyzerî, *Nihaye*, s. 47, 78.

Muhammed b. İbrahim b. Batha, *kadılkudât* Ebu Ömer'in evinin önünden geçerken davacıların kapısının önünde oturduğunu ve davalarını çözüme kavuşturmasını beklediğini görmüş, kapıcıları çağırarak onlara başkadıya davacıların kendisini beklediğini, evinden çıkıp onların davalarına bakması veya mazeret göstermesi gerektiğini bildirmelerini emretmişti.[76]

Yasakları uygulamak da muhtesibin görevleri arasında yer alıyordu. 279/892 yılında Halife Mu'tazid Billâh, müneccim ve kassâsların yol kenarlarında oturmalarını, varrâkların felsefe ve cedel kitapları satmalarını yasaklamıştı.[77] 309/921 yılında Bağdat'ta varrâkların Hallâc'ın kitaplarının alım satımını yapmaları yasaklanmıştı.[78]

Halife el-Mu'tazid Billâh pazarları takip ve gözetimi altında bulunduruyor, kendisine ulaşan şikâyetleri dinleyerek sonuçlandırıyordu. Nitekim bir pamuk satıcısı halifeye gelerek bir adamdan pamuk satın aldığını ancak adamın terazisinin ve tartısının eksik olduğundan yakınmış ve "Müslümanların işlerine bakacak kimse yok" diye şikâyette bulunmuştu. Adam, durumu muhtesibe bildirdiğini ancak onun konuyla ilgilenmediğini söylemiştir. Bunun üzerine halife muhtesibi çağırmış ve durumu sormuş, muhtesip adamın iddiasını reddetmiştir. Halife, insanların eleştirilerinin dinlenmemesinin bireylerde ve toplumda yaratacağı isyan ve kargaşanın farkına vararak muhtesipten pazarlar konusunda hiç kimsenin hakkından bir şey eksiltmeyecek ölçüde görevini titizlikle ve en iyi şekilde yapmasını istemiştir.[79]

Halifeler muhtesipleri ihmal veya kusurları görüldüğü takdirde sorgulama ve soruşturmaya tabi tutmakta, gerektiğinde ölüm gibi en ağır cezaları dahi verebilmekteydi. Halife el-Mansür, başta pazarcılar olmak üzere halkı kışkırtıp ayaklanmaya teşvik eden Bağdat muhtesibi Yahya b. Zekeriya'nın öldürülmesini emretmişti.[80] Ebü Cafer el-Mansür gibi diğer halifeler de pazarlarda olup biteni haber veren görevliler çalıştırmış olsa gerektir.[81]

76 el-Maverdî, *Ahkâm*, s. 371; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIII, s. 317.
77 Suyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ*, c. I, s. 316.
78 Arîb, *Sıla*, s. 65; Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 82.
79 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XII, s. 315-16.
80 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. I, s. 79/; Taberî, *Tarih*, c. IV, s. 480.
81 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 96.

Görevini ihmal ederek evinde oturup çarşıyı teftiş etmediği bildirilen bir muhtesibe Vezir Ali b. İsâ, "hisbe görevi haciplikle bağdaşmaz, çarşı pazarı dolaş ki kazancın helal olsun, eğer evinden ayrılmamaya devam edersen emin ol evini ateşe verdiririm", diye yazmıştı.[82]

Halife Tâî döneminde (363-381/973-991) muhtesibe, sıradan halkın durumlarını kontrol etmesi, sanat, meslek ve ticaretleri ile çarşıdaki sosyal ilişkileri, ticarî muamelelerini teftiş etmesi isteniyordu.[83] Yardımcıları, gözcüleri ve diğer görevlileriyle birlikte kontrol terazisi yardımcılarının birinin omzunda asılı olduğu halde şehri doğrudan teftiş ederek çarşıları, pazarları ve diğer mekânları dolaşıp ihtisas alanına giren konularda doğrudan müdahalede bulunmak muhtesibin göreviydi.[84]

Pazarda belli bir sanat veya meslek mensuplarının tüketicinin zararına olarak tek bir fiyatta anlaşmalarını önlemek de muhtesibin görevleri arasında yer alıyordu.[85]

Abbâsîler ilk dönemden itibaren fiyatlar konusuna önem vermişti. Halife el-Mansûr, bölgelerdeki berid sorumlularından buğday, hububat ve mercimek gibi temel gıda maddelerinin fiyatlarını her gün kendisine yazmalarını istiyor, fiyatlarda bir değişiklik gördüğünde bölgenin valisine yazarak fiyat artışının sebebini soruyor, fiyatı ilk haline getirmeye çalışıyordu.[86] Halk fiyatların yükselmesinden rahatsız oluyor ve yetkilileri geçerli fiyatı düşürmeye zorluyordu. 307/920 yılında Bağdat'ta fiyatların yükselmesi üzerine halk huzursuz olmuş, Halife el-Muktedir, vezir el-Hamid'den kendisine ait tahılı satmasını istemiş, o da kurrunde beş dinar eksilterek satış yapınca fiyatlar düşmüştü. Halife, muhtesipten fiyatları önceki fiyatında altında belirlemesini istemiştir. Böylece unun kurru elli dinar olarak belirlenmişti. Sonuçta sükûnet sağlanmıştı.[87] Pahalılık yüzünden 324/935 yılında da bir ayaklanma meydana gelmiş, unun fiyatı düşürülerek kota konarak

82 İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 219.
83 Ebû İshak İbrâhim b. Hilâl b. İbrâhim el-Harranî Sabi, *el-Muhtâr min Resaili Ebî İshak İbrahim b. Halil b. Zehrun*, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadise. s. 165.
84 Kalkaşendi, *Subhu'l-A'şâ*, c. XI, s. 212; Şeyzerî, *Nihaye*, s. 128; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 220
85 İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 100; Yahya b. Ömer, *Ahkâm*, s. 132.
86 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 96.
87 Miskeveyh, *Tecarib*, c. V, s. 130; Tarih, *Taberî*, c. XI, s. 216.

sükûnet sağlanabilmişti.[88] Bu durum fiyatlarda ihtikâr yapılmasından kaynaklanıyordu. Oysa bir malı piyasada bol iken alıp azalıp fiyatının yükselmesini bekledikten sonra satmak olarak tanımlanan ihtikâr İslâm dininde yasaklanmıştı. Hz. Muhammed, muhtekiri (*ihtikâr yapanı*) lanetlenmiş (*melun*) olarak nitelemişti.[89] Hisbe risalelerinde muhtesibin ihtikârı engellemesi isteniyordu.[90] Devlet de bazı durumlarda ürünlere ihtiyaç duyduğunda bazı üretim kollarında ihtikâr yapabiliyordu. Resmi dokuma sanayi tıraz ürünlerinin fiyatlarında ihtikâr yapılmıştı.[91] eş-Şeyzerî'nin naklettiğine göre, Vâsıt tüccarlarından biri, bir gemi dolusu buğdayı Basra'ya göndermiş ve oradaki vekiline, "*bunu Basra'ya geldiği gün sat, ertesi güne bırakma*" diye yazmıştı. Fakat vekili daha fazla kar etmek maksadıyla buğdayı bir hafta bekletip satmış, durumu da mal sahibine bildirmişti. Mal sahibi cevabında "biz dinîmizin selameti için az bir kara kanaat etmiştik, ancak sen buna karşı geldin, biz dinîmizden bir şey eksilten kat kat karı istemeyiz, sen bizi ağır bir suça bulaştırdın. Mektubum sana gelir gelmez bu malı al ve Basra'nın yoksullarına dağıt. Böylece umarını beni bu ihtikâr günahından kurtarmış olursun" diye yazmıştı.[92]

Muhtesibin ihtikârı yasakladığı gibi, mal karşılama vb pazara mal arzını ve fiyatları etkileyecek her türlü iş ve işlemleri de yasaklaması gerekir. Çünkü Hz. Muhammed, açıklık ve rıza ilkesiyle bağdaşmayan, haksız kazanca veya taraflar arasında çekişmeye yol açan neceş,[93] mülamese,[94] münabeze[95] gibi bazı eski akid tür-

88 Sûlî, *Ahbaru Razi*, s. 71.
89 Müslim, Müsakât, s. 130; Şeyzerî, *Nihaye*, s. 12.
90 Şeyzerî, *Nihaye* s. 12; İbnü'l-Uhuvve, s. 64-65.
91 Sabi, *Resâili*, s. 143.
92 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 13.
93 Neceş: Üçüncü kişilerce alım kastı bulunmaksızın pazarlık sırasında araya girilerek yapılan mala rağbeti artırıcı, göstermelik, yanıltıcı yüksek fiyat teklifleri hadislerde yasaklanan neceş kapsamında değerlendirilmiştir. İKT'na bağlı İslam Fıkıh Akademisi 1994 yılında Bruney'de yaptığı 8. Dönem toplantısında neceşin çeşitli türlerinin haram kılındığı kanaatine ulaşmıştır (Cengiz Kallek, "Müzayede", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c. XXXII, s. 236-238).
94 Mülamese: Mala dokunmak suretiyle gerçekleşen Câhiliye dönemine ait bir satım şekli. Fakihler mülamese akdinin geçersizliğinde ittifak etmiştir. Ancak bununla ne kastedildiği konusu ihtilaflıdır ve yasak hükmü de ona göre verilmelidir (Celal Yeniçeri, "Mülamese", *DİA*, İstanbul: TDV yayınları, 2006, c. XXXI, s. 536-537).
95 Münabeze: (nibâz), tarafların kıyemi bir malı incelemeden birbirlerine atmalarıyla gerçekleşen bir satım şeklinin adıdır. Fakihler bu işlemin geçersizliğinde ittifak etmişlerdir. Anlamı ve yasaklama gerekçesi hakkında farklı açıklamalar yapılmıştır (Yeniçeri, "Münabeze", *DİA*, c. XXXI, s. 563).

lerini tasfiye etmiştir. Onun adil bir pazar oluşturma hedefi doğrultusunda bu satım şekillerini ve mal karşılamayı yasakladığı anlaşılmaktadır.[96] Bu yasakların maksadı pazara mal girişine ve fiyatlara müdahaleyi engelleyerek pazarda arz ve talebe göre doğal bir denge fiyatının oluşmasını sağlamaktır.

Hisbe görevinin sınırlarını genişleten durumlardan biri de toplumda belli bir sınıfın diğerlerinin üstünde zorla baskı kurmasını engellemek amacıyla rekabeti sınırlamasıydı. Halkın ihtiyaç duyduğu zaruri veya tamamlayıcı mallardan birini üreten bir sınıfın bunun türünü, miktarını sınırlamak ve ekonomik kriz dönemlerinde fiyatını kontrol etmek suretiyle gücünü göstermesi bu tür durumlara yol açıyordu. Belli bir sınıfın böyle bir çaba içine girmesi pahalılığı, ihtikârı, halkın huzursuzluğunu ve ayaklanmasını beraberinde getiriyordu. Bu durumda devlet, 251/865 ve 272/885 yıllarında olduğu gibi piyasadaki bilhassa gıda vb. zaruri malları çoğaltmak ve fiyatını düzeltmek için müdahalede bulunuyordu.[97]

Esasen Abbâsî halifeleri Hz. Muhammed'in "*gerçek fiyat belirleyici (musa'ir) Allah'tır*"[98] hadisi gereğince fiyatları dalgalanmaya bırakmak ve serbest piyasa şartlarında oluşmasını beklemek eğilimindeydiler. Ancak bazı malların fiyatlarının belli bir sınırın ötesinde artması onları bir takım tedbirler almaya yöneltmiş olmalıdır.

307/919 yılında gıda fiyatları yükseldiğinde halkın hoşnutsuzluğu artınca devlet müdahalede bulunmak mecburiyetinde kalmış, halife, Vezir Hamid b. el-Abbas'a ve Halife el-Muktedir'in annesine, umerâya, evladı halifeye ve devletin ileri gelenlerine ait dükkân ve depoların açılmasını emretti. Buğdayın kurru beş dinar eksiğine, arpa da bu şekilde satıldı. Tüccar ve satıcılardan da bu fiyata uymaları istendi. Halife, Kâidü'l-ceyş Harun b. Ğarib ve Muhtesip İbrahim b. Batha'ya ortalama kurru elli dinar olan sabit fiyat konusundaki emirlere uyulmasını takip etmelerini ve bu

96 Müslim, Büyû', 18 (hadis no: 1520); Buharî, Büyû', 58, 62; Müslim, Büyû', 4 (hadis no: 1513).

97 Taberî, *Tarih*, c. IX, s. 336; c. X, s. 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 287.

98 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. III, s. 344; Ebû Davud, *Sünen*, c. III, s. 272; Tirmizî, *Sünen*, c. III, s. 597; İbn Mace, *Sünen*; c. II, s. 741,Tirmizi, *Tirmizi Büyû*, 73 (3507).

hususta unculara öncelik vermelerini bildirdi.[99] Fiyatların pahalanması üzerine Bağdat pazarlarında halk bir kez daha 324/935 yılında ayaklanmış ve unun makkukunun[100] fiyatının üç dirhem olarak sabitlenmesiyle durum ancak sakinleştirilebilmişti.[101] 328/939 yılında Vezir Ebu Cafer b. Şirzad tüccarlara sert davranmış ve belirlenen fiyatlara uymalarını istemişti.[102]

Doktor ve baytar gibi icracı mesleklerin denetlenmesi de muhtesibin görevleri arasında yer alıyordu. Söz gelimi o, baytarlara çalışma izni vermeden önce onları hayvan hastalıkları ve tedavi şekilleri üzerindeki mesleki yeterlikleri konusunda imtihan ederdi. Muhtesip ayrıca baytarları takip ederek hayvanları ihmal konusunda kusurlu davranıp davranmadıklarını kontrol ederdi.[103] Muhtesibin doktorlardan da Hipokrat yemini gibi bir ahit alması gerekir. Buna göre doktorlar muhtesibin huzurunda; hastalara zararlı ilaç ve zehir vermeme, zehir karışımını sıradan insanların yanında hazırlamama, erkeklere soylarını kesecek, kadınlara düşük yaptıracak ilaçları öğretmeme, hastaların mahrem yerlerine gözlerini dikmemeleri, gizli sırlarını ifşa etmeme ve gizli kalması gereken hususları başkalarına anlatmama hususlarında yemin ederlerdi. Muhtesip ayrıca çalışma izni vermeden önce doktorları hastalıklar ve tedavi şekilleri hususunda imtihan etmelidir. Halife el-Muktedir 319/931 yılında saray tabibi Sinan b. Sabit'ten Bağdat'taki 860 tabibi mesleki yeterlilikleri konusunda imtihan etmesini emretmişti. Bu imtihanı geçemeyen doktorlara çalışma izni verilmemesini de istemişti.[104] Muhtesip göz doktorlarına da Huneyn b. İshak'ın *Aşru Makâlât fi'l-Ayn* isimli eserinden imtihan ettikten sonra çalışma izni veriyordu. Cerrahların ise Galinus (Galen)'in *fi'l-Cirahât ve'l-Merâhim*'i ile ez-Zührevî'nin *Kitabu'z-Zührevî fi'l-Cirah* isimli eserlerini bilmesi şart koşuluyor-

99 Miskeveyh, *Tecarib*, c. V, s. 130; Taberî, *Tarih*, c. XI, s. 216/*Tekmile*, c. I, s. 21; *Sıla*, c. I, s. 58; İbnü'l-Esir, *el- Kamil*, c. VI, s. 503; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 156.

100 Makkuk: X. Yüzyılda Irak'ta özellikle Bağdat'ta 1 makkuk=herbiri 600 dirhem olan 3 keylece yanı, 5,625 kiloluk tahıl ağırlığına eşittir. Mezopotamya ve Irak Makkukunun ortalama değeri 7,5 litre olarak hesaplanmıştır. Hinz, *İslam'da Ölçü*, 54.

101 Sûlî, *el-Evrâk*, s. 71.

102 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 410; el-Hemedanî, *Tekmile*, c. I, s. 147.

103 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 80-83; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 150-51.

104 İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-Ulema*, s. 130.

du. Cerrahların ayrıca, insan vücudundaki kasları, sinirleri ve atardamarları bilmesi gerekir ki tedavi sırasında hastaya zarar vermekten kaçınabilsin.[105]

Muhtesipler pazarlardaki durumları her an göremeyeceklerinden kontrol ve haber alma amaçlı olarak gözcüler çalıştırıyorlardı.[106] Çarşıyı denetleme ve kontrol bakımından geniş yetkileri bulunan muhtesip oradan hiç ayrılmaz gece gündüz devamlı dolaşırdı.[107]

Dinar ve dirhemler ile sikkelerde hile yapılmasını ve mal gaspını engellemek de muhtesibin görevleri arasındaydı.[108] Muhtesibin ölçekleri kontrol etmek için belirli bir ölçeği esas alıp diğerlerini ona uydurması, bu ölçekleri de halkın bileceği bir mühür/damga ile damgalayıp alışverişlerde yalnızca bunların kullanılmasını sağlaması öneriliyordu.[109]

Devlet muhtesibe üstlendiği görevleri yerine getirmesi sırasında kullanabileceği geniş icraî yetkiler vermişti. Bu yetkiler arasında kuralları ihlal edenlere yardımcılarıyla birlikte uygulayacağı cezalar bulunuyordu.[110] Tazir cezaları olarak nitelenen bu cezalar insanların durumuna ve işledikleri suça göre uygulanıyordu. Bunlar sırasıyla sözle uyarma ve azarlama (*tevbih-kınama*), had cezası ölçüsünden az olmak kaydıyla orta kalınlıkta kamçıyla veya deve yahut öküz derisinden yapılma kırbaçla dövme, şehirde dolaştırarak teşhir etme ve şehirden sürgün etmedir.[111] Muhtesibin kuralları ihlal edenleri, aldatıcıları ve hilecileri cezalandırmak için kullandığı özel aletleri vardı. Muhtesip, kamçı (*savt*), kırbaç (*dürre*), ve coptan (*turtûr*) oluşan bu aletleri insanların görmesi, bozguncuların kalbine korku salması, herhangi bir yerde kamu yararlarına zarar verenleri ve hilecileri kaçırması için kuşağında asılı bulundururdu.[112] Muhtesip bazı durumlarda da-

105 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 98; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 165-69.
106 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 10; Hüsameddin Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-İdariyye fi'd_Devleti'l-Abbâsiyye*, Mekke: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1983, s. 316.
107 İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 219.
108 Maverdî, *Ahkâm*, s. 240; el-Ferrâ, *Ahkâm*, s. 299; Müdevver, *Hadâre*, s. 116; el-Hac, *Hadâretü'l-Arab*, s. 210.
109 Maverdî, *Ahkâm*, s. 240.
110 Maverdî, *Ahkâm*, s. 227; Şeyzerî, *Nihaye*, s. 9, 109, 114.
111 Şeyzerî, *Nihaye*, s. 109; Makrizî, *el-Hıtat*, c. I, s. 464.
112 Şeyzerî, *Nihaye*, c. 10, s. 108; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 195-196.

yak (*tazir*) veya pazardan çıkarma cezalarını ayrı ayrı veya ikisini birden uygulayabiliyordu. Mesela bir sarraf, sarraflık işlemlerinde şer'î hükümlere aykırı olarak faizli işlem yaptığında cezası dövülmek ve pazardan sürülmekti.[113] Muhtesip, sahte (*müzif*) dirhemlerin tedavüle sokularak bunlarla insanların aldatılmasını engellemekle de yükümlüydü.[114] Muhtesip çarşı halkı arasında başvurabileceği bir esas, örf oluşturmak durumundaydı. Hâkim olan örfe göre de hüküm verebilirdi. Zaten örfî ictihad ehli olmak muhtesibin nitelikleri arasında yer alıyordu.[115]

el-Me'mün, Bağdat'a girdiğinde halkın bir şikâyeti olup olmadığını sormuştu. Ramazan ayında tüccarların düşkün insanlara ölçüde haksızlık yaptıkları bildirilince bunu önlemek için sekiz makkukluk ortasında bir direk olan bir kafiz[116] ölçeği yapılmasını -bu mülcem olarak isimlendirildi- ve tüccarın büyük küçük bütün makkuklarını ona göre ayarlamasını emretti. Tüccarlar bunu uyguladı halk da hoşnut oldu.[117] Muhtesibin manifaturacıların aldatma ve hilelerini önlemek için, içlerinden doğru, emin, pazardaki durumları ve satış hükümlerini ve alış veriş akitlerini bilen bir yardımcı edinmesi gerekli görülüyordu. Muhtesip, manifaturacıların standart bir ölçü kullanmalarını da sağlamak durumundaydı. Bu ölçünün bir yüzünde halifenin diğerinde muhtesibin ismi bulunurdu. Bu ölçeğin ilk olarak Hârunürreşîd'in halifeliği döneminde kullanılmaya başlandığı kaydedilmektedir.[118] Manifaturacılar simsarlarla çalışmak itiyadındaydılar. Muhtesibin bu simsarları kontrol edecek bazı kurallar koyması gerekli görülüyordu. Bunlar yalnızca satıcıdan ücret alıyordu. Aldıkları ücretin oranı her dinar için bir gümüş dirhemi geçmeyecek şekilde belirlenmişti. Simsar, ürünü duyururken

113 Şeyzerî, *Nihaye* s. 74; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 143-44.

114 Şeyzerî, *Nihaye* s. 74-75; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 144.

115 Maverdi, *Ahkâm*, s. 351; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 11.

116 Kafiz: Haccac kafizine göre, kafiz=sâ' idi ve 4,2125 l ederdi. Bağdad ve Küfe'de yaygın olan büyük kafiz ölçüsü her biri 3 keylece olan 8 makkuk (1 keylece=600 dirhem) idi ve yaklaşık 45 kg buğday ederdi. Bu ölçüyü ortalama 60 l olarak belirlemek uygundur. Küçük kafiz bunun yarısı olup 30 l idi. Hinz, *İslam'da Ölçü*, s. 59-60.

117 İbn Tayfur, *Bağdad*, s. 19. Ayrıca 207 yılında Bağdat'ta buğdayın pahalandığı ve kafizinin harını dirhemiyle kırk elli dirhem arasında olduğu kaydedilirken kafizü'l-mülcem'den söz ediliyor. Bağdad, s. 75.

118 İbn Bessâm el-Muhtesib, *Nihayetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*, s. 58; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, s. 87.

elindeki fiyatı artırmamalıdırlar ki müşteri malın fiyatını artıran olduğu vehmine kapılmasın. Muhtesip onlara satış tamamlanınca eğer veresiye satış yapılıyorsa simsarın, müşterinin ve kefilinin isimlerini yazmalarını tavsiye ederdi. Manifaturacı da simsarın ismini yazmalıdır. Bu kavga ve problem çıkmasından kaçınma amacına yönelik bir alım satım düzenlemesi işlemiydi.[119]

Ticarî yasaklar, hile ve aldatmalar konusunda şeriat hükümleri açık ve pazar halkının büyük çoğunluğu tarafından biliniyor olmasına rağmen neden hile ve aldatmalara meylettikleri sorusuna el-Câhiz şu cevabı veriyor: "Bağdat pazarlarındaki ticarî hareketlilik ve insanın içindeki mal sevgisi pazarcıların hilelere yönelmelerinde etkili oluyordu."[120]

Sonuç ve Değerlendirme

Medine'de İslam devleti kurulduktan sonra Hz. Peygamber'in ilk icraatlarından biri Müslümanlar için bir Pazar yeri belirlemek olmuştur. Bu pazarın denetimi için amiller tayin ettiği gibi kendisi de bizzat gezerek denetim faaliyetinde bulunmuştur. Râşit halifelerin de yararının genelliği ve sevabının çokluğu dolayısıyla pazarların denetimine önem verdikleri, buradaki esnafı kendilerinin de denetlemeyi ihmal etmediği kaydediliyor. Emevîler döneminde de aynı uygulama devam etmiş, pazarların denetimi için müstakil görevliler atanmıştır. Bu dönemde görev yapan pazar âmillerinin görevleri arasında ölçü ve tartıların denetimi, dükkânlara ve imalatçılara konulan vergilerin toplanması ile sanat ve meslek sahipleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözümlemek yer alıyordu.

Hisbe kavramı iyiliği emir ve kötülükten sakındırma prensibi doğrultusunda gerçekleştirilen genel ahlakı ve kamu düzenini koruma faaliyeti olarak tanımlanıyor. Kkavramın Abbâsî halifesi el-Mansur döneminde ortaya çıkmıştır. el-Mansûr başta olmak üzere Abbâsî halifeleri pazarların denetimine önem vermişler, atadıkları muhtesiplerden de aynı hassasiyeti beklemişlerdir. Sözgelimi Harunurreşîd'in muhtesibe verdiği emirler arasında,

119 İbn Bessâm, *Nihayetü'r-Rütbe*, s. 58.
120 el-Câhiz, *Buhala*, s. 177-178.

pazarların denetimi, ölçü ve tartıların kontrolü, ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını gözetlemesi, hileyi önleme ve insanların mallarının gasp edilmesini engelleme yer alıyordu.

Muhtesip atanmasında bu görevi ancak kadılar ve yardımcılarının yapabileceği şeklinde bir ilkenin bulunduğu anlaşılıyor. Çünkü ordu komutanı Mu'nis el-Muzaffer, şurta sorumlusu Muhammed b. Yakut'un muhtesip atanmasına itiraz ederken bu gerekçeyi gösterdiği ve itiraz gelmediği anlaşılıyor.

Valilere verilen ahitnamelerden anlaşıldığı kadarıyla Başkent Bağdat'ta muhtesip atanması halifeye aitken vilayetlerde bu sorumluluk valilere aitti. Şeyzerî, muhtesibi halife veya naibi tarafından halkın durumuyla ilgilenmek, işlerini ve yararını gözetmek üzere atanan görevli olarak niteliyor. Bu bakımdan halife dindarlığı, takvası, bilgi ve tecrübesiyle temayüz etmiş kişileri bu görev tayin ederdi.

Bu göreve atanacak kişide aranan niteliklere baktığımızda onun yetişkin, dindar, takvalı, zeki, bilgili, deneyimli, adil, tavizsiz ve rüşvetten uzak bir şahsiyet olmasının öngörüldüğü anlaşılıyor. Bazı durumlarda güç kullanmasının gerekmesi dolayısıyla hukukçular sorumlusunun eda ehliyeti tam ve Müslüman olması üzerinde durmuşlardır. Bazı müellifler bu görevlide erkek olma şartı aramışlarsa da Asr-ı Saadet döneminde kadın sahabilerin bazı pazarlarda hisbe faaliyetine katıldıkları için kadınların da bu görev atanmaları caiz görülmüştür. Ayrıca ölçü, tartı, para ayarı ve fiyat denetimi yapacak kadar hesap bilmesi de muhtesip atanacaklarda aranan nitelikler arasında sayılıyordu.

Bağdat muhtesibinin başkent bürokrasisinde kadılardan sonra, ancak muhtesiplerin en başında geldiği anlaşılıyor. Kaynaklara göre, Bağdat'ta bir muhtesip vardı. Ancak bu kadar büyük bir şehirde çok sayıda pazarı bir kişinin denetleyemeyeceği açıktır. Bu yüzden de birden çok maaşlı veya gönüllü yardımcılar çalıştırmış olması muhtemeldir. Çarşıların denetim ve kontrolü konusunda geniş yetkileri bulunanı muhtesip görev yerinden hiç ayrılmaz gece gündüz devamlı pazarları teftiş ederdi. Buna rağmen muhtesipler pazarlardaki durumları her an göremeyeceklerinden kontrol ve haber alma amacıyla gözcüler çalıştırabiliyorlardı.

Ayrıca meslektaşlarını denetleyerek ona rapor eden her zanaatin tecrübe sahiplerinin oluşturduğu arifler de muhtesibe yardım ediyordu. Bu kişiler meslek ve sanatını iyi bilen, tecrübeli, doğruluk ve güvenilirliğiyle meşhur kimseler arasından seçiliyordu. Bunların görevi muhtesibi çarşıda olup bitenler ve fiyatlar konusunda bilgilendirmekti. Pazara gelen giden malları kontrol edip gerektiğinde muhtesibi bilgilendirmek de arifl erin görevlerindendi. Bağdat'ta her pazarın bir arif ve amili bulunuyordu.

Muhtesip için geçerli sayılan şartlar yardımcıları ve çalıştırdığı diğer görevliler için de geçerli sayılıyordu. Bu yüzden muhtesip yardımcılarının yeterlik, dürüstlük, iffetlilik, kavrayış, alicenaplık gibi övülecek ahlaki niteliklere sahip kimselerden olmasına özen gösterirdi. Muhtesibin davar pazarı, bostan pazarı, pamuk pazarı ve köle pazarı gibi özel pazarların denetimi için atadığı âmillerin her biri bir nevi şehir muhtesibi gibiydi. Muhtesibu'l-Hazra olarak nitelenen Bağdat muhtesibi en yüksek rütbedeydi. Misk pazarı ile köle pazarının sorumlularından pazarlarına gelen malların kaydını tutmaları isteniyordu. Ayar sorumlusuna verilen emirde ise paraların her türlü hile ve karıştırmadan uzak bir şekilde imam adı verilen örneğe göre basılmasına itina edilmesi, tedavüldeki sikkelerin de her türlü hile ve şüpheden korunması isteniyordu.

Bağdat muhtesibi 318/930 yılında ayda 200 dinar maaş alıyordu. Muhtesibin yardımcılarıyla ilgili kaynaklarda bilgi bulunmamakla beraber görevleriyle orantılı ve geçimlerine yetecek bir ücret aldıkları kesindir.

Abbâsîler döneminde Bağdat'ta muhtesibin görev alanına giren konuları şöyle sıralayabiliriz: Ölçü ve tartıların kontrolü ile bunlarla ilgili şikâyetlerin takibi; İmalat ve satışta hile ve sahteciliğe karşı tedbir almak; Tekelciliği ve istifçiliği önlemeye çalışmak; fiyatları kontrol etmek; kalpazanlığı engellemek; cadde, sokak ve pazar yerlerinin düzen ve temizliğine itina edilmesini sağlamak; ev ve dükkanlardan cadde ve sokakları daraltacak her türlü ihlali önlemek.

el-Maverdî, muhtesiplerin üç noktada meslek ve sanat erbabını denetlemesini öneriyor: yeterlilik-yetersizlik, güvenilirlik-güvensizlik, kalite-kalitesizlik. Birinci noktada denetleyeceği ta-

bipler ve öğretmenlerdir. Tabibin ihmal veya kusuru insanın ölümüne veya sakatlanmasına, öğretmenin kusur ve ihmali ise nesillerin ahlakının bozulmasına ve kişiliklerinin tahribine yol açar. Güvenilirlik açısından kuyumcu, terzi, kumaş ağartıcılar ve boyacılar denetlenmezse insanların mallarını çalarlar. Muhtesibin kalite konusuna özellikle dikkat etmesi gerekir. Çünkü bu konuda pazarlardaki meslek ve sanat erbabının hile ve kandırmalarının haddi hesabı yoktur.

Devlet memurlarının görevlerini yapmalarını gözetmek de muhtesibin görev alanına giriyordu. Bağdat başkadısı Ebu Ömer'in evinin önünden geçerken davacıların kapısının önünde beklediğini görmüş, kapıcıları çağırarak başkadıya ya evinden çıkıp davalara bakması veya mazeret göstermeleri gerektiğini bildirmelerini emretmişti. Halifelerin koyduğu müneccim ve kassasların yol kenarlarında oturmaktan men edilmeleri gibi yasakları uygulamak da muhtesibin görevleri arasındaydı. Pazarda bir meslek veya sanat mensuplarının müşterinin zararına olarak tek bir fiyatta anlaşmalarını önlemek de muhtesibin görev alanına giriyordu. Muhtesibin ayrıca ihtikâr, mal karşılama vb pazara malın serbestçe arzını ve fiyatları etkileyecek her türlü iş ve işlemi yasaklaması bekleniyordu.

Doktor ve baytar gibi icracı meslek sahiplerinin denetlenmesi muhtesibin görev alanına giriyordu. Doktor, göz doktoru, cerrah ve baytarların hastalıklar ve tedavi şekilleri konusunda dönemin geçerli eserlerinden imtihan etmesi, ancak imtihanı kazananlara çalışma izni vermesi isteniyordu. Nitekim halife el-Muktedir saray tabibi Sinan b. Sabit'e 860 tabibi mesleki yeterlikleri konusunda imtihan etmesini, geçemeyenlere çalışma izni vermemesini emretmişti.

Muhtesiplerin görevi ihmal veya kusurlu davranışları halifelere iletilmekte onlar da durumu araştırarak muhtesiplerin ihmal veya kusurunu gördüklerinde soruşturma yaparak gerektiğinde ölüm gibi en ağır cezaları verebiliyordu. Halife el-Mansûr, Bağdat pazarcılarını ayaklanmaya kışkırtan muhtesip Yahya b. Zekeriya'ya ölüm cezası vermişti. Vezir Ali b. İsa da evinde oturup çarşıyı teftiş etmeyi ihmal eden muhtesibi evinden çıkmazsan evini ateşe verdiririm diyerek uyarmıştı.

Abbâsî halifeleri fiyatlar konusuna özel önem vermişlerdi. Hatta halife el-Mansûr berid görevlilerinden bölgelerdeki buğday, hububat ve mercimek gibi temel gıda maddelerinin fiyatlarını her gün kendisine yazmalarını istiyor, fiyatlarda artış gördüğünde valisine sebebini soruyor ve malın fiyatını ilk haline getirmeye çalışıyordu. Halife el-Muktedir 307/920 yılındaki mali kriz esnasında tahıl fiyatları aşırı pahalanınca, muhtesipten tahıl için pazar fiyatı belirlemesini istemiş, muhtesip de emri uygulamış ve fiyatlar düşmüştü.

Manifaturacıların standart bir ölçü kullanmasını sağlaması isteniyordu. Bu ölçünün bir yüzünde halifenin diğerinde muhtesibin ismi bulunurdu. Muhtesip simsarlar aracılığıyla satış yapan manifaturacılarda müşterilerin simsarlar tarafından aldatılmasını önleyici kurallar koymak durumundaydı. Buna göre, simsarın satıcıdan alacağı ücret belirlenen rakamı geçmemeli, simsar ürünü duyururken elindeki fiyatı artırmamalıdır ki müşteri malın fiyatını artıran olduğu vehmine kapılmasın. Veresiye yapılan satışlarda problem ve kavga çıkmaması için simsarın, müşterinin ve kefilin isimlerini yazmalarını tavsiye ederdi. Manifaturacı da simsarın ismini yazmalıdır.

Bu kadar geniş görev alanını üstlenen muhtesibe sorumluluğunu yerine getirirken kullanacağı geniş yetkiler verilmişti. Bu yetkiler arasında muhtesibe yardımcılarıyla birlikte kuralları ihlal edenlere uygulayacağı cezalar bulunuyordu. İnsanların durumuna ve işledikleri suça göre farklı uygulanan bu cezalara tazir cezaları deniyordu. Bunlar sırasıyla sözle uyarma ve azarlama, had cezası ölçüsünde olmamak kaydıyla kamçı veya kırbaçla dövme, şehirde dolaştırarak teşhir etme ve şehirden sürmedir. Sözgelimi şer'î hükümlere aykırı olarak faizli işlem yapan sarrafın cezası dövülmek ve pazardan sürülmekti. Muhtesip ayrıca kamçı, kırbaç, cop gibi aletleri kuşağında asılı bulundurarak hileci, bozguncu ve düzenbazların kalbine korku salarak caydırmaya çalışıyordu. Örfî ictihad ehli olarak da nitelenen muhtesibin, kuralları ve yasakları uygularken veya ceza ceza verirken çarşı-pazar halkı arasında başvurabileceği bir esas ve örf oluşturmak durumundaydı. Hakim olan örfe göre de hüküm verebilirdi. Bize ulaşan hisbe literatürünün bu örfe göre oluştuğunu düşünmek yanlış olmaz.

VII. BÖLÜM
PAZARCILARIN SOSYAL VE SİYASİ HAYATTAKİ ROLLERİ

Bir şehrin pazarının orada meydana gelen olaylardan bağımsız bir şekilde faaliyette bulunduğunu söylemek gerçeği yansıtmaz. Bu bakımdan Bağdat'taki pazar esnafının çarşı-pazarlarında ticari faaliyetlerini yürütürken şehirde meydana gelen çeşitli olaylardan ne ölçüde etkilendikleri sorusuna verilecek cevap konumuz açısından büyük önem taşıyor. Bağdat'ın en canlı unsurlarından birini oluşturan pazarlardaki esnaf ve sanatkârlar ile tâcirlerin şehirde cereyan eden siyasi olaylar ve iç çatışmalardaki tutumlarının hadiselerin seyrini etkileyeceği âşikardır. Aynı zamanda şehirde yaşanan siyasi çekişmeler, savaşlar, yangınlar, kıtlık ve su baskınları pazarların fiziki yapısını ve pazar esnafını da etkiliyor ve buralardaki ticari faaliyetleri aksatıyordu. Haliyle Başkent Bağdat pazarlarının ve orada ticaret yapan esnaf ve sanatkârların maruz kaldığı çeşitli olaylar ve durumlar ile bunların şehrin ticari hayatına yansıması bu bölümün konusunu oluşturuyor.

Bağdat'ta maddi farklılıklar sonucunda, yaşam standardında farklı beklentiler ortaya çıkmıştı. Göçler ve ticarî hareketlilik sonucunda, Bağdat'ta ırklar ve halklar çeşitlendi. Ülkenin yakın uzak bütün bölgelerinden pek çok insanın göç ettiği Bağdat'ta, her belde halkının kendine mahsus mahallesi ve çarşısı vardı. Bağdat'ın inşası için hemen her şehirden sanatkârlar dört bir yandan oraya geldiler.[1] Her sanat ve meslek erbabı veya hemşehriler kendi isimleriyle bilinen bir mahalle veya sokakta toplanmıştı. Her türlü malın ticaretinin yapıldığı Babü'ş-Şam çarşısında Belhliler, Mervliler, Huttelliler, Buharalılar, Kabilşahlılar ve Harezmliler toplanmıştı.[2] Tüsterliler Kerh çarşılarında toplanmışlar ve Tüster elbiseleri imalatında uzmanlaşmışlardı.

1 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 24.
2 Ya'kubî, *Mu'cemü'l-Büldân*, s. 20-21.

Oturdukları mahalle de Tüsterliler Mahallesi olarak biliniyordu.[3] Mahalle, cadde ve sokaklar orada oturan veya çalışan meslek sahiplerinin adlarını taşıyordu: Derbi'l-Akfas (*kafesçiler sokağı*) ve Derbi'l-Kassarîn (*çömlekçiler sokağı*), Kâğıtçılar, demirciler caddeleri, Derbi'l-esâkife (*ayakkabıcılar sokağı*), fildişiciler, yağcılar, sucular sokakları, manifaturacılar ve kasaplar mahalleleri, sabuncular, mızrakçılar (*ashabul- kına*) mahalleleri, katrancıziftçiler ve lokantacılar caddeleri gibi.[4] İsâ Nehri civarında yağcılar, nar ve üşnan (*çöven*) satıcıları oturuyordu. Mesleğe, iskâna, aşiret ve kabileye dayalı bu toplanmaların sonucu olarak Bağdat şehrinde sosyal gruplaşma ve tabakalaşmalar ortaya çıkmıştı.[5]

Bunun en açık örneği Bağdat'ta zengin ve varlıklıların ayrı mahallelerde oturmasıdır. Sözgelimi Kerh'te varlıklılar ve tüccarlar oturuyordu. Doğu yakasındaki Sûku Yahya ve Süku'l-Ataş Mahallesi'nde ise zenginler ve vezirler birlikte oturuyordu.[6] Köpekler Mahallesi (*Katiatül-Kilab*), Tavuk Nehri (*Nehr Decâc*), Eşekçiler Sokağı (*Derbi'l-Hamîr*) gibi, fakirlerin oturduğu mahalleler de vardı. Toplumun çoğunluğunun fakirlerden oluştuğu bir dönemde İbnü'l-Cessâs gibi bazı tüccarlar çok büyük servetlere sahipti.[7] İhvan-ı Safa sosyal tabakalara işaretle toplumun ya sanatkârlardan ya da tüccarlardan oluştuğunu belirtmiştir.[8] Halife el-Mu'tasım'ın veziri Fazl b. Mervan vezir olmadan önce ticaretle uğraşıyordu. Vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'ın da aslında yağ tüccarı olmakla beraber her tür malın satıldığı birçok dükkânı vardı.[9] Vezir Hamid b. Abbas ticaretle uğraşırdı. 306/918 yılında vezirlik görevine getirilmesinde servetinin etkisi vardı.[10]

3 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 31; Le Strange, *Baghdad*, p. 97-98.
4 Ya'kubî, *Mu'cemü'l-Büldân*, s. 19, Taberî, *Tarih*, c. V, s. 131, 412; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. I, s. 81, 113; Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 289; İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, s. 299-300.
5 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. I, s. 111-112.
6 Istahrî, *Mesalik memalik*, s. 84; Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 8. 91; Sabi. *el-Vüzera*, s. 28; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. I, s. 93; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26.
7 Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 260-61; Ezdî, *Hikâyetü ebi'l Kasım*, s. 17.
8 İhvanı Safa, *Resail*, c. I, s. 285.
9 Ebû İshak Burhaneddin el-Kütübi Vatvat, *Gurerü'l-Hasaisi'l-Vaz'iha ve Urerü'n-Nekaisi'l-Fadihe*, Beyrut: Dâru Saab, s. 142-143; Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah eş-Şatrancı Sûlî, *Eşarü Evladi'l-Hulefa ve Ahbarühum min Kitâbi'l-Evrak*, Heyworth Dunne, 3.bs, Beyrut: Dârü'l-Mesire, 1982, s. 26.
10 Sabi, *Vüzera*, s. 194-195; Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 59; Tenûhî, *Neşvar*, c. VIII, s. 64.

Ali b. Muhammed b. el-Furat Ebu'l-Hasan, birçok kere Halife el-Muktedir'in vezirliği görevini yapmıştı. 10.000.000 dinarı aşkın servet elde etti. Yıllık geliri (*ğalletühu*) 1.000.000 dinardı. İleri gelen insanlara çok büyük miktarda mal emanet etmişti. Rivayete göre, Bağdat'ta onun emaneti bulunmayan ne zengin, ne tâcir, ne kadı, ne de kadı yardımcısı kalmıştı.[11]

Tüccarın ileri gelenleri insanların seçkinlerinden sayılırdı.[12] Tüccarlar yüksek sosyal konumlarından yararlanmaya başladılar, ileri gelenlerin oturduğu sokaklarda ve mahallelerde oturdular. İbnü'l-Cevzî, yüksek tabakanın kendilerine mahsus sokakları bulunduğunu, Kerh'teki Derbi Zaferan'da meslek sahipleri, manifaturacılar ve kokuculardan başkasının oturamadığını kaydediyor. Rusâfe'deki Derbi Süleyman kadılar, noterler (şühud) ve büyük tüccarlara mahsustu.[13] Pazar halkının tamamı bu ayrıcalıklı konumdan faydalanamıyordu. Zengin tüccarlar haricindeki pazarda çalışanlar ve satıcılar düşük olan gelirlerini yükseltemez ve avamdan sayılırdı. İleri gelen tüccarların kamuyu ilgilendiren konularda (*umuru'l-âmme*) görüşlerine başvurulurdu. Mesela Halife Hârunürreşîd, 183/779 yılında tüccarların oğlu el-Me'mûn'a biate katılmaların istemişti.[14] 262/875 yılında Ebu Ahmed b. el-Mütevekkil, tüccarı çağırarak Yakub b. Leys es-Saffar'ın Horasan valisi atandığını bildirmişti. Halife el-Mu'temid'in Yakub'u, Horasan, Taberistan, Cürcan, Rey, Fars valiliklerine ilave olarak Medinetü's-Selam şurta sorumluluğuna atadığı konusunda tüccarları bilgilendirmişti.[15]

Tüccarların yöneticiler (*sahibu'l-karar*) üzerinde etki ve nüfuzlarının bulunduğu anlaşılıyor. Tâcir Ebu Bekir b. Karabe, Halife el-Muktedir'i etkilemiş ve babasının ölümünden sonra İbn Ebi Ömer'in kadı'l-kudât olarak atanmasını sağlamıştı. Halife onunla bazı devlet sırlarını paylaşmıştı.[16]

Tâcirler siyasi krizlerde aktif rol oynuyorlardı. 329/940 yılında Halife Râzî Billâh'ın vefatı üzerine Emîrü'l-Ceyş Beckem'in yeni

11 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 182.
12 Sabî, *Rûsum*, s. 21.
13 Sabî, *el-Vüzera*, s. 28; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 28.
14 Ya'kubî, *Tarih*, c. II, s. 415.
15 Taberî, *Tarih*, c. IX, s. 516. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 260.
16 el-Hemdanî, *Tekmile*, c. I, s. 67.

halife seçimi için istişareye çağırdığı ileri gelenler arasında büyük tüccarlar da vardı. Ali ve Abbas'ın soyundan Beni Haşim'in ileri gelenleri (*meşâyih*), kâtiplerin ileri gelenleri, sözü geçenlerin ileri gelenleri (*vücuhü'l-adûl*) ve tüccar aralarında sözbirliği (*icma*) olması için toplanmıştı.[17]

Yöneticilerin bazı uygulamaları tâcirlerin ayrıcalıklı konumunu pekiştiriyordu. Devlet tüccarın yararını gözetiyor, ticarî iş ve işlemlerini kolaylaştırmaya özen gösteriyordu. Bölgelerde haraç ve güvence (*daman*) akitleri onlara tahsis edilmişti.[18] Mal ve can emniyetleri güvence altına alınmıştı. Vezir İbnü'l-Furat üçüncü vezirliği esnasında bazı tâcirlere 150.000 dinar tutarında mal emanet etmişti.[19] Aynısını, vezir Hamid b. Abbas da yapmıştı.[20]

Bağdat'ın genişlemesi, dışardan gelenlerin çoğalması ve hayatın gelişmesine paralel olarak aralarında pazar halkının da bulunduğu avam tabakası önem kazanmaya başlamıştı. II. yüzyılın sonlarına doğru toplumda bir rol oynamaya başlamışlar, III. yüzyıla gelindiğinde kitaplarda aşağılamak maksadıyla kendilerinden sürü, insanların sefilleri, yaygaracılar, avam, cahiller, ayak takımı, serseriler diye işaret edilen bu insanlar Abbâsî toplumunda bir bakıma dışlanmış bir topluluk oluşturuyorlardı. Onların Kerh'te ne bir nüfuzları ne de gelir getiren akarları vardı. Onlar cepçi-yankesici, kırbaççı, iftiracı, hapishane kaçkını kimseler olup sığınma yerleri (*me'va*) hamamlar ve mescitler idi. Aralarında ticaret yapanlar ise yol kenarlarında üç beş kuruşa önemsiz ufak tefek şeyler satan kimselerden ibaretti.[21]

Avamın (*âmme*) rolü genellikle siyâsi ve idarî kriz dönemlerinde öne çıkıyordu. Böyle zamanlarda pazar halkı bazen devletin güvenliği için kargaşa ve endişe kaynağı olabiliyordu. Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin taraftarları (*ensâr*) 157/773 yılında Dairevi şehirde ve pazarlarında isyan çıkarmışlardı. Bağdat Muhtesibi Ebu Zekeriya Yahya b. Abdullah onlara yakınlık duy-

17 es-Sûlî, el-Evrâk, s. 104, 187-88.
18 Sabi, *el-Vüzera*, s. 82.
19 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 44, 52, 66, 129; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 190; Sabi, *el-Vüzerâ*, s. 62; Arib, *Sila*, c. I, s. 26.
20 Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 94.
21 el-Cehşiyarî, *el-Vüzera*, s. 179; Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Side, *el-Muhassas*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1978, c. I, s. 319; Taberi, *Tarih*, c. VIII, s. 467-468.

muştu. Pazar esnafının yeni başkentteki bu ilk eylemi muhtesibin katli ve pazarların Bağdat'ın banliyölerine (*erbaz)* taşınmasıyla sonuçlanmıştı.[22]

Tâcirler ve pazarcılar Bağdat toplumunun bir parçası olarak hilafeti, ülkedeki sosyal güvenlik ve istikrarı destekliyor, ülkelerini savunmak için savaşlara katılıyorlardı. Sözgelimi Halife el-Mehdî'nin ölüm haberi duyulunca ordunun ayaklanma girişiminin bastırılması, fitnenin söndürülmesi ve sükûnetin sağlanmasında pazar halkı devlete yardımcı olmuşlardı.[23] Pazarcılar 165/781 yılında Harun b. Muhammed el-Mehdî komutasında Bizanslılarla yapılan savaşa katılmışlardı. Bu savaşta ücretli askerlerin sayısı (*mürtezika*) pazar halkı ve gönüllüler hariç 100.000 idi. Belki de ticaret isteği onları motive etmişti.[24]

III. yüzyılda halife el-Mu'tasım'ın ordusunun önemli bölümünü oluşturan Türklerin iktisadi, sosyal ve idarî yapıyı altüst eden zorbalığı pazar halkına zarar verdiği gibi, ücretler artmadığı halde fiyatların yükselmesine, zenginler ve bazı tüccarlar tarafından gıda maddelerinin karaborsada satılmasına sebep olmuştu. el-Mu'tasım'ın başkentini Bağdat'tan Samerrâ'ya taşımasının sebepleri arasında pazar halkının Türk askerlerine itirazı da bulunuyordu.[25] Bu durum bir taraftan pazar esnafının ve bilhassa tacirlerin halifenin kararlarını etkileyebildiğini gösteriyor, diğer taraftan halifenin pazarlarda ticaretin güven ve huzur içinde yapılmasını ve toplumsal barışı ne kadar önemsediğini gösteriyor.

Gelir düzeyi ve geçim şartlarında meydana gelen farklılaşmalar ülkede sosyal ve mâli durumun düzeltilmesinin ve iyileştirilmesinin gerekliliğini savunan sosyal grupların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gruplaşmalar Bağdat'ta ayyârlar ve düzenbazların (*şuttar-şettar*) ortaya çıkışıyla daha da belirgin hale gelmişti.. Bu hareketin kökleri fakir tabakanın zenginlerden intikam alma isteğine dayanır. Ayyârlar ilk kez 197/812'de el-Emîn ile el-Me'mûn arasındaki çekişme esnasında ortaya

22 Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 653-654; Ezdî, *Tarihu Mevsil*, s. 225; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. I, s. 79-80; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. V, s. 178.

23 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 188-189.

24 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 153.

25 Taberî, *Tarih*, c. IX, s. 18; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, c. VI, s. 15. Ayrıca Bkz. Durî, *Tarihu'l-Irak*, s. 92.

çıkmıştı. Bunlar kendilerini ayırmaya yarayan özel elbiseler giyiyorlardı.[26] Yapılanmaları ordu düzenine benziyordu. Taberî ve el-Mes'udî sayı ve yapılanmaları konusunda tafsilat veriyor.[27] Bunlar Bağdat'ı kuşatan Horasan ordularına karşı şehrin savunmasına katılmışlardı.[28] Taberî, 197/812-13 yılı olaylarından söz ederken ayyârların ve yol kenarı satıcılarının oluşturduğu ayak takımının (*ğavat*) ortaya çıkışına değiniyor. Bağdat'ın kuşatılması sırasında askerlerin savaşı bırakıp kaçtıklarını, ancak yol kenarı satıcıları, baldırı çıplaklar (*urat*), hapishane kaçkınları, ayak takımı (*evbaş*) ve serseriler, yankesiciler ve pazarcıların savaşa devam ettiklerini zikrediyor. Bu tutum ve eylemlerinde maddi bir yön bulunduğu açıktır. Bu fitne olayında ayyârların rolü şöyle nitelenmişti: "Geçmişte savaş savaş idi, bugün ise tam bir ticarete dönüştü".[29]

Yine de bu grupları büsbütün ilkesiz mal düşkünü çıkarcılar olarak görmek de doğru değildir. Çünkü onların doğruluk, iffet, fakir ve düşkünlere yardım, yardımlaşma, muhtacın yardımına koşma, cömertlik, sıkıntıya sabır ile yüce gönüllülükten ibaret bazı ahlaki değer ölçülerinin bulunduğu kaydediliyor.[30]

Onların hareketleri her ne kadar otorite ve mal sahiplerine karşı ise de saldırıları tüccarlara ve meşhurlara karşı yoğunlaşmış, pazardan vergi de toplamışlardır.[31] Bu da genel olarak Bağdat toplumunda ayrılık ve hoşnutsuzluğun yayıldığını gösteriyor. Taberî'nin aktardıklarından Bağdat toplumunda geniş bir kitlenin ne kadar zor şartlarda yaşadığı anlaşılıyor. Şehirde mal veya akar sahibi olmayan yoksul ve mahrum bir tabakanın varlığı (*ayaktakımı, ayyâr ve düzenbazlar*), nüfuz sahiplerini kendilerinin bu durumda bulunmasının sebebi olarak görmeleri savaş ve çatışmanın temel dayanağını oluşturuyordu. Bu durumdakiler zenginlere ve tâcirlere saldırmak için fırsat kolluyorlardı. Bu gruplar el-Emîn'in ordusunun teslim olmasından sonra şehirleri

26 el-Mes'udî, *Muruc*, c. III, s. 439-441.
27 Bkz. Taberî, *Tarih*, c. IX, s. 359; Mes'udî, *Muruc*, c. III, s. 439-441.
28 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 448; *el-Kâmil*, c. V, s. 394; Mesudi, *Muruc*, c. II, s. 419.
29 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 447.
30 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 78; Ebü Hayyan et-Tevhidî, *el-Mukabesat*, thk. Muhammed Tevfik Hüseyin, Beyrut: Dârü'l-Âdâb, 2.bs, 1989, c. I, s. 366.
31 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VII, s. 220; c. VIII, s. 21, 22, 47, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VIII, s. 310.

Bağdat'ı savunmak uygun bir ortam bulmuşlar ve el-Me'mûn'un kumandanı Tahir b. Hüseyin'e karşı direnmişlerdir.[32]

Onlar pazarlarda askerlerin yol açtığı kargaşaya karşı Bağdat'ı savunmuş, ama bu kargaşanın sebebi olmakla suçlanmışlardır. Taberî, tüccarlar, zenginler gibi mal sahipleriyle fakir tabaka arasındaki çatışmayı şöyle anlatıyor: "Bu ahlaksızlar ve düzenbazlar iyiliksever tüccarların üzerine çullandılar, yalancılar (*facir*) yüce oldu, mümin ise alçaltıldı, düzen bozuldu ve insanların durumu fenalaştı".[33] el-Emîn'le birlikte ayyârlar ve düzenbazların yenilmesiyle tüccarların konumunu netleştirme gereği ortaya çıktı. Çoğunluğunu meslek ve sanat erbabının oluşturduğu tüccarlar Emîn'le beraber savaşan pazar mensuplarının yaptıklarından sorumlu olmadıkları gibi, şehirlerini savunan ayyâr ve düzenbazların yaptıklarından da uzak olduklarını bildirip el-Me'mûn'a itaatlerini ilan ettiler. el-Me'mûn'un komutanı Tahir b. Hüseyin'i desteklemek için ayyârlara karşı harekete geçtiler. Bu tâcirler el-Me'mûn'a yazdıkları mektupta bu grubu terk ettiklerini ve tanımadıklarını ilan etmişlerdir:[34]

> *Onlara ne elimiz ne gücümüz yeter, onlarla beraber kendimiz için bir şey almadık. Kimimiz Peygamberimizin hadisinde geldiği üzere yoldan taşı kaldırır. Dolayısıyla yolunda duran adamı yolundan etmeye- gücümüz yetse bile- nasıl kalkışabiliriz, onu nasıl hapislerde çürütebilir, ülkeden sürebiliriz. Hatta kötülüğü, kargaşayı sonlandırmaya, kötü ahlaklıları sürgün etmeye, onlara kılıç çekmeye, hırsızlığa, talana nasıl bulaşabiliriz. Amacımız sadece din ve dünya iyliğidir. Bizden birinin seninle savaşması imkânsızdır.*[35]

Kardeşiyle mücadelesi sırasında pazarcılar Halife el-Emîn'e katılmışlar ve pazarlarını askerle doldurmuşlardı. Sanatkârlar ve çalışanlar el-Me'mûn'a karşı savaşmak üzere komutan Ali b. İsâ b. Mahan'ın ordusuna katılmışlardı.[36] 195/810 yılında el-Me'mûn, kardeşi el-Emîn'i tahttan indirdiğinde ise pazar halkı onunla savaşmak üzere Hemedan'da üstlenen el-Emîn'in ordusuna katılmışlardı.[37] Tahir, kendisine muhalefet eden

32 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 443.
33 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 443.
34 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 443.
35 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 468.
36 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 406.
37 Taberî, *Tarih*/ c. VIII, s. 412-13.

Rabazlar, Medinetü Ebi Cafer, Şarkiye, Kerh pazarları, Huld ve civarının halkını "*dâru'n-neks* (*sadakatsizler yurdu)* olarak isimlendirmişti.[38] Kerh'i ele geçiren Tahir b. Hüseyin, Vaddah Kasrı, Kerh Pazarı (*Sûku'l-Kerh*) ve civarını korumak için ihtiyaca göre asker koyduktan sonra Medinetü Ebi Cafer ve Huld civarına yönelmişti.[39] 197/812 yılında el-Me'mûn'un ordusunun Bağdat'ı kuşatması sırasında işleri bozulan sanatkârlar, seyyar satıcılar, küçük tüccarlar ve malı elinde kalan pazarcılar el-Emîn'in ordusuna yardım etmişlerdi. Kaynakların bildirdiğine göre, seyyar satıcılar, mahkûmlar, varoş halkı ve pazarcılar ayyârların saflarına katılarak Tahir b. Hüseyin'in ordusuna karşı kahramanca (*besalet)* bir savaş yapmışlardı. Bu karışıklık esnasında zenginlerin evleri, pazarlar ve dükkânlar yağmalanmıştı.[40] el-Me'mûn'un gücünün üstünlüğünü fark edince pazarcıların mali çıkarları baskın gelmiş, Tahir'le yazışmak ve pazarlık yapmak üzere Kerh'te toplanmışlardır. Ona, kendisiyle savaşanların Kerh tüccarı olmadığını, ayyârlar, seyyar satıcılar ve küçük tâcirler olduğunu açıklamışlardı.[41] Savaşın sonucu belli olunca çok geçmeden tâcirler taraf değiştirmişlerdi. Abdullah b. Hazim ile Muhammed b. Ali b. İsâ b. Mahan'ın Halife el-Emîn'i hal etmeleri üzerine, onu desteklemekten vazgeçmişler ve Abdullah el-Me'mûn için davete başlamışlardı. Pazarcılar evlerinde ve pazarlarında kalmışlar ve el-Me'mûn'a biat etmişlerdir.[42] Ya'kubî'nin rivayetine göre, Bağdat'ın iki yakasında da ticaretlerine devam ettiler, el-Me'mûn'un komutanlarından Tahir batı tarafında, Herseme, Şark tarafındaydı, Bağdat iki yakasıyla birlikte hep birlikte onlarla savaştı, ancak pazarlar faaldi ve tüccarlar kendi hallerinde işlerine devam edip savaşmadılar. Muhammed el-Me'mûn ve Abdullah el-Emîn taraftarları bir tâcirin yanında toplanıyorlar ve aralarında çekişme olmuyordu. Savaş pazardaki ticareti aksatmamıştı.[43]

38 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. V, s. 438.
39 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 473-74; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. V, s. 445.
40 Mechul, *el-Uyun ve'l-Hadaik fi Ahbari'l-Hakaik*, ed. M. J. Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1871, c. III, s. 333; Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 447-48; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. V, s. 394.
41 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 467; el-Mes'udî, *Murûc*, c. III, s. 446; *el-Kâmil*, c. V, s. 397; İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. X, s. 260.
42 Taberî, *Tarih*, c. VIII, s. 473; Mechul, *Uyun*, c. III, s. 335; *el-Kâmil*, c. V, s. 399.
43 Yakubi, *Tarih*, c. II, s. 440-41.

el-Me'mün'un Bağdat'a gelişi gecikince pazarcılar halife olarak İbrahim b. el-Mehdî'ye biat etmişler ve el-Emîn'in öldürülmesi üzerine halkı da ona biate teşvik etmişlerdi.[44] Bazı zengin tâcirler, yeni halife İbrahim b. el-Mehdî'ye işleri yoluna koyması için borç vermişlerdi. Abdülmelik ez-Zeyyât, bir tâcirden 10.000 dinar almıştı. el-Me'mün gelip İbrahim'in hareketi başarısız olunca aldığı borcu geri ödeyememişti.[45] Bu sırada İbrahim b. el-Mehdî, Galip Suveykasında gizleniyor ve sürekli yer değiştiriyordu.[46]

Halife el-Muntasır'ın ölümü sonrasındaki karışıklık esnasında el-Müstaîn'in 248/862'de halife olması üzerine hamam sahipleri, baklacı çırak ve yamakları (*gılman bakılî*) kalkan ve mızraklarını alıp Bağdat'ta savaşmaya çıkmışlardı. Pazarcılar rakibi el-Mu'tez'e karşı şehirlerini savunmak için el-Müstaîn'in tarafını tutmuşlar, bazıları esir edilince de kendilerinin savaşa zorlandığını iddia etmişlerdi.[47]

Pazar halkı komutan Muhammed b. Abdullah b. Tahir'in evine hücum etmişlerdi. Nerdeyse onu öldürüyorlardı. Onlar onun el-Mu'tez'i desteklediğini ve pazarları yakmaya kalkarak onlardan intikam almaya çalıştığını düşünüyorlardı. Çünkü el-Mu'tez taraftarları pazarda esnaf ve tüccarın çok malını yakmış ve onları epey zarara uğratmıştı.[48]

251/865 yılında el-Mu'tez ordusunun komutanı Ebu Ahmed b. el-Mütevekkil, surun inşası sırasında pazar halkının el-Müstaîn'e yardım etmesi yüzünden Bağdat'ın iki yakasındaki pazarların gölgeliklerini yakmıştı.[49] Bağdat tüccarları pazarlarının talan edilmesi ve kötü muameleden dolayı el-Mu'tez'in kardeşi İbrahim el-Müeyyed'i protesto ettiği zaman o, tüccarlara mallarını evlerine taşımalarını öğütlemişti.[50]

Ayyarlar 251/865'de Bağdat'ın ikinci kuşatması esnasında el-Mes'udî'nin 50.000 kişi olarak belirttiği çok büyük sayıda tekrar

44 Suli, *Eşarû*, s. 17-18.
45 Suli, *Eşarû*, s. 26
46 Mes'udi, *Muruc*, c. IV, s. 38.
47 Taberi, *Tarih*, c. IX, s. 324; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, c. VI, s. 150.
48 Taberi, *Tarih*, c. IX, s. 359; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VI, s. 180-184.
49 Taberi, *Tarih*, c. IX, s. 291.
50 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VI, s. 170

ortaya çıkmışlardır.[51] Bağdat'ın ikinci kuşatmasında bu kadar büyük sayıda ortaya çıkmaları, çağrıya süratle cevap vermeleri onların mâli ve sosyal durumlarının ne kadar kötü olduğunu açıklıyor. Bu yüzden hareketlerinin idarecilerin, zenginlerin, polisin ve ileri gelenlerin (vüceha) karşıtlığı üzerine kurulu olduğu görülüyor. Onlar toplumda yeri ve hüviyeti/statüsü olmayan kimseler olarak görülürdü.[52]

Zamanla Bağdat'ta iktidar çekişmelerinin artması üzerine pazar esnafının ne yapacağını bilemez hale geldiği ve pasif itirazlarının bile baskıya maruz kaldığı oluyordu. 320/932 yılında Halife el-Muktedir ile ordu komutanı Mu'nis el-Muzaffer arasındaki krizin şiddetlendiği sırada Silah çarşısı (*sûku's-silah*) halkının Mu'nis'in adamlarına silah satışını engellemesi üzerine pazar halkı siyâsi müdaheleye maruz kalmıştı.[53]

Tüccarlar pazarlardaki veya işlerindeki aksamaları halifelere bildiriyorlardı. Halifeler de onların şikâyetlerini inceliyor ve varsa mağduriyetlerini gideriyor; duruma göre sorumluları uyarıyor veya cezalandırıyordu. Halife el-Mu'tazid'in bir mücevher tâcirinin 1000 dinar değerindeki gerdanlığını zorla alan Şurta Sorumlusu Mu'nis el-Hadim'i bunu geri vermeye zorlayarak şahsın mağduriyetini giderdiği kaydediliyor.[54] Rivayete göre, bir pamukçu (*kattân*) "*Müslümanların işlerine bakacak kimse yok*" dediği için Halife el-Mu'tazid'in huzuruna çağrılmıştı. Pamukçuyu dinleyen halife konunun muhtesibin görevini ihmaliyle ilgili olduğunu öğrenince şikâyetin giderilmesini sağlamış, muhtesibi de görevinde hassas davranması konusunda uyarmıştı.[55]

Pazar esnafı, hırsızlık, soygun gibi olayların soruşturulmasında ve aydınlatılmasında Bağdat polis teşkilatının başı olan şurta sorumlusuna yardım ediyordu.[56] Kanun ve kurallara karşı gelen grupların haberlerini takip edip mensupları ve yardım edenler hakkında edindikleri bilgileri ilgili makamlara sunmuş olmaları mümkündür. 315/927 yılında bir tâcir, vezir Ali b. İsâ'ya

51 Mesudi, *Muruc*, c. II, s. 419; Taberî, *Tarih*, c. V, s. 399.
52 Mes'udî, *Muruc*, c. II, s. 419.
53 Arîb, *Silatu Tarihi Taberî*, s. 116.
54 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 128-29.
55 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 129-130.
56 İbnü'l-Cevzi, *Kitabü'l-Ezkiya*, s. 49-50, 52, 58-59.

kendisine ulaşan bir casusluk olayıyla ilgili bilgi vermişti. Buna göre, Şirazlı bir adam Karmatiler için casusluk yapıyor ve onlarla mektuplaşıyordu.[57]

Pazar halkı, dinî bayramlar, hac mevsimleri, misafirler ve ziyaretçilerin gelişinde yapılan kutlamalar dolayısıyla çeşitli süs eşyalarıyla pazarları süslüyordu. 305/917 yılında Bizans elçilerinin gelişi münasebetiyle Bağdat'ta epey coşkulu bir karşılama töreni düzenlenmiş, yollar ve pazarlar süslenmişti. Bu görkemli karşılama törenini büyük bir kalabalığın izlediği anlaşılıyor. Çünkü bu törenin izlenebildiği oda ve dükkânlar çok yüksek fiyatlara kiralanmıştı.[58]

Bağdat'ta hac mevsimi genellikle ticarî bir hareketliliğe yol açıyordu. O dönemde Bağdat, Horasanlı tüccarların önemli bir ticari istasyonu idi. Onlar Doğu mallarını Bağdat'a, Bağdat mallarını da Hicaz'a taşıyordu. Bağdatlı tüccarlar da hac kafilelerine Mekke ve Medine'ye olan yolculuklarında eşlik ediyordu.[59]

Büyük âlimler ve zahitler vb. önemli kişilerin vefatı ve cenaze töreni gibi üzücü olaylar münasebetiyle pazarlar kapatılabiliyordu. 275/888 yılında zahit bir kimse olan Ahmed b. Muhammed Gulam Halil'in vefatı dolayısıyla Bağdat pazarları kapatılmıştı.[60] 352/963 yılında 10 muharrem günü Kerbela hadisesinin yıldönümü dolayısıyla pazarlar kapanmış, alışveriş tatil edilmişti.[61]

Pazarlar veya mahalle halkının özellikle siyasi ikriz dönemlerinde baskı ve zorlamalara hatta yağmaya maruz kaldığı kaydediliyor. Mesela Bâbü't-Tâklılar mahalleden birinin dövülmesi karşısında güç birliği ve dayanışma içerisine girmişti. 326/937 yılında Bâbü't-Tâk halkı bir adamın Kıyamu'd-Devle tarafından kırbaçlanması karşısında mahallelilerinin yanında yer alıp

57 el-Hemdani, *Tekmile*, c. I, s. 55; Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 181; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 209-210; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VII, s. 34.

58 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. I, s. 100-101; Miskeveyh, *Tecarib*, c. I, s. 53-55.

59 Ebû Şüca Zahireddin Muhammed b. Hüseyin Ruzraveri, *Zeylu Kitâbi Tecaribü'l-Ümem*, ed. Henry Frederick Amedroz, Kahire: Şirketü't-Temeddün, 1916, c. IV, s. 392; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 2, 43; c. VII, s. 76.

60 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. V, s. 78; İbnü'l-Cevzî. *Kitabü'l-Ezkiya*, c. V, s. 96.

61 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 15.

desteklemişlerdi.[62] 326/937 yılında Sûkü's-Sülesâ'daki bir bakkalın komutan Muhammed b. Râik'in adamlarıyla kavga etmesi sonucu öfkelenen İbn Raîk adamlarını pazardaki dükkânları yakmaya teşvik etmiş, yangın etrafı sarmış ve çok miktarda mal yanmıştı.[63]

Bazı tâcirlerin Bağdat'ın mahalle ve dükkânlarında toplanıp konuşmaları dikkat çekiyor ve muhalif grup olarak görülüp ihbar ediliyorlardı. Rivayete göre, Halife el-Mu'tazid'e böyle bir grubun Babu't-Tak'ta toplanarak kantarcılar şeyhine ait dükkânda oturdukları, fuzuli şeylerden konuştukları, aralarında zenginler ve ileri gelenlerin de bulunduğu bildirilmişti. Halife, vezirine onlara kendilerinin gözetlendiği ve eylemlerinin sonuçlarına katlanacakları konusunda uyarmasını bildirmişti.[64]

284/897 yılında Bâbü't-Tâklılar ve onların bitişiğindeki pazarcılar bir gösteri düzenleyip Dârus-sultan'a doğru yürümüşler ve Peygamberimize söven zımmilerden birine had vurulmasını istemişlerdi. Bunlar, şikâyetlerini halife el-Mu'tazid'e iletene kadar sakinleşmemişlerdi. Halife el-Mu'tazid, Yusuf el-Kadı'yı pazarcıların şikâyetlerini inceleyip isteklerini gerçekleştirmekle görevlendirmişti.[65]

Bir yıl süreyle Bağdat'tan ayrı kalan el-Muttakî'nin dönmesi üzerine pazar halkı ona desteklerini ve dönüşünden duydukları heyecanı anlatmak için Babu't-tak'ta taklar dikmişlerdi.[66] 333/944 yılında ordu komutanı Tüzün'ün onlarla ilgili faaliyetlerine karşı pazarcıların hiçbir hareketi kaydedilmemişti. O, aynı yıl el-Muttakî'nin gözünü çıkarıp tahttan indirmiş ve onun yerine başka bir halife tahta çıkarmıştı.[67] Bunun sebebi belki de ticaretleri ve işleri zarar görür endişesiyle, düzeni bozacak ve kargaşa çıkaracak şeylerden uzak durmaya çalışmalarıydı.

Bu ayrılık ve sosyal çatışmalar yaşanmış olmakla beraber Bağdat toplumunda ticari faaliyetlere ve çeşitli mesleklere gi-

62 Suli, *Eş'aru evladi'l-hulefa ve ahbaruhum min Kitâbi'l-Evrak*, ed. J. Heyworth Dunne, 3. bs. Beyrut: Dârü'l-Mesire, 1982, s. 97.
63 Suli, *Eş'arü*, s. 104.
64 Ebu Hayyan, *İmta ve'l-Muanese*, c. III, s. 88-90.
65 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 170.
66 Suli, *Eşarü*, s. 280.
67 Suli, *Eşarü*, s. 282.

riş konusunda çok büyük gelişmeler ortaya çıkmış, mesleklere giren ve mensupluk bilincine sahip olanların sayısında da artış olmuştu. Bazıları da manifaturacı, ipekçi, pamukçu, baklacı, uncu, lambacı, zift-katrancı, kasap gibi icra ettikleri mesleklerle tanınyorlardı.[68] Bunun delillerinden biri Ebu Abdullah Muhammed b. İshak b. Saîd b. İsmail es-Sa'dî el-Herevî'nin *Kitabu's-Sunna' mine'l-Fukahâi ve'l-Muhaddisîn* isimli bir eser yazmasıdır.[69] Eserde fakih ve muhaddislerden sanat ve mesleklerle uğraşanlar hakkında bilgiler veriliyor. Bu kimseler bir yandan hayatın isteklerini karşılamayı, dinî konumlarını ve asaletlerini korumayı, bir yandan da insanları çalışmaya ve helal kazanca teşvik etmeyi başarmışlardı. Ebu Hanife Numan b. Sabit (ö. 150/767) ipek ticaretiyle uğraşırdı.[70] Onun Bağdat'taki el-Mansûr camiinde fıkıh okuttuğu bir ders halkası vardı ve o hergün sabah namazından öğlen namazına, ikindiden akşama, akşamdan yatsıya kadar orada oturup insanlara fıkıh öğretiyordu.[71] Bu ders halkasına katılanlardan biri de o dönemde ilim talebesi olan daha sonra Bağdat başkadılığına atanan İmam Ebu Yusuf'tu (ö. 182/798).[72] Ebu Hanife'nin yanında Ebu Yusuf ile Züfer b. el-Hüzeyl (ö. 158/775) fıkıh konusunda münazara yapmıştı. Münazara uzayınca Ebu Hanife'nin Züfer'e "*Ebu Yusuf gibi bir adamın olduğu şehrin idareciliğine tamah etme.*" dediği rivayet ediliyor.[73]

Alimlerin ilimleriyle ayrıcalıklı bir konum kazanmaları veya saygı görmeleri tenkit konusu olabiliyordu. el-Me'mün'un iki oğlunun (ö. 207/822) öğretmeni (*müeddib*) olan el-Ferrâ, bazı ihtiyaçları için yerinden kalkınca, el-Me'mün'un aynı zamanda veliaht olan oğulları onun nalınlarını getirmek için yarışmışlar ve her biri bir tekini getirmişti. Bunun haberi derhal el-Me'mün'a gizlice ulaştırılmıştı. Bir gün Halife el-Me'mün, el-Ferrâ'ya şöyle bir soru sormuştu: *İnsanların en yücesi kimdir*? el-Ferrâ demiş ki: *Mü'minlerin Emiri'nden daha yücesini bilmiyorum.* el-Me'mün

68 Vekî', *Ahbaru'l-Kudat*, c. I, s. 34, 89. Ayrıca Hatîb el-Bağdadî'nin, *Tarihu Bağdad'ında* bulunan çok sayıda biyografi bunun örnekleriyle doludur.
69 Bkz. Abdulhay el-Kettanî, *et-Teratibu'l-İdariyye*, c. II, s. 16.
70 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, XIII, 326.
71 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. XIII, s. 356.
72 İbn Hallikan, *Vefeyat*, c. VI, s. 380.
73 Hanbelî, *Şezerat*, c. I, s. 292.

cevap vermiş: *Hayır, kim yerinden kalktığında Müslümanların veliahdı pabuçlarını getirmek için yarışır, sonunda onlardan bir tekini getiren her birinden razı olursa, odur insanların en yücesi.*[74] Bu nakilden Halife'nin, oğullarının hocaları el-Ferrâ'ya gösterdikleri saygıyı kıskanmış olduğu anlaşılıyor.

İlim adamları bu uğraşlarının yanında geçimlerini sağladıkları meslekleriyle de temayüz ediyorlardı. Hatîb el-Bağdadî'nin tarihinde bahsettiği fakihler ve ehli hadisin künyelerinden bu kimselerin sarraflık, manifaturacılık, attarlık gibi çeşitli mesleklerde çalıştıkları anlaşılıyor. Bu mesleklerin mensupları toplumda saygı ve itibar bakımından tâcirlerin en kazançlısı idiler. Aynı zamanda hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, nahiv gibi ilimlerle meşgul olmaları pazarcılar nezdindeki konum ve itibarlarını daha da artırıyordu. Bunların büyük çoğunluğunun işlerini yaparken toplumun bütün kesimleriyle ve yöneticilerle muamelede bulunmaları, pazarda, kazançta, yaşamda onlarla birlikte ve yakın olmaları bütün Bağdatlıların saygı ve takdirini kazanmalarını sağlamıştı. Ayrıca bazı şahsiyetler halife ve valilerin de özel takdirini kazanmışlardı. Bu şahsiyetlere örnek olarak "*ilim, akıl ve dindarlık*" ile nitelenen Bağdat sarraflarından biri olan Muhammed b. Abdurrahman Ebu Cafer es-Sayrafî (265/878)[75], birçok tasnifi bulunan Şafiî fakihi Bağdat sarraflarından Ebu Bekir es-Sayrafî Muhammed b. Abdullah (330/941)[76] verilebilir. Böylelikle bazı tüccarlar ilim, marifet, salah ve vakar sahibi olduklarından dolayı âlimlerin seçkinlerinden sayılıyorlardı.[77]

Bazı ilim adamları ise yerleştikleri, ticaret yaptıkları veya ziyaret ettikleri bölgelerde ilmin yayılmasına katkıda bulunuyorlardı. Tâcir Muhammed b. Cafer b. el-İmam el-Bağdadî (214/829-300/912) Mısır'a gitmiş, Dimyat'a yerleşmiş ve orada hadis nakletmişti. Bağdat halkından Muhammed b. Cafer el-Kavazî, (310/922) Mısır'a gitmiş, orası hakkında yazmıştı. O, Tennis şehrine yerleşmiş ve orada ticaretle uğraşmıştı. Muhammed b. Habeş

74 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XIV, s. 150; İbn Hallikan, *Vefeyat*, c. VI, s. 178-179.

75 Hatîb el-Bağdadî, *Tarih*, c. II, s. 313.

76 İbnü'l-Esir, *el-Lübab*, c. II, s. 254; Sem'anî, *Ensab*, c. III, s. 574.

77 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 284-85; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. V, s. 47-48; Vekî', *Ahbaru'l-Kudat*, c. I, s. 350.

Ebu Bekr el-Kâs (314/927'de Mısır'da vefat etti), Mısır'da oturmuş ve orada hadis nakletmişti. Yaşlandığında Büyük Cami'de oturup insanlara va'z verdiği nakledilliyor. Ahmed b. Osman b. el-Fazl ve kalıpçı çırağı (*gulam sebbak*) olarak bilinen Ebu Bekir er-Rub'î el-Mukri (345/956) Dımaşk'a yerleşmiş ve orada Kur'an okutmuştu.[78] Bundan dolayı o dönemde pazarların, ticaretin yanı sıra edebi ve kültürel faaliyetlerin merkezi olduğunu söylemek abartılı sayılmaz.

Muhammad b. Cafer b. Hameveyh Ebu Abdullah es-Saiğ (*kuyumcu*) er-Razî, hacı olarak Bağdat'a gelmiş, Dâru'l-kutn'da hadis öğretmişti (322/933).[79] Muhammed b. el-Hüseyin İbnü'l-Haffâf (418/1027)[80] şöyle demişti: Bir defasında Bağdat Pazarı yandı ve orada 80.000 kitabım yandı. Babü'd-dünya olarak bilinen Muhammed b. Osman el-Amidî Deri Pazarı'nda (*Sûku'l-Cülûd*) hadis öğretiyordu.[81] Ahmed b. Muhammed Ebu'l-Hasan et-Temmar (hurma satıcısı) el-Mukri (223/837-325/936) Süku'l-Ataş'ta yazı yazmayı öğretiyordu.[82] Bunlardan bazıları ilmi, sosyal ve dinî alanlarda ayrıcalıklı konum elde etmişlerdi. Sözgelimi İbrahim b. es-Sırrî b. Sehl ez-Zeccac, Bağdat Pazarı'nda cam işçiliği ile (*cam şekillendirme-hartı'z-zeccac*) meşgul idi, kendisi Arapça ve nahiv imamlarındandı.[83] Edebiyatçı el-Câhiz, ekmek ve balık satarak geçimini sağlıyordu.[84] Halife Hârunürreşîd'in mevlası Şair Muharik kasaplık yapmıştı.[85] Şarkıcı İbnü'l-Kassar babasıyla birlikte çömlekçilik yapmıştı. Daha sonra şarkı söylemeyi öğrenmiş ve onda ustalaşmıştı.[86]

Pazarlardaki dükkânların ilim ve kültür faaliyetlerinde mekan olarak hizmet verdiği görülüyor. Varrâklar çarşısında bazı yerlerde ve dükkânlarda edebi ve kültürel toplantılar yapılıyordu. Diğer meslek sahiplerinin dükkânları aynı şekilde ilmi tartışma ve konuşmaların yapıldığı yerlerdi. el-Mansûr döneminde saman

78 Hatîb el-Bağdadî, *Tarih u Bağdad*, c. II, s. 131.
79 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. II, s. 136.
80 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. II, s. 250.
81 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. III, s. 49.
82 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. V, s. 52
83 et-Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 275; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 176.
84 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. V, s. 2101.
85 Isfahanî, *el-Eğanî*, c. XVIII, s. 253.
86 Isfahanî, *el-Eğanî*, c. XIV, s. 112.

satıcısının dükkânında bir grup insan toplanıp çeşitli konularda sohbet ediyordu.[87] Şeyh Ebu Hafs Ömer b. Ahmed b. Şahin, Bağdat'ta bir attarın dükkânında hadis okutuyordu.[88]

Bazı meslek ve sanatların tabiatı insanların orada toplanıp yoğunlaşmasına yardım etmişti. Bunun sonucu olarak bu meslek sahipleriyle muamelede bulunmak belki de ilmi ve kültürel alanlarda ilgi ve yaratıcılığı olan bu kimseleri ticari aktivitelerinin yanı sıra edebi ve kültürel konularda konuşma ve görüş alışverişine yönlendiriyordu. Çömlek, o dönemde öğrenen kimselerin hadis ve edebiyat almalarında faydalandıkları maddelerdendi. Bu maddenin desti yapılan yerlerde çoğalması bu faaliyete katkıda bulunuyordu. Sözgelimi edebiyatçılar ve gençler, meşhur desticilerden Ebu'l-Atâhiye (211/826)'ye gelerek şiirlerini dinletiyorlar ve kırık desti parçalarını alıp üzerlerine şiirlerini yazıyorlardı.[89]

Mescitler Müslümanların ibadetlerini ifalarında ve dini hayatlarında çok büyük önemi haiz olduğundan günlük hayatlarını sürdürürken sürekli orayla irtibat halindeydiler. Bu da şehirlerde pazarların mescitlerin bitişiğine kurulmasını beraberinde getirmişti. Bunda İslam dininde din ile dünya işleri arasında bariz bir ayrımın yapılmamış olması da etkili olmuştur. Bu ilke doğrultusunda kurulan İslâm şehirlerinde cami pazar birlikteliğine itina edildiği ve buna uygun planlar yapıldığı görülüyor. Sözgelimi el-Mansûr'un ilk inşa ettiği cami sarayına bitişik ve taklardaki pazarlara da yakındı.[90] Halife el-Mansûr, 157/773'te Şarkiyye camisini bina etmişti. O, Şarkiyye semtini hem yerleşim yeri hem de ticarî bir alan olarak planlamıştı.[91]159/777 yılında Rusâfe camisini inşa etmişti.[92] Halife el-Müktefî (289-295/904-908) zamanında ise Dâru'l-Hilafe camisi yapılmıştı. Bağdatlılar cami ve mescit yapımına özen gösteriyordu. Bağdat'ta her mahalle ve pazar halkı kendi

87 Ebû Hayyan et-Tevhidî, *el-İmtâ*, c. I, s. 429-30.

88 Ebü'l-Feth Bahaeddin Muhammed b. Ahmed b. Mansur İbşîhî, *el-Müstetraf fî Külli Fennin Müstezraf*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, c. I, s. 324.

89 Isfahanî, *el-Eğanî*, c. IV, s. 11

90 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. I, s. 107-108.

91 Belâzürî, *Fütuh*, c. II, s. 361; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. I, s. 80-81; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 337.

92 Tayfur, *Bağdat*, s. 144; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. I, s. 108; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 21; Taberî, *Tarih*, c. IV, s. 479; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 46.

mescidini yapma gayreti içerisindeydi. Bunların büyük çoğunluğu mescitlerin inşası ve idaresi konularında hayırsever insanlara dayanıyor, yapılan işler hayır vakıflarına dönüşüyordu. Harbiyye Mahallesi'nde Abdullah b. Harb Mescidi ve Muharrim'de Âli Kahtabe mescidi bunlardandır.[93] Manifaturacılar (*Bezzâz*) Nehri Mescidi'nde hadis ve fıkıh toplantıları (*meclis*) düzenleniyordu.[94] Mescitlerin pazarlara yakın olması isteyen kişilerin dini yükümlülüklerini oralarda yapmalarını, ilim ve fıkıh halkalarına katılmalarını, iş ve ticaretlerine de yakın olmalarını sağlıyordu.[95] Terziler, kitap ve ilaç satıcıları gibi bazı meslek sahipleri mesleklerini mescitlerde icra ediyordu.[96] Kebapçılar (*kalaîn*) Nehri Mescidi ve Süku'l-Atika Mescidi Şiîlerin öğretim merkezlerindendi ve buralarda hadis ders halkaları vardı.

Bağdat meslek ve sanat erbabının itibar ettiği zahitler bakımından da zengindi. Zünnün el-Mısrî (ö. 345/856), tabip ve cerrahların kendilerini nisbet ettikleri velilerinden ve önde gelen meşâyihindendi.[98] Serî es-Sakatî (ö. 256/869), pazarda kendi dükkânında ticaretle uğraşıyordu.[99] Cüneyd (297/909) ipekçiydi.[100]

Bağdat'ta meydana gelen karışıklık ve çatışmalar şehirdeki ekonomik istikrarı ve fiyatları doğrudan etkiliyordu. Bağdat'ın muhasarası esnasında Herseme b. 'Ayan, Züheyr b. el-Müseyyib ez-Zabbî'yi doğu yakasından göndermiş o da Kulvaza civarında gemilerde bulunan Basra ve Vâsıt'tan Bağdat tüccarına gelen malları yağmalamıştı. Bağdat'a mancınıklarla saldırılınca halk bundan epey rahatsız olmuş, bunun üzerine savaşa ayyârlar da katılmıştı.[101] Basra, Vâsıt ve diğer bölgelerden erzak tedarik yolları kesilince el-Me'mün'un bölgesinde ekmeğin yirmi rıtlı bir dirheme, el-Emîn'in bölgesinde ise rıtlı bir dirheme satılmıştı.

93 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 20-23
94 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. IV, s. 366-367.
95 Taberî, *Tarih*, c. VII, s. 252.
96 İmam Gazzalî, *İhya-ı Ulum-id-Din*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1983, c. II, s. 337.
97 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, c. I, s. 90; c. VIII, s. 16-17; 429.
98 Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 373; İbn Hallikan, *Vefeyat*, c. II, s. 357.
99 İbn Hallikan, *Vefeyat*, c. II, s. 357
100 İbn Hallikan, *Vefeyat*, c. I, s. 373.
101 Mes'udî, *Muruc*, c. III, s. 439-441, 443.

Açlık şiddetlenmiş, insanlar darlığa düşmüşlerdi.[102] el-Emîn, askerin maaşını ödeme konusunda sıkıntıya düşünce altın ve gümüş kaplardan para basıp askere dağıtma yoluna gitmişti.[103] el-Emîn-el-Me'mûn arasındaki kardeş kavgası sırasında ülke harap olmuş, mallar heder olmuş ve fiyatlar yükselmişti.[104] Karmati tehdidi nedeniyle Bağdat tüccarının birçoğu Şam ve Mısır'a göç etmiş, ayyârlar sorunu yeniden şiddetlenmişti.[105] Hicri IV. asrın ilk çeyreğinde askerin taşkınlıkları ve devletin zayıflaması yüzünden fiyatlar birçok sefer pahalanmıştı (304/916, 306/918; 308-309/920-921, 323/934, 324/935, 331/942, 332/943, 334/945 yıllarında)[106] 323/934'teki pahalılık insanlara çok ağır gelmiş, Rusâfe mescidindeki halk ayaklanmıştı. Batı yakasında da Cuma günü halk namaza engel olmuştu.[107]

Şehirde zaman zaman meydana gelen yangınlar pazar üzerinde çok yıkıcı etkiler yapıyordu. 292/904 yılında doğu yakasında çıkan büyük yangında Babu't-Tak'ta 300 den fazla dükkân yanmıştı.[108] 314/920 yılında Bağdat'taki Nehrü Tabık'ta yangın çıktığında 1000 dükkân yanmıştı.[109] 309/921 yılında Babu'ş-Şam'da çıkan yangınlarda Suveykatu Nasr ve Kerh'teki ayakkabıcılar (*hızaîn*) etkilenmiş, çok sayıda insan ölmüştü.[110] 323/934 yılında Kerh'teki manifaturacılar çarşısında (*sûku'l-bezzâzin*) çıkan yangında kumaş tüccarları zarar görmüş, Halife er-Razî, zarar gören esnafa 3000 dinar vermişti.[111]

Sonuç ve Değerlendirme

Bağdat'ta öncelikle yerleşme, soy ve mesleğe dayalı bir ayrım söz konusuydu. Bu da halkın mümkün olduğunca soydaşların-

102 Mes'udî, *Muruc*, c. III, s. 444.
103 Mes'udî, *Muruc*, c. IV, s. 440.
104 Mes'udî, *Muruc*, c. III, s. 437.
105 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 331. es-Sûlî, *Ahbar*, s. 119, 120.
106 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 331; Tenûhî, *Neşvar*, c. I, s. 351; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IV, s. 123, 205; c. VI, s. 346; c. VII, s. 161, 184, 209, 264, 282, 447, 459; Arib, *Silatu Taberî*, s. 58-59; *Tekmiletu Taberî*, c. I, s. 22.
107 Sûlî, *el-Evrâk*, s. 61, 71, 278.
108 Mes'udî, *Muruc*, c. IV, s. 286, 305.
109 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 201; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 34.
110 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 159.
111 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 276.

dan ayrılmamaya gayret ederek mesleklerine, geldikleri memleketlere göre şehre dağıldığını gösteriyor. Bunun sonucu insanlar arasında gerek hemşerilik gerekse bir mesleğe mensubiyet bakımından dayanışma, yardımlaşma duygularını da beraberinde getiren bir tutkunluk bağı ortaya çıkıyordu. Bu aynı zamanda Bağdat toplumundaki tabakalaşmayı da gösteriyor. Sözgelimi kendi mahallelerinde oturan tacirler ve zenginler aralarında dayanışma içindeydiler. Birbirlerinin çıkarlarını gözetiyorlardı. Devlet adamları ve ileri gelenler de tacirlerin servetlerine servet katmaları için ellerinden gelin yapıyorlardı. Çeşitli bölgelerin harac ve güvence akitlerinin tâcirlere tahsis edilmesinin yanı sıra vezirlerin emanet bıraktığı mallardan da yüksek karlar elde ederek gittikçe zenginleşiyorlardı. Bu seçkin konumlarını koruma gayreti içinde olan tâcirlerin mahallelerine düşük gelir grubundan kimsenin yerleşmesine de izin vermedikleri kaydediliyor. Zaten gelir düzeyini yükseltemeyen avam tabakasının burada yerleşmeye yetecek maddi imkanı da bulunmuyordu. Bu da tabakalar arasında geçişin mümkün ama kolay olmadığını gösteriyor.

Tâcirlerin kendi aralarında da bir ayrım ve tabakalaşmanın bulunduğu, içlerinden bir grubun diğerlerine göre daha seçkin bir konum elde ettikleri anlaşılıyor. Bu konumları dolayısıyla da halife onların diğer tüccarı temsilen oğluna biate katılmalarını istemiştir. Yine halife el-Mu'temid'in Yakub es-Saffar'ın Horasan valisi atandığını tüccara bildirme gereği duyduğu anlaşılıyor. Bu da onların iktidar nezdindeki konumlarının önemini gösteren bir noktadır. Pazarcıların siyasi hayattaki rolleriyle ilgili önemli bir örnek de Halife Razî'nin vefatı üzerine yeni halife seçimi konusunda teşkil edilen danışma toplantısına çağrılan ileri gelenler arasında büyük tüccarların da bulunmasıydı.

Yine tâcirlerin halife nezdindeki nüfuzlarını atamalar için kullanabildikleri görülüyor. Tâcir İbn Karabe, Halife el-Muktedir'i etkileyerek vefat eden kadı'l-kudât Ebû Ömer'in yerine oğlunun atanmasını sağlamıştı. Ayrıca Halife onunla bazı sırlarını paylaşıyordu. Bu da ona sırdaş olacak kadar güven duyduğunu gösteriyor.

Bağdat'ta güven ve istikrarın hüküm sürdüğü dönemlerde avam tabakasının toplumun dışlanmış bir kesimin oluşturduğu,

kendileri için sefil, cahil, ayaktakımı gibi aşağılayıcı nitelemelerin yapıldığı, toplumsal bir statüye ve konuma sahip olmadıkları anlaşılıyor. Hapishane kaçkını olarak da nitelenen bu insanların hamamlar ve mescitler dışında sığınacak yerleri de yoktu. Yaptıkları ticaret ise karınlarını doyurmaya ancak yetebilecek kadar önemsizdi. Bunların esas rolleri ve gerçek manada ortaya çıkışları el-Emîn ile el-Me'mün arasında meydana gelen çekişme ve sonrasında ortaya çıkan iç savaşa tekabül eder. Bağdat kuşatmasının canlı bir tasvirini yapan Taberî'ye göre bunlar askerin savaşı bırakıp kaçması üzerine ortaya çıkmışlardı. O sırada yalnızca yol kenarı satıcıları, baldırı çıplaklar, hapishane kaçkınları, ayak takımı, serseriler, yan kesiciler ve pazarcılar savaşa devam etmişlerdir. Bunların bu davranışlarında şehirlerine duydukları sevgi ve bağlılığın rolü olmakla beraber maddi kaygılarının ön planda olduğu açıktır. Aynı müellife göre, bu çatışmada ahlaksızlar ve düzenbazlar iyiliksever tüccarların üzerine çullanmışlar, yalancılar yüce olmuş, inançlılar alçaltılmış, düzen bozulmuş ve halkın durumu fenalaşmıştır. Bu da gösteriyor ki ayyarların hareketlerinde temel gaye sosyoekonomik dengeyi kendi lehlerine çevirmektir. Bağdat'ın 865 yılındaki ikinci kuşatmasında 50.000 kişi gibi daha büyük bir sayıda ortaya çıkmaları, süratle örgütlenmeleri mali ve sosyal durumlarının ne kadar kötü olduğunu açıklıyor. el-Emîn taraftarlarıyla beraber ayyarların yenilmesi üzerine şehri ele geçiren el-Me'mün'un komutanı Tahir'in kendilerini de onlarla bir tutup cezalandırmasından endişe eden tacirlerin tavırlarını netleştirme gereği duydukları anlaşılıyor. Bu tâcirler el-Me'mün'a mektup yazarak ayyarlara güç yetiremediklerini, onları engelleyemediklerini ve onların yaptıklarından sorumlu olmadıklarını bildirmişlerdir.

Pazar esnafının siyasi kriz ve çekişmeler esnasında her ikisi de Abbas oğullarından olmakla beraber şehirde olanın yanında yer alıyor ve mücadelesini sonuna kadar destekliyorlardı. Bu hemşehrilik duygusuna bağlanabildiği gibi, kendilerine yakın olana kolayca bağlanıp destekleyecek kadar muhabbet dolu olmalarıyla da ilişkilendirilebilir. Şehirlerine karşı hissettikleri sevginin en açık tezahürlerinden biri Bağdat'a gelmeyi geciktiren el-Me'mün'un yerine halife olarak İbrahim b. el-Mehdî'ye biat etmeleridir. Hatta bazı tacirler yeni halifeye işleri yoluna koyması için

borç bile vermişlerdi. Mücadeleyi kaybeden İbrahim b. el-Mehdi'yi pazarlarında saklamışlar, verdikleri borcu da geri alamamışlardı. Bu da içlerinde çıkarcı mal düşkünü ayyarların aksine idealist, fedakâr şahsiyetlerin de bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Benzer bir mücadele el-Müstaîn ile el-Mu'tez arasında yaşanınca Bağdat'ta halifeliğini ilan eden el-Müstaîn'in tarafını tutan hamam sahipleri, baklacı çırak ve yamakları gibi pazar esnafı onunla birlikte savaşmış, esir edilenler zorla savaştırıldıklarını iddia ederek kurtulmaya çalışmışlardı. Pazar esnafı el-Müstaîn surunun inşası sırasında ona yardım etmelerinin bedelini el-Mu'tez ordusunun komutanı el-Mütevekkil'in her iki yaka pazarlarının gölgeliklerini yakmasıyla ödemek durumunda kalmışlardı. Bazı durumlarda ise sevgi ve bağlılıklarını aynı cesaretle gösteremiyorlardı. el-Muttaki'nin bir yıl uzak kaldıktan sonra Bağdat'a dönüşünü kutlamak üzere Babü't-Tak'a taklar dikmişler, ancak ordu komutanı Tüzün'ün kendilerine karşı girdiği hareketlere karşı hiçbir eylemde bulunmamış ve aynı yıl el-Muttaki'nin gözünün oyularak tahttan indirilmesine de seyirci kalmışlardı. Bu da işlerinin, düzenlerinin bozulmasından endişe ettiklerinde cesaret başta olmak üzere pek çok ahlaki değerlerini ifade edemediklerini gösteriyor.

Bağdat'ta meydana gelen nüfus ve etnik yapıdaki hızlı değişmeler de pazarları geniş ölçüde etkilemişti. III. Yüzyılda el-Mu'tasım'ın ordusuna katılan Türkler zorbalıklarıyla pazar esnafını canından bezdirdiği gibi, fiyatların aşırı pahalanmasına ve bazı temel gıda maddelerinin karaborsaya düşmesine sebep olmuşlardı. Zor durumda kalan halife çözümü başkenti Samerrâ'ya taşımakta bulmuştu.

Pazar esnafının gerek halkın güvenliği ile ilgili konularda gerekse devletin bekası için tehdit oluşturan hususlarda duyarlı davrandıklarına, sahip oldukları bilgileri ilgililerle paylaştıklarına dair örnekler vardır.

Pazar esnafının çeşitli münasebetlerle şehir halkının sevincini paylaştıkları, bunu yapılan törenlerde pazarlarını süsleyerek gösterdikleri kaydediliyor. Dini bayramlar, hac kafilelerinin uğurlama ve karşılamaları, yabancı heyetlerin kabulü gibi durumlarda pazarlarını süslüyorlardı. Bizans heyetinin karşılama

töreni esnasında Bağdat'ta görülmemiş bir kalabalığın toplandığı, töreni izlemek isteyenlerin alanı gören oda ve dükkanları doldurduğu nakledilliyor.

Pazar esnafı önemli ve meşhur kişilerin vefatları ve düzenlenen cenaze törenleri münasebetiyle de dükkânlarını kapatıp alışverişi tatil ediyorlardı. Aynı durum Kerbela hadisesinin anma törenleri için de geçerliydi.

Bağdat'ta mesleki dayanışma ve mensup olma bilincinin gelişmesi sonucu birçok insan icra ettikleri mesleklerle tanınmaya ve anılmaya başlamıştı. Aralarında Ebü Hanife'nin de bulunduğu birçok meşhur âlimin ticaretle uğraşması da bu konuda emsal teşkil etmiştir. Fakih ve muhaddislerden esnaf, sanatkârlık ve ticaretle uğraşanları anlatan bir eserin yazılmış olması ortaya eskisinden apayrı bir tablo çıkarmıştır. Bu eserde anlatılan insanlar bir yandan dini konum ve asaletlerini korurken, öte yandan hayatın isteklerini karşılamayı, insanları çalışmaya ve helal kazanmaya teşvik etmeyi başarmışlardı. Bağdat'ta öğretmenlik yapan âlimlerin itibarlarının halifeler tarafından kıskanılacak konumda olması gelinen noktayı açıkça gösteriyor. Sözgelimi Harunurreşîd'in oğullarının hocaları olan el-Ferrâ'nın nalınlarını getirmek için yarıştıklarını öğrenince bunu yadırgadığı ve meşhur nahivciyi kinayeli bir tarzda azarladığı nakledilliyor. İlim ve edebiyatın yanında ticaretle uğraşanlar arasında birçok meşhur şahsiyet bulunuyordu: Meşhur nahivci ez-Zeccâc cam işçiliğiyle, Edebiyatçı el-Câhiz balık ekmek satarak geçiniyordu. Şair Muharik kasaplık yapıyordu. Şarkıcı olan İbnü'l-Kassar daha önce çömlekçi idi. Bu da bir bakıma toplumda katmanlar arası geçişin mümkün olduğunun bir göstergesidir. Pazarların ve bazı dükkânların ilim kültür faaliyetlerine mekan ve ortam sağlaması ilim kültürle ticaretin birbirini desteklediğinin en açık göstergesidir. Demek ki pazar esnafı ilim kültür hayatından kopuk sadece kazanma derdindeki açgözlülerden oluşmuyordu. Meşhur destici Ebu'l-Atâhiye'nin dükkanı genç yeteneklerin şiirlerini okuyup kendilerini gösterdikleri mekanlardan biriydi.

Pazarların mescitlerle yakın ve hatta iç içe olduğu şehirlerden biriydi Bağdat. Dairevi şehirde mescit pazarların bulunduğu taklara çok yakın bir noktada inşa edilmişti. Bağdat'ta her ma-

halle ve Pazar halkının kendi mescidini yapma gayretinde olduğu kaydediliyor. Harbiyye'deki Abdullah b. Harb ve Muhharrim mahallesindeki Âli Kahtabe mescidi halkın yaptığı mescitlere örnek olarak verilebilir. Mescitler dönemin anlayışının bir gereği olarak ilim meclislerinin düzenlendiği mekanlar olup buralarda hadis ve fıkıhın yanı sıra diğer ilimlerin de münazara ve münakaşa edildiği oluyordu. Mescitlerin pazarlara yakın hatta iç içe oluşu Pazar esnafının iş ve mesleklerinden fazla uzaklaşmadan ilimle de meşgul olmalarına imkan sağlıyordu. Hatta terziler, kitap ve ilaç satıcıları gibi bazı meslek sahiplerinin mesleklerini mescitlerde icra ettikleri nakledilliyor. Attarların da mescitlerin hemen bitişiğini mesken tuttukları zaten biliniyor.

Bağdat'ta zengin bir tasavvuf hayatı mevcut olup Zünnün el-Mısrî, Serî es-Sakatî ve Cüneyd gibi meslek ve sanat erbabının itibar ettiği meşhur zahitler burada yaşıyordu.

Bağdat'ta meydana gelen karışıklık ve çatışmalar pazarları, şehirdeki ekonomik hayatı ve özellikle fiyatları doğrudan etkiliyordu. el-Emîn-el-Me'mün çekişmesi sırasında Bağdat kuşatıldığında Basra ve Vâsıt gibi komşu bölgelerden başkente gelen erzak kesilince şehirde önce kıtlık ve pahalılık ardından açlık baş göstermişti. Kıtlıktan en çok etkilenen el-Emîn'e bağlı kalan bölgede ekmeğin rıtlı bir dirheme, el-Me'mün bölgesinde ise yirmi rıtlı bir dirheme satılıyordu. Karmatî tehdidi dolayısıyla da Bağdat'ta ekonomik hayat ciddi sarsıntı geçirmiş tüccarın birçoğu Bağdat'ı terk ederek Şam ve Mısır'a göç etmiş, şehir yeniden ayyarların kontrolüne geçmişti. IV. Yüzyılda devletin zaafı yüzünden sıkça yaşanan siyasi krizler ve askerin taşkınlıkları yüzünden sürekli pahalılıklar yaşanmıştı. Özellikle 323/934 yılındaki kriz Bağdatlılara çok ağır gelmiş, Rusâfe mescidindeki halk ayaklanmış, batı yakasında da halk Cuma namazına engel olmuştu. Başkent Bağdat'ta yaşanan bu ve benzeri krizler, fiyatlara yapılan kısa süreli müdahalelerle aşılmaya çalışılmış, ama pazarlar eski parlak günlerindeki ihtişam ve büyüklüğünü yitirmeye ve küçülmeye başlamıştır. Görünen o ki aslında başkent pazarları eski parlak günlerine bir daha dönememiştir. Bu da pazarlardaki ticari faaliyetlerin ülkedeki siyasi, ekonomik ve sosyal istikrara bağlı olduğunu göstermektedir. Pazar esnafı ne kadar

mahir, gelen mal ne kadar bol, çeşitli ve ucuz, taciri ne kadar zeki ve zengin olursa olsun istikrarlı bir siyasal sosyal yapının desteğinden mahrum kalan bir şehrin pazarları canlılığını uzun süre koruyamaz. Bu aynı zamanda şehirle Pazar arasındaki ruh birlikteliğinin ve kader ortaklığının bir sonucudur.

SONUÇ

Başkentini kurmak için avantajları olan bir yer arayan Abbâsî halifesi el-Mansur, Bağdat mevkiinde karar kılmıştı. Sarât nehrinin kuzeyinde Dicle'nin batısında yer alan Bağdat'ın İran kisraları döneminde mamur bir şehir olmadığı, Badurya nahiyesinin karyelerinden biri olduğu anlaşılıyor. Halife'nin başkentini kuracağı yeri belirlerken İbn Haldun'un bir şehrin yerinin seçiminde dikkat edilmesini önerdiği noktaları göz önünde bulundurduğu anlaşılıyor. Gerçekten de Bağdat yılın her mevsiminde yumuşak bir havaya, verimli, nemli ve bereketli topraklara, tatlı sulara, bol ağaçlara, hoş meyvelere sahipti. Mezopotamya'nın kalbinde yer alan bölge ılıman ve sağlıklı bir iklime sahip olduğu gibi, sivrisineklerden de epey güvendeydi. Coğrafi konumu Bağdat'ı iç ticaret için doğal bir pazar haline getirdiği gibi, yük, yolcu ve ticari emtia akışını da kolaylaştırıyordu. Kara, deniz ve nehir yollarının kavşak noktasında olması Bağdat'ı aynı zamanda uluslararası ticaret için doğal bir merkez haline getiriyordu. Bu durum pazarlardaki karlılığı garantileyerek dünyanın dört bir yanındaki malların Bağdat'a akması, tarımsal ve sanayi üretimin artması ve tacirlerin zenginleşmesi sonucunu doğurmuştu. Halife el-Mansûr, 145/762 yılında inşasına başladığı Bağdat'ın inşasıyla ilgili bütün işleri 149/766 yılında tamamlamıştır. Yeni başkente verilen isimlerden Medinetü's-Selâm, sadece sikkelerde ve resmi yazışmalarda kullanılmış, halk şehrin kurulduğu mevkinin eski adı olan Bağdat ismini kullanmaya devam etmiştir.

Bağdat'ın inşa planında da doğudaki geleneklerin etkisi görülüyor. Şehir Dicle'nin doğu yakasının karakteristiğine uygun olarak merkezinin her tarafa eşit mesafede olması ve kolayca kontrol edilip korunabilmesi için daire şeklinde planlanmıştır. İnşa edildiği dönem açısından Bağdat'ı eşsiz yapan büyüklüğü, ihtişamı ve yapılması için harcanan muazzam güçtür. Ülkenin dört bir yanından gelip Bağdat'ın inşaatında çalışan usta ve sanatkarlar arasında mühendis Haccac b. Ertat ve Ebu Hanife Numan b.

Sabit de bulunuyordu. Bağdat dairevi planının yanı sıra askeri korunabilirliği ve medeni ihtiyaçları bünyesinde barındıran yapısıyla Araplar tarafından farklı bölgelerde kurulan şehirler için bir model olmuştur. Dairevi bir surla çevrili olan şehrin dört kapısı vardı. Dairevi şehrin yüzölçümü yaklaşık üç km²'dir. Halifelik arşivlerine dayanan resmi raporlara göre Bağdat'ın inşası için 4.000.883 dirhem harcanmıştır. Şehrin merkezinde hilafet sarayı, onun hemen yanında cami bulunuyordu. Merkez camisi ve oraya atanan kadı şehrin teşkilatlanmasının sembolü sayıldığından Bağdat'taki camilerin sayıları ve oynadıkları rol önemlidir. IX. Yüzyılın sonlarına kadar iki Cuma Camisi vardı ve kadıları yoktu. Kadı atanması bir şehrin istiklalinin göstergesidir. el-Mansûr'un şehrinde bir kadı vardı, el-Mehdî Rusâfe'ye ikinci bir kadı atamış, Hârunurreşîd'den önce Kerh'e de bir kadı atanmıştı. Bu yapının IX. Yüzyıl sonuna kadar varlığını koruduğu, 317/929 yılında her bir şehrin ayrı kadısı bulunduğu anlaşılıyor. Bu durumda Bağdat'ın üç şehirden oluşan bir şehirler grubu (medâin) olduğu sonucuna varılabilir.

Halife Merkezdeki sarayda oturuyor, şehrin meskun mahalleleri ise ikinci sur ile üçüncü sur arasındaki korunaklı kısımda yer alıyordu. Dört kapıdan şehrin merkezine giden caddeler vardı. Mahalleleri oluşturan evler, caddeler ve 600 sokak boyunca dizilmişti. el-Mansûr ordusuna da şehrin kenar mahallelerinde iktalar vermişti. Dairevi şehrin her bölümünde (rub'-dörtte bir) sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için çok sayıda hamam ve mescidin yanı sıra birer çarşı da inşa edilmişti. Burada dört ana yol boyunca uzanan yüksek kemerli dükkânlardan oluşan dört çarşı-pazar, ayrıca surların dışında da dört pazar bulunuyordu. Halife el-Mansûr, Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin isyanının ardından güvenlik ve artan nüfus gibi sebeplerle pazarların dairevi şehrin dışına taşınmasına karar vermiştir. Şehirde yalnızca meyve pazarı ile zaruri ihtiyaçları karşılamaya yetecek bakkal dükkânları bırakılmıştı. Halife, yeni pazarları inşa edecek görevlilere pazarları insanlara çalışma ve hareket özgürlüğü sağlayacak bir plana göre inşa etmelerini, bu düzenlemede bazı çekinceler dolayısıyla kasaplar pazarını en sona yerleştirmelerini emretmiştir.

Pazarların taşındığı yerlerden biri olan Bâbü'l-Muhavvel'deki pazarlar o kadar büyümüştür ki zamanla Kerh'e bitişmiştir. Orada gelen malların boşaltıldığı limanından başka çok sayıda depo, pazarlar ve dükkânlar vardı. Sarât nehri üzerinde Basra Kapısı civarında bulunan yeni köprüde büyük bir pazarın kurulduğu gibi, bu köprünün doğusunda içerisinde yüzden fazla dükkân bulunan kâğıt ve kitap alım satımına mahsus Varrâklar çarşısı yer alıyordu. Bu çarşının büyüklüğü Bağdat'taki ilim kültür hayatının zenginliği konusunda önemli ipuçları sunuyor. Ya'kubî'nin kendi sayımına göre şehirde 6000 cadde ve sokak, 30.000 mescit ve 10.000 hamam bulunduğunu kaydetmesi o dönemde Bağdat'ın gelişim ve ihtişamının zirvesine çıktığını göstermektedir. el-Mansûr, pazarlarla ilgili altyapının oluşturulmasına da itina etmiş ve pazarcıların su ihtiyacı için su kanalları, ibadetlerini işlerinin başından ayrılmadan rahatça yapabilmeleri için de mescitler yaptırmıştır. Pazarları kendi malından yaptıran halifenin ölene kadar pazarlardan vergi almadığı, pazarlardan vergi tahsiline el-Mehdî'nin halifeliği döneminde başlandığı kaydediliyor. Başlangıçta vergi alınmaması yeni kurulan pazarlara yerleşmeyi teşvik etme amacına yönelik olarak yorumlanabilir. Batı yakasının önemli pazarları arasında Şam Kapısı pazarı, dört pazarın birleşmesiyle meydana gelen Şâr sûkü'l-Heysem, İslam dünyasında ün kazanmış kumaşların üretildiği Attabiyye, kâğıt imalatıyla meşhur Dârü'l-kuzz sayılmalıdır.

Rusâfe'nin kuruluşu ise veliahdı el-Mehdî ve Horasan ordusu için merkezden bağımsız bir karargâh kurmayı düşünen el-Mansûr dönemine kadar gider. Buraya yüksek yolları bulunan yer anlamında Rusâfe, Dicle'nin doğusunda kurulduğu için de Doğu Bağdat adı verilmiştir. Burada ilk inşa edilen yapı Rusâfe Camisi olup el-Mansûr'un camisinden daha büyük ve daha güzeldi. Rusâfe'nin inşasına 151/768 yılında başlanmış, 154/770 yılında ise tamamlanmıştır. 767 yılında vefat eden İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kabrinin bu yakada bulunmasının tarihi bir önemi vardır. Çünkü bu türbenin bulunduğu mezarlık el-Mansûr döneminde inşa edilmiş olup da hala yerini koruyan nadir eski yapılardan biridir. el-Mehdî burayı başkent yapmış, ondan sonraki halifelerin doğu yakasına taşınmalarıyla birlikte saraylar ve evler yapılmaya devam etmiş ve burası devlet merkezi haline gel-

miştir. el-Mehdî'den sonra buraya Musa el-Hadî, Hârunurreşîd, el-Me'mûn ve el-Mu'tasım'ın yerleştiğini kaydeden Ya'kubî'ye göre doğu yakasında sonradan yapılanlar hariç 4000 cadde ve sokak, 15.000 cami ve mescit, 5000 hamam bulunuyordu. Rusâfe ve Ebu Hanife mahallelerinin doğusunda Şemmâsiyye adı verilen bir mahalle gelişmiş olup, Bermekî ailesinin yerleştiği Bâbü'ş-Şemmasiyye de oraya nispet edilir. Bâbü't-Tâk, Hudayriyye, Muharrim, Dâru'r-Rûm, Sûkü's-Sülesâ bu yakanın diğer önemli mahalleleridir. Bağdat'ın doğu yakasında inşa edilen en önemli yapılar el-Müstaîn tarafından 251/865 yılındaki kuşatma öncesi yapılan tahkimatlardır. Bu yakanın önemli mahallerinden biri olan Sûkü'l-Ataş Mahallesi, Kerh pazarlarıyla rekabet eden çarşılarıyla meşhur olmuştu. Bu yakada inşa edilen sarayların en önemlileri Kasru'l-Hasenî ve Kasru't-Tâc'dır. Halife el-Müktefî'nin Kasru'l-Hasenî'nin doğusuna yaptırdığı Cuma Camisi Bağdat'taki üç büyük Cuma camisinden biri olmuştur. Burası aynı zamanda kadıların ahitnamelerinin okunduğu, ileri gelenlerin ve ulemanın cenazelerinin kılındığı, fakihlerin, münazaracıların ve muhaddislerin ilim meclislerine iştirak ettiği Abbâsî devletinin resmi camisi olmuştur. Şehrin iki yakasının yüzölçümü toplam yaklaşık 73.422 km^2; nüfusu bir milyondu.

Bir milyonu nüfuslu Bağdat, dünya ve İslâm medeniyetinin beşiği, ilim, fen ve edebiyat merkezi haline gelmişti. Âlimler, edipler, şairler, yazarlar, mütercimler, çeşitli sanat ve zanaat erbabı orada en parlak günlerini yaşıyordu. Rasathaneler, okullar, kütüphaneler, hastaneler inşa edilmişti. Hârunur-reşîd, bir yüksek ilim akademisi kurarak orada kitaplar için geniş bir bölüm ayırmış, farklı ilim dallarına ait kitapları orada toplamıştı. Ayrıca dedesi ve babası el-Mehdî'nin topladığı kitaplarla kendisinin Bizans ülkesine yaptığı seferler sırasında topladığı kitapları da oraya ekleyerek beytül-hikme veya darül-hikme adını verdiği bu ilim akademisinde muhtelif dillerdeki birçok eser tercüme edilmiştir. Devrin seçkin mütercim, alim, edip ve katipleri münazara ve mütalaa için burada toplanıyordu. Buradaki meşhur mütercimlerden biri el-Me'mûn'un mevlası Yuhanna el-Patrik'tir. el-Me'mûn buranın binasını genişleterek gerçekten darül-hikme haline getirmiştir. Her ilim için bir revakın ayrıldığı akademide âlimler, büyük mütercimler ve yazarlar toplanmıştı. el-Me'mûn

da onların münazara ve münakaşa meclislerine katılıyordu. O bir rasathane inşa ederek Sind b. Ali el-Me'mûnî'ye rasat aletlerinin ıslahı ve Şemmasiyye'de rasat yapması talimatını vermişti. el-Me'mûn'un Sicilya'nın zengin kütüphanelerindeki ilmi ve felsefî eserleri ülkenin kralından isteyerek kütüphanesine eklediği gibi, Horasan'dan getirttiği 100 deve yükü yazma eseri de buraya kattığı rivayet edilir. Ayrıca Bizans kralından izin alarak oradaki kütüphanelerde bulunan bazı faydalı eserlerin tercümesini yapmak üzere bir grup alimi göndermişti. Aralarında İbnü'l-Patrik, Yuhanna b. Maseveyh, Huneyn b. İshak ve başkalarının da bulunduğu bu âlimlere, Yunan filozofların eserlerini mümkün olduğu kadar Arapçaya çevirmelerini, çevrilmiş olanları da düzeltmelerini emretmişti. Babası Hârunurreşîd'in yolunu izleyen el-Me'mûn, çok sayıda yüksek enstitü, bilim merkezi, rasathane kurarak onu geçmiştir. Bu dönemde bilim merkezlerinin sayısının 132'ye ulaştığı söylenmiştir. el-Me'mün çağının bilginlerinden bir heyet oluşturarak kendisi için bir dünya haritası yapmalarını istemiştir. Batlamyus ve diğer yunan coğrafyacılarının dünya coğrafyasıyla ilgili araştırmalarını geride bırakan bu haritadan başka bir heyet tarafından onun için yazılan bir coğrafya kitabından da söz edilmektedir.

Kûfe, Basra, Fustat, Kayrevan gibi şehirlerin *daru'l-hicre* olarak kurulmasına karşın, Bağdat yeni ideolojiyi sembolize eden halifeliğin merkezi olan bir *daru'd-dava* idi. İdarî ve askerî bir merkez olarak kurulan bu şehir ana ticaret yollarının üzerinde bulunuyordu. İçerisinde eşrafın evleri, birkaç mevali, divânlar ve hazinenin bulunduğu Dairevî Şehir, Bağdat'ın özünü oluşturuyordu. Şurta sorumlusu, başmuhafız ve cephanelikler içteki dairedeydiler. Kumandanlar da bu dairenin etrafında iki ana duvarın arasında bulunuyordu. Esas yaşanılan yerler surun dışındaydı ve dört ana bölgeye (*rub'-erba'*) ayrılmışlardı. Her birinin kendi pazarı vardı ve Sarat kanalıyla Dicle (*Tigris*) arasında kuzeye doğru uzanıyordu. Yerleşim planına baktığımızda orduya kuzey ve kuzeybatıdaki bölgelerin, zanaatkâr ve tüccarlara ise Sarât'ın altındaki kısımların verildiğini görürüz.

Sonuçta Bağdat'ın bölgeler düzeyinde yerel bir idare sistemi vardı. Kabile ve etnik gruplara bağlı olan bu sistem mahalleler-

de toplumsal, mesleki ve dini grupların teşkiliyle devam etmiştir. Ayyarlar hareketinin bile bölgeler tarafından örgütlendiği ve her bölge ayyarlarının bir mütekaddim ve liderinin bulunduğu anlaşılıyor. Gayri memnun kitlelerin kendilerini bu tür yapılanmalar aracılığıyla ifade ettikleri söylenebilir. VIII. Asır sonlarında Bağdat'ta güçlü bir teşkilata sahip olan ayyarlar Emîn-Me'mûn mücadelesinde önemli rol oynamışlardır. Çok güçlü oldukları dönemde şehri haraca kesmekten, kendi hesaplarına vergi toplamaktan da geri durmamışlardı.

Şehrin sosyal yapısının şekillenmesi ve nüfus yapısının istikrara kavuşmasından sonra sosyal grup veya tabaka kavramının dillendirilmeye başlandığı görülüyor. Dönemin düşünürlerinin eserlerinde rütbe, taife ve sınıf kavramlarının kullanılıyor olması, Arap-mevâli, avam-havas arasında bariz bir ayrımın bulunması dönemin Bağdat'ında sosyal tabakaların var olduğunu göstermektedir. Gerçekten de sıradan halkın siyasette bir etkisi ve rolü yoktu. Bunun açık bir delili Hacamatçının birinin Halife Hârunurreşîd'e döneminde karara bağlanan üç konuyu sormanın bedelini canıyla ödemesidir. Kendisi de bir kadı olan et-Tenûhî'nin sıradan insanların kadılık görevine atanmasını devlet otoritesinde çözülme sebebi olarak görmesi de bunu destekliyor. Bağdatlıların sosyal hayatında sınıf ayrımının geçerli olduğu ve zamanla tüccar ve mülk sahiplerinin zenginleşmesi sonucu orta sınıfın ortaya çıkmasının bile avam havas şeklindeki ikili ayrımı değiştirmediği söylenebilir.

Meslek ve çalışma alanlarına göre bir ayrım yapmamız gerekirse tabip, tüccar ve sarraflar ilk grubu, köleler ikinci grubu ve zimmet ehli ve sanat meslek sahiplerinden oluşan diğer çalışanlar üçüncü grubu oluştururlar. Farklı uyrukların karışımı olan bu son grup fakir ve yoksun kimselerden oluşur. Yahudi ve Hıristiyanların Bağdat'ta ayrı mahallelerinin bulunduğunu, önceleri sıradan mesleklerde çalışan Yahudilerin zamanla ticaret ve sarraflığa girip bu alanda ilerleme kaydederek resmi banker konumuna kadar yükseldiğini de belirtmemiz gerekir.

Bazı mesleklerin ortaya çıkışı ve temayüzü ise Bağdat'ın konumuyla alakalıdır. Dicle'nin iki kıyısı ile Fırat'ın yakınına kurulan şehirde yük ve yolcu taşımacılığı geniş nehir taşıma ağıyla

sağlandığından Bağdat gemileri ve bunlarla alakalı birçok meslekle tanınmıştır. Halife el-Me'mün'un 36.000 denizciyi yönetmiş olması, III/IX. Yüzyılda şehirde çalışan küçük gemilerin sayısının 30.000, denizcilerin günlük kazancının toplam 90.000 dirhem olarak verilmesi Bağdat'ta denizcilik hayatının büyüklüğünü ve önemini açıkça gösteriyor.

Mesleklerin doğası gereği çarşı-pazarların ihtisaslaşması beraberinde mesleki örgütlenmeyi de getiriyordu. Bunun sonucunda her meslek ve sınıfın ayrı çarşılarda toplanması bunlar için ayrı arifler tayin edilmesini gerektirmişti. Dokumacıların, terzilerin ve diğer meslek erbabının arifleri vardı. Arifler mesleğin denetimi ve sorunlarının çözümü konusunda muhtesibe yardımcı oluyordu. Pazar esnafı arasındaki bağların güçlenmesi, bu insanların kendilerini ipekçi, derici, balıkçı, hurmacı gibi iş ve meslekleriyle tanımlamasıyla sonuçlanmıştır. Onların bu konumunu ifade eden "sanat soydur" (*es-sınaatu nesebün*) sözü Mezopotamya bölgesinde dillerde dolaşıyordu. Bağdat'ta çalışanların ücretleri nakit parayla ve mal olarak ödenebiliyordu. Ortalama günlük ücretler bir ile üç dirhem arasında değişiyordu. Aynı dönemde Mısır'da dokuma işçilerine yarım dirhem yevmiye verildiğini dikkate aldığımızda ayda otuz dirhem dolgun ücret sayılabilir. Zekât nisabının ayda on altı dirhem olarak belirlenmiş olması dikkate alındığında günde yarım dirhemden fazla kazanan kimsenin yoksulluk sınırının üstünde kaldığı söylenebilir.

Bağdat'ta halkın ekmek ve buğdaydan sonra başlıca gıda maddesi et idi. Zenginler koyun ve kuzu etiyle beslenirken fakirler yemeklerini sığır etiyle yapıyordu. Bağdat'ta en çok tüketilen gıda maddesi ucuzluğu dolayısıyla baklagillerdi. Bu gıda maddesinden şehrin yalnızca bir yakasında günde 60.000 dinar değerinde tüketiliyordu. Fiyatların yükseldiği dönemlerde fakirler sığır etlerinin sert kısımları, davarların karın ve bağırsakları, paça ve kelleleri ile deve etleriyle besleniyordu. IX. Yüzyılda Bağdat'ta günde 300 kazandan fazla sevik tüketiliyordu. Bu da Bağdat'ta çoğunluğu oluşturan sıradan halkın ne kadar mütevazı şartlarda yaşadığını gösteriyor. Bağdat'ta birçok meslek mensubunun kendine has kıyafetlerinin bulunduğu, Başkent halkının genelinin dış görünüşlerine önem verdiği, saçlarının bakımına ve giyimlerine özen gösterdikleri bize ulaşan bilgiler arasında yer alıyor.

İslam âleminde üç tür temel ticari ilişkiden söz ediliyor: Kırsal kesim pazarları, fuar ve panayırlar ile şehir pazarları. Belli başlı ticari faaliyetleri ithalat ve ihracat ticareti, erzak ticareti ve şehirden köye satışlar şeklinde sınıflandırabiliriz.

Şehirden köye yapılan satışlar miktar ve ekonomik değer olarak sınırlı olup temelde sabanlar, beller, koşum takımları ve diğer tarım aletleriyle sınırlıdır. Bu da şehirle köy arasındaki ekonomik ilişkilerin dengelenemeyeceğini gösteriyor. Devamlı açık olan şehir pazarlarında şehirliler satış yapar, yerler sabittir. Buralar muhtesibin denetimi altında bulunmakla beraber fiyatlar kriz, pahalılık, kıtlık vb özel durumlar haricinde kontrolsüzdür.

Pazarların çeşitlenmesinin temelinde uzmanlaşma ve işbölümü yatar. Dairevi şehirde tek bir malın satışında uzmanlaşan pazar yalnızca meyve pazarı olup her tür meyve satışıyla ün kazanmıştı. Halife el-Mansûr pazarların Kerh'te inşasını planladığında da her sanat ve meslek sahibinin kendine ayrılan çarşı-pazarda işini yapmasını istemişti. Bu planlamada düzenin yanı sıra sağlık ve emniyetle ilgili konulardaki duyarlığın önemli rol oynadığı anlaşılıyor. Bu yüzden kötü ve pis kokulu mal satanların sözgelimi balıkçıların attarlar ve yağ satıcılarıyla aynı çarşıda bulunmamalarına özen gösteriliyordu. Yine çarşıyı yangın tehlikesinden korumak maksadıyla ekmekçi ve demirci gibi mesleğini ateşle icra eden esnafın kolay tutuşan mallar satan attarlar, manifaturacılar ve varrâklarla bir arada bulunmamasına dikkat ediliyordu. Her mesleğin ayrı çarşısının olması esnaf ve sanatkârların mali ve siyasi kriz dönelerinde yardımlaşma ve dayanışma içinde olmasını sağlıyordu. Her çarşının bir malın imal ve satışına ayrılmış olması müşterilere daha iyi ve daha hesaplı malı seçme şansını sunarken imalatçı ve satıcıların da kolay satış yapmalarını ve daha çok kazanma imkanı veriyordu. Dolayısıyla çeşitlenmenin temelinde tüccar veya esnafın kendi çıkarları bulunuyordu. Horasanlı kumaş tüccarlarının aralarına başka esnafın karışmasına izin vermemesi gibi.

Birden çok mal alacağı için bütün çarşıları dolaşmaya zaman ve imkan bulamayanlar için de çok çeşitli malın bir arada satıldığı büyük çarşılar hizmet veriyordu. Bâbü't-Tâk'ta kurulan büyük çarşı bunun en iyi örneğidir. Bağdat'ta ayrıca suveyka

denilen ufak çaplı ticaretin yapıldığı merkezler de bulunuyordu. Suveykalar o yöre veya mahallede yaşayanların günlük ihtiyaçları için alışveriş yaptıkları basit, ufak bir pazardır. Bağdat'ta pazarlardan çok suveykanın bulunduğu açıktır. Sabit çarşı-pazarlarda satış yapan bu esnafın dışında yol kenarında oturan veya eşeklerine yükledikleri malları sokak sokak gezerek satan gezgin satıcılar da önemli bir yekun oluşturuyordu. Başkentin sokakları gün boyu bunların bağırtıları ve eşeklerinin çanlarının sesleriyle çınlıyordu.

Nakit para kullanımı konusuna gelince İslam'dan önce Arapların Bizans, İran ve Himyeri paralarının kullandığı biliniyor. İslam dünyasında ilk dönemlerde Emevîler dönemine gelinceye kadar piyasada mevcut paraların kullanımı devam etmiştir. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan İslam tarihinde Arapça dinar ve dirhemler basan ilk kişi olarak kabul ediliyor. Bugün elimizde mevcut İslamiyet'e ait en eski dirhemler 75/694 yılından kalmadır. Dirhemin muhtemel ağırlığı 2,97 gr 'dır. Ufaklıkları (eczası) da basılan dirhemlerin en çok kullanılan birimleri 1/6 sı olan danik, en yaygını 1/2 (nısf) dirhem idi. Dirhemin dinara oranı İslamiyetin başlangıcında 14/1 olarak belirlenmişti. Bilinen en eski dinar ise 74/693 tarihinde basılmış olup Pakistan milli müzesinde bir örneği bulunmaktadır. Dinarlar o kadar itina ile basılmıştır ki ağırlıklarını tespit etmek pek kolaydır: 4,25 gr. Günümüze ulaşan örneklerden Emevîler dönemine ait dinarların ağırlıklarının 3,91 ile 4,20 gr arasında değiştiği anlaşılıyor. Altın dinarlar ile gümüş dirhemlerin yanı sıra tedavülde bulunan fels adı verilen bakır paralar, mutlak sikke gibi değil de kesirleri tamamlamak için ufaklık olarak kullanılmıştır.

Abbâsîlerden es-Seffah dönemine ait 132/749 tarihinde basılan dinarın ağırlığı şeri ölçüye uygun olarak 4,25 gr idi. el-Me'mûn ve el-Vâsık dönemlerine ait dinarlar saflıkları dolayısıyla övülmüştür. Çünkü bunlar daha sonra basılan paraların saflıklarını belirlemede ölçü olarak kullanılacak ölçüde saf idi. Dinarların da çeyrek, yarım ve üçte birleri basılmış olup yarım ve üçte birlerin örnekleri günümüze ulaşmıştır. Yarımların ağırlığı 2,13-2,060 gr, üçte birlerin ağırlığı ise 1,190-1,380 gr arasında değişiyor.

Harunurreşîd döneminde itibaren özel ağırlıkları olan armağan paralarının basıldığı biliniyor. Her biri 100 veya 200 dinar değerindeki bu paralar halifeler tarafından âlimler, fakihler, şairler, şarkıcılar vb ne ihsan edilmek üzere basılmışlardı. Her biri 100 miskal ağırlığında örneklerinin basıldığı kaydedilen bu paraların pazarlarda tedavüle girebilmesi için sarraflar tarafından asgari değeri üzerinden başka paraya dönüştürülmesi gerekiyordu. Bağdat pazarlarındaki diğer bir olgu ise doğu geleneklerine uygun olarak paraların tartılarak ağırlıklarına göre tedavül etmesi idi.

Başkent Bağdat'a bazı bölgelerin gelirleri dinar olarak, bazı bölgelerinki ise dirhem olarak geliyor, dolayısıyla pazarlarda her iki parayla da işlem yapılıyordu. Zaman içerisinde her iki para da eşit olarak tedavül etmeye başlamıştı. Zekât ve haracın da her iki parayla toplanması kabul ediliyordu. Ancak bu paraların birbiriyle değiştirilmesi ihtiyacı doğunca bu işi belirli bir komisyon karşılığı sarraflar üstlenmişlerdir. Böylelikle halkın değişim (sarf) ücreti denilen bir komisyon karşılığı dirhemlerini satıp dinarlar almaları imkan ve kolaylığı doğmuştur. Değişim ücretinin nasıl oluştuğuna gelince, bu sabit olmayıp pazarlardaki dalgalanmalara bağlı olarak değişebiliyordu. Bu noktada en önemli faktör dinarın dirheme olan oranıydı. Bu da paranın saflık oranı ve ülkedeki siyasi istikrara bağlı olarak artıp eksilebiliyordu. Ayrıca altının rakibi gümüşe oranla saklanmaya daha müsait olması dolayısıyla halkın sakladığı servette altını tercih etmesi de dinara olan rağbeti artırıyordu. Dinar dirhem oranı Abbâsîler döneminde önceleri 1/13 veya 1/14 iken; el-Me'mûn döneminde 1/20, el-Mu'tasım döneminde 1/15, el-Mütevekkil döneminde 1/25; 315/927'de tekrar normal oran olan 1/15-16 olmuştur. Bu durumda ortalama dinar dirhem oranının 1/15 olduğu ortaya çıkıyor.

Bağdat'ın kurulduğu dönemde düşük olan fiyatların zamanla nüfus artışına ve siyasi-ekonomik istikrara paralel olarak yükseldiği anlaşılıyor. Siyasi kriz, yangın, kıtlık ve doğal afet gibi durumlarda fiyatlarda meydana gelen aşırı yükselmeler Bağdat'ta özellikle yoksullar için hayatı dayanılmaz hale getiriyordu.

Başlangıçta alışveriş ve ödemelerde takas ve para yeterli olurken zamanla mali hakları koruyan, mali işlemlerin düzgün yapılmasını sağlayan sak ve süftece gibi mali evraklar ortaya çıkmıştır.

Sakkın en çok kullanılan çeşitleri istihkak senedi/karne, borç senedi ve ödeme emridir. Hak sahiplerinin isimlerini, alacakları istihkak veya erzak/maaş cins ve miktarını gösteren, devlet başkanı veya yetki verdiği kimselerce tasdik (*tevkî*) edilmiş belgeler sak olarak adlandırılırdı. Saklerin muhtelif ödemeler için resmî kullanımı Hz. Ömer döneminden beri biliniyordu. Hatta o resmi mühürlü sak hazırlatan ilk halife olarak tarihe geçmiştir. Bunların hamiline düzenlendiği veya ciro edilebildiği, alım satıma konu olabildikleri anlaşılıyor.

Borç senetleri de kaynaklarda sak olarak geçiyor. Borç senedi niteliğindeki sakler eğer kefilleri de içeriyorsa aynı zamanda kefaletname özelliği taşırdı. Alacaklısı birden çok olan saklerin düzenlenmesi meşru görülmüştür. Sahabenin kredi işlemlerinde borç senetleri kullandıklarına dair örnekler vardır. İnsanlar borçlarını bunlarla varislerine bırakıyorlardı. Borç senetleri Abbâsîler döneminde çok yaygınlaşmıştı. Bağdatlı tacirlerin devamlı mal sevk ettikleri mağripli tacirlerle orada düzenlenen şahitli saklerle muamele yaptıkları bildiriliyor.

Güvene dayalı ödeme araçlarından biri de emre hazır mevcut bir karşılık üzerine çekilmiş yazılı ödeme emrini veya bu nitelikteki senedi içeren saklerdir. Bu anlamıyla sak (çek) kelimesinin haçlı seferleri sırasında Arapçadan batı dillerine geçtiği tahmin ediliyor. Hz. Muhammed döneminden itibaren kullanılmaya başlanan ödeme emri niteliğindeki belgelerin (sak) tarihlenmesi ve mühürlenmesi Hz. Ömer dönemine tekabül eder. X. Yüzyılda kullanımı yaygınlaşan, üzerindeki değerler artan, hata ve suistimallerin önlenmesi için ilave tedbirler alınmasına ihtiyaç duyulan bu mahiyetteki sakler beytülmal, divan, cehbez ve kanuni temsilcilere çekiliyordu. Halifelerin mali bağışları ve askerlerin atâları da saklerle ödenebiliyordu. Sakler toplu olarak düzenlenebildiği gibi, isme göre de tanzim edilebiliyordu. Ödemelerin saklerle yapılması o denli yaygınlaşmıştı ki en basit ücretler, evlerin günlük harcamaları bile onlarla ödenmeye başlamıştı. Harezmî, deveciler vb.nin ücretlerinin saklerle ödendiğini belirtiyor. Saklerin bozdurulması ve kayıtlarının tutulması işini üstlenen sarraf ve cehbezlerin bu işlemlerden komisyon aldıkları ve zaman zaman ödemelerde sorun çıkardıkları kaynaklarda geçen örneklerden anlaşılıyor.

Dönemin kaybolmaktan güvende, risklerden uzak bir ödeme aracı da süftece idi. Borçlunun alacaklısına, muayyen miktarda parayı borçlanılan yerin dışındaki belli bir yerde bizzat ödeme taahhüdünü veya oradaki muhatabı olan üçüncü kişiye kayıtsız şartsız ödeme emrini içeren bir tür poliçe veya kıymetli evraka yahut işlemin kendisine süftece denir. Fakihler süftece kullanımını şartsız borçlanma olduğundan dolayı mübah görmüşlerdir. Şart koşulursa kullanımı mekruh olur.

İslam'ın ilk dönemlerinde itibaren kullanılmaya başlandığı anlaşılan süfteceler alacaklının alacağını tahsil için borçlu tarafından üçüncü bir kişiye havale edilmesi veya alacaklının muhtemel yol riskini sanki borçluya havale ediyor gibi olması bakımından havaleye benzetilmiştir. Bu yönüyle bu eylemde üç taraflı bir ilişki ortaya çıkıyor: keşideci, lehtar ve muhatap. Ancak süftece ile havle arasında bazı farklar bulunduğu da açıktır.

Süfteceler farklı şehirler ve ülkeler arasındaki ticari ve diğer hesapları kapamaya yaradığı gibi, mahalli beytülmallerden merkeze yapılacak ödemeler için de kullanılıyordu. İbn Tolon'un Mısır'dan el-Mu'temid'e gönderdiği süftecelerin toplamı 2.200.000 dinar tutuyordu. Sütftecelerin yolcu sakleri (seyahat çekleri) olarak kullanıldığını gösteren kayıtlar vardır. Hediyeler bile süfteceler halinde gönderilebiliyordu.

Bağdat'ta ticari ve zirai faaliyetlerin artması ve ticaret hacminin büyümesi sonucunda sarrafların çalışma alanı genişlemiş, para değişiminin yanı sıra zenginlerden emanet kabul etmeye ve ihtiyaç sahiplerine borç vermeye başlamışlardır. Sarrafların yaptıkları işlemlere baktığımızda o dönem toplumunda XIX. Yüzyıl Galata bankerlerine benzer işlevler gördüklerini söyleyebiliriz. Sarraflar hükümete kredi açma, teminat verme, paraların değişimi, borç temini gibi konularda söz sahibiydiler. Sarraflar Bağdat'ta zenginlerin önde gelenlerinden sayılıyordu. Bağdat'taki her pazarda bir sarraf, pazar halkına ve oraya gelenlere hizmet veriyordu. Sarraflar kendi mahallelerinde çalışıyorlardı. Onların Kerh'teki merkezleri Derbi Avn semti idi, Babü'ş-Şam'da özel mahalleleri vardı.

Birçok faktörün bir araya gelerek İslam medeniyetinin başkenti Bağdat'ı dünya ticaretinin hedefi ve pazarı haline getirdi-

ği anlaşılıyor. Bunlar arasında kara ve deniz ulaşım ağının tam ortasında bulunması ilk sırada gelir. Gerçekten de İsa, Fırat ve Dicle nehirleri Bağdat'a mal sevkini kolaylaştıran başlıca su yollarıydı. Bölgenin arazi yapısının düz olması kara ulaşımını da kolaylaştırıyordu. Ortaçağda eski dünyanın iki ucunu birbirine bağlayan iki ana yol ipek yolu ve Sibirya yoluydu. Buna Hint yolu ile Hazar krallığından geçerek kuzeyi İslam ülkelerine bağlayan Volga-Hazar yolunu eklemek gerekiyor. Ülkenin çeşitli yerlerini birbirine ve dünyaya bağlayan üç anayol Bağdat'ta birleşiyordu. Kara ulaşımında en güvenli taşıma aracı deve olmakla birlikte at ve katırlardan da faydalanılıyordu. Tacirler yolculuklarında kılavuzlardan yardım alıyorlardı. Hükümetin istikrarlı olduğu dönemlerde yollar güvenliydi ve mallar başkent pazarlarına emniyetli bir şekilde ulaştırılıyordu. Taşınan mallar ve ambalajları çok çeşitliydi.

Devlet tarafından kurulan ve yürütülen posta sistemi halkın hizmetindeydi. Posta eskiden beri var olan yol ağının yardımıyla oldukça düzenli ve hızlı işliyordu. Posta taşımacılığında gemilerin yanı sıra at, katır, deve ve güvercinlerden faydalanılıyordu. Bağdat ile Rakka, Musul, Basra, Küfe arasında kuryeler 24 saatte bir gidip dönebiliyorlardı. Dicle üzerinde hızlı posta gemileri çalışıyor, günde otuz fersah (180 mil) yol alan bu gemilere yolcular da binebiliyordu. Paket, mektup veya telgraf ücretleri alıcıdan tahsil edilirdi. Posta tahsilatları devlet için önemli bir gelir kaynağı oluşturuyor, 918 yılında Bağdat ile Fırat üstündeki Hit adası arasındaki posta yılda 30.250 dinar, yani 1.625.000 altın frank gelir getiriyordu. Önemli nehir yolları üzerinde muhafızlar tarafından korunan istasyonlar bulunuyor, buralarda vergi toplanıyordu. Kalabalık bir nüfusa sahip olan Bağdat'ın ülkedeki yirmi dört vilayetle ticaret yaptığı dikkate alındığında başkent pazarlarının ticaret hacminin büyüklüğü kolaylıkla anlaşılır.

Bölgedeki geniş su yollarının Bağdat'ı Basra körfezine bağlaması sayesinde Hint okyanusunda seyrü sefer imkanına kavuşan Müslümanlar dünya ticaretini canlandıran aktif bir unsur konumundaydılar. Çin'in kağıt ve ipeklerini, Hint baharatlarını, Java'nın tahtalarını Avrupa'ya taşıma imtiyazı onlara aitti. Bu malların bir kısmı Basra körfezine uğramadan Kızıldeniz üze-

rinden İslam âleminin batısına oradan da Avrupa'ya ulaşıyordu. Afrika mahsulleri aynı yolu izliyor, fildişleri Habeşistan'ın Zeyla limanından gemilere yükleniyordu. Bağdat'tan Mısır ve Afrika'ya, İslam dünyasının batısına ve oradan Avrupa'ya; diğer taraftan Avrupa'dan ve batıdan gelen malları Hindistan, Çin, Rusya ve İskandinav ülkelerine de Müslümanlar taşıyordu.

Irak ile Hindistan arasındaki ticari ilişkilerin tarihi çok eskilere dayanır. Hindistan'dan Basra Körfezine gemiler sevk edildiği gibi, Basra Körfezinden de oraya ticaret gemileri gönderiliyordu. İran'dan Hindistan'a doğru giden gemilerin hedefi Seylan adası idi. Çünkü o zamanlar Hint denizinin bütün denizci uluslarını mallarını mübadele için buraya gönderirdi. Batılı tüccarlar burada memleket ürünlerinin yanında Çin gemileriyle getirilmiş Çin ipeği, karanfil, sarısabır, veya sandal ağacı bulurlardı. Dönüşte Malabar sahili boyunca ilerleyerek biber alabilir, Sind munsabında Tibet miski yükleyebilirlerdi. Abbâsî devletinin kuruluşuyla birlikte ticaret yolları Kızıldeniz'den Bağdat, Basra ve Arap Körfezi yoluna kaymıştı. Bağdat tüccarının lehine olan bu değişiklik sayesinde pazarların işlem hacmi ve faaliyet alanı genişlemişti. Hindistan'ın Irak'a nispeten yakınlığı dolayısıyla deniz ticareti epey canlanmış, uzun ve sıkıntılı olan karayolu ticareti ise önemsiz kalıyordu. Bazı Hint soyluları Arap tüccarları teşvik ettiği gibi, Hint kıtasında Müslümanlara meyil gösteren sayısız hükümdar bulunuyordu. Hatta bazı prensler Müslümanlığı kabul ederek ülkelerinin herhangi bir bölgesinde Arapların koloniler kurmalarına ve camiler yapmasına izin vermişlerdi. Bazı Müslüman kolonileri hükümdardan kadılık hakkı elde etmişti. Hindistan'dan Bağdat pazarlarına gelen malların en önemlileri panter, kaplan, fil, kaplan derisi, kırmızı yakut, değerli taşlar, her nevi güzel koku, öd ağacı, beyaz sandal ağacı, abanoz ağacı, kâfur idi. Amber Hindistan'ın yanı sıra Endülüs'ten de getiriliyordu. Hindistan'dan ayrıca kaliteli elbiseler, eşsiz kılıç ve mızraklar, değerli taşlar, portakal, limon, turunç ve narenciye ağaçları ve sac ağacı getirilerek Bağdat pazarlarında satılıyordu.

Arapların Çin ile ticari ilişkileri İslam öncesi döneme kadar uzanır. VI. Yüzyıla kadar İran ve Habeş gemilerinin erişebileceği en uç nokta sayılan Seylan adasını Abbâsîler cüretkarane bir

şekilde aşmışlardı. İslam gemileri Çin'in bugün Kanton olarak bilinen Hanfu limanına varmışlardı. Çin ile yapılan ticaretin merkezi olan bu şehirde önemli sayıda bir Müslüman cemaati yaşıyordu. Çin ile Arap ülkeleri arasındaki ticaret VIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenli hale gelmiş IX. Yüzyıl ve sonrasında daha da gelişmiştir. Karayolu çok uzun ve meşakkatli olduğundan kara ticareti yok denecek kadar azdı. Deniz yolunun kolaylığı yüzünden Horasan ve Semerkand tüccarlarının Basra'ya gelerek oradan deniz yoluyla Çin'e gitmeyi tercih ettikleri bildiriliyor. Çin'den Bağdat'a çok büyük miktarda mal geldiğinden Bağdat'ın bu ülke ile güçlü ilişkileri vardı. Çin'den Bağdat pazarlarına gelen mallar arasında Çin kâğıdı, mürekkep, çelik, ipek, porselen, rahvan savaş atları, brokar, eyer, keçe, darçın, saf ravend bitkisi, kaliteli kazanlar, tavus kuşları bulunuyordu. Bağdat tüccarlarının Japonya ve Kore'den de bazı malları ülkelerine getirdikleri biliniyor.

İslam ticaretinin Avrupa'ya girmesini sağlayan yollardan biri de Hazar denizi ile Bizans arasındaki Hazar devleti ve Rusya'nın yarı barbar fakat orta Avrupa ile canlı bir ticaret yapan milletleri idi. X. Yüzyılda Bizans hududunda bulunan Trabzon limanı İslam ve Yunan ticaretinin buluştuğu önemli bir pazardı. Birçok Müslüman'ın yaşadığı şehirde hükümet gümrük gelirlerinden önemli kazançlar sağlıyordu. Bizans'tan Bağdat pazarlarına gelen pek çok mal arasında halis Bizans dinarları ve ipek elbiseleri, Rum ve Slav cariyeler ile tarım uzmanları vardı.

Müslümanların kuzey sınırları boyunca Hazar denizinden doğuda Aral denizine kadar uzanan bölgede büyük bir ticari faaliyet söz konusuydu. Hazar denizi kıyılarına sıralanmış limanlarda büyük bir seyrü sefer faaliyeti vardı. Hazar kralları bu bölgede birçok şeyi düzene koymuş, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların ülkelerine serbestçe yerleşmelerine, kendi dinlerini rahatça yaşamalarına ve kazâ hakkının dindaşlarınca kullanılmasına izin vermişlerdi. Hazar denizi pek çok merkeze yakınlığı dolayısıyla ticari alışverişin sahnesi durumundaydı. Müslüman tacirler buralara hurma, şeker, pamuklu ve yünlü kumaşlar, demirden mamul alet edevat ile cam eşya ihraç ederler ve bunların karşılığında baharat, kâfur, iç Asya'dan ipek, ve Afrika'dan fildişi, siyahi köleler

ithal ederlerdi. Rusya ve Baltık vilayetlerinde yapılan kazılarda bulunan sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla Rusya ile doğu arasındaki ticari ilişkilerin başlangıcı VIII. Yüzyıla kadar gidiyor, en parlak devresini ise IX. Yüzyıl sonları ile X. Yüzyıl başları oluşturuyordu. Rus tüccarları Bağdat pazarlarına kara tilki derisi, kılıçlar, bal, mum, kürk ve beyaz köle getiriyordu.

Dünya ticaretinde önemli rol oynayan Yahudiler yaptıkları esir ticareti dolayısıyla Müslümanlarla ilişki içindeydiler. Yahudi tabipler Arapça kitaplar okuyor ve ancak uluslararası ticaretle edinilebilen doğu ilaçlarına başvuruyorlardı. İbn Hurdazbih'in eserinde Razaniyye diye söz ettiği Yahudiler IX. Yüzyıldan itibaren karadan ve denizden Frank ülkesinden Çin'e kadar olan yolu geçiyordu. İster Kızıldeniz güzergahını izlesinler isterse Basra körfezi bu Yahudilerin gayesi Hindistan ve Çin'e varmaktı. Batılı olduğu anlaşılan bu Yahudi toptancı tacirler batıdan doğuya doğru yaptıkları seferlerinde, hadımlar, kadın ve erkek esirler, ipek, kürkler ve kılıçlar; doğudan batıya doğru ise misk sarısabır, kâfur, tarçın, kimyon vb taşıyorlardı.

Bağdat'la önemli ticari bağları olan Filistin bölgesinden gelen mallar arasında tarım ürünleri başta geliyordu. Bağdat ile önemli ticari ilişkileri bulunan Mısır'ın başkente gönderdiği kendi üretimi olan kağıt, kumaş ve elbiseler ile doğal zenginliklerinin yanı sıra Kuzey Afrika ve Endülüs yolunun buradan geçmesi dolayısıyla ticari önemi büyüktü. Nakışlı Debik halı kilim ve sergileri de Bağdat pazarlarına gelen Mısır malları arasında bulunuyordu. Yalnızca Tennis ve Dimyat dokumalarının Bağdat'la ticari ilişkilerdeki payı yıllık 20.000 ile 30.000 dinar arasında değişiyordu. Mısır'dan gelen ve genellikle halifelerin giydiği bir çeşit elbisenin fiyatı 1000 dinarı buluyordu.

Bağdat'ın Kuzey Afrika, Endülüs ve Sicilya ile de ticari bağları vardı. Berka'dan yün kumaş ve elbiseler, Sicilya'dan ağartılmış kaliteli elbiseler, beyaz nişadır gönderiliyordu. Fas'tan hurma çeşitleri, Endülüs'ten bol miktarda kumaş ile mercan ve amber gibi Endülüs iklimine özgü mallar, Toledo (Tudela)'dan bol miktarda samur getiriliyordu.

Bağdat'ın komşu bölgelerle de önemli ticari ilişkileri vardı. Ahvâz, Fâris, Basra, Küfe ve Musul bölgeleri tarımsal ürünle-

ri, sanayi mamulleri ve doğal zenginlikleri ile Bağdat pazarlarını besliyordu. Bu bölgelerden gelen malların bir kısmı Başkentin ihtiyacını karşılamak üzere satışa sunuluyor, ihtiyaç fazlası ürünler ise diğer bölge ve ülkelere gönderiliyordu. Bağdat özellikle yakın bölgeler olan Basra Küfe ve Musul civarlarından temin ettiği gıda maddelerine çok fazla ihtiyaç duyuyordu.

Bağdat pazarları civar bölgeler ile yabancı ülkelerden gelen malların başka ülkelere satışına aracılık ettiği gibi, Başkentte üretilen malların da ihracını gerçekleştiriyordu. Bağdat pazarlarından ihraç edilen ürünler arasında kâğıt, pamuklu kumaşlar, ipek dokumalar, özellikle mendiller, izarlar, sarıklar, çömlekler ve cam aletler, yağlar, macunlar, diğer aletler yer alıyordu. Bağdat'ın ihraç malları arasında hurma önemli bir yer tutuyordu. Sadece Horasan'a bir yıl içinde 100.000 yük hurma ihraç edilmişti. Bağdatlı bir tacirin malını kervana yükletmek için hamal kirası olarak 2000 dinar ödediği dikkate alınırsa gönderdiği malın kıymeti kolayca anlaşılır. Özellikle Attabiye mahallesinde üretilen çizgili attabiye elbiseleri, Tüsterliler mahallesinde üretilen Tüsteriye elbiseleri ile dâru'l-kuz mahallesinde üretilen kâğıt Bağdat'ın önemli sanayi ürünleri arasındaydı. Irak kâşânisi o kadar meşhurdu ki Bağdat'tan Kayrevan'a oranın mescitlerini süslemek için gönderiliyordu. Irak camları da bölge dışında da biliniyordu. Bağdat, cam kadehler ve kap kacak yapımında da ustalaşmıştı. Meşhur seyyah İbn Cübeyr'in Kâbe'de Irak camından nakışlı kandiller gördüğünü bildirmesi söz konusu mamullerin ihraç edildiğini de gösteriyor.

Kaynaklar İslam dünyasında gümrük vergisinin ilk defa Hz. Ömer tarafından konulduğunu kaydediyor. Gümrük geçiş ve resimlerinin konulması ile uygulanacak oranların belirlenmesinde karşıda bulunan dârülharbin Müslüman tacirlere tavrı esas alınmış, çoğunlukla da mütekabiliyet esasına uyulmuştur. Genellikle oran Müslümanlar için %2,5, zımmîler için %5, harbî-müste'men için %10 olarak belirlenmiştir. Vergi yılda bir kez alınıyor, karşılığında cevaz belgesi veriliyordu. Değeri 200 dirhem veya 20 miskalden düşük olan mallardan vergi alınmıyordu. Gümrük vergileri şehir kapılarında, yollarda, köprülerde ve limanlarda alınırdı. Gümrük resmiyle doğrudan ilgili olan husus ise yol emniyeti idi.

Esasen vergi almakla devlet tacirlerin yol güvenliğini garanti etmiş oluyordu.

Abbâsî halifeleri fiyatlar konusuna özel önem vermişlerdi. Hatta halife el-Mansûr berid görevlilerinden bölgelerdeki buğday, hububat ve mercimek gibi temel gıda maddelerinin fiyatlarını her gün kendisine yazmalarını istiyor, fiyatlarda artış gördüğünde valisine sebebini soruyor ve malın fiyatını ilk haline getirmeye çalışıyordu. Halife el-Muktedir 307/920 yılındaki mali kriz esnasında tahıl fiyatları aşırı pahalanınca, muhtesipten tahıl için pazar fiyatı belirlemesini istemiş, muhtesip de emri uygulamış ve fiyatlar düşmüştü.

Manifaturacıların bir yüzünde halifenin diğerinde muhtesibin ismi bulunan standart bir ölçü kullanması isteniyordu. Muhtesip simsarlar aracılığıyla satış yapan manifaturacılarda müşterilerin simsarlar tarafından aldatılmasını önleyici kurallar koymak durumundaydı.

Bu kadar geniş görev alanını üstlenen muhtesibe sorumluluğunu yerine getirirken kullanacağı geniş yetkiler verilmişti. Bu yetkiler arasında muhtesibe yardımcılarıyla birlikte kuralları ihlal edenlere uygulayacağı cezalar bulunuyordu. İnsanların durumuna ve işledikleri suça göre farklı uygulanan bu cezalara tazir cezaları deniyordu. Bunlar sırasıyla sözle uyarma ve azarlama, had cezası ölçüsünde olmamak kaydıyla kamçı veya kırbaçla dövme, şehirde dolaştırarak teşhir etme ve şehirden sürmedir. Sözgelimi şer'î hükümlere aykırı olarak faizli işlem yapan sarrafın cezası dövülmek ve pazardan sürülmekti. Muhtesip, kuralları ve yasakları uygularken veya ceza verirken çarşı-pazar halkı arasında başvurabileceği bir esas ve örf oluşturmak durumundaydı. Bize ulaşan hisbe literatürünün bu örfe göre oluştuğu düşüncesindeyiz.

Bağdat'ta öncelikle yerleşme, soy ve mesleğe dayalı bir ayrım söz konusuydu. Bunun sonucu insanlar arasında gerek hemşerilik, komşuluk gerekse bir mesleğe mensubiyet bakımından dayanışma, yardımlaşma duygularını da beraberinde getiren bir tutkunluk bağı ortaya çıkıyordu. Bu aynı zamanda Bağdat toplumundaki tabakalaşmayı da gösteriyor. Sözgelimi avamdan ayrı olarak kendi mahallelerinde oturan tacirler ve zenginler aralarında dayanışma içindeydiler. Birbirlerinin çıkarlarını gözetiyorlardı.

Devlet adamları ve ileri gelenler de tacirlerin servetlerine servet katmaları için ellerinden gelin yapıyorlardı. Çeşitli bölgelerin harac ve güvence akitlerinin tâcirlere tahsis edilmesinin yanı sıra vezirlerin emanet bıraktığı mallardan da yüksek karlar elde ederek gittikçe zenginleşiyorlardı. Bu seçkin konumlarını koruma gayreti içinde olan tâcirlerin oturdukları mahallelere zaten gelir düzeyini yükseltemeyen avam tabakasının yerleşemiyordu. Bu da tabakalar arasında geçişin mümkün ama kolay olmadığını gösteriyor.

Tâcirlerin kendi aralarında da bir ayrım ve tabakalaşmanın bulunduğu, içlerinden bir grubun diğerlerine göre daha seçkin bir konum elde ettikleri anlaşılıyor. Bu yüzden de halife onların diğer tüccarı temsilen oğluna biate katılmalarını istemiştir. Bu da onların iktidar nezdindeki konumlarının önemini gösteren bir noktadır. Pazarcıların siyasi hayattaki rolleriyle ilgili önemli bir örnek de Halife Razi'nin vefatı üzerine yeni halife seçimi konusunda teşkil edilen danışma toplantısına çağrılan ileri gelenler arasında büyük tâcirlerin de bulunmasıydı. Tâcirlerin nüfuzlarını atamalar için kullanmalarına örnek olarak tâcir İbn Karabe'nin Halife el-Muktedir'i etkileyerek vefat eden kadı'l-kudât Ebû Ömer'in yerine oğlunun atanmasını sağlaması verilebilir. Ayrıca Halife ona sırdaş olacak kadar güven duyuyordu.

Bağdat'ta güven ve istikrarın hüküm sürdüğü dönemlerde avam tabakasının toplumun dışlanmış bir kesimin oluşturduğu, kendileri için sefil, cahil, ayaktakımı gibi aşağılayıcı nitelemelerin yapıldığı, toplumsal bir statüye ve konuma sahip olmadıkları anlaşılıyor. Hapishane kaçkını olarak da nitelenen bu insanların hamamlar ve mescitler dışında sığınacak yerleri de yoktu. Yaptıkları ticaret ise karınlarını doyurmaya ancak yetebilecek kadar önemsizdi. Ayyarların esas rolleri ve gerçek manada ortaya çıkışları el-Emîn ile el-Me'mûn arasında meydana gelen çekişme ve sonrasında ortaya çıkan iç savaşa tekabül eder. Bağdat kuşatması sırasında askerin savaşı bırakıp kaçması üzerine ortaya çıkan yol kenarı satıcıları, baldırı çıplaklar, hapishane kaçkınları, ayak takımı, serseriler, yan kesiciler ve pazarcılar savaşa devam etmişlerdir. Bunların bu davranışlarında şehirlerine duydukları sevgi ve bağlılığın rolü olmakla beraber maddi kaygılarının ön planda olduğu açıktır. Bu çatışmada ahlaksızlar ve düzenbaz-

lar iyiliksever tüccarların üzerine çullanmışlar, yalancılar yüce olmuş, inançlılar alçaltılmış, düzen bozulmuş ve halkın durumu fenalaşmıştır. Bu da gösteriyor ki ayyarların hareketlerinde temel gaye sosyoekonomik dengeyi kendi lehlerine çevirmektir. Bağdat'ın 865 yılındaki ikinci kuşatmasında 50.000 kişi gibi daha büyük bir sayıda ortaya çıkmaları, süratle örgütlenmeleri mali ve sosyal durumlarının ne kadar kötü olduğunu açıklıyor. el-Emîn taraftarlarıyla beraber ayyarların yenilmesi üzerine şehri ele geçiren el-Me'mün'un komutanı Tahir'in kendilerini de onlarla bir tutup cezalandırmasından endişe eden tacirlerin tavırlarını netleştirme gereği duydukları anlaşılıyor. Bu tâcirler el-Me'mün'a mektup yazarak ayyarlara güç yetiremediklerini, onları engelleyemediklerini ve onların yaptıklarından sorumlu olmadıklarını bildirmişlerdir.

Pazar esnafının siyasi kriz ve çekişmeler esnasında her ikisi de Abbas oğullarından olmakla beraber şehirde olanın yanında yer alıyor ve mücadelesini sonuna kadar destekliyorlardı. Bu hemşerilik duygusuna bağlanabildiği gibi, kendilerine yakın olana kolayca bağlanıp destekleyecek kadar muhabbet dolu olmalarıyla da ilişkilendirilebilir. Şehirlerine karşı hissettikleri sevginin en açık tezahürlerinden biri Bağdat'a gelmeyi geciktiren el-Me'mün'un yerine halife olarak İbrahim b. el-Mehdî'ye biat etmeleridir. Hatta bazı tacirler yeni halifeye işleri yoluna koyması için borç bile vermişlerdi. Mücadeleyi kaybeden İbrahim b. el-Mehdî'yi pazarlarında saklamışlar, verdikleri borcu da geri alamamışlardı. Bu da içlerinde çıkarcı mal düşkünü ayyarların aksine idealist, fedakâr şahsiyetlerin de bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bazı durumlarda ise sevgi ve bağlılıklarını aynı cesaretle gösteremiyorlardı. el-Muttakî'nin bir yıl uzak kaldıktan sonra Bağdat'a dönüşünü kutlamak üzere Babü't-Tak'a taklar dikmişler, ancak ordu komutanı Tüzün'ün kendilerine karşı girdiği hareketlere karşı hiçbir eylemde bulunmamış ve aynı yıl el-Muttakî'nin gözünün oyularak tahttan indirilmesine de seyirci kalmışlardı. Bu da işlerinin, düzenlerinin bozulmasından endişe ettiklerinde cesaret başta olmak üzere pek çok ahlakî değerlerini ifade edemediklerini gösteriyor.

Bağdat'ta mesleki dayanışma ve mensup olma bilincinin gelişmesi sonucu birçok insan icra ettikleri mesleklerle tanınmaya ve anılmaya başlamıştı. Aralarında Ebû Hanife'nin de bulunduğu birçok meşhur âlimin ticaretle uğraşması bu konuda emsal teşkil etmiştir. Fakih ve muhaddislerden esnaf, sanatkârlık ve ticaretle uğraşanları anlatan bir eserin yazılmış olması ortaya eskisinden apayrı bir tablo çıkarmıştır.

Bağdat'ta öğretmenlik yapan âlimlerin itibarlarının halifeler tarafından kıskanılacak konumda olması gelinen noktayı açıkça gösteriyor. Sözgelimi Harunurreşîd'in oğullarının hocaları el-Ferrâ'ya duydukları saygıyı yadırgadığı ve meşhur nahivciyi azarladığı nakledilliyor. İlim ve edebiyatın yanında ticaretle uğraşanlar arasında birçok meşhur şahsiyet bulunuyordu: Bu da bir bakıma toplumda katmanlar arası geçişin mümkün olduğunun bir göstergesidir. Pazar ve dükkânların ilim kültür faaliyetlerine ortam sağlaması ilim kültürle ticaretin birbirini desteklediğinin en açık göstergesidir. Mesela Meşhur destici Ebu'l-Atâhiye'nin dükkanı genç yeteneklerin şiirlerini okuyup kendilerini gösterdikleri mekanlardan biriydi.

Dairevi şehirde mescit pazarların bulunduğu tâklara çok yakın bir noktada inşa edilmişti. Her mahalle ve pazar halkının kendi mescidini yapma gayretinde olduğu Bağdat'ta mescitler ilim meclislerinin düzenlendiği mekanlar olup buralarda hadis, fıkıh ve diğer ilimler münazara ve münakaşa ediliyordu. Mescitlerin pazarlara yakın hatta iç içe oluşu pazar esnafının iş ve mesleklerinden fazla uzaklaşmadan ilimle de meşgul olmalarına imkan sağlıyor, hatta terziler, kitap ve ilaç satıcıları gibi bazı meslek sahipleri mesleklerini buralarda icra ediyorlardı.

Bağdat'ta meydana gelen karışıklık ve çatışmalar pazarları, şehirdeki ekonomik hayatı ve özellikle fiyatları doğrudan etkiliyordu. el-Emîn-el-Me'mûn çekişmesi sırasında Bağdat kuşatıldığında Basra ve Vâsıt gibi komşu bölgelerden başkente gelen erzak kesilince şehirde önce kıtlık ve pahalılık ardından açlık baş göstermişti. Kıtlıktan en çok etkilenen el-Emîn'e bağlı kalan bölgede ekmeğin rıtlı bir dirheme, el-Me'mûn bölgesinde ise yirmi rıtlı bir dirheme satılıyordu. Karmatî tehdidi dolayısıyla da Bağdat'ta ekonomik hayat ciddi sarsıntı geçirmiş tüccarın bir-

çoğu Bağdat'ı terk ederek Şam ve Mısır'a göç etmiş, şehir yeniden ayyarların kontrolüne geçmişti. IV. Yüzyılda devletin zaafı yüzünden sıkça yaşanan siyasi krizler ve askerin taşkınlıkları yüzünden sürekli pahalılıklar yaşanmıştı. Özellikle 323/934 yılındaki kriz Bağdatlılara çok ağır gelmiş, Rusâfe mescidindeki halk ayaklanmış, batı yakasında da halk Cuma namazına engel olmuştu. Bağdat'ta IV. yüzyılda yaşanan bu ve benzeri krizler, fiyatlara yapılan kısa süreli müdahalelerle aşılmaya çalışılmış, ama pazarlar eski parlak günlerindeki ihtişam ve büyüklüğünü yitirmeye ve küçülmeye başlamıştır. Bu da pazarlardaki ticari faaliyetlerin ülkedeki siyasi, ekonomik ve sosyal istikrara bağlı olduğunu göstermektedir. Pazar esnafı ne kadar mahir, gelen mal ne kadar bol, çeşitli ve ucuz, taciri ne kadar zeki ve zengin olursa olsun istikrarlı bir siyasal sosyal yapının desteğinden mahrum kalan bir şehrin pazarları canlılığını uzun süre koruyamaz. Bu aynı zamanda şehirle pazar arasındaki ruh birlikteliğinin ve kader ortaklığının bir sonucudur.

EKLER

1. ABBÂSÎ HALİFELERİ

1- Ebü'l-Abbas es-Seffâh 132 (750)

2- Ebü Ca'fer el-Mansûr 136 (754)

3- Muhammed el-Mehdî 158 (775)

4- Mûsâ el-Hâdî 169 (785)

5- Hârûnürreşîd 170 (786)

6- Muhamed el-Emîn 193 (809)

7- Abdullah el-Me'mûn 198 (813)

8- el-Mu'tasım-Billâh 218 (833)

9- el-Vâsık-Billâh 227 (842)

10- el-Mûtevekkıl-Alellah 232 (847)

11- el-Muntasır-Billâh 247 (861)

12- el-Müstaîn-Billâh 248 (862)

13- el-Mu'tez-Billâh 252 (866)

14- el-Mûhtedî-Billâh 255 (869)

15- el-Mu'temid-Alellah 256 (870)

16- el-Mu'tazid-Billâh 279 (892)

17- el-Müktefî-Billâh 289 (902)

18- el-Muktedir-Billâh 295 (908)

19- el-Kâhır-Billâh 320 (932)

20- er-Râzî-Billâh 322 (934)

21- el-Müttakı-Lillâh 329 (940)

22- et-Müstekfî-Billâh 333 (944)

23- el-Mutî'-Lillâh 334 (946)

24- et-Tâi'-Lillâh 363 (974)

25- el-Kâdir-Billâh 381 (991)

26- el-Kâim-Biemrillâh 422 (1031)

27- el-Muktedî-Biemrillâh 467 (1075)

28- el-Müstazhir-Billâh 487 (1094)

29- el-Müsterşid-Billâh 512 (1118)

30- er-Râşid-Billâh 529 (1135)

31- el-Muktefî-Liemrillâh 530 (1136)

32- el-Müstencid-Billâh 555 (1160)

33- el-Müstazî-Biemrillâh 566 (1170)

34- en-Nâsır-Lidînillâh 575 (1180)

35- ez-Zâhir-Biemrillâh 622 (1225)

36- el-Müstansır-Billâh 623 (1226)

37- el-Müsta'sım-Billâh 640 - 656 (1242- 1258)

2. ABBÂSÎ DEVLETİ TARİHİNİN ÖNEMLİ OLAYLARI KRONOLOJİSİ

750: Abbâsîler'in iktidara gelmesi

750: Halife Ebü'l Abbas'ın amcası Abdullah b. Ali ile Halife II. Mervan arasında 16 - 25 Ocak tarihlerinde Büyük Zap kenarında yapılan savaş ve Abdullah'ın savaşı kazanması

750: Halife Ebu'l Abbas'ın amcası Abdullah b. Ali'nin Dımaşk'ı zaptetmesi

750: Halife Ebu'l Abbas'ın amcası Abdullah b. Ali'nin kuvvetlerince Halife II. Mervan'ın öldürülmesi

751: Çinlilere karşı Türkler ile Müslümanların yaptığı Talas Savaşı

752: Suriye'de Emevî Hanedanının haklarına sahip çıkmak isteyenlerin isyan etmesi

755: Halife Mansûr'un Ebü Müslim'i öldürtmesi

756: Abbâsî katliamından kurtulabilen Halife Hişam'ın torunu Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e giderek bağımsız hükümdar gibi davranması

756: Semerkand'da kâğıt imalâthanesinin kurulması

757: Üstâzsis'in Herat, Bâgdis ve Sistan taraflarında ayaklanması

758: Resmen Abbâsîler'e bağlı, merkezi Sicilmâse olan Hâricî Midrârilerin kurulması

762: Halife Mansur tarafından Bağdat'ın inşasının tamamlanması

762: Hz. Hasan'ın soyundan gelen Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin idam edilmesi

763: Hz. Hasan'ın soyundan gelen Muhammed'in kardeşi İbrahim'in idam edilmesi

771: Muhammed b. İbrahim el-Fezari tarafından *Sind Hind* adlı eserin Arapçaya çevrilmesi

776: Emevîlerin saltanatını bitiren Ebu Müslim'in taraftarlarından birisi olup, aşırı Şiîlerin mesihi fikirlerini, İranlıların eski düşünceleri ve sosyal protestoları ile birleştiren, Hz. Muhammed, Hz. Ali ve Ebu Müslim yoluyla kendisine peygamberlik tevarüs ettiğini iddia eden ve yüzünü örttüğü için kendisini el-Mukanna

	veya "Peçeli" olarak adlandıran kişinin liderliğinde gelişen Mukanna İsyanı'nın çıkması
777:	Batı Cezayir'de Rüstemîler'in kurulması
782:	III. Abbâsî Halifesi Mehdi'nin İslam Devleti'ndeki iç karışıklıklardan faydalanmak isteyen Bizans İmparatorluğu'na bir ders vermek maksadıyla İstanbul'a sefer düzenlemesi
789:	Fas'ta İdrîsîler'in kurulması
789:	Fikirleri komünizme benzeyen ve Horasan'daki isyanların en tehlikelisi olan Mukanna (*Peçeli*) isyanının bastırılması
795:	Bağdat'ta kâğıt imalâthanesi kurulması
800:	İslam coğrafyacılarının İfrıkkıye adını verdiği Tunus'ta Ağlebiler'in istiklâllerini kazanmaları
803:	Hârûnürreşîd'in Bermekî ailesini bertaraf etmesi
809-813:	Hârûnürreşîd'in oğulları el-Emîn ile el-Me'mûn arasında iç savaş
813-833:	Halife el-Me'mûn dönemi, ilim ve kültür faaliyetlerinin gelişmesi
816:	Abbâsî idaresine karşı isyan eden Azerbaycan taraflarındaki Hurremilerin reisi ve Hurremiye Hareketi'nin öncüsü Bâbek'in Azerbaycan'da isyan başlatması
819:	Horasan ve Mâverâünnehir 'de Sâmânîler'in iç ve dış hareketlerinde bağımsız hareket etmeleri
821:	Horasan'da Tâhirîler'in ismen halifeye bağlı olmakla beraber iç ve dış işlerinde bağımsız hareket etmeleri
825:	Ağlebîlerin Sicilya'nın fethine başlamaları
830:	Halife el-Me'mûn tarafından Bağdat'ta Beytü'l Hikme adlı yükseköğretim müessesesinin kurulması
833-842:	Mu'tasım'ın halifeliği, Türk nüfuzunun başlaması
836:	Samerrâ şehrinin kurulması ve Halife Mu'tasım'ın Türk birlikleriyle beraber hilâfet merkezini buraya taşıması
837:	Halife Mu'tasım'ın Türk asıllı kumandanlarından Afşin'in Hurremilerin reisi Babek'i yakalayarak idam etmesi
838:	Halife Mu'tasım'ın bugünkü Afyon yakınlarında bulunan Amûriyye'yi (*Amorion*) zaptetmesi
867:	Saffârîler'in Sistan bölgesinde ortaya çıkmaları

868-905: Türk kumandanı Ahmed b. Tolun'un kurduğu Tolunoğulları'nın Mısır ve Suriye'ye hâkim olmaları

869-883: Hz. Ali soyundan geldiği iddia edilen Ali b. Muhammed önderliğinde Basra bölgesindeki tuzla ve çiftliklerde çalışan ve Zenc adıyla bilinen siyahî kölelerin daha çok iktisadi ve sosyal sebeplere dayanan isyanı

871: Saffârîlerin İran'da ortaya çıkışı

885: Bağdat'ta Nuri ve Semnun gibi bazı sufilerin takibata uğraması

890: Karmatîlerin Irak'ta ilk ortaya çıkışı

892: Abbâsî Devleti'nde Hilâfet merkezinin tekrar Bağdat'a nakledilmesi

901-906: Karmatîler adıyla bilinen İsmâilî çetelerinin Suriye, Filistin ve el-Cezîre'yi yağmalamaları

905: Hamdânîler'in Suriye ve el-Cezîre'de bağımsızlıklarını kazanmaları910: Kuzey Afrika'da Fatimî devletinin kurulması

922: 912 yılında tutuklanan ve uzun yıllar hapiste tutulan Hallac-ı Mansur'un öldürülmesi

929: Karmatîler adıyla bilinen İsmâilî çetelerinin Mekke'yi işgal etmeleri ve hacerü'l-esved'i merkezleri olan Ahsa'ya götürmeleri

932: Fars kökenli Büveyhî hanedanının Batı İran'da ortaya çıkışı

935-969: İhşîdîler'in Mısır ve Suriye'ye hâkim olması

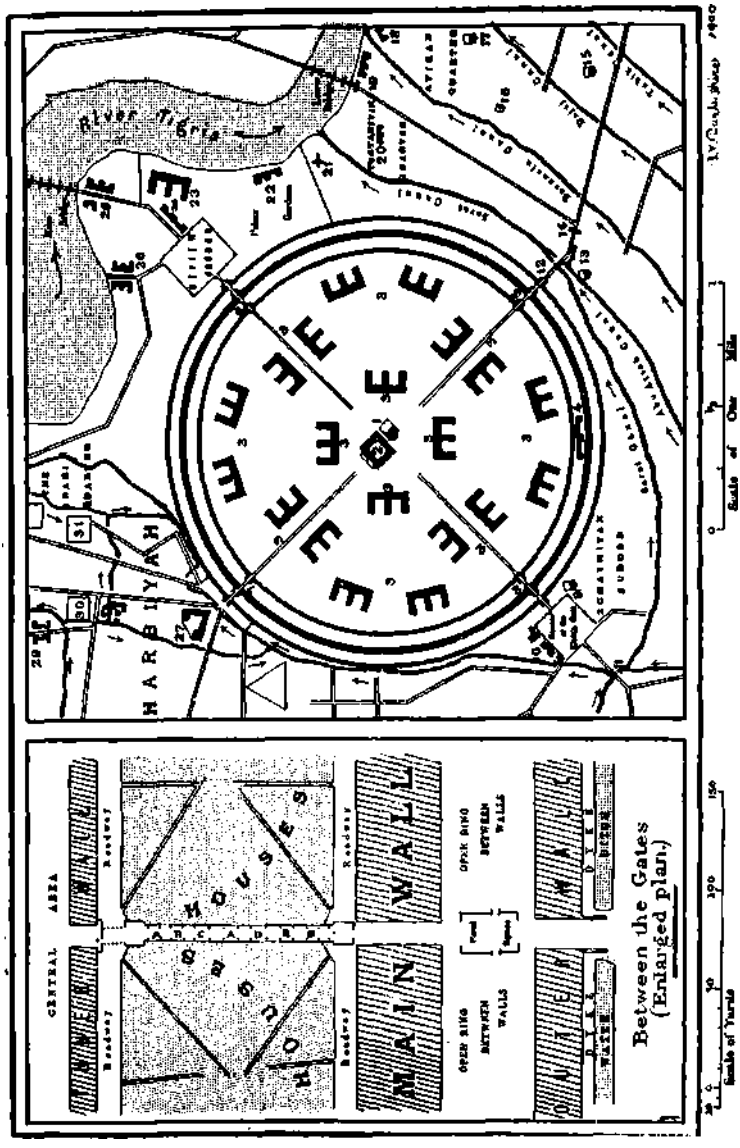
936: Halife Razi tarafından Emirü'l- Ümeralık müessesesinin kurulması

936: Halife Râzî'nin Muhammed b. Râik el-Hazarî'yi emîrü'l-ümerâ tayin etmesi

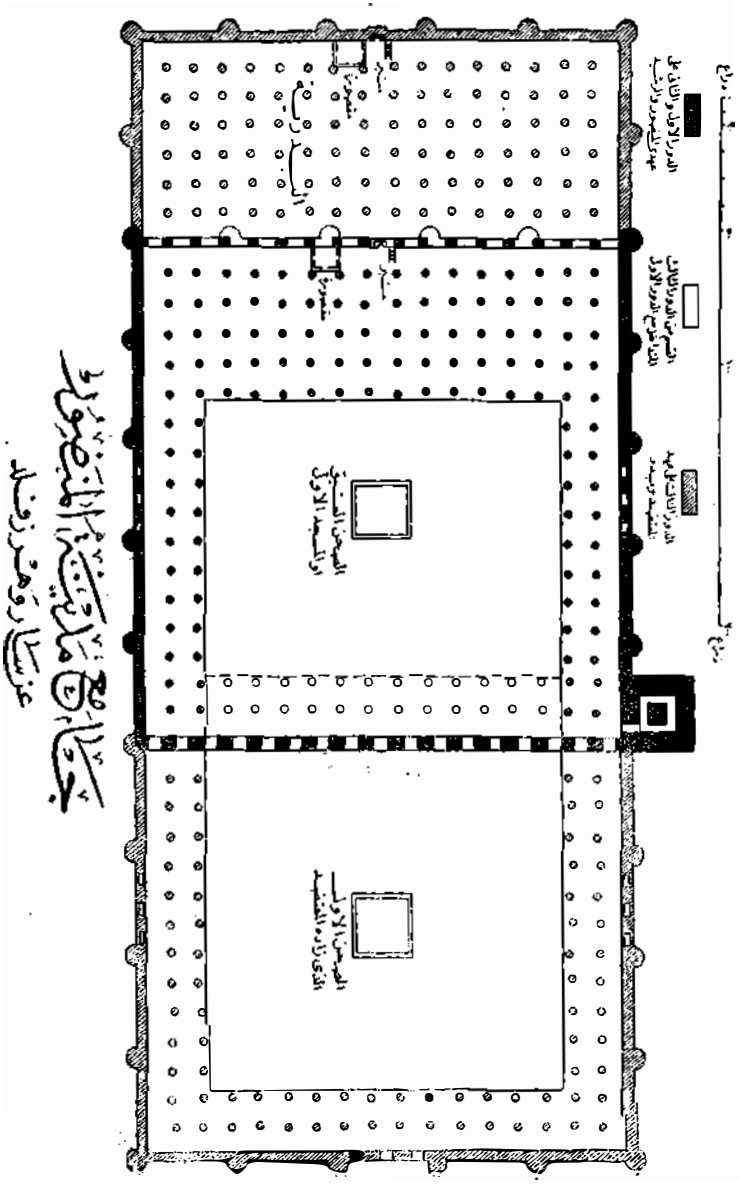
936-945: İbn Râik, Beckem ve Tüzün adlı üç Türkün Emîrü'l-ümerâlık yapması

945: Büveyhîler'in Bağdat'ı işgal etmesi

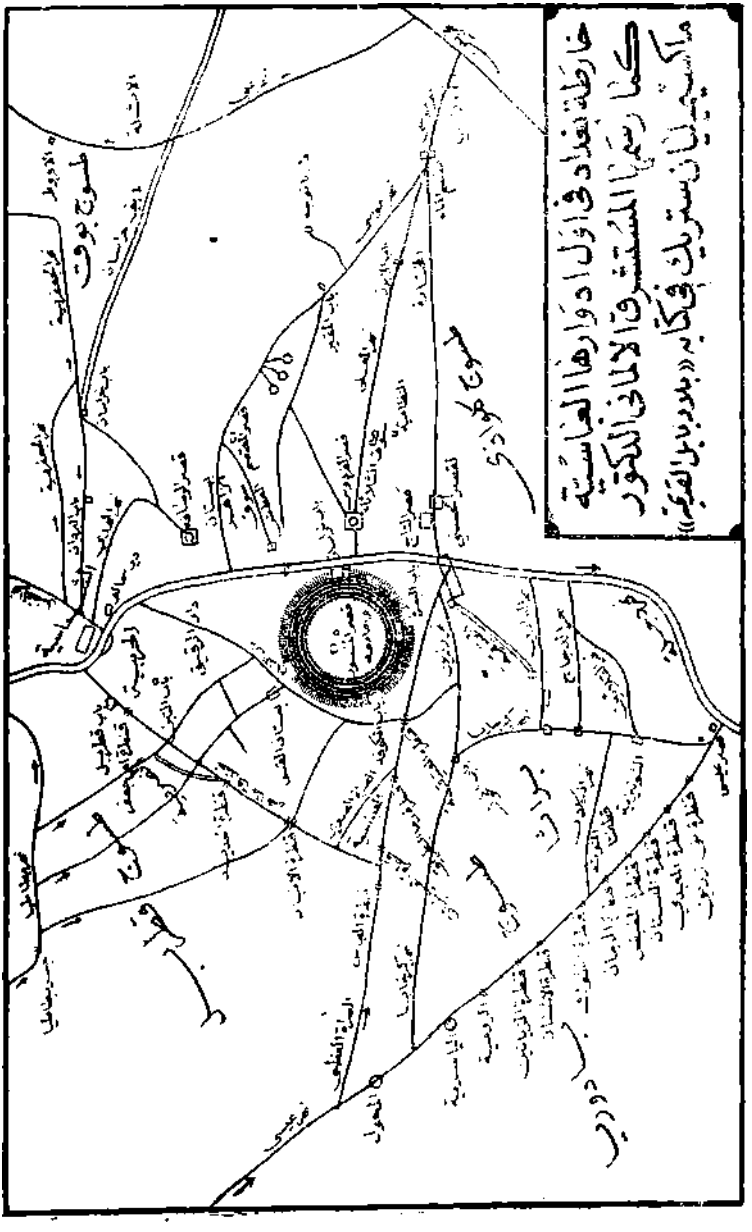
3. HARİTALAR

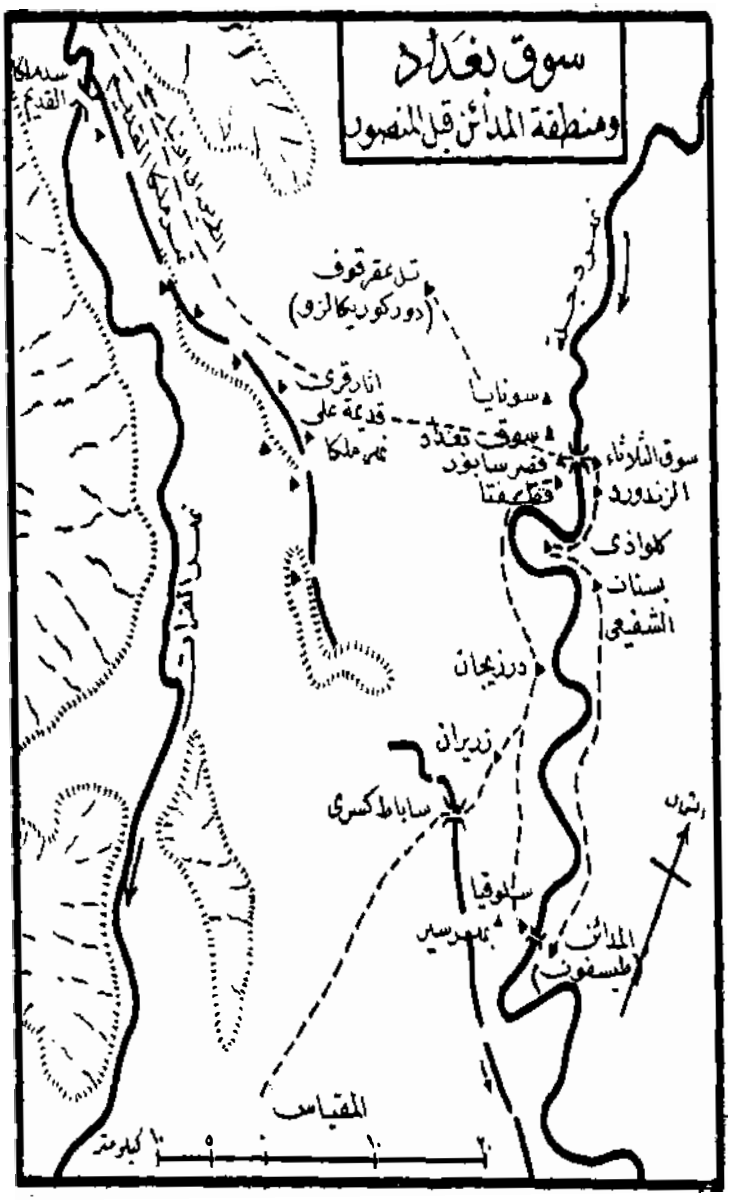
Harita: 1
Dairevi Şehir'in Planı

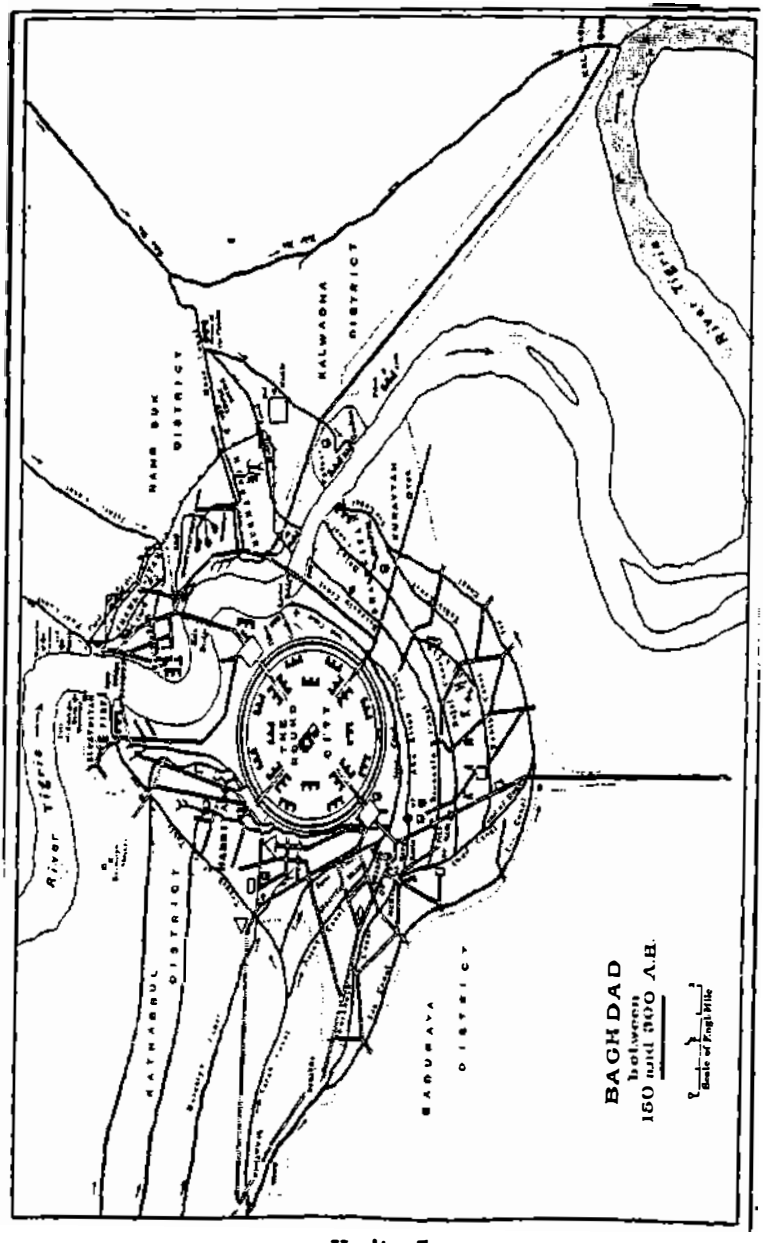
Harita: 2
Dairevi Şehir'in Camisi

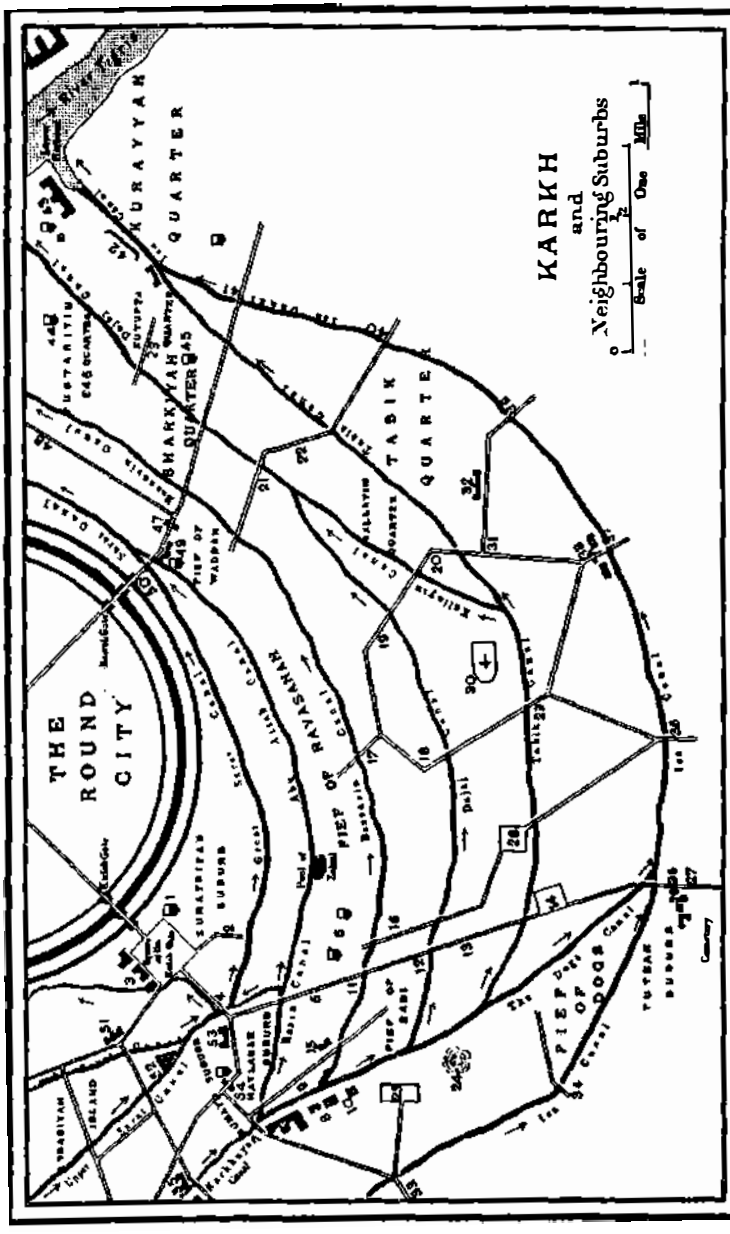
Harita: 3
Abbasîlerin İlk Döneminde Bağdat (M. Streck)

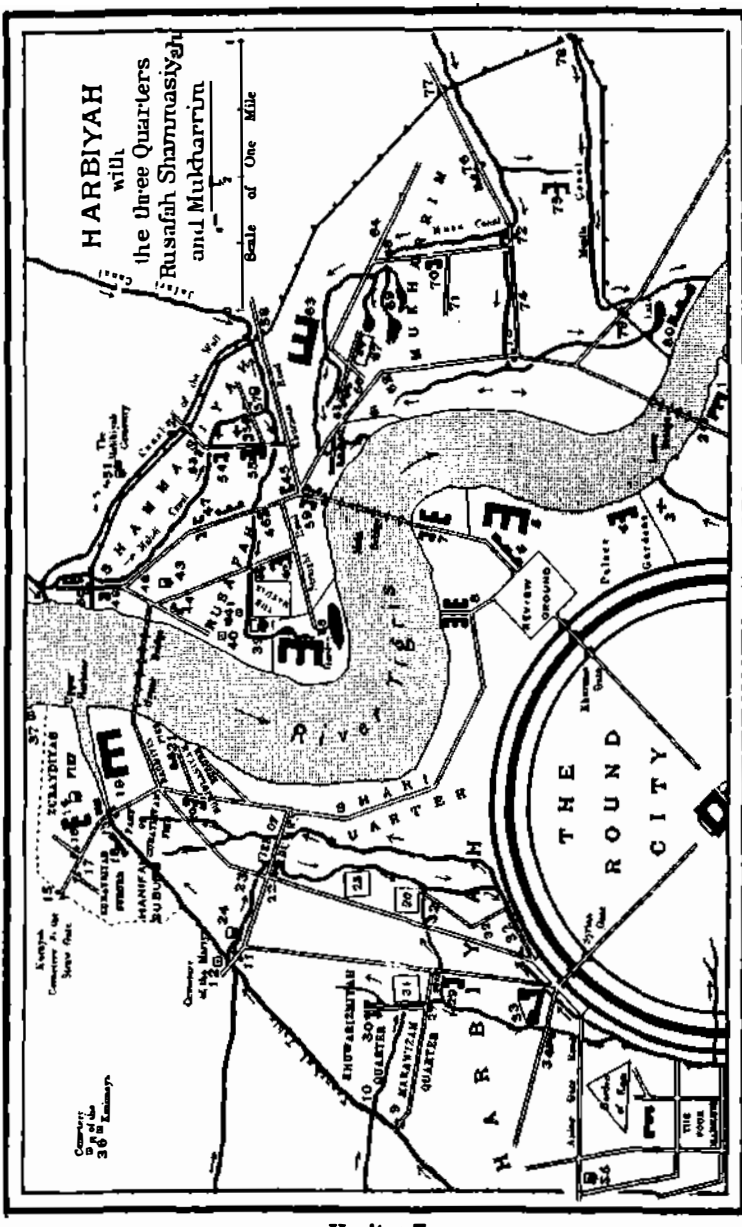
Harita: 4
el-Mansûr'dan Önce Sûku Bağdat ve el-Medâin Mıntıkası

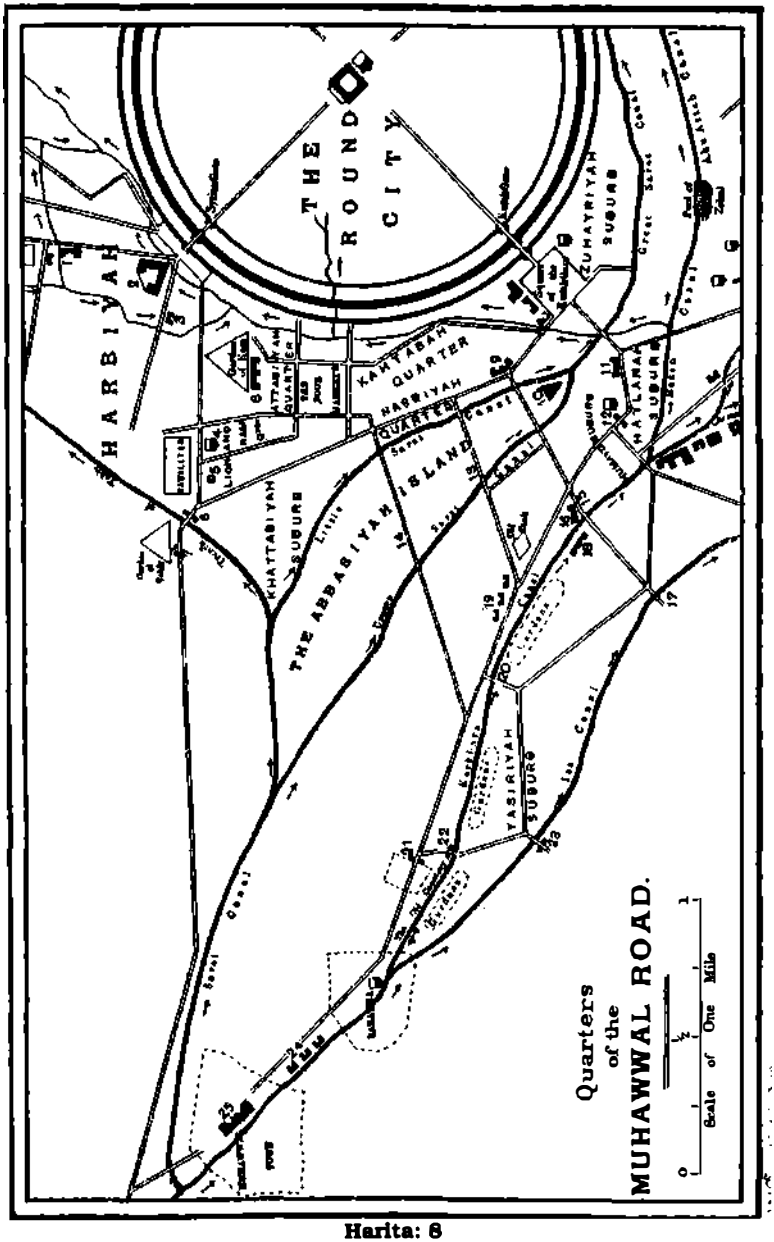
Harita: 5
Hicrî 150-300 Yılları Arasında Bağdat

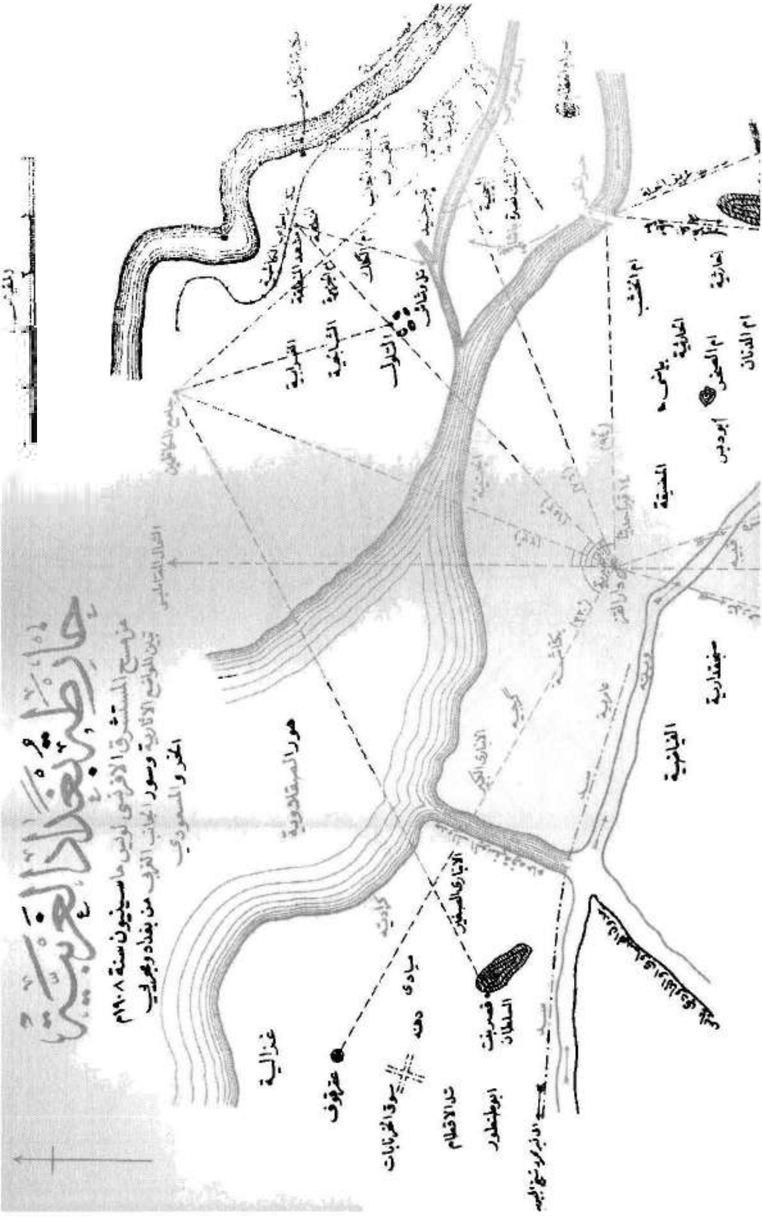
Harita: 6
Kerh ve Banliyöleri

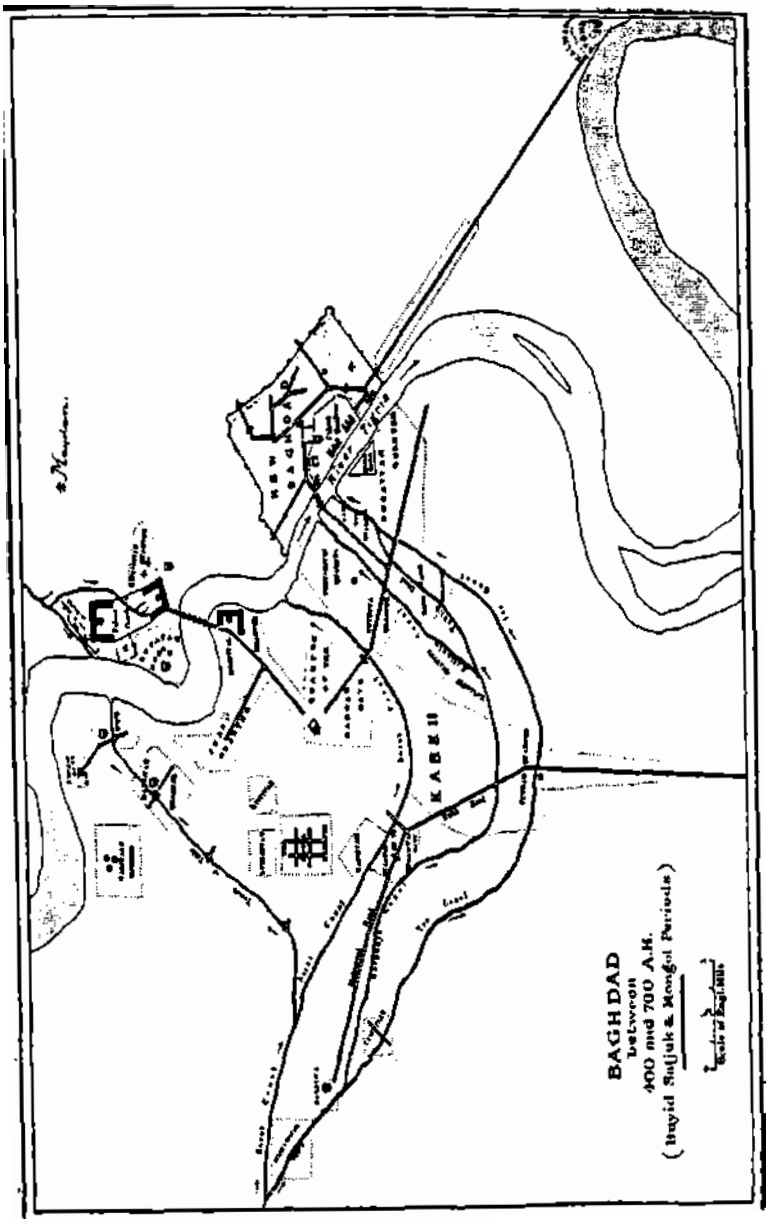
Harita: 7
Harbiye, Rusâfe, Şemmasiye ve Muharrim Mahalleleri

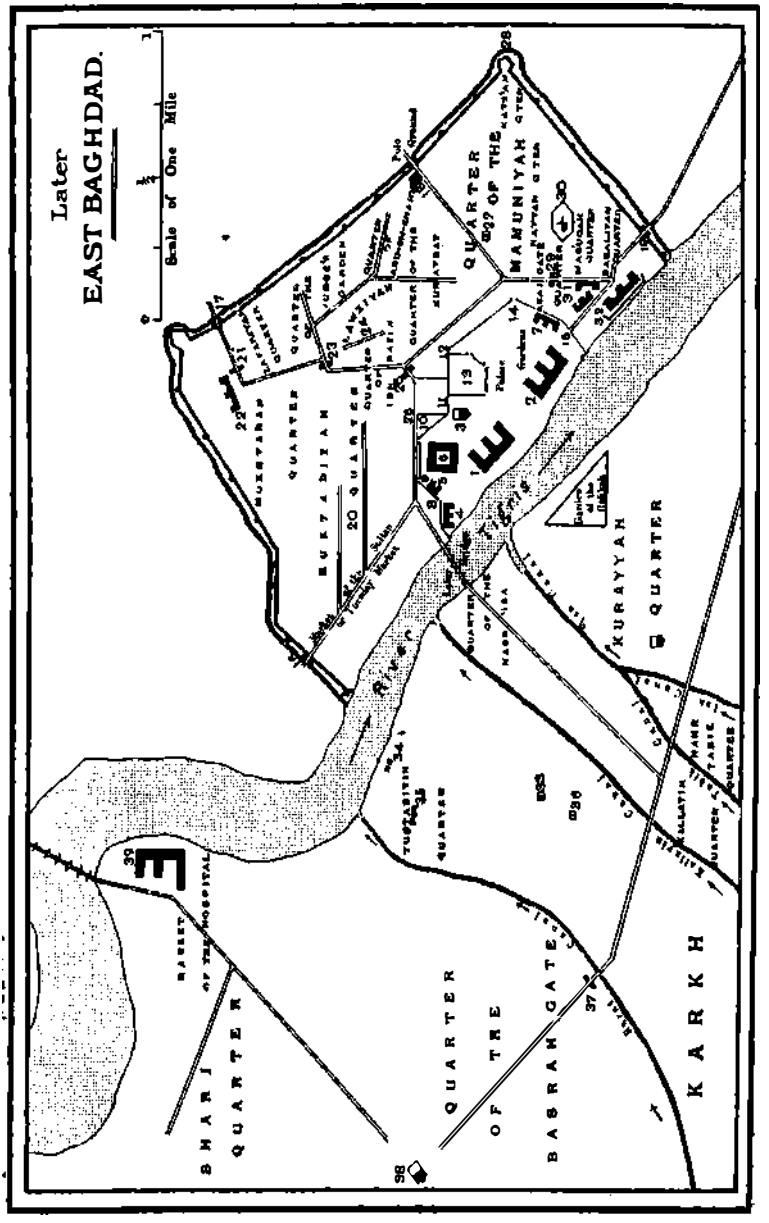
Harita: 6
Muhavvel Yolundaki Mahalleler

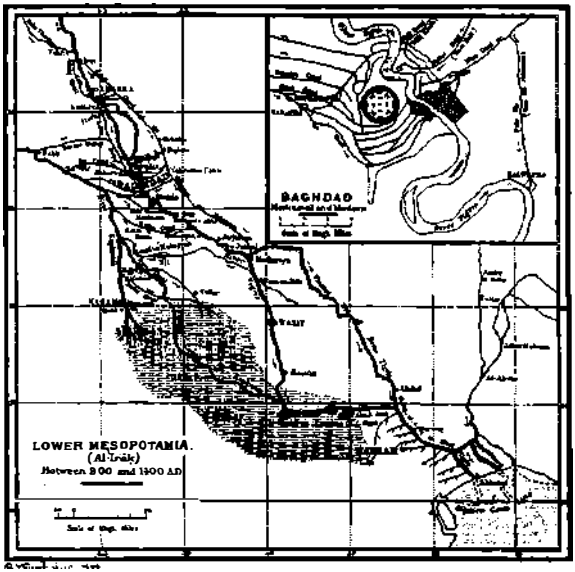
Harita: 9
Massignon'un Çizdiği Batı Bağdat Haritası

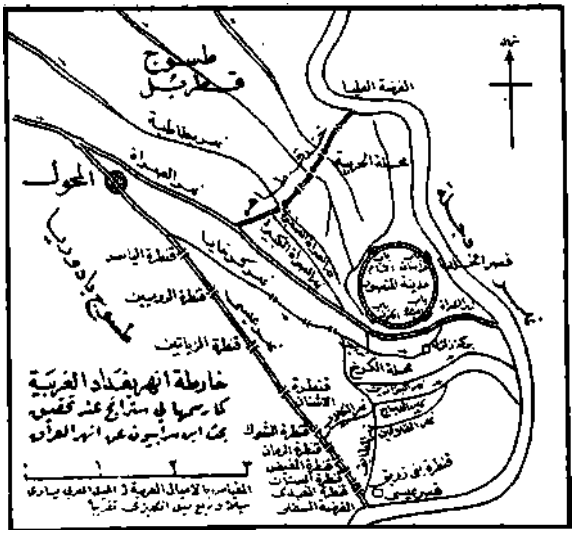
Harita: 10
Hicrî 400-700 Yıllarında Bağdat

Harita: 11
Geç Dönemde Doğu Bağdat

Harita: 12
Aşağı Mezopotamya

Harita: 13
Batı Bağdat'ın Nehirleri

BİBLİYOGRAFYA

1. TEMEL KAYNAKLAR

AMİRÎ, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yusuf en-Nisaburi, *el-'İlâm bi-Menakıbı'l-İslâm*, thk. Ahmed Abdülhamid Gurab, Riyad: Dârü'l-İsale, 1988.

BEKKAR, Ebü Abdullah Zübeyr b. *Cemheretü Nesebi Ḳureyş ve Aḫbâruhâ*, thk Mahmûd Muhammed Şâkir, Riyad: Matbuatu Mecelletü'l-Arab, 1999.

BELÂZÜRÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir. *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1988.

Ensâbü'l-Eşraf, thk. Riyad Zirikli, Süheyl Zekkar, Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1996.

BEYHAKÎ, İbrâhim b. Muhammed *el-Mehasinve'l-Müsavi*, thk. Muhammed Süveyd, Beyrut: Dâru İhyai'l-Ulum, 1988.

EL-BİRUNİ, Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harezmi, *el-Asarü'l-Bakiye Ani'l-Kuruni'l- Haliye: Chronologie Orientalischer Völker*, neşr. C. Eduard Sachau, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923.

EL-CÂHİZ, Ebü Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani Leysî, *el-Buhala*, nşr. Muhammed Sasi, Kahire: el-Matbaatü'l-Cumhur, 1323.

Kitabü't Tâc fi Ahlaki'l-Mülük, thk. Ahmed Zekî Paşa, Kahire: el-Matbaatü'l-Emiriyye, 1914.

Kitâbü'l-Hayevan, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 3. bs. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1969.

el-Beyân ve't-Tebyin, thk. Abdüsselam Harun, 4. bs. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1975.

Resâilü'l-Câhiz, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1979.

Kitabü't-Tebessur bi't-Ticare, thk. Hasan Hüsni Abdülvehhab, 2. Bs, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1983.

EL-CEHŞİYARİ, Ebü Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kufi, *el-Vüzera ve'l-Küttab*, thk. Mustafa Sakka, 2. Bs, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebî, 1980.

ED-DİNEVERİ, Ebü Hanife Ahmed b. Davud b. Venend, *Ahbârü't Tival*, thk. Abdülmün'im Amir, Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, t.y.

et-Tabir fi'r-Ru'ya Ev: el-Kadiri fi't-Ta'bir, thk. Fehmi Sa'd, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1997.

EBU UBEYD, Kâsım b. Sellam el-Herevi el-Ezdi, *Kitabü'l-Emval*, thk. Halil Muhammed Herras, Beyrut: Dâru'l-Fikr.

EBÛ USAYBİA, Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım İbn, *Uyunü'l-Enba' fî Tabakati'l-Etıbba*, ed. August Müller, Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995.

EBU YUSUF, Yakub b. İbrâhim b. Habib el-Ensârî, *Kitâbü'l-Harac*, Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 6. bs, 1977.

EBÜ'L-FİDA, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali. *el-Muhtasar fî Târihi'l-Beşer*, thk. M. Zeynuhum- M. Azb, Y. S. Hüseyin, M. F. el-Vasıf, Kahire: Dârü'l-Maârif.

Takvimü'l-Büldân, neşr. M. Reinaud, Mac Guckin de Slane. Paris: A L'imprimerie Royale, 1860.

ENDELÜSİ, Yahya b. Ömer. *en-Nazar ve'l-Ahkâm Fî Cemi'i Ahvâli's-Sûk*, thk. Hasan Hüsni Abdülvehhab, Tunus: eş-Şeriketü't-Tunusiyye, 1975.

ERBİLİ, Ebu Muhammed Bedreddin Abdurrahman b. İbrahim b. Sunbut Kanita.

Hülasatü'z-Zehebi'l-Mesbuk Muhtasar Min Siyeri'l-Mülük, tsh. Mekki es-Seyyid Casim, Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna.

EL-EZDİ, Muhammed b. Ahmed Ebü'l-Mutahhar, *Hikayetu Ebi'l-Kâ-sım el-Bağdadî*, thk. Adam Mez, Heildelberg: Carl Winter's Universitatsbuch, 1902.

Târihü'l-Mevsıl, thk. Ali Habibe, Kahire: Lecnetü'l-İhyai't-Türasi'l-İslami, 1967.

EL-EZDİ, Ali b. Zafir, *Bedaiü'l-bedaih*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992/1413.

FÂRÂBİ, Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan. *es-Siyasetü'l-Medeniyye*, thk. Fuat Abdülmunim Ahmet, İskenderiye.

Kitâbü'l-Hurûf, thk Muhsin Mehdî, Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 1990.

EL-FERRA, İbnü'l-Ferra Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'la, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, thk. Muhammed Hamid Fıki, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1938.

FİRUZABÂDİ, Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *el-Kamusü'l-Muhit*, Mısır: Matbaatu Dârü'l-Me'mun, 4.bs, 1938.

GAZZALİ, Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed, *Şifaü'l-Galil fî Beyâni'ş-Şebeh ve'l-Muhil ve Mesalikü't-Ta'lil*, thk. Hamd Kebisi, Bağdad: Riasetu Divâni'l-Evkaf, 1970.

EL-HABİB, Ebü Ca'fer İbn Habib Muhammed b. Habib b. Ümeyye Bağdadi Haşimi Muhammed b., *el-Muhabber*, tsh Ilse Lichtenstadter, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1942.

HAMDULLAH MÜSTEVFİ, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed el-Kazvini, *Nüzhetü'l-Kulub: el-Makaletü's-Salise*, ed. Guy La Strange, Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut Für Geschichte der Arabisch-İslamischen Wissenschaften, 1993.

YAKUT EL-HAMEVİ, Ebü Abdullah Şihabeddin Yakut b. Abdullah Yakut. *Kitâbü'l-Müşterik Vad'an ve'l-Müfterik Suk'an*, thk. F. Wüstenfeld, Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, (1846 basımının tıpkısıdır).

The Irshad Al-Arib ila Ma'rifat Al-Adib: Dictionary of Learned Men of Yaqut: İrşadü'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib, ed. Davud Samuel Margoliouth, London: Luzac and Company, 1907.

Mu'cemü'l-Büldân, thk. Ferid Abdülazîz Cündi, Beyrut: Dârı Sadır, 1995.

Mu'cemü'l-Üdeba, 2. Bs, Beyrut: Dârı İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1999.

HANBELİ, İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb Fi Ahbari Men Zeheb*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi.

EL-HARİZMİ, Ebü Abdullah el-Katib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefatihü'l- Ulum*, Kahire: İdaretü't-Tıbaati'l-Müniriyye, 1923.

HATİB EL-BAĞDADİ, Ebü Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târihu Bağdad ev Medinet's-Selam*, c.I, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1071.

et-Tatfil, Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1983.

Şerefu ashabi'l-hadis; thk. Mehmed Saîd Hatiboğlu, 2. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

HEMDANİ, Muhammed b. Abdülmelik, *Tekmiletu Târihi't-Taberî*, Thk. A. Yusuf Kenan, Beyrut 1958.

EL-HEMEDANİ, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Hüseyin b. Yahyâ Bedüzzaman. *Makamatu Ebi'l-Fazl Bedüzzaman el-Hemedani*, thk. Hasan Abduh, 8. bs, Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 1982.

EL-HEREVİ, Ali b. Ebu Bekir, *el-İşarât ila Marifeti'z-Ziyarât*, Kahire, 1423.

HİMYERİ, Ebü Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *Ravzu'l-Mitar fi Haberi'l-Aktar*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Müessesetu Nasır es-Sekâfe, 1980.

EL-ISFAHANİ, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, *el-Muhadarâtü'l-Üdebâ ve Muhaveretü'ş-Şuara ve'l-Bulegâ*, Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat.

Kitabü'l-Egani, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, XXIII c., 8. bs. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1990.

İBN ABDİRABBİH, Ebü Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi, *el-İkdü'l-Ferid*, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1968.

İBN BATUTA, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed Abdullah, *Rıhletü İbn Batuta*, thk. Abdülhadi Tazi, Rabat: Akademiyyetü'l-Memleketi'l-Magribiyye, 1997.

İBN BESSÂM, el-Muhtesib, *Nihayetü'r-Rütbefi Talebi'l-Hisbe*, Beyrut, 1990.

İBN CÜBEYR, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *Rıhletü İbn Cübeyr*, Beyrut: Dârı Sadır, 1964.

İBN DİHYE KELBİ, Ebü'l-Hattab Ömer b. Hasan b. Ali., *en-Nibras fi Tarihi Hulefai Beni'l-Abbas*, thk Mediha Şerkavi, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2001.

İBN HALDÛN, Ebü Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. Târîhu İbn Haldun: *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1988.
el-Mukaddime, thk. Derviş Cüveydi, 2. Bs, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995.

İBN HALLİKAN, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadır, 1978.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi, *Suretü'l-Arz*, 2. Bs, Leiden: E. J. Brill, 1938.

İBN HURDAZBİH, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, ed. M. J. De Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1889.

İBN KUTEYBE, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Maarif*, tsh. Muhammed İsmail Savi, 2. bs, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1970.

İBN MANZUR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, *Lisanü'l Arab*,, Beyrut: Dâru Sadır, 1414.

İBN MİSKEVEYH, Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, *Tecâribü'l-Ümem*, TIB: Matbaatü'ş-Şeriketi't-Temeddün, 1915.

İBN RÜSTE, Ebü Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A'lakü'n-Nefise*, yay. Martin Theodor Houtsma, 2. bs, Leiden: E. J. Brill, 1967.

İBN SERAPİON, Guy Le Strange, " Description of Mesopotamya and Baghdad", *Journal of Royal Asiatic Society*, Islamic Geography V. 12, mathematical geography and cartography vol. 2 reprint of studies on the geographical Works of al Hwarizmi and Suhrab, ed. Fuad sezgin, 1992.

İBN SİDE, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-Muhassas*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1978.

İBN SİNÂ, *es-Siyaset*, thk. Fuad Abdülmunim Ahmet, İskenderiye: Müessesetü Şebabi'l-Camia, t.y.

İBN TAĞRİBERDİ, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Tagriberdi, *Nücumü'z-Zahirefi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, 1929.

İBN ABDÜLHAK EL-BAĞDADİ, Ebü'l-Fedail Safiyyüddin Abdülmü'min, *Merasidü'l-Ittıla' AlaEsmai'l-Emkine ve'l-Bika'*, thk. Ali Muhammed Bicavi, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1954.

İBN KESİR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998.

İBNÜ'L-ADİM, Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed, Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb, Thk. Süheyl Zekkar, Beyrut: Dârü'l-Fikr, [t.y.]

İBNÜ'L-CEVZİ, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Kitabü'l-Ezkiya*, Mektebetü'l-Gazzali.

Menâkıbu Bağdad, tsh. Muhammed Behcet Eseri, Bağdat: Matbaatu Dârü's-Selam, 1923.

Ahbaru'z-Ziraf ve'l-Mütemacinin, Dımaşk, 1347.

Ahbaru'l-Hamkâ ve'l-Mugaffelin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, racea Nuaym Zerzevir, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b.Muhammed b.Abdülkerim, *el-lübab fi Tehzibi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sadır.

el-Kamil fi't-Tarih, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmüri, Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabiyye, 1997.

İBNÜ'L-FAKİH, Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî. *Bağdad: Medinetü's-Selam*, Bağdad: Vizaretü'l-İ'lâm.

Kitâbü'l-Büldan, thk. Yusuf Hadi, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.

İBNÜ'L-KIFTİ, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim, *İhbarü'l-Ulema bi-Ahbari'l-Hükema: Tarihü'l-Hükema*, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1326.

İBNÜ'L-UHUVVE, Ziyaeddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *Mealimü'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, thk. Reuben Levy, London: Messrs Luzac & Co, 1938.

İBNÜ'L-VERDİ, Ebü Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer, *Târihu İbni'l-Verdi: Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Beyrut: Dârü'l -Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

İBNÜT-TIKTAKA, Ebü Cafer Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahri fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dârı Sadır, 1997.

İBŞİHİ, Ebü'l-Feth Bahaeddin Muhammed b. Ahmed b. Mansûr, *el-Müstetraf fi Külli Fennin Müstezraf*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

İHVAN-I SAFA, *Rasa'il Ikhwan as-Safa wa-Khillan Al-Wafa I: Resailu İhvanü's-Safa ve Hillani'l-Vefa*, ed. Fuat Sezgin, Khairaddin az-Zirikli, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1999.

İMAM GAZALİ, *İhya-ı Ulum-id-Din*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1983

EL-İSTAHRİ, Ebü İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi, *Mesâliku'l-Memâlik*. Ed. M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1967.

KALKAŞENDİ, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhü'l-A'şâ fi Sına'ati'l-İnşâ*, thk. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

KAZVİNİ, Ebü Yahyâ Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd, *Asaru'l-Bilad ve Ahbarü'l-İbad*, Beyrut: Dâru Sadır.

KUDAME B. CAFER, Ebü'l-Ferec el-Bağdadi, *Kitabü'l-Harâc ve Sınaatü'l Kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin Zebidi, Bağdat: Dârü'r-Reşid, 1981.

EL-KUMÎ, Hasan b. Muhammed b. Hasan, *Tarih-i Kum*, trc. Seyyid Celaleddin Hüse Tahrani, Tahran: İntişarat-ı Tus, 1982.

EL-KURTUBÎ, Arib b. Sa'd, *Sılatu Târîh-i Taberî*, Beyrut.

EL-MAKDİSİ, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1967.

EL-MAKDİSİ, Mutahhar b. Tahir, *el-Bed' ve't-Tarih*, nşr. Clement Imbault Huart, Tahran: Mektebetü'l-Esedi, 1962.

EL-MAKKARİ, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Nefhü't-Tib: el-Feharisü'l-Amme: Nefhü't-Tib Min Gusni'l-Endelüsi'r-Ratib ve Zikru Vezirihа Lisani'd-Din İbni'l-Hatîb: Urfü't-Tib fi't-Ta'rif bi'l-Vezir İbni'l-Hatîb el-Makkarî*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dârı Sadır, 1988.

EL-MAKRİZİ, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *İgasetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Gumme*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade- Cemaleddin Şiyal, 2. Baskı, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1957.

en-Nükûdü'l-İslamiyye, thk. Muhammed Seyyid Ali Bahrülulum, Necef: el-Mektebetü'l-Hayriyye, 1967.

el-Mevaiz ve İ'tibar bi-(fi) Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar: el-Hıtatü'l-Makriziyye, ed. M.Gaston Wiet, Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995.

Şüzurü'l-Ukud fi Zikri'n-Nukud: Texts and Studies, collected and reprinted by Fuat Sezgin, in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer, Mazen Amawi, Frankfurt am Main: Institut Für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 2003.

EL-MAVERDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Kahire: Daru'l-Hadis.

Mechul, *el-Uyun ve'l-Hadâik fi Ahbari'l-Hakaik*, nşr. Ömer Saidi, Dımaşk: Institut Français de Damas, 1972.

EL-MES'UDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcü'z-Zeheb ve Maadinü'l-Cevher*, Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1964.

MEVSILÎ, Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmüd b. Mevdud, thk. Züheyr Osman el-Caid, *el-İhtiyar li-ta'lili'l-muhtar*, Beyrut: Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, [t.y.] c. I, s. 124;

el-İhtiyar: metni el-Muhtar li'l-Fetva: Arapça ve Türkçe, İmam-ı A'zam Numan b. Sabit Bağdadi Ebu Hanife, terc. Celal Yeniçeri, 3. bs. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2012

MİNHACİ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Abdülhak, *Cevâhirü'l-Ukud ve Muinü'l-Kudat ve'l-Muvakkin ve'ş-Şühud*, thk. Müs'ad Abdülhamid Muhammed Sadeni, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

MÜCEYLEDÎ, Ahmed Saîd, *Kitâbü't-Teysir fi Ahkâmi't-Tes'ir*, trc. Musa Lekbal, Cezayir: eş-Şeriketü'l-Vataniyye, 1970

NÂSIR-I HÜSREV, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Harîf, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Tarzî, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1994.

ER-RAZİ, Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir, *Muhtârü's-Sıhah: Mu'cemü'r-Razi*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

RUZRAVERİ, Ebu Şüca Zahireddin Muhammed b. Hüseyin, *Zeylu Kitâbi Tecaribü'l-Ümem*, thk Ebü'l-Kâsım Emami, Tahran: Suruş (İntişarat-ı Seda ve Sima-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran), 2001.

SA'D, Fehmi Abdürrezzak, *el-Âmme fî Bağdad fi'l-Karneyn es-Salis ve'r-Rabi' el-Hicri*, Beyrut: el-Ehliyye, 1983.

SABİ, Ebû İshak İbrâhim b. Hilâl b. İbrâhim el-Harrani, *el-Muhtâr min Resaili Ebî İshak İbrahim b. Halil b. Zehrun*, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadise.

Rüsumu Dari'l-Hilafe, thk. Mikail Avvad, Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabî, 2. Bs, 1986.

el-Vüzerâu Tuhfeti'l-Ümerâ fi Târihi'l-Vüzerâ, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Hadis, 1990.

SAFEDİ, Ebü's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vafi Bi'l-Vefeyat*, i'tina İhsan Abbas, 2. Bs, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1969.

ES-SAKATÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Muhammed el-Malaki el-Endelüsi, *Fi Âdâbi'l-Hisbe*, thk. Hasan ez-Zeyn, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Hadis, 1987.

SA'LEB, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd eş-Şeybani el-Kufi, *Mecâlisu Sa'leb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 4. Bs, Kahire: Dârü'l-Maârif, 1980.

ES-SEALİBİ, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, *el-İ'caz ve'l-İcaz*, thk. İbrahim Salih, 2. Bs, Dımaşk: Dârü'l-Beşair, 2004.

Hassu'l-Has, thk. Me'mun b. Muhyiddin Cennan, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

Simarü'l-Kulub fi'l-Muzaf ve'l-Mansub, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dârü'l-Maârif.

SEMHUDÎ, *Vefaü'l-Vefa*, Beyrut 1419.

SENAMİ, Ömer b. Muhammed b. Avvad, *Nisabü'l-İhtisab*, thk. Merizen Saîd Merizen Asiri, Mekke: Mektebetu Talibi'l-Câmii, 1986.

SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Mebsut*, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1324.

SULİ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah eş-Şatranci, *Ahbaru Ebi Temmâm*, nşr. Halil Mahmud Asakir, Muhammed Abduh Azzam, Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1937.

Ahbârü'r-Razî-Billah ve'l-Müttakî-Lillah, thk. J. Heyworth Dunne, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-Mesire, 1983.

Eşarü Evladi'l-Hulefa ve Ahbaruhum min Kitâbi'l-Evrak, Heyworth Dunne, 3.bs, Beyrut: Dârü'l-Mesire, 1982.

SUYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tarihü'l-Hule-fa*, thk. Hamdi Demirdaş, Mejtebetü Nizar Mustafa el-Baz, 2004.

SÜHRAB, *Acâibü'l-Akâlimi's-Seb'a İla Nihayeti'l-İmare*, thk. Hans V. Mzık, Leipzig: Adolf Holzhaussens, 1929.

EŞ-ŞABÜŞTÎ, *ed-Diyarat*, thk. Korkîs Avvâd, Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1986

EŞ-ŞAFİİ, Ebü Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas, *Kitâbü'l-Üm: Mevsuatü'l-İmam eş-Şafii*, Ali Muhammed, Adil Ahmed; Şariki fi't-tahkik Ahmed İsa Hasan Ma'saravi, Beyrut, 1990.

ŞERİŞİ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülmün'im el-Kaysi en-Nahvi, *Şerhu Makamati'l- Hariri*, Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992.

ŞEYZERÎ, Ebü'n-Necib Celaleddin Abdurrahman b. Nasr b. Abdillah, *Nihayetü'r-Rütbe fi Talibi'l-Hisbe*, göz. geç. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1936.

EŞ-ŞİRAZİ, Ebü İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf, *Tabakatü'l-Fukaha*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1970.

ŞÜKûN, Ziya, *Farsça-Türkçe lugat = Ferheng-i Ziya = Gencine-i güftar*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1996.

ET-TABERİ, Ebu Cafer ibn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid b. *Tarihü't-Taberi: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut: Daru Süveydan, c. 11, 1967.

Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülük. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, c. IV, 1987.

TAYFUR BAĞDADİ, Ebü'l-Fazl b. Tayfur Ahmed b., *Kitabu Bağdad*, İzzet el-Attar el-Hüseyni, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2002.

ET-TENUHİ, Ebü Ali el-Kadi Muhassin b. Ali b. Muhammed, *Kitabü'l-Ferec ba'de'ş-şidde*, thk. Abbud eş-Şalci, Beyrut: Daru Sadır

Camiu't-Tevarih, thk. Margolıouth, Kahire: Matbaatu Emin Hündüsiyye, 1918-21.

el-Müstecad Min fi'lati'l-Ecvad, thk. Muhammed Kirdiali, 1970.

Neşvârü'l-Muhadara ve Ahbarü'l-Müzakere, thk. Abbud Salici, Beyrut: Dâru Sadır, 1971-1973.

ET-TEVHİDİ, Ali b. Muhammed b. Abbas Ebu Hayyan, *el-İmta ve'l-Muanese*, yay. Ahmed Zeyn, Ahmed Emin, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.

el-Basair ve'z-Zehair, thk. Ahmed Emin, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1953.

el-Mukabesat, thk. Muhammed Tevfik Hüseyin, Beyrut: Dârü'l-Âdâb, 2.bs, 1989.

es-Sadaka ve's-Sadîk, thk. İbrâhim Kilani, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1996.

TUCİBİ, Muhammed b. Ahmed b. Abdûn, *Risâlefi'l-Kaza ve'l-Hisbe*, thk. Fatıma el-İdrisi, Beyrut: Daru İbn Hazm, 2009.

VATVAT, Ebü İshak Burhaneddin el-Kütübi, *Gurerü'l-Hasaîsi'l-Vaz'iha ve Urerü'n-Nekaisi'l-Fadihe*, Beyrut: Dâru Saab.

VEKÎ', Ebü Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyan ed-Dabbî, *Ahbârü'l-Kudât*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.

YA'KUBİ, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Târîhü'l-Ya'kubî*, Beyrut: Dâru Sadır.

el-Büldân, Bril Leiden, 1860.

ZEBİDİ, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif, *Sahih-i Buhari muhtasarı Tecrid-i sarih tercemesi ve şerhi*, 893/1488; mütercimi ve şarihi Kamil Miras, 7. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984. 5. c.

EZ-ZEHEBİ, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1988.

Düvelü'l-İslâm, thk. Hasan İsmail Merve, Mahmûd Arnaut, Beyrut: Dârı Sadır, 1999.

Siyeru Alâmi'n- Nübela, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esed, 3. Bs, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

2. ARAŞTIRMALAR

ABBADİ, Ahmed Muhtâr, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fatımî*, İskenderiye: Müessesetu Şebabı'l-Câmia, 1987.

ALİ, Salih Ahmed, *et-Tanzimatü'l-ictimaiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Basra fi'l-karni'l-Evvel el-Hicri*, Bağdad: Matbaatü'l-Maârif, 1953.

Bağdad Medîneti's-Selam İnşauha ve Nizamu Sükkanuha fi'l-Uhud, Bağdad: Matbuatu Mecmaı'l-İlmi'l-Iraki, 1985.

ARNOLD, Sir Thomas Walker, *İntişar-ı İslam Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Ankara: Akçağ Yayınları, 1971.

ARSEVEN, Celal Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1983.

AVCIOĞLU, Doğan, *Türklerin Tarihi*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1979. 3. c. (1069-1490 s.)

BAKIR, Abdulhalik *Ortaçağ İslam Dünyasında Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi Ve Tağşişi*, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000.

BARTHOLD, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, tercüme, düzeltme ve ilavelerle neşreden M. Fuad Köprülü, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Bs, 1963.

BOLAT, Ali, *Bir Tasavvuf Okulu olarak Melâmetilik*, İnsan yayınları İstanbul 2003.

BÜSTANİ, Abdullah, *el-Vafi: Mu'cemu Vasit li-Lugati'l-Arabiyye*, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1990.

CAN, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

CEVAD, Mustafa - SUSE, Ahmed, *Delilu Haritati Bağdat el-Mufassal*, Irak: Matbaatu'l-Mecmai'l-İlmi el-Iraki, 1958.

ÇELİKKOL, Yaşar, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara: 2003.

CİPOLLA, Carlo M., *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, çev. Ali İhsan Karacan, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993

ed-DALÂÎN, Mervân 'Âtıf er-Rabî', *et-Ticâratu fi Bağdâde fi'l-'Asri'il-'Abbâsiyyi'l-Evveli (m. 762-861 / h. 145-247)*, (Basılmamış Doktora tezi, Ürdün Üniversitesi, Kulliyetu Dirâsâti'l-'Ulyâ, danışman: Muhammed Abdulkâdir Hureysât) 2006

DAYF, Şevki, *Tarihü'l-Edebi'l-Arabî: el-Asrü'l-Abbâsî es-Sâni*, Kahire: Dârü'l-Maârif

DEMİRCİ, Mustafa, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi, İstanbul 2003

DİHHUDÂ, Ali Ekber, *Lugatname*, Yeni edisyon, Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1998.

DOZY, Anne, *Mu'cemu'l-Mufassal fi Esmai'l-Elbise İnde'l-Arab*, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1883.

DÜRÎ, Abdülazîz, *el-Asrü'l-Abbâsî el-Evvel: Dirase fi Târihi's-Siyasi ve'l-İdari ve'l-Mali*, Beyrut: Dârü't-Talia, 1988.

Tarihü'l-Iraki'l-iktisadi fi'l-karni'r-rabi' el-hicri, 2. bs. Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 1974.

İlk Dönem İslam Tarihi, çev. H. Yücesoy, Endülüs yayınları, İstanbul 1991.

ELİSSEEF, Nikita, "Fiziki Plan", R. B. Serjeant (der.), *in İslam Şehri*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992, s. 121-140.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İst. 1979.

HASAN, Hüseyin el-Hac, *Hadâretü'l-Arab Asri'l-Cahiliyye*, Beyrut: Müessesetü'l-Câmiiyye, 1992.

HASAN, İbrâhim, *Târihü'l-İslâm: es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekafi*, Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1964.

HEYD, W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, trc. Enver Ziya Karal, Ankara: Türk tarih Kurumu, 1975.

HINZ, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1990.

HITTI, Philip Khuri, *Tarihü'l-Arab*, Edward Corci, Cebrail Süleyman Cebbur, Dârü'l-Keşşaf li'n-Neşr, 3. bs, 1961.

Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995.

İBRÂHİM Mustafa ve ötekiler, *el-Mu'cemü'l-Vasit*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.

İBRAHİM, Receb Abdülcevad, *Mu'cemü'l-Arabî Li'l-Esmâi'l-Melabis*, Kahire: Dârü'l-Âfâkı'l-Arabiyye, 2002.

İslam ekonomisinde finansman meseleleri [*İslam Ekonomisinde Finansman Meseleleri (2986: İstanbul)*] İstanbul: Ensar Neşriyat, 1992.

İslam medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) uluslararası sempozyum = International symposium on Baghdad (Madinat al-Salam) in the Islamic civilization [İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selam) Uluslararası Sempozyumu (2008: İstanbul)], editör İsmail Safa Üstün, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2011. 2. c.

İSLAM TARİHİ KÜLTÜR VE MEDENİYETİ, ed. P. Malcolm Holt, Bernard Lewis, çev. Hamdi Aktaş, İstanbul: Kitabevi, 1997.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984

KALLEK, Cengiz, *İslam medeniyetinde iktisat düşüncesi tarihi: harac ve emval kitapları*, 2. bs., İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.

KETTANİ, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed, *et-Teratibü'l-İdariyye: Hazreti Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, trc. Ahmet Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.

KRAMERS, J. H., *İslam medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza, İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi, 1934.

KUBEYSİ, Hamdan Abdülmecid, *Esvaku Bağdat Hatta Bidayeti'l-Asri'l-Büveyhi*, Bağdat, 1979.

LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.

"İslami Loncalar", *Economic History Review*, VIII, I, (Kasım 1937), p.20-37.

LOPEZ, Robert S. and Raymond, Irving W., *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York: Columbia University, 1990

MAZAHERİ, Ali. *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, trc. Bahriye Üçok, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972.

MEZ, Adam, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicri*, c. 2, trc. Muhammed Abdülhâdî Ebü Ride, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1941.

Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam'ın Rönesansı, çev. Salih Şaban, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000

MILES, George C., *Early Arabic Glass Weights and Stamps*, New York: The American Numismatic Society, 1948.

Rare İslamic Coins, New York: The American Numismatic Society, 1960.

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.

MÜDEVVER, Cemil Nahle, *Hadâretü'l-İslam fi Dari's-Selam*, Kahire: Matbaatü'l-Emiriyye, 1935.

NAKŞİBENDİ, Nasır Seyyid Mahmud, *ed-Dinarü'l-İslami fi'l-Müthafi'l-Iraki: ed-Dinarü'l-Ümevi ve'l-Abbâsi*, 2. Bs, Dımaşk: Darü'l-Vesaik, 2002.

ed-Dirhemü'l-İslami: el-Madrub Ale't-Tırazi's-Sâsânî, Dımaşk: Darü'l-Vesaik, 2005.

RAFU', Hânî Hammûd, *Esvâku Bağdâd*, (Basılmamış Doktora tezi, Ürdün Üniversitesi, Kulliyetu Dirâsâti'l-'Ulyâ, danışman: Abdulaziz ed-Dürî) 2007.

RİSLER, Jacques C., *el-Hadâretü'l-Arabiyye*, çev. Halil Ahmed Halil, Beyrut: Dâru Uveydati'd-Devliyye, 1993.

SA'D, Fehmi Abdürrezzâk, *el-Âmme fi Bağdat fi'l-Karneyn es-Salis ve'r-Vabi' el-Hicri*, Beyrut: el-Ehliyye, 1983.

SAMERRÂİ, Hüsameddin, *el-Müessesâtü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Mekke: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1983.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Küfe*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

İslam Şehirleri Üzerine Makaleler, Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2010.

STRANGE, Guy Le, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate: From Contemporary Arabic and Persian Sources*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1993.

SURUR, Muhammed Celaleddin, *Tarihü'l-Hadâreti'l-İslamiyye fi'ş-Şark*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1965.

TABAKOĞLU, Ahmet, *İslam İktisadına giriş*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2008.

TUĞ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, yay. haz. Mehmet Erkal, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1984.

ZİRİKLİ, Hayreddin, *el-A'lâm: Kamusu Teracimi Li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa Alam*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002.

3. MAKALELER VE MADDELER

AHMAD, S. Maqbul, "Coğrafya", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, c. VIII, 50-62.

AHMED, Nefis, "Coğrafya", in *İslam Düşüncesi Tarihi*, Ed. M. M. Şerif, Mustafa Armağan, çev. Alp Aker, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991, 35-66.

ATEŞ, Süleyman, "Cüneydi Bağdadi", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, c. VIII, 119-121.

APAK, Adem, "Şuûbiyye", *DİA*, c. XXXIX, s. 244-246.

"Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi*, 2008, cilt: VI, sayı: 12, s. 17-52.

AYYILDIZ, Erol, "Ebü'l-Atâhiye", *DİA*, c. X, s. 294-295.

BAKIR, Abdulhalik, "Ticaretin Güzelliklerine İşaret", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Ait Çeviriler I*, Ankara 2004.

BOZKURT, Nebi, "Tıraz", *DİA*, c. XLI, s. 112-113.
"Sarraflık", *DİA*, c. XXXVI, s. 162-163.
CHALMETA, Pedro, "Pazarlar", R. B. Serjeant (der), in *İslam Şehri*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992, 141-156.
"Markets," ed. By Serjeant, in *The İslamic City*, France: Unesco, 1980.
CİRİT, Hasan, "Kussas", *DİA*, c. XXVI, s. 463-465.
ÇAĞRICI, Mustafa, ve ötekiler, "Gazzali", *DİA*, XIII, 489-534.
DÜRİ, Abdülazîz, "Bağdat" *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, 425-433.
"Hükümet Kurumları", R. B. Serjeant (der.), in *İslam Şehri*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992, 63-82.
ELMALI, Hüseyin, "Ebu Temmâm", *DİA*, c. X, s. 241-243
ERGİN, Osman , "Çarşı", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, c. III, 360-362.
FAYDA, Mustafa, "*Cerib*", *DİA*, c. VII, s. 402.
FEHD, Tevfik, "ilm-i Felek", *DİA*, XXII, 126-129.
İBİŞ, Yusuf, "İktisadi Kurumlar", R. B. Serjeant (der.), in *İslam Şehri*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992, 145-160.
KALLEK, Cengiz, "Danek", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, c. VII, s. 457-458.
"Hisbe", *DİA*, XVIII, 133-143.
"Müzayede", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c. XXXII, 236-238.
"Pazar", *DİA*, XXXIV, 194-203.
"Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi olarak Sak", in Ekonomik Kalkınma ve Değerler, editör: Recep Şentürk; proje koordinatörü Faruk Yazar, İstanbul: Uluslararası Teknolojik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2008.
KAŞİF, Seyyide İsmail, *Mısr fi Fecri'l-İslam Mine'l-Fethi'l-Arabi ila Kıyami'd-Devle*, 3.bs, Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1986.
KAYA, Mahmut, "Beytülhikme", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, c. VI, s. 88-90.
KUREŞİ, I.H., "Historiografi", in *İslam Düşüncesi Tarihi*, Ed. M. M. Şerif-Mustafa Armağan, çev. Lütfullah Karaman, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991, c. 3, 417-445.
KÜTÜKOĞLU Mübahat S., "Gümrük", *DİA*, c. XIV, s. 260-268.
MUHTAR, Cemal, "Beşşâr b. Bürd", *DİA*, c. VI, s. 8-9.
ÖNGÖREN, Reşat, "Tasavvuf", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, c. XL, 119-125.
ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Bağdat", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, c. 4, 437-441.
ÖZCAN, N.-Çetinkaya, Y., "Musiki", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c. XXXI, 257-259.
ES-SEYYİD, Muhammed Yusuf, "Alakatü'l-Arab et-Ticariyye bi'l-Hind münzü Akdemi'l-Usür ile'l-Karni'r-Rabi' el-Hicri, *Mecelletü'l-Külliyeti'l-Adab*, c. XV/I, Kahire, 1953.

STRECK, M. , "Bağdat", *İA*, c. II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, 195-199.

TÜCCAR, Zülfikar, "Buhturî", *DİA*, c. VI, s. 381-383

ULUDAĞ, Süleyman, "Hallac-ı Mansur", *DİA*, c.XV, s.377-381.

YENİÇERİ, Celal, "Mülamese", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c. XXXI,536-537.

ZAMBAUR, E. V. "Dinar", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, c. III, 591-592.

"Dirhem", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, c. III, s. 594.

"Fels", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, c. IV, 539-540.

DİZİN

Abdülkâdir-i Merâgî 130
Abdülkahir el-Bağdadî 117, 120
açıölçerler 103
Afrikalılar 135
ahlak 97, 98, 101
Ahmed b. Hanbel 51, 119, 120, 121, 123; 'in kabri 89
Albategnius 104
Ali b. Abbas el-Mecusî 101
Ali b. Akil el-Bağdadî 120
Ali b. Ebi Talib 324
Ali b. er-Rûmî 186
Ali b. Hamza el-Kisâî 110
Ali b. İsâ el-Kehhâl 102
Ali b. Rabben et-Taberî 101
Ali ve Selman 156, 174
Amed 304
Amr b. Muhammed el-Leysî el-Bağdadî 119
antropoloji 106
Arap 166, 192; askerler 68; atları 295; edebiyatı 115, 116, 117; Körfezi 305, 311; olmayanlar 111; şiirinin altın çağı 112; tüccarlar 276; Yarımadası 177; Arapça 95, 97, 99, 104, 107, 110, 201; tarih eserleri 108; Arapçılık savunması 112
Aristo 97, 98, 99, 106
Aristotelializm 98
aritmetik 99
Ashabü'l-Kınâ 63
astronomi 96, 97, 98, 126
Attabiyye kumaşları 68
Attârlar çarşısı 64
at terbiyesi 144
Avrupalılar 100
ayyâr 137, 158, 200, 351, 355; hareketi 136, 171
Azerbaycan 35, 269, 285, 297

Babilliler 29
Badurya 25, 27, 29, 89
Bağdat Ekolü 120, 123
Bağdat Mutezilesi 120
Bağlılar 135
Bahreyn 268
Basra 34, 106, 110, 133, 135, 170, 172, 214, 217, 268, 299; Kapısı 44, 46, 47, 54, 55, 59, 61, 62, 90- 135, 138; Körfezi 106, 270
Batınî-İsmailî 125
Batlamyus 96, 100, 103, 104, 132
Bedîüzzaman el-Hemedanî 113
Belâzürî 60, 108, 112
Benî Musa 97, 00
Berasa 46, 90
Berberiler 143
Bermekî(ler) 75, 85, 93,
Beşşâr b. Bürd 113, 114, 115
Beyazid Bistamî 123
Beydeba 112
Beyrut 114
Beytü'l-Hikme 94, 95, 100, 126, 127, 129, 131
Beytü'l-Makdis 96
Bezzâzlar 61, 186, 252
Bimâristânât 96
Bimaristan-ı Adudî 101
Bîrûnî 105
Bizans 35, 86, 94, 192, 206, 207, 208, 254, 263, 275, 304
Bombay 271
boylam 105
Bradwardine 100
Buhara 269, 276
Buharî 117, 118
Buhtûrî 116
Büveyhî(ler) 81, 105; malikânesi 128
Büyük İsâ Nehri 22, 58, 59

Cabir b. Eflah 103
Cabir b. Hayyan 102, 103, 106, 122
Cafer b. Harb 120

Cafer b. Mübeşşir 120
Cafer b. Yahya el-Bermekî 127
Câhiz 110, 111, 112, 113, 141, 142, 143, 164, 165, 166, 214, 219, 276, 361
Camiu'l-Hulefâ 80
Camiu'l-Mansûr 80
Camiu'r-Rusâfe 80
cebir 99, 100
cehbez(ler) 205, 238, 245, 244, 245, 248, 249, 251, 253
Cehmiyye 112
Cehşiyarî 245
Cerrahî 101
Cessâs 117
cevheriyyin (mücevherciler) 188
el-Cezel b. Said 26
Cezire 38
Cibraîl b. Buhtişu 100
coğrafya 96, 98
Copernicus 105
Cubbâî 121
Cuma Camisi 50, 73, 80, 81, 90, 170
Cür 286
Cündişapur 97, 100
Cüneyd Ekolü 124; Cüneydi Bağdadî 122, 123
Cürcân 269; Cürcanlılar 135

çalgıcılar 155
çâr sû 67
Çerkez 192
Çin 38, 106, 177, 263, 270, 274, 305; ipeği 271; kâğıdı 274, 309; malları 35, 73, 84, 93, 195, 274

Dairevi Şehir 22, 24, 33, 36, 37, 47, 52, 56, 58, 63, 66, 68, 86, 134, 170, 202
danik 206, 209, 213, 221, 224
darphane 155, 207, 214, 219, 256
Decâc Nehri 62
değiş tokuş 240
demirciler (haddâdîn) 65
derici (harraz) 159
Dermalis Manastırı 32
Deylemliler 135, 138, 172
Dımaşk 217, 283
Dımaşkî 180, 182, 202
Dicle 22, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 35, 38, 40, 46, 50, 58, 59, 61, 70, 76, 80, 88, 89, 90, 134, 146, 171, 263, 264, 266
dikiş ve terzilik 144
dinar 212, 213, 239, 241, 255
Dineverî 145
dirhem 217, 218, 221, 239, 241, 255
Divânu'l-Birr 168
Doğu Afrika 293
Doğu Arabistan 119
dokuma 73; dokumacılar 145, 148
Düceyl Nehri 29

Ebediyet Sarayı (Kasru'l-Huld) 128
Ebû Abdullah el-Cehmî 112
Ebu Abdurrahman es-Sülemî 124
Ebû Ali b. Şazân 53
Ebu Ali el-Fârisî 110
Ebu Bekir er-Razî 98, 101, 106
Ebu Davud 118
Ebû Eyyub el-Merzübanî 39
Ebu Hafs el-Bağdadî 117
Ebû Hâlid Yezîd b. Muhammed 112
Ebu Hanife 32, 42, 70, 85, 118, 359; Mahallesi 70; 'nin kabri 88
Ebu Hayyan et-Tevhidî 142
Ebu İshak Şirazî 79
Ebu Musa el-Murdâr 120
Ebû Sa'd el- Mahzûmî 112
Ebu Said el-Harraz 122
Ebu Süleyman ed-Dârani 123
Ebu Süleyman el-Mantıkî 142
Ebu Süleyman es-Sicistanî 99
Ebu Talib el-Mekkî 124
Ebû Temmâm 115
Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam 117
Ebu Zeyd el-Belhî 101, 107
Ebû'l-Alâ el-Maarrî 115
Ebû'l-Atâhiye 113, 114
Ebû'l-Esed Nûbâte 112
Ebû'l-Fida 106, 109

Ebü'l-Hasan b. Lenkek 186
Ebü'l-Hüseyin en-Nurî 122
Ebü'l-Kasım el-Bağdadî 213
Ebü'l-Kasım ez-Zeccâcî 110
Ebü'l-Ferec el-İsfâhânî 111
Ebü'l-Vefâ el-Büzcânî 130, 132
Ebü Temmâm 116
eczacılar (sayâdile) 65; eczacılık 102
Ehli Sünnet 119
Enbar 217
Endülüs 238, 290, 293, 316; Endülüslüler 143
enel-hak 123
enlem 105
ensâr 78, 135
Ermeniler 143; Ermenistan 144, 263, 269; Ermeniyye 35, 38
Eş'arî 125; Eş'ariyye 120
Evzâî 119

Fârâbî 98, 99, 130, 139, 140, 172
Fâris 269, 295, 296
Fars 138, 285, 329; Farsça 95, 109; Farslılar 80
Faryab 134
Fas 119
Fazl b. Yahya el-Bermekî 139, 172
Fellah 140
fels 208
felsefe 97, 98, 130
fena fillah 123
Fergana 269, 284, 319
Fergani 103, 104
Ferrâ 359
Fırat 22, 27, 35, 38, 146, 185, 263, 264, 267, 304
fiât el-ictimaiyye 139
Fibonacci 100
Filistin 119, 177, 268, 290
Fustat 133, 170, 217
fütüvvet 137

Galen 100
Gazzalî 98
gece eğlenceleri 149
gemi 91
geometri 100
gılmanlar 144
Gregorien takvimi 105
Grek 130; akıl ve hikmeti 99; filozofları 99
Gulam Halil 122
Gürcü(ler) 143, 192

Habeş 192; Habeşistan 144, 270, 316
hacamatçılık 144
Haccâc b. Ertât 42, 49, 100
Haccâc b. Yusuf 42, 103
Halid b. Velid 26
Halid el-Bermekî 39, 47
Halil b. Ahmed 129
halk sağlığı ve hijyeni 102
Halku'l-Kur'an 120
Hallac 122, 123, 124
Hamza el-Isbahanî 109
Hanbelî 119
Harac 217
Harezm 144, 269, 319
Harezmî 99, 100, 103, 106, 113
Hariciler 111, 306
Haris b. Esed el-Muhasibî 122, 123
el-Hasan b. Ahmed el-Hemdanî 107
Hasan b. Bişr el-Âmidî 115, 116
Hâşimîler 302; Haşimoğulları 33
haşiye 97
Hatîb el-Bağdadî 51, 54, 110
Hayzuran Mezarlığı 32, 78
Hazar Denizi 275
Helenistik 123
Hemdanî 117
Herevî 359
Herise 149; heriseciler 167, 190, 203
Hermes 130
Hıristiyan(lar) 143, 145
Hicaz 84, 268, 357
Himyeri 206, 254
Hindistan 103, 106, 107, 119, 121, 270, 272, 273, 314, 316
Hint 109, 263, 312; fabilları 112; felsefesi 132; malları 294; Okyanusu 270; rakamları 99

Hipokrat 100; yemini 339
Hire 217
hisbe 145, 183, 325
Hişam el-Kelbî el-Kûfî 108
hizanetü'l-hikmeler 129
Horasan 95, 131, 212, 269, 285, 310, 352; Kapısı 45, 46, 47, 52, 54, 55, 72, 90, 135, 191; Horasanlı(lar) 134, 143, 166; askerler 68
hulûl 122
Huneyn b. İshak 101, 132
hurmacı (temmâr) 159; hurmalıklar 30
Huzistan 269
Hüseyin b. Ebu'l-Kasım el-Bağdadî 120
Hz. Ebu Bekir 25

Iklîl 108
el-Iraku'l-A'cemî 269
Irak 25, 96, 154; Ekolü 118; hurması 312; Iraklı tâcirler 305
İsa Nehri 25, 27; 'nin taşması 64
ıtriyatçılar (attârîn) 65
İbn Batuta 89
İbn Cinnî 110
İbn Cübeyr 88, 89
İbn Dilan 176
İbn Hafîf eş-Şirazî 124
İbn Haldun 34, 89, 109, 181, 202, 282, 326
İbn Hallikân 116
İbn Havkal 107
İbn Hişam 108
İbn Hurdazbih 107
İbn İshak 109
İbn Kuteybe 109, 111, 112, 113, 117
İbn Miskeveyh 109, 110
İbn Mukaffa 112, 114
İbn Mukle 129
İbn Rûmî 116
İbn Rüste 107
İbn Rüşd 103
İbn Sa'd 108, 109
İbn Sînâ 99, 101, 130, 132, 139, 172
İbn Tayfur 110
İbn Tıktaka 40
İbnü'l-Attâr 176
İbnü'l-Cevzî 54, 63, 66, 81, 110, 167, 349
İbnü'l-Esîr 109
İbnü'l-Fakîh 107
İbnü'l-Fırat 141
İbnü'l-Heysem 98, 103, 105
İbnü'l-Mukaffa 108
İbnü'l-Patrik 95, 132
İbnü'r-Ravendî 98
İbnü's-Sââtî 120
İbnü's-Sabbağ 120
İbnü's-Semmak 122
İbn Vazıh el-Ya'kubî 107
İbn Zübeyr 234
İbrahim b. el-Mehdî 132, 149
İbrahim es-Siczî 128
İbranice 102, 104
icâzet 125
ihtisab 325
İhvan-ı Safâ 98, 131, 132, 140, 145, 172, 173
ilim ehli 142
İmadüddin Katib el-Isfahanî 110
imalatçılar 140, 158
İmam Şafîî 119
inziva 123
ipekçi (kazzâz) 153, 159
ipekçiler (hazzazîn) 65, 188
ipek yolu 315
iplik ve dokuma sanayi 147
İran 35, 89, 101, 109, 206, 254, 297; İranlılar 134, 143, 166
İsâ Kasrı 22; İsâ Nehri 22, 59
İshak b. Huneyn 103
İshak el-Mevsilî 132
İskenderiye 293
İslâm fetihleri 25; İslâm hukuk tarihi 118
İsmail b. Hammad el-Cevherî 129
İspanya 119
İstahrî 71, 107, 190
İznikli Hipparkos 103

Japonya 274

Kabe 266, 309

kadılkudatlık 118
kâğıt fabrikası 127; kâğıt sanayii 127, 300
Kahire 235
Kapı sarrafı 143
karargâh 68
Karmati(ler) 66, 122, 307, 314, 357, 364, 369, 391
karye 23, 27, 30, 57, 77, 89; rustak 31, 32; tassuc 25, 32, 38, 81
Kasru't-Tîn 71
Kasrü's-Selâm 71
kassâs 152, 155, 166
Kâşanî 284
kâtipler 142
kavut 62
Kayrevan 34, 133, 170, 217
kayyârîn 63
Kazımiyye 46, 90
Kelbî 109
Keldaniler 80
Kerbela 302
Kerh 26, 28, 42, 46, 50, 55, 57, 58, 65, 73, 78, 90, 91, 141, 166, 172, 183, 185, 242, 253; Kapısı 61, 71, 144
kesibe 143
kına ve çöven otu (üşnan) 65
Kıptiler 143
Kızıldeniz 275
kimya 106
Kindî 101, 130, 132
Kirman 269, 284; Kirmanlılar 134
Konfüçyüs 130
Kore 274
Koruma görevi (harase) 147
koyun ağılı 28
Köle tüccarları 145
kralın armağanı 28
Kudame b. Cafer 107
Küfe 34, 37, 42, 106, 110, 133, 135, 154, 170, 214; Kapısı 42, 44, 46, 47, 54, 57, 61, 67, 90
Kühistan 269
Kukla 167
Kureyş 55
Kurtuba 127
Kuzey Afrika 144, 177
Küçük İsâ Nehri 23

Lakve 129
Latince 97, 100, 102, 104, 106
Lonca 154, 155, 156, 157, 174, 177, 180, 201
Luvîs Şeyho 114

Makdisî 41, 51, 85, 107
Makrizî 211, 218
Malik b. Enes 119; Malikî mezhebi 119; Malikiyye Mezarlığı 74
mantık 97, 130
mâristânât 96
Maristânü'l-Muktedirî 67
Ma'ruf el-Kerhî 122, 123
matematik 97; matematikçiler 140
Maveraünnehir 209, 284
maymun oynatıcılar 152
meahid 96
Meclisü'ş-Şurta 72
Mecusiler Mezarlığı 32, 70
Medâin 26, 30, 41; harabeleri 47
Medâinî 110
mediastinitis 102
Medine 78, 119, 323, 357; Ekolü 118, 119
Medinetü'l-Müdevvere 184
Medinetü's-Selâm 40, 41, 56
Meğâzî 108
Mekke 78, 118, 217, 357
Merv 134, 196, 287, 300
Mes'udî 44, 51, 106, 109, 110, 116
metafizik 97, 99
mevali(ler) 134, 135, 140, 170
mezatçılar 155
mezbaha işçileri 155
Mezopotamya 34, 89, 175
Mısır 35, 119, 161, 177, 215, 238, 268, 290, 291, 292, 304, 329, 364
Mihne 121
mistisizm 123
Muallimu's-Sânî 98
Muammer b. Abbâd es-Sülemî 121
Mudar 55, 135

Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî 130
Muhammed b. İdris eş-Şafiî 119
Muhammed b. Musa el-Harezmî 99
Muhammed b. Müslim ed-Dineverî 109
Muhammed b. Yezîd el-Hısnî 112
Muhammed el-Emîn 53
Muhammed Nefsü'z-Zekiyye 55, 56, 91, 350
Muharrim 76
Muhâsibî 124
Muhavvel Limanı 59
muhtesib 157, 327, 332
Mukran 269
Musa b. Ukbe 108
musiki 30, 97, 98
Musul 35, 266, 304
Mu'tezile 120
el-Mutbak 54, 91
el-Mübareke 29
Müberred 117
mücevherciler (cevheriyyin) 65; mücevherat 73
Mühelhil b. Ahmed 129
mühendisler 140
müneccimler 140
Müslim b. Velîd 115
Müşebbihe 112
Mütenebbî 115, 116, 117

Nabatî(ler) 140, 143, 166
namazgâh 49
Nasturî 32
Nazzâm 121
nedimeler 144
Nehrevan Nehri 69
neopisagorien 97
neoplatonik 97
Nişabur 284
Nizamiye Medreseleri 121, 124
Nizamülmülk 125, 124
nota sistemi 130
Nübe 144; Nübeliler 143
Nusaybin 97

Ordugâh 69, 70; yeri 38
Orta Asya 35
Ortaçağ Arap Aristoculuğu 99
Ortaçağ Avrupası 104
Ortaçağ Müslüman şehirleri 155

Öklid 97, 100
Ömer Hayyam 105

Panteizm 123
paralaktik açı tanımı 103
Pedro Chalmeta 181
pehlevice 112
Pisagor 130, 131
Platon 99; Plâtonizm 98
Pliny 110
plurisy 102
posta hizmetleri 107
psikoloji 97, 99
psikoterapi 101

Rakka 38
rasat aletleri 94; rasathane 103, 105, 26, 131
Rebia 55, 135
Rey 101, 216, 276
reyhancılar çarşısı 87, 195
Reyhanî 128
Roma 109
rönesans 132
rubaî 212
Rub'lar 136
Rûmî pencere 179; Rûmiyyât 116; Rumlar 143; Rûm Manastırı 74
Rusâfe 55, 68, 69, 76, 83, 84, 88, 90, 92, 138, 177; Köprüsü 72
Rusya 270, 275
Rüfeyl Nehri 23, 24, 27
Rüya tabircileri 152

Sabit b. Kurre 103, 104
sabuncular 64, 148
sahabe 55, 134
Sahibü'ş-Şurta 52
Sahibü'z-Zenc 307
Sahnü'l-Atîk 49
Sahnü'l-evvel 49
sak 227, 228, 229, 232, 237, 257, 258

Samerrâ 59, 75, 76, 82, 138, 172, 214, 217, 232, 308
Sameğaniyye 134
San'a 284
sanatçı 133; sanatkârlar 140
sarraflar (sayârif) 83, 187, 205, 238, 240, 251, 253, 257, 240, 260
Sâsânî(ler) 27, 36, 113, 116, 207, 288
Selefiyye 120
Semerkand 134, 269, 276, 281, 285, 308
Serî es-Sakatî 122, 124
Serrâc 124
Sevad 162, 168, 269
Seylan 311
Seyyid el-Himyerî 113
Sibeveyhi 110
Sibirya 315
Sicilya 95, 268, 304
Sicistan 107
simsar(lar) 152, 155, 205, 253, 254
Sinan b. Sabit 102, 169
Sind b. Ali el-Me'münî 131
Sindî 211
Sindliler 143
Siraflı Süleyman et-Tâcir 106
Sistan 269
Siyah köleler 144
siyaset 97
Slavlar 193; Slav ülkeleri 144
Soğdlular 134
Somali 144
Sudan 144
süfî(ler) 122, 123, 137, 156, 157; sufizm 98
Sumatra 311
Sunaya 46, 90
es-Süretü'l-Me'muniyye 96, 97
Suriye 37, 177, 268; Kapısı 135
Suveyka 198
Suyûtî 78
süftece 233, 234, 235, 238, 239, 257, 259
Süleyman b. Mücalid 39
sülüs 212
Sümame b. Eşres 120
Sümer (Sümeyra) tipi küçük gemi 53, 146, 266
Sünniliğin merkezi 138
Süryanice 95

Şam 35, 38, 284, 289, 304, 364; Kapısı 46, 47, 52, 54, 66, 67, 90, 92, 134, 149
Şarkiyye 59, 71
Şâr sük 67
Şâş 269
Şattülarap 178
Şebib b. Yezid b. Naîm eş-Şeybanî 26
Şemmasiyye 76, 93, 131; Kapısı 73, 75
şerh 97, 99, 104
şettar 158
şeytanın armağanı 28
Şeyzerî 334
Şia 120
Şihab b. Kesîr 100
Şiî(ler) 109, 111, 138; Şiî-Batınî 125; Şiî İsmailî 98
şiirde Şam geleneği 116
Şurta 134, 171
Şuûbiyye 111, 113

Taberî 29, 39, 43, 49, 55, 56, 64, 108, 109, 110, 117, 352
tabiat felsefesi 97
tabipler 140; tıp 101
tacir(ler) 90, 174, 238, 258, 315, 318, 322, 351, 365, 370; tüccar 155, 158
Tahir b. Hüseyin 136
takas 238
Tanrı'nın vergisi 28
Tenûhî 141, 148, 216
tercüme 95, 97, 101
terzi(ler) 148, 153
tevhid 124
Tevhidî 113
Tirmizî 118
topografik 107
Trablusgarp 293
trigonometri 130

Türk(ler) 76, 138, 143, 172, 192, 269, 270
Tüster 269, 281, 309; Tüsterliler 59, 348

Ukaz 84
Umân 268
Urfa 97
usturlap 103

Vadi's-Selâm 40
Vahhabiler 119
Vâkıdî 108, 109
Varrâklar 62, 92, 83; Çarşısı 62
Vâsıt 135, 214, 256
verem 102
vergi 65
Volga 276

Yahudi(ler) 59, 143, 145; Mahallesi 143; Mahallesi (Katlatü'l-Yehûd) Köprüsü 59; tarihi 110
Yahya b. Adî 98
Yahya b. Ebu Mansûr 103
Yakub b. İshak el-Kindî 97
Ya'kubî 32, 37, 39, 41, 42, 44, 50, 52, 54, 57, 61, 62, 66, 67, 69, 72, 74, 83, 85, 92, 109, 135, 179, 193, 195, 197, 304
Yakut 107, 108, 151, 195
Yemâmeh 268
Yemciler 64
Yemen 135, 268, 294
Yesrib 217
Yeşil Kubbe 128
Yuhanna b. el-Patrik 94, 131
Yuhanna b. Maseveyh 101, 132
Yunanca 95, 123; Yunan felsefesi 132
Yunus el-Kâtip 129
Yükseköğretim 126

Zâhirî 119
zanaatkâr(lar) 133, 137, 155, 157, 175, 180; zanaatler 154, 155
Zeccâc 117, 160, 221
ez-Zehebî 109
zekât toplayıcılar 155; zekât verme yeterliği 224
Zelzel 129
Zemahşerî 110, 115
Zenci(ler) 143, 166
Zengibar 293
zenginler 142
zerrâdîn 63
Zeviye 77
Zeyd b. Ali 119
zimmiler 143
Zooloji 106
Züfer b. el-Hüzeyl 359
zühd doktrini 123

Yrd. Doç. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Tarihte Şehir ve Pazar

Bir şehri gezmeye gidenlere verilen bir öğüt vardır. "Sakın ha pazarına uğramadan gelme!" Seyahat deneyimi olan pek çok insan ilk bakışta kendisine basmakalıp gelen bu öğüdün aslında ne kadar pratik ve faydalı olduğunu tecrübe etme imkânı bulmuştur. İlk bakışta birçok insana karmaşık ve sıkıcı gelen pazarların içlerinde hangi gizemleri barındırdığını, bizleri ne tür keşiflere, ufuklara götüreceğini tam olarak kestiremeyiz. Ancak bildiğimiz bir gerçek vardır. O da pazarın hemen her şehrin kalbi olduğudur.

ARAŞTIRMA YAYINLARI